

100

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
ELHÚNYT TAGJAI FÖLÖTT TARTOTT
EMLÉKBESZÉDEK.

SZERKESZTI A FŐTITKÁR.

XII. KÖTET. — 1. SZÁM.

TAINÉ HIPPOLYTE
EMLÉKEZETE.

ALEXANDER BERNÁT

LEV. TAGTÓL.

(Olvastatott a M. Tud. Akadémia 1903. február 23-án tartott összes ülésén.)

Ára 60 fillér.

BUDÁPEST.

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA.

1903.

I. KÖTET.	I. Korponay János l. t.-ről. <i>Kápolnai Pauer István</i> l. tagtól	— kor. 20 fill.
	II. Suhayda János lev. tagról. Dr. <i>Konek Sándor</i> r. tagtól ...	— » 20 »
	III. Morócz István lev. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól ...	— » 20 »
	IV. Révész Imre l. tagról. <i>Ballagi Mór</i> r. tagtól ...	— » 40 »
	V. Broca Pál külső tagról. <i>Lenhossék József</i> r. tagtól ...	— » 60 »
	VI. Asbóth Lajos lev. tagról. <i>Kápolnai Pauer István</i> lev. tagtól	— » 20 »
	VII. Ami Boué külső tagról. Dr. <i>Szabó József</i> r. tagtól ...	— » 20 »
	VIII. Fabritius Károly lev. tagról. <i>Kozma Ferencz</i> lev. tagtól ...	— » 80 »
	IX. Jerney János emlékezete. <i>Gyárfás István</i> lev. tagtól ...	— » 40 »
	X. Mihályi Károly lev. tagról. <i>Domanovszky Endre</i> lev. tagtól	— » 20 »

II. KÖTET.	I. Molnár Aladár levelező tagról. <i>Tanárky Gedeon</i> l. tagtól	— » 40 »
	II. Árkosi Benkő Dániel lev. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	— » 20 »
	III. Mailáth Gy. emlékezete. Gr. <i>Szécsen Antal</i> t. tagtól ...	— » 20 »
	IV. Charles Róbert Darwin k. tagról. <i>Margó Tivadar</i> r. tagtól	— » 80 »
	V. Wöhler Frigyes k. tagról. <i>Nendtvich Károly</i> l. tagtól ...	— » 20 »
	VI. Érkövy Adolf l. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> l. tagtól ...	— » 20 »
	VII. Zsivora György l. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> rendes tagtól ...	— » 40 »
	VIII. Fenzl Ede k. tagról. Dr. <i>Haynald Lajos</i> igazg. és t. tagtól	— » 60 »
	IX. Sainte-Claire Deville Henrik k. t.-ről. <i>Than Károly</i> r. tagtól	— » 60 »
	X. Mignet Ferencz k. tagról. <i>Trefort Ágoston</i> igazg. tagtól ...	— » 20 »

II. KÖTET.	I. Tarczy Lajos rendes tagról. <i>Török József</i> r. tagtól ...	— » 20 »
	II Thiers Lajos Adolf k. tagról. <i>Trefort Ágoston</i> t. tagtól	— » 20 »
	III. Lönnrot I. k. tagról. <i>Hunfalvy Pál</i> r. tagtól ...	— » 40 »
	IV. Baintner János l. tagról. <i>Apáthy István</i> r. tagtól ...	— » 20 »
	V. Guizot Ferencz k. tagról. <i>Trefort Ágoston</i> t. tagtól ...	— » 20 »
	VI. Horváth Cyrill tiszt. tagról. Dr. <i>Pauer Imre</i> tiszt. tagtól	— » 20 »
	VII. Davis József Bernát k. tagról. <i>Lenhossek József</i> rendes tagtól	— » 40 »
	VIII. Vandrák A. lev. tagról. <i>Vécsey Tamás</i> lev. tagtól ...	— » 40 »
	IX. Konek Sándor r. tagról. <i>Kautz Gyula</i> r. tagtól ...	— » 20 »
	X. Kruesz Krizosztom t. tagról. <i>Hollósy Jusztinián</i> lev. tagtól	— » 40 »

IV. KÖTET.	I. Zsoldos Ign. r. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól ...	— » 60 »
	II. Benfey Tivadar k. tagról. <i>Budenz József</i> r. tagtól ...	— » 20 »
	III. Frankenburg Adolf l. tagról. <i>Vadnai Károly</i> l. tagtól ...	— » 40 »
	IV. Tárkányi Béla József t. tagról. <i>Szvorényi József</i> t. tagtól	— » 60 »
	V. Dr. Henle Jakab k. tagról. Dr. <i>Mihalkovics Géza</i> r. tagtól	— » 20 »
	VI. Pompéry János l. tagról. <i>Joannovics György</i> t. tagtól ...	— » 20 »
	VII. Gyárfás István l. tagról. <i>Szilágyi Sándor</i> r. tagtól ...	— » 20 »

EMLÉKBESZÉDEK

A M. TUD. AKADÉMIA TAGJAI

FELETT

SZERKESZTI

A FŐTITKÁR

TIZENKETTEDIK KÖTET

BUDAPEST

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

1906

300822

MAGY. TUD. AKADEMIÁ
KÖNYVTÁRA

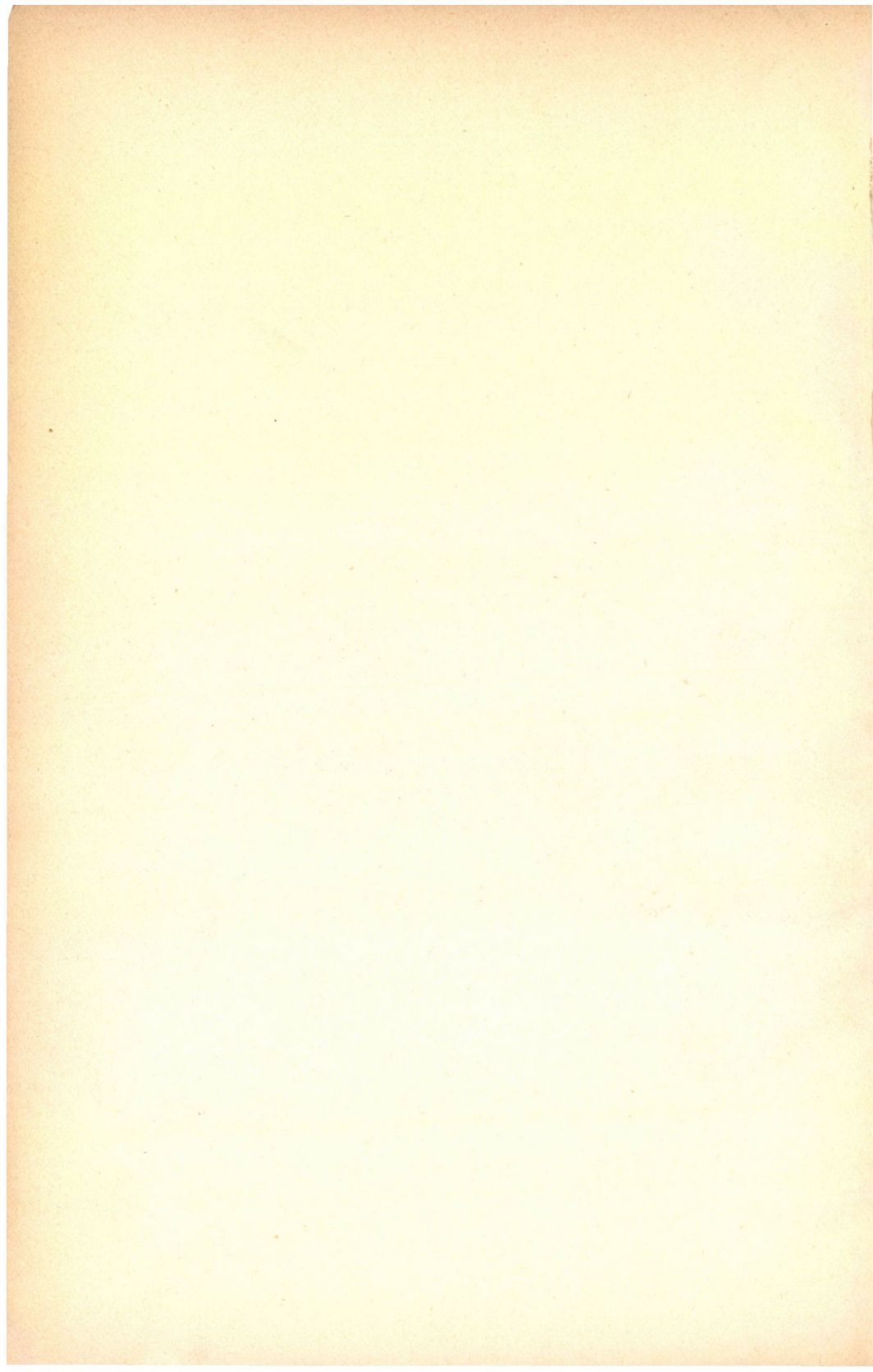

TARTALOM.

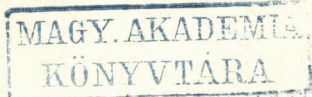

- I. Emlékbeszéd Taine Hippolyt k. tag felett. *Alexander Bernát* l. tagtól.
  - II. Emlékbeszéd Heller Ágost r. tag felett. *Fröhlich Izidor* r. tagtól.
  - III. Emlékbeszéd Kerékgyártó Árpád l. tag felett. *Békefi Remig* l. tagtól.
  - IV. Emlékbeszéd Plósz Pál l. tag felett. *Lengyel Béla* r. tagtól.
  - V. Emlékbeszéd bethlenfalvi Balássy Ferencz l. tag felett. *Szentkláray Jenő* l. tagtól.
  - VI. Emlékbeszéd Kondor Gusztáv l. tag felett. *Kövesligethy Radó* l. tagtól.
  - VII. Emlékbeszéd Krones Ferencz k. tag felett. *Wertheimer Ede* l. tagtól.
  - XIII. Emlékbeszéd Bertrand Sándor k. tag felett. *Wosinsky Mór* l. tagtól.
  - IX. Emlékbeszéd Torma Károly r. tag felett. *Téglás Gábor* l. tagtól.
  - X. Emlékbeszéd Czobor Béla r. tag felett. *Békefi Remig* l. tagtól.
  - XI. Emlékbeszéd Ráth Zoltán l. tag felett. *Vargha Gyula* l. tagtól.
  - XII. Emlékbeszéd Szigeti József l. tag felett. *Berczik Árpád* l. tagtól.
-

TAINE HIPPOLYTE EMLÉKEZETE.

ALEXANDER BERNÁT 1. tagtól.

(Olvastatott a M. Tud. Akadémia 1903 febr. 23-án tartott összes ülésén.)

Néhány nap múlva lesz tíz éve, hogy Taine meghalt, midőn írói pályájának épen negyvenedik évfordulójához ért és e negyven év alatt bámulatos munkaerővel, kitartással és folyton fokozódó és tisztuló tehetséggel a XIX. századnak egyik legérdekesebb irodalmi épületét emelte. Az épületet most áttekinthetjük egész kiterjedésében, megvizsgálhatjuk alaprajzát, bejárhatjuk minden részét. Az első pillantásra arányainak hatalmasága tűnik szemünkbe. Taine óriási munkákat írt, az angol irodalom történetét öt kötetben, a jelenkori Franciaország történetét tizenegy kötetben, az értelem lélektanát két kötetben, kisebb irodalmi tanulmányokat sok kötetben, képzőművészeti tanulmányokat, uti képeket, összesen közel negyven kötetet, de ez csak a felső építmény, mely még sokkal hatalmasabb földalatti alapokon nyugszik. Mindezekhez a munkákhoz nagy előtanulmányok kellettek, népek egész irodalmának elolvasása, ezernyi ezer adat, megfigyelés, tény gyűjtése olvasás és utazás közben, laboratoriumban és kórházban, a természet öln és a nagyvilágban. De ez épületnek részeiben való változatossága is nevezetes. A szigorú, elvont philosophiának megvan a maga szárnya, még nagyobb az irodalmi kritikáé, nem kisebb az irodalomtörténeté és az aesthetikáé, és legnagyobbnak látszik a történeti. Szinte megzavarodunk: vajon egy ember építette és vajon egy épület-e, vagy csak épületek hal-

maza? De ha eligazodunk benne, zavarunk megszűnik. Mert ámbár ember műve sohasem lehet teljes és befejezett és nem előre megállapított terv szerint készül — a körülményeknek nagy részök van dolgaink intézésében — Taine műve mégis egységes, egy gondolat kifejezése, egy ember megnyilatkozása. Ez az épület nem sablonok szerint készült. Erős egyéniség műve ez, mely minden részére rányomta annak a főgondolatnak a bélyegét, mely az ő sajátja volt és egész belső életét magába foglalta. És mennél tovább időzünk ebben az épületben, annál inkább megszeretjük. Mint templomban, úgy érezzük magunkat benne. A világ förtelmes harcainak zaja nem hat el ide; komoly, áhitatos csönd áhitatot kelt lelkünkben, itt is istenség lakozik, az igazság istensége, melynek tiszteletére a nagy mester ezt az épületet rakta. Hiúság, érdek, képmutatás, hazugság egyetlenegy követ sem hordott ide. De ha komoly is az épület, mégsem komor. Az épületnek van disze és mindennekfölött jólesően világos. Ablakain át megpillantjuk a természet szépségét, azt az egyetlen vigasztalást, melylyel az építőmester emberi szenvedéseit enyhítette. És nyomban eligazodunk mindenütt. Művész ember építette, ki szereti a rendet, szereti a forma szépségét, szereti a fényes világosságot. Nem az égbetörő nagy középkori dómok jutnak eszünkbe, sejtelmesen homályos belsejökkel és forrongóan képzeletes külső diszökkal, inkább a görög oszlopcsarnokos templomok, melyek magaslaton, de nem magasan emelkednek és nyugalmas, világos rendjökkel oly jólesően nyugtatják meg lelkünket.

Ha pedig azt kérdezzük, hogy gyorsan romboló korunkban mi maradt meg épen abból az épületből, melynek alapköveit a mester ötven év előtt kezdte rakosgatni, az ő és műve dicsőségére azt felelhetjük: minden ép állapotban van és ma sem pusztá történeti emlék, mely mellett hűvös tisztelettel elhaladunk. Az utolsó tíz évben talán nem oly tömegesen keresik föl mint azelőtt, mikor Taine szinte korlátlanul uralkodott a szellemeken Franciaországban, de mostani közönsége, miután a divat áramlatát követő tömeg el-elmaradoz, a javából való. A csodálók táborá-

valamint az ócsárlóké is lassan-lassan a tanulók seregévé olvad egybe. A külső jelek is hatásának elevensége mellett szólnak. Munkái tömérdek kiadásban forognak a közönség kezén. Egyesek, mint az Origines kötetei, melyek politikai vonatkozásaik miatt a szenvedélyeket is izgatták, huszonhárom kiadást értek, de az angol irodalom történetét is, mely tárgyánál fogva csak közepesen érdekli a francziákat, már tizedik kiadásban olvassák, a szigorúan tudományos lélektani művet is most kilenczedszer adták ki. A kiadónak az egyes kötetek címlapjára kitett számai után indulva a kötetek összevéve közel ötszáz kiadásban, tehát valószínűleg több mint félmillió példányban terjedtek el, nem számítva a német, angol, olasz stb. fordításokat, melyekhez a *Philosophes classiques*, a művészetelmélet, az *Origines* és az *Angol irodalomtörténet* magyar fordításai is járúlnak. E művek pedig nem szépirodalmiak, engedményeket sem tesznek a nagyközönségnek, és habár jól járható lejtős úton, de mégis az elvonás igen magas fokára emelkednek, tehát főkép tartalmuk eredetiségével, erejével és újságával, valamint formájuk szépségével hatnak. Belső hatásuk jellemzésére is érdekes adatokkal rendelkezünk. Taine eszméi körül, még élete folyamán, nagy irodalmi mozgalom keletkezett; a szakemberek, saját elméleteik világába zárva, nehezebben indultak meg, annál nagyobb forrongást keltett az irodalomban, melyet az irodalmi kritika megújításával fenekestül fölka-vart; az egész realisztikus regényirodalom, Zolával az élén, őt vallotta mesterének, habár Taine éppen-séggel nem viszono-zta ragaszkodásukat. Az újabb nemzedékre azután nagyobb hatása volt, mint bármely kortársának, Renant sem véve ki. Franciaország legjobb írói, kritikusan, történet- és irodalomtörténetírói őt vallják mesteröknek. Brunetiére, Faguet, Sorel, Lavis-se, Bourget, Anatole France, Lemaître, Vogüe, hogy csak a most már öregebbeket nevezzem, tőle tanultak, részben nyomába léptek, de mindenesetre, mielőtt saját útjokra tértek, ő vele állottak szóba és intézték el dolgukat. A XIX. század második felének nem volt írója egész Európában, kinek oly fényes udvara volt, mint neki és ez az udvartartás a

legnemesebb volt: önálló emberek, kik megőrizték függetlenségöket, sereglettek körülötte. Ez a férfiú nyilván szellemek nagy ébresztője is volt. Az európai szellemi élet nagy tényezője gyanánt áll előttünk. Külföldi hatása is jelentékeny, ámbár az ő esetében is tapasztaljuk, hogy a művészet van legkevesébbé nemzeti határok közé zárva; mihelyt elvont nyelven kezdünk beszélni, a nyelvhatár hegységgé magaslik, melyen át csak szűk és meredek hágók vezetnek. Mégis nevezetes, hogy az első, ki igen terjedelmes monographiát írt Taineről, az olasz Barzelotti volt, a második a svájci Giraud; az angolok három ízben is lefordították az angol irodalomtörténetet, a németek közül Zeitler és Wetz foglalkoznak behatóbban vele. A mi irodalmunk is sokat köszön neki, egyebek közt, hogy Péterfyre és Riedl Frigyesre nagy ébresztő hatással volt. De mihelyt valaki akkora magaslatra emelkedett, ki bir láthatatlan hatásainak, melyek sokszor a legbecsesebbek, pontosan utána járni?

Érzem, mily súlyos feladat háramlik reám, midőn ezen a helyen kell szólanom róla és eleve magam sorítom szűkre elmélkedéseim határait az óriási Taine-területen. Bennünket ezen a helyen mégis csak nagy munkásságának vezérlő szempontjai, főbb eredményei érdekelhetnek és mint-hogy róla mint történetíróról már illetékes férfiú emlékezett meg az Akadémiában, inkább a philosophust, az aesthetikust, az irodalomtörténetírót fogom vizsgálni. De azt tőle tanultuk mindnyájan, hogy irodalmi művek méltatása, megértése első sorban lélektani föladat; az eszméket bele kell helyezni annak az embernek a lelkébe, melyből fakadtak, hogy belőle megérthessük. De magát az embert is bele kell helyezni abba a talajba, melyből kinőtt, környezetébe, nemzetébe, korába, mert ezek formálták. Semmi sem él és létezik elszigetelve ezen a világon és semmit nem érthetünk meg igazán, ha csak elvontan, természetes kapcsolataitól elkülönítve tárgyaljuk. Ez volt Taine egyik tanítása, melyet híven alkalmazott és melyet illik reá is alkalmaznunk. Ezért rövid pillantást akarunk vetni életére, elméje fejlődésére, hogy elméje alkatát megismerhessük. Szelleme mivoltából származtathatjuk azután le élete alkotásait,

műveinek vezérgondolatait. Én is tanítványának, sőt személyes tanítványának vallhatom magamat. Most van huszonkilencz éve, hogy mint lelkes hallgatója előtte ültem az Ecole des beaux arts híres hemicyklikus termében és egy télen át teljes sorozatát hallgathattam művészettörténeti előadásainak. Hálával emlékszem egyszerű, tartalmas, eleven, de minden retorikai diszt megvető szavára. Mind lelkesedtünk érte, ámbár csak most tudom, hogy ifjú korunkban mily keveset értünk meg a nagy mesterek gondolatainak velejéből. A mesterek hatnak reánk, de a hatás mivoltára csak sokkal később eszmélünk és a mester nagyságát is csak később tudjuk megbecsülni. Iparkodom majd, erőmhöz képest, legalább némileg megfelelően megrajzolni ezt a nagyszabású alakot, hogy így is megháláljam, a mit tőle kaptam.

I.

Taine külső életének folyása egyszerű, egyenes, meglepő kanyarulatok és esések nélkül való. 1828 április 21-én született Vouziersben, régi, az Ardennesekben gyökeredző, lassan-lassan társadalmilag magasabbra emelkedő polgári családból. Egyik igen eszes ősét, Pétert, a városkában, melyben lakott, a philosophusnak nevezték; anyai nagyatyja is tudományos hajlamú ember volt, kinek philosophiai és matematikai értekezéseit unokája kegyelelesen őrizte; atyja ügyvéd volt, művelt, jó kedvű, szép tehetségű ember, kinek verseit és dalait még ötven évvel halála után is emlegették és tudták. Maga tanította fiát a latin nyelv elemeire, de korán halt meg, midőn fia tizenharmadik évébe lépett. Anyjáról Taine mindig megindító gyöngédséggel emlékezett meg; negyven éven át, mondja egyik végrendeletében, ő volt egyetlen barátóm; szíve csupa gyöngédség és odaadás volt; soha nő nem volt mélységesebben és igazabban anya, mint ő. Apja betegsége alatt, majd halála után anyja és annak két bátyja gondoskodtak a fiatal Taine neveléséről. E nevelés útja is nyilegyenes volt. Másfél évig Rethelben volt egy pensionatusban, de szabad idejét két hajadon nagynénjénél tölthette, kiknek könyvtára gazdag

táplálékkal kínálta nagy olvasó kedvét. Onnét Párisba küldték egy internatusba, de midőn a fiú gyöngélkedni kezdett, édes anyja, hamarosan lebonyolítván ügyeit, Párisban telepedett le és fiát magához vette. A fiatal Taine rendkívüli kitartással és koraérettséggel tanult. Minden tanulásra ösztönözte, a család szükös állapota, saját nagy tudásvágya, a Taine-család világának komoly légköre. Mindenki körülötte tanult; nagyatyja, két nővére, kik rendkívül sokat olvastak, az egyik azonkívül szenvedélyesen szerette a zenét, a másik a festőművészetet. A zenét Hippolyte is egész életén át szerette és művelte, a festőművészet iránt is akkor ébredt érzéke. Mindez különben csak éleszthette, de nem szülte azt a kivételes tanuló kedvet, hevet, szenvedélyt, mely a fiatal Taineban már ekkor tüneményes módon nyilatkozott. Ez az ember már gyermekkorában csak a tanulásnak élt. Az iskolai tanulmányok idejének és erejének csak egy részét kötötték le a többbit egyéb studiumokra fordította, még pedig gondosan megállapított terv szerint. Jegyzetei és értekezései, melyek gymnasiumi éveiből fönnmaradtak, bámulatunkat keltik. Egyébiránt a francia iskolák előtt is tisztelettel meg kell hajolnunk. Talán nagyon is formalistikus nevelést adtak e korban növendékeiknek, de legalább ezt a föladatot kitünően végezték és a tanulók megbecsülhetetlen készséget szereztek a módszeres gondolkodásban és a gondolatok világos kifejezésében. A fiatal Taine kitünő medium volt e célra és korán hajlik a philosophia felé, melynek rendszeressége és elvontsága kielégítést ígér legfőbb szellemi szükségleteinek. Már 1847-ben, miután a retorikát elvégezte, azt írja egyik tanárának, hogy a következő, gymnasiumi utolsó évére, melyet philosophiai osztálynak neveztek, szeretetet és talán némi készséget is ígérhet a philosophia iránt; »ha nem csalódom, úgy tetszik előttem, mindig elég könnyen értettem az elvont dolgokat és megtaláltam az egyetemes eszméket«. (Si je ne me trompe, il me semble, que j'ai toujours eu assez de facilité à comprendre les choses abstraites et à trouver les généralités. H. Taine. *Sa vie et sa correspondance*. Paris 1902.)

Mennyire beváltotta ígéreteit! Kézirataiból kitűnik, hogy ez évben tényleg intensív módon foglalkozott philosophiai problémákkal, Jouffroyval, lélektani kérdésekkel, a pantheismussal, Spinozával, a széppel stb. Legnevezetesebb egy nagy értekezése az emberi végzetről (*De la destinée humaine*), melynek bevezetésében a húsz éves ifjú megdöbbszentő komolysággal számol be eddigi lelki fejlődéséről. Az egész Taine nyilatkozik meg előttünk, szellemi alkatának egész alaprajza, fölismerhetően, tisztán. Még nevezetesebb, hogy ő maga ismeri magát. Valóban e szellemi fejlődés története minden részletében a jövő nagyság kezese. Minden megvan, az eredeti tehetség és hajlam ereje, tisztasága és öntudata, mely tudja az útját, biztosan rálép, soha nem habozik, soha el nem hagyja, míg a külső körülmények csak segítik munkájában. Azt írja ama bevezetésben, hogy azokhoz az emberekhez tartozik, kik magokba merülve élnek és kik számára csak egészen belső szenvedélyek, fájdalmak, örömek, cselekedetek léteznek. Igaza van, ilyen lesz ő egész életében, tisztán elméleti szellem, mely a való életet mindig csak mint tanulmány tárgyát fogja tekinteni, tehát elvontan, hidegen, tárgyilagosan, mintha idegen volna e világon, melyhez voltaképen köze nincsen. Azután elmondja belső fejlődését. Tizenöt éves koráig nyugodtan és tudatlanul élt. Ekkor kelt föl benne az ész, mint a nap sugara. A kritika szelleme ébredt benne. Ennek először vallásos hite esett áldozatul. A fájdalom rezgése nélkül beszél a tudásnak e fanatikusa hitének rombadüléséről. A következő három évben gyönyörűséggel tanult és növelte értelmét. Hévvvel tanulta a történetet és a régiségeket, mindig egyetemes igazságokat keresvén, tudni akarván az egészet, hogy mi az ember és a társadalom. Megnyilatkozás gyanánt hatott rá Guizot könyve az európai civilisatióról. Kereste a történet egyetemes törvényeit (je me mis à chercher les lois générales de l'histoire). De átlátta, hogy előbb ismerni kell magát az embert. Így jutott a philosophiához. Újra megvizsgálta azt, a mi a vallásos hitből megmaradt benne, Isten lételét, a lélek halhatatlanságát, a kötelesség törvényét. Nem talált bizonyosságot. Kezdett kételkedni minden-

ben. A kételkedés romboló műve eleinte nagy diadalérzettel töltötte el lelkét, majd elszomorította. A kételkedés légkörében a fiatal, tette vágyó lélek megfulad. Szenvedélyesen szerette a tudományt, a művészetet és főleg a természetet és nem tudta, mit kezdjen erejével és szeretetével. Ura volt magamagának, testének, lelkének; azok a durva szenvedélyek, melyek az embert megvakítják és elbódítják, nem bántották; »egész lelkem, úgymond, a tudás szükséglete felé fordult, és annál inkább emésztődött, mert összes erőit és vágyait egyetlenegy pont felé irányozta«. Ez az állapot hovatovább tűrhetetlenné vált előtte, míg végre a pantheismus felé fordult. Ez mentette meg. Egyszerre megvilágosodott előtte a metaphysika. Oly magaslatra emelkedett, a honnét az egész philosophiai láthatárt áttekinthette, a rendszerek ellenkezéseit megérthette, birtokába jutott a módszernek. Most újra hévvel a munkához fogott, a felhők eloszlottak, átlátta tévedéseinek forrását, megpillantotta a kapcsolatot és az egészet. De fölteszi magában, hogy folytatni fogja kutatásait, soha nem fog megállani, mindig újból meg fogja vizsgálni elveit.

Ime, a vallomás, melyet talán érdemes volt ismertetni. Csak most került nyilvánosságra, Taine előbb már idézett életrajzában, melynek első kötetét a család néhány hónappal ezelőtt adta ki; ez a kötet közli Taine ama leveleit, melyeket 19. évtől 25. évéig, tehát épen fejlődése korában írt, továbbá számos más becses eredeti adatot. Csak most érthetjük meg e rendkívüli szellem rendkívüli fejlődését. E fejlődés lényege az, hogy Taine voltaképen már húsz éves korában készen van. Nem igaz, hogy fájdalmas vallásos vívódásokon ment keresztül, mint némelyek eddig hitték. Nem igaz, hogy az 1848-iki februári forradalom nagy hatással volt lelkére, ezt a philosophiai vallomást márczius 6-án kezdte írni és a nagy eseménynek nyoma sincsen benne. Schopenhauer is a szabadságharcz ágyúdörgése mellett írta az okság tételének négyes gyökeréről szóló értekezését. A philosophiának e fanatikusai oly világban élnek, hová ágyú dörgése nem hallik. De Taine szellemének irányát is megismerjük. Taine keresi a történet egyetemes

törvényeit. Ez lesz életének tartalma, ezen a föladatán fordul meg minden. Midőn tehát később egészen a történetírássra adja magát, nem válik hűtlenné maga-magához, nem is tér el eredeti irányától, csak ifjúkori programját tetézi be. Addig is minden ezt a célzt szolgálja. Ezért tanulja a philosophiát. Itt azután átmegy a philosophus typikus fejlődésén. A kételkedés gyötri. Gyötri testét, lelkét, boldogtalanná teszi. Így gyötrődött Descartes kétszáz évvel előbb és kétségbeesésében fogadalmat tett, ha Isten megvilágosítja elméjét és kivezeti ebből a sötétségből, a lorettói szent szűz oltárához fog zarándokolni. A XIX. század philosophusa azonban más légkörben nő fel; Descartes óta nem hiába mult el két évszázad; Descartes gondolataiból született meg az a rendszer, mely a fiatal Tainének menedéket nyújt: Spinoza pantheismusa. Ez Taine belső életének legfőbb eseménye. Spinozismusából fognak kisarjadzani főbb gondolatai. Spinozistikus lesz egész gondolatvilágának bélyege. Spinoza lesz vezérsillaga életének. Mint Spinoza fogja imádni a természetet, csak nem fogja mondani: Deus sive natura, el fogja hagyni a deust.

Külső élete eseményei pedig programmszerűen bonyolódhatnak le. Elvégezvén a középiskolát, nagy kitüntetéssel teszi le a két baccalaureatusi vizsgálatot. A versenyvizsgálaton pedig, melylyel az Ecole normaleba való felvételért pályázott, mint első került ki, noha versenytársai közt később világhírré került tehetségek voltak, About és Sarcey. A nagy alkotások a körülmények szerencsés találkozását is megkövetelik. Ez az óriási munkaerő az Ecole Normaleban oly helyre jut, hol szabadon és mindenképen támogatva csak hajlamainak élhet.

II.

1848 vége felé lépett Taine az École normaleba és ott tanult három évig. Nem részletezhetem tanulmányainak módját és körét, szellemének kialakulását — gondolnom kell még elvégzendő feladatom nagy terjedelmére — de mégsem szakadhatok el azonnal életének ettől a korszakától. melyben lényének ércze még puha, de szinte szemünk előtt

keményedik és ölti végleges formáját. Taine nagyon tartózkodó ember volt, mindent, a mi egyéniségét, fejlődését, magánéletét illette, gondosan elrejtette a nyilvánosság előtt; végrendeletében meghagyta, hogy iratai, levelei közül csak a közérdekűeket szabad közzétenni; a család tisztelte is akaratát, de mégis úgy értelmezte, hogy a mi fejlődésére fényt vet, kiadta levelei gyűjteményében. Eddigi életírói közül csak Giraud tekinthetett be az írásokba, ő is csak utólagosan, midőn műve első kiadása már készen volt. Most látjuk, hogy Tainet egészen csak akkor fogjuk ismerni, ha a gyűjtemény második és harmadik kötete is előttünk lesz, de philosophiai fejlődését huszonöt éves koráig ebből az első kötetből értjük meg és csak most érthetjük meg.

Az Ecole Normale a francia iskolák közt egészen külön helyet foglal el. Névleg középiskolai tanárokat képez, de oly mély és széles alapot vet a tanulmányoknak, annyira száműzi az ilyféle iskolák rémét, az idomítás szellemét, mely különben annyira átjárja a francia közoktatásügyet, hogy ebből az iskolából kerültek ki Franciaország legszabadabb szellemei, legkiválóbb tudósai és írói. Akkor pedig virágjában volt, ha nem is abban, a mi a tudományos nevelést illeti, de a reactio még rá nem tette a kezét, az intézet igazgatója, Dubois és a tanulmányok igazgatója, Vacherot, a kiváló philosophus, oly szabad mozgást engedtek a növendékeknek, hogy éppen ebben az időben a sok tehetséges, törekvő fiatal elme vitatkozásaiból, érintkezéséből, egymásra hatásából szellemi elektromossággal telített légkör vette körül, izgatta és éltette ezt a nemes ifjúságot. Sarcey és About emlékezéseiből tudjuk, hogy Taine itt az elsők közt is csakhamar az első lett. Sarcey írja: Többet éreztünk iránta, mint barátságot: bámultuk és tiszteltük. Ez a folytonos, megfeszített munkásság, mely azonban semmivel sem csorbitotta szellemének nagy szabását, képzeletének elevenességét, jellemének kedvességét, ámulatba ejtett bennünket. Nem volt tanulmány, melybe nem hatolt be végső zugáig; élő szótár volt, melyhez folyton kérdéseinkkel fordultunk és mely hatalmas és barátságos jókedvűséggel hagyott lapozni magában. Történet, bölcsészet, irodalom, természettudomány,

matematika és physika — mindben otthonos volt. Nem osztozott a mi ostoba előítéletünkben bizonyos ismeretek, például az élő nyelvek iránt; és míg mi szellemesnek találtuk kicsúfolni angol és német tanárainkat, ő megtanulta ezt a két nyelvet; már akkor gyűjtött anyagot az angol irodalomtörténet számára, melyet később megírt. Oriási spongyához kell hasonlítanom ezt az elmét, mely minden pórusán át magába szíttá a könyveket, az embereket, a dolgokat; megtelt velök, fölfúvódott és csak meg kellett szorítani, hogy az ismeretek zuhataga áradjon ki kezünk alatt. A legnevezetesebb pedig az volt, hogy ez az egész tudás rendezve, lajstromozva, czímezve élt bámulatos rendben ebben az encyclopaedikus főben . . . Arra is ráért, hogy művészettel foglalkozzék; szerette a képeket és értett hozzájuk; imádta a zenét és elég jól zongorázott . . . Nem tudott csevegni, mint About; nem szeretett szellemeskedni. De ha egy eszmét kifejtett, ritka szabatsággal, bőséggel, választékosággal beszélt. Szelíd hangon beszélt, gestus nélkül, egyhangúan, semmi szónoki nem volt benne . . . Arcza és egész személyisége csöndes és a végsőig szívós jellemerőt árult el. A legerősebb és a legtürelmesebb akarat lakott benne. (*Souvenirs de jeunesse*. III. éd. Paris 1885.) A külső dolgoknak e rajza kitünő, és nagyon megfelel annak, a mit már tudunk Taineről.

Belsejét főleg Prévost-Paradolhoz írt levelei mutatják, ki egy évvel később lépett az Ecoleba. A főhelyeket idéznem kell, különben hihetetlenek volnának a következtetések. 1849 elején, tehát 21 éves korában írja barátjának, hogy új láthatár nyílt meg előtte a tudományban és az életben. Természete és meggyőződése nem változtak, de fejlődtek. Arra a meggyőződésre jutott, hogy a boldogság lehetetlen, a nyugalom az ember legfőbb célja, ehhez pedig megdöntetlen meggyőzések kellenek. »Nekem vannak, igen is vannak és napról-napra megerősödnék és szélesbednek; hiszem, hogy az abszolút, lánczolatos geometriai tudomány lehetséges; dolgozom rajta; már két-három nagy lépést tettem benne. Ki mondta neked, kérdi barátjától, hogy az igazság elérhetetlen? Az csak nem bizonyíték, mert te nem

találtad meg. Neked egy hiányzik, a módszer. Nem arról a közönséges módszerről beszélek, melylyel már a philosophiai osztály első hónapjaiban untatnak bennünket. Van egy felsőbb, világosabb, biztosabb módszer, a Spinozáé... (i. h. 48. l.). Ime, lényének iránytűje állandóan erre a pontra mutat.

Semmit sem akar az élettől, csak nyugalmat és alkalmat a gondolkodásra. Egyelőre bántja, hogy érzi föladata óriási voltát és ereje fogyatékoságát. Sok szomorú órája van, világfájdalmas érzése, mely nála mélyebb forrásból fakad. Képelete a tökéletességet, a föltétlent keresi és nem tud meghitt viszonyba kerülni a fogyatékos valósággal. Az emberi élet látványa olyképen hat reá, mint a tenger, mikor vészszel fenyegeti a hajót. Az ember sajnálja a hajósokat, de a tenger oly nagy, annyi szépség és élet van a hullámok és felhők mozgásában, az emberek erőlködésében, veszedelmükben, hogy az első keserőséget különös öröm érzése váltja fel. »Ez az én érzésem. A tökéletesnek, a dolgok logikai és szükséges kapcsolatának ismerete ismerteti meg velem az ember gyökeres tökéletlenségét és boldogtalanságát, mely az ő igazi természete; de a szükségességnek a tökéletesnek, ennek a nagy dolognak a látványa édes; az ember igazi életének és igazi természetének látványa megvigasztal engem; az igazságnak és a létezőnek a látványa elegendő ahhoz, hogy a lelket megtöltse és a kínokat eloltsa, melyek a boldogtalanság ismeretének nyomában kelnek. Ezért szeretem annyira a természet dolgait. Az ég, még ha szomorú és ködös is, leveletlen, kopasz fák, az északi szél egyhangú zúgása, egy kopár síkság képe, néhány szegényes fűszál mozgása, mely a fagyos levegőben zizeg, mindez szép és elbájol engem és a szabad természet talán az egyetlen dolog, mely teljes elégedést adott nekem.« (I. h. 55. l.) Ez az ember nem csak olvasta Spinozát, hanem teljesen átéli, megújítja lelkében. Hogyan lehetett ekkora hatása a fiatal lélekre? Nem is volt rá ekkora hatással, csak megfelelt neki. Spinoza lett az ifjú Taine philosophusa, mert Taine oly nagyon fogékony volt iránta, hasonlított hozzá. Taine fele úton találkozott Spinozával. Nem fog

mindig az ő útján járni, de ez a találkozás mégis döntő esemény Taine életében. Gondolkodásának általános jellemző vonása spinozistikus lesz.

És most szellemi alkatáról már teljesebb képet alkothatunk magunknak. Összes szellemi tehetségei közt egy fejlődik ki szinte mértéktelenül, az elméleti gondolkodás, a megismerés ereje. A dolgokat megérteni: neki igazi szenvedélye. Magamagát és a világot és mindent — nem egyszerűen tudni, hanem — átlátni, összefüggésében fölfogni: minden egyebet kiszorít, vagy magába olvaszt lelkéből. Maga mondja magáról, hogy a művészeteket is csak a gondolat révén, a szépet a philosophia és az elemzés útján értette meg (i. h. 79 l.). Neki jóformán minden csak tárgy, melyhez csak a megismerés viszonya köti. Fog ő ismeretanyagot, *tényeket* gyűjteni, mint az angolok, de sohasem az angolok módjára; sohasem a tudósoknak azzal a maniakalis buzgalmával, mely lassan-lassan a gyűjtés kedvéért való gyűjtést mindennemű gyűjtő égő szenvedélyévé teszi. Rengeteg tudása csak előfoka annak, a mit földolognak tekint, a megértésnek. A megértés, ha ily abszolút hatalomra tesz szert egy lélekben, csak a tudás rendszerezésében talál megnyugvást. A rendszer föltételezi, hogy tételeink hierarchikus rendbe kerüljenek, a részlegesekek egyetemesek, az egyetemesek egyetemesebbek alá rendelődjének. Ezért mondja Taine magáról, hogy szereti az egyetemesítést. Vacherot az mondja róla, hogy ő volt a legkiválóbb, a legmunkásabb tanítványa. Bámulatosan sokat tudott. Példátlan hévvel gyűjtötte az ismereteket. Kitűnt fölfogása finomságával, gyorsaságával és erejével. Csak nagyon is gyorsan ért meg, fog föl mindent, ítél és formuláz. Túlságosn szereti a formulákat és definitiókat, melyeknek nagyon is sokszor föláldozza a valóságot, a nélkül, hogy sejténé, mert teljesen őszinte. Taine kiváló tanár lesz, de azonfelül és mindenekelőtt elsőrendű tudós. Szelíd jellemű, szeretetreméltó modorú, de rendíthetetlenül erős lélek, elannyira, hogy senkinek gondolkodása rá hatással nincsen. Egyébiránt nem ebből a világból való. Spinoza jelszava lesz az övé: él, hogy gondolkodjék. A mi erkölcsiségét illeti, azt hiszem, ez az elő-

kelő, kivételes lélek nem ismer más szenvedélyt, mint az igazságot. (I. h. 123. 4. l.) Soha tanár nem találta ki úgy növendéke jellemét. Tegyük hozzá, miért kellett Tainenek Spinozát szeretnie. Mert Spinoza metaphysikai rendszere leginkább megfelel ily elmének. A tételek matematikai szigorúsággal következnek egymásból. Az egész rendszer egy csúcsban végződik. Az egész világ olyan, hogy megérthető, a szükségesség fonalán következnek a jelenségek, épen úgy, mint a rendszerben az elméleti tételek. A világ jelenségeinek rendszere azonos a gondolatok rendszerével. *Ordo et connexio idearum idem est ac ordo et connexio rerum.* És ezt átlátni a legfőbb, az egyedüli boldogság a földön. Taine lelkének minden zugába bevilágíthatunk. Még szomorúságát is értjük, mert a megértés legnagyobb örömei is hüvösek és melancholikusak. A természet iránt érzett szeretete is beleillik ebbe a lélekbe, mely korán szokott a magányossághoz és melyet az élet heve és irrationalizmusa jobban nyugtalanított, mint a néma természet. És hogy így megértjük a fiatal Tainet, nem a mi érdemünk, egyesegyedül az övé. Az ő lelkénél világosabb, átlátszóbb alig létezett, Ő maga olyan, mint egy matematikai demonstráció.

III.

De vissza kell térnünk, a keret kedvéért, Taine életének külső körülményeihez. Mondottuk, hogy élete folyása egyenes volt, de egy pont kivételével, melynél, ha Taine szemével nézzük, erősen megtört. Midőn 1851-ben az *Ecole* legkitünőbb növendéke tanári vizsgálatra jelentkezett (*agrégation de philosophie*), a Sorbonne tiszteletreméltó birái fényesen megbuktatták, alighanem Spinoza miatt, kit a jelölt nagyon is jól ismert. Jellemző, hogy a vizsgáló bizottságnak ezt az egy jelentését nem tették közzé, azután egészen elveszett, sőt együtt veszett vele Taine egész dossierje. Sebzett öntudattal, de egyébként elég nyugodt lélekkel viselte el kudarczát és újabb kísérletre készült. Közben elfogadta a helyettes tanárságot a neversi collége philosophiai osztályában, de rövid tanári pályája újabb meg újabb kudar-

czokat tartogatott számára. Tanulmányai persze nem pihen-
 nek. Vizsgálataira előkészít egy nagy értekezést az érzetekről;
 Hegelt akarta volna tárgyalni, de Vacherot lebeszélte, mert
 a Sorbonne gyanús szemmel nézte Hegelt. Behatóan foglal-
 kozik természettudományokkal, a nélkül hogy pantheistikus
 világfölfogása megrendülne, csak modernné válik; megtelik a
 német philosophia és Goethe révén vitalistikus szellemmel;
 a világ nem pusztá matematikai egyenlet, hanem élő orga-
 nismus gyanánt tűnik föl előtte. De a közbejött politikai
 események még ezt a philosophiai anachorétát is fölrázzák
 elmélkedéseiből. A deczemberi államcsiny után a tanári tes-
 tület fölriratot szerkeszt, melyben nemcsak hű odaadását, de
 háláját is kifejezi az államcsiny szerzőjének. Taine nem írja
 alá. De miután a plebiscite hét millió szavazattal szentesít-
 tette az államcsinyt, Taine is megadta magát és letette a
 megkívánt hűségesküt. Közben megszüntették a philosophiai
 aggregatiót — a philosophia úgy látszik nem illett be az
 új rendszerbe — és Taine kénytelen volt nem pályát, de
 vizsgálatot változtatni és az irodalmi agregatióra készülni.
 Közben fölmentik állásától egy kedves intelem kíséretében,
 melylyel a közoktatási miniszter, H. Fortoul tudtára adja,
 hogy a rhetorikai tanszék helyettesévé nevezi ki Poitiersben,
 de ha továbbra is veszedelmes elméleteinek hive marad,
 kénytelen lesz lemondani szolgálatairól. (Je me verrais
 dans la nécessité de renoncer à vos services. I. h. 251. l.)
 Taine elfoglalja új állását; ragaszkodik a tanársághoz, mely-
 ben tudományos munkássága kielégítő és egyedüli menedék-
 helyét látja. Újabb csapásszámba megy, hogy az 1852. évre
 az irodalmi vizsgálatokat is felfüggesztik. Tainenek nem
 marad egyéb hátra, mint doctoratusra készülni, a mi tanári
 előmenetelét biztosítaná. Két dolgozatot ír, egyet francia
 nyelven az érzetekről, egyet latinul a külső észrevevésről.
 Ezek a kérdések most már éveken át foglalkoztatják, e dol-
 gozataiból sarjadzik majd ki nagy lélektani munkája. De a
 Sorbonne ezúttal is bevehetetlennek bizonyult, visszautasítja
 Taine dolgozatait. Nem felejtette el Taine szóbeli vizsgálá-
 tát, melynek szelleme romlással fenyegeti az Universitét és a
 philosophiai oktatást; most még nagyobb eretnkségeket

talált Taine írásaiban. De bármennyire bántotta is Taine lelkét ez a második bukás, szándékában meg nem ingatja. De minthogy philosophiáról írni és beszélni rá nézve veszedelmesnek bizonyult, most irodalmi doctoratusra készül. És hogy újra balsors ne érhesse, most előre bejelenti, hogy Lafontaineről szándékozik írni és előre megkérdezi az illetőktől, mily eredményekhez jusson, hogy eszméi számára így előre egészségi és lapossági passust eszközöljön ki. (I. h. 297. l.) Még ezzel sem érték véget az ő kis megpróbáltatásai. 1852 végén új állásért kell folyamodnia és ámbár Poitiersben nagyon óvatos volt és nézete szerint nagyon alkalmazkodott fölebbvalói szelleméhez, mégis keményen megbüntették és Besançonba helyezték át az első osztályba! Ez egyértelmű volt a felmentésével. Taine most nem ellenkezett tovább, Párisba ment, szabadságot kért, melyet örömmel megadtak neki és írta értekezéseit. Megírta *Lafontaine*jét francia nyelven és a *De personis Platonist* latinul. Közben leczkét adott, hogy vagyona csekély jövedelmét annyival megszerezze, a mennyi szerény életmódjához szükséges volt. A többi időt főleg a természettudományoknak szentelte. 1853-ban május végén végre doktorrá avatják. De minthogy a tanárságról egyelőre le kell mondania, azonnal egy akadémiai pályakérdésen dolgozik, mely *Titus Livius*ról szól. Némi incidensek után a pályadíjat megnyeri, és ezentúl tíz éven át csak az irodalomnak él. Küzdelmei és szenvedései mély nyomokat hagytak benne. 1854-ben egészen kimerült állapotban a pyrenaei fürdőkbe kellett mennie, de ez a csupa ész ember betegségét is értékesítette. Ez útjából hozza haza egyik legszebb könyvét, a *Voyage aux Pyrénées*, mely 1855-ben jelent meg. A *Titus Livius* csak ezután, bizonyos correcturák után láthatott napvilágot 1856-ban. És mintha a vizsgálatok elmúltával és a tanári pályáról való lemondásával nagy gát tűnt volna el, mely tanulmányai eredményét hatalmasan földuzzasztotta lelkében: most csak úgy ontja az irodalmi munkákat. Monod összeszámította, hogy 1855-ben tizenhét tanulmányt tett közzé a *Revue de l'instruction publique*ban, 1856-ban huszat. Ugyanekkor kezdi publicatióit a *Revue des deux mondes*ban és 1856-ban a *Journal des Debats*ban. A leg-

különbözőbb tárgyakról ír ez a bámulatosan encyklopaedikus fő, de nagy munkái is előbb fejezetenkint jelennek meg. Így kapjuk a francia philosophia történetét a XIX. században, mely nem ugyan bosszúirat a Sorbonne philosophusai ellen, de oszlató kritikájával, játszi hangjával, szellemes formájával mégis úgy hat, mintha az volna és Tainet egyszerre az ifjú Franciaország egyik fővezérévé avatja. A könyv 1857-ben jelent meg. A szenvedélyes kritikákra Taine egy szóval sem felelt, bölcsen vélekedvén, hogy a polemia a legtöbb esetben igen áldatlan, terméketlen, idővesztegető foglalkozás. 1858-ban jelent meg esszéinek első gyűjteménye és 1864 elején az angol irodalomtörténet, melyből számos részlet előbb az említett folyóiratokban látott napvilágot. Mily óriási munkásság, mely nemcsak nem lankad, hanem minden új győzelméből újabbakra szerez erőt. Most végre a kormány is elfelejti régi igazságtalanságait. 1863-ban Duruy miniszter kinevezi examinátornak a Saint-Cyri fölvételi versenyvizsgálatokhoz. És ámbár az Akadémia Angol irodalomtörténetétől megvonja a jutalmat, de a mi példátlan eset volt, azt határozza, hogy másnak sem adja ki és e miatt támadt keserűségeit oly kevésbé felejtí, hogy Tainenek 1878-ig kell várnia, míg tagjává választja. Ugyancsak 1864-ben kinevezik az Ecole des beaux arts aesthetikai tanszékére. Ekkor írja meg azt a ragyogó művét, mely *Voyages en Italie* czíme alatt egyike legelterjedtebb munkáinak és mely először a *Revue des deux mondes*ban, 1866-ban könyvalakban két kötetben jelent meg. Tanszéke is gazdag irodalmi gyümölcsöket hoz. *A művészet philosophiája* című műve ugyancsak ez években keletkezik és részenként jelenik meg 1865—1869-ig; 1865-ben a kisebb vagy különálló dolgozatok hajlékot találnak az *Essaik* második gyűjteményében. És mintha ki is akarta volna pihentetni elméjét e súlyos munkáktól, 1863—1865-ben barátja Marcellin lapjában, a *Vie parisienne*ben, szellemtől szikrázó tárczákat írt a párisi életről, melyek 1867-ben összegyűjtve jelentek meg az angol humoristákra emlékeztető czímmel: *Graindorge (Árpaszem)* Tamás úr élete és nézetei. És míg ezek hogy úgy mondjam, a fölszínen történ-

tek, egy további műve hasonlít azokhoz a hegyi folyókhoz, melyek hol a fölszinre kerülnek, hol a föld mélyében folytatják útjokat, míg mindenféle járuléktól megdagadva végleg kitörnek. Említettük a doktorátusra írt nagy lélektani értekezését az érzetekről; erről és az értelem elméletéről sokszor esik szó leveleiben; egész irodalmi munkássága különben is lélektani alapokon nyugszik és lélektani kérdések körül forog. S míg 1860—1870-ig ennyi könyve jelenik meg, az *Angol irodalomtörténet*, *A művészet philosophiája*, az *olasz út*, az *Essaik*, *Graindorge*, ezt a hihetetlen termékenységet épen 1870-ben betetőzi az *Intelligencer*ről szóló két kötet, philosophiai világfölfogásának érett, korszakos formulázása. Élete is virágzásnak indult. 1868-ban, negyven éves korában, nőül vette Denuelle kisasszonyt, egy híres párisi építész leányát, ki méltó társa lett szellemi és szívbéli életének és a komor philosophus előtt a földi boldogságnak eddig előtte elzárt világát is megnyitotta. Ezentúl külső életét is magához és nagy szerepéhez méltóvá alakíthatta. Gyönyörű birtokot vett az Annecy tó partján, a hol az év nagy részét termékeny magányosságban töltötte. Mert ez az elastikus szellem még távolról sem tekintette föladatát befejezettnek. Több ízben fordult meg Angliában és ez utazások eredménye egyik legszebb könyve a *Notes sur l'Angleterre*, 1871-ben. De ekkor talán még maga sem sejtette, hogy szellemi tevékenysége új, nagy feladatot fog maga elé tűzni. A német-francia háború őt is, ki népek életét, lelkét, kifejlését oly éles szemmel nézte, a földig sujtotta. Számot akart magának és a világnak adni, hogyan sülyedhetett Franciaország ennyire. Ő, ki eddig mégis inkább irodalmi, aesthetikai, philosophiai, lélektani kérdésekkel foglalkozott, most Franciaország egész lelkét kezdte vizsgálni, hogy hazája betegségéről és a betegség gyógyszeréről véleményt mondhasson. 44 éves korában fölcsapott historikusnak. Élénken emlékszem, mily ámulat fogott el bennünket 1874-ben, midőn az Ecole libre des sciences politiquesban, melynek egyik alapítója volt, előadást tartott a francia forradalom okairól. De a miben akkor oly meglepő, új fordulatot láttunk, azt ma szelleme termé-

szetes kifejlésének ismerjük föl. Kezdetről fogva a történeti fejlődés törvényeinek keresését tűzte ki céljául. Angol irodalomtörténete nem is irodalomtörténet, a mint szokás írni, hanem az irodalmi művek értékesítése a faj, a nép lelkének a megismerésére, a mi ő szerinte a földolog a történetben. Hasonló természetűek művészettörténeti művei. Irodalom művészet, tudomány ő előtt documentumok, melyek a történeti élet mozgató erőit tárják föl előttünk. Nem természetes-e, hogy most ezt a módszert saját hazája történetére alkalmazta? Csak ki kellett bővítenie módszerét és ennek alkalmazását. Eddig a főcél volt a nép, a faj lelkének megismerése; forrásokul szolgáltak irodalom, tudomány, művészet, állami és társadalmi élet, de ez utóbbi inkább melleslegesen. Most ez nyomult előtérbe és a cél is tágabb lett: a nép, a faj fölismert lelkéből meg akarja magyarázni népe történetének viszonyosságait. Gyakorlativá teszi tudományát a szó legfelső és legnemesebb értelmében. Franciaország betegségének legmélyebb okait és a betegség leghatékonyabb orvosságát keresi. Ismeri az új feladat óriási nehézségeit, mert hiszen új fajta forrásokat kell vizsgálnia, melyek nem oly kényelmesen hozzáférhetők és melyek tárgyalása az értelem új fegyelmezését is megköveteli. Ifjúkori energiája ébred föl benne. Lemond minden állásáról, abbahagyja a tanítást, gyűjti emberfölöttinek látszó erővel a rettenetes nagy anyagot, melynek földolgozását 1875-ben kezdi közzétenni. Eleinte minden harmadik évben jelen meg egy-egy kötet, 1878-ban, 1881-ben, 1884-ben; az V. csak 1890-ben láthatott napvilágot, a VI. kevéssel halála után, mely végre pihenést parancsolt e gyöngé testben lakó hatalmas léleknek. Meghalt 1893 márcz. 5. De azóta sem hallgatott el egészen. 1894-ben egy új kötet *Essait* gyűjtöttek kisebb dolgozataiból és 2—3 kötetre való anyag most is van még. 1896-ban kiadhatták francia úti jegyzeteit, melyeket napról-napra írt, utazásai közben, de a melyek formáján még se kellett változtatni. És most jelennek meg levelei, melyek e rendkívüli ember egyéniségét is megközelíthetővé teszik. Száz évben egyszer látunk ilyet, ha egy nagy tehetség, egy nagy munkaerő és az igazság keresésének ekkora szenvedélye így találkoznak egy emberben.

IV.

Mi ennek a nagy munkásságnak szellemi tartalma, egysége? Mi az, a mi benne új és értékes? Mivel növelte Taine szellemi birtokunkat? És ha nem szabad is részletekbe bocsátkoznunk és idézetek halmazával meg discusiókkal fölfogásunkat megtámasztanunk, a földolog általános jellemzéséről és megítéléséről e helyen sem szabad lemondanunk. Épen Tainetól tanultuk, hogy a legjelentősebb emberek és művek velejét mikép kell néhány főtételbe foglalnunk. Föladatunk egy részét maga Taine teszi könnyűvé. Ez a legöntudatosabb író számtalan helyen formulázta, szabatosan és szigorúan, világfölfogását, módszerét, törekvése célpontjait és indítékait. Az angol irodalomtörténet bevezetése egész módszertani értekezés. Az előszó az *Essaik* első gyűjteményéhez programját adja kritikáinak. A *Philosophes classiques*ban már korán vázolta philosophiája alap-gondolatait. Carlyle és Stuart Mill elemzésében, főleg az utóbbiában kifejti, miben egyezik velük, miben tér el tőlük. Az *Intelligence*ben nemcsak lélektant, de philosophiát is ad. Egyénisége is, bár sehol sem tolja előtérbe, mégis akaratanul elárulja magát számos, őt közéről érintő essaiben, például melyet személyes barátjairól, Woepkéről, Marcellinről írt, vagy melyben azokat az írókat tárgyalja, kikkel együtt érez, például Balzac, Stendhal rajzában. Graindorgeban is, bár egy amerikai disznókereskedő álarcza mögé bujik, ez átlátszó álarczon keresztül könnyen Tainenak, a satirától kissé szomorú, elmélázó arczára ismerünk. A *Voyage aux Pyrénées*ben sem vonja meg tőlünk egyénisége megnyilatkozásait. *Angol irodalomtörténete* is tele van egyéni vonatkozásokkal. Igaz, hogy életének jelszava, Spinozaként, sine ira et studio tekinteni az emberi dolgokat, de ehhez a jelszóhoz csak annyiban ragaszkodik, hogy soha, sehol, semmiben alantas érdek, köznapi érzés, gyűlölet vagy szeretet nem vezérli. De se nem száraz, se nem szintelen, se nem hideg író. Indulat nélkül soha senki nem hódította meg az embereket. Tainet nagy szenvedély hevíti, az igazság

szenvedélye, az egyetemes igazságok nagy szeretete, melylyel az ellentállókat is magával tudja ragadni. A ki ő rá bizza magát, azonnal érzi, hogy ez az ember csak egyet akar, megismerni a dolgot és meggyőzni bennünket igazáról, de nem azért, hogy neki legyen igaza, hanem hogy az igazságnak megadassék minden dicsőség. Semmiféle hiúság nem bántja. Ennyiben egészen objectiv szellem. Az is spinozistikus vonás benne, hogy azokat a jelenségeket, melyekben a dolgok természete erősebben nyilvánul, lelkesítik; kiváló érzéke van az emberi dolgok nagysága iránt. Nagy erejét minden nagy erő rokonszenvesen érinti. Legelvontabb okoskodásaiban, legobjectivebb elemzéseiben lendület, rejtett melegség, és az előrehatoláson érzett gyönyörűség nyilatkozik. Bizalmunkat még növeli, hogy érezzük benne, hogy ez az ember nem magának ír, tanítani akar bennünket. Nagyon rosszúl tették, kik őt a tanári pályától elzárták, mert ő született tanító volt. Nem nyugszik, míg meg nem értettük, míg meg nem győzött bennünket. Így is ír, Világosan és elevenen. Halkan kezdi és mindig erősíti hangját, míg végre teljes akkordban hangzik. Az elmének azt a játékát, melyet szellemességnek nevezünk, nem szereti. De mindig találóbban, mindig koncentráltabban formulázní gondolatát, míg végre gondolat és szó egészen egybeolvad: stílusának jellemző vonása. Van valami szónoki benne, de a szónoki dísz nála csak egy: a gondolatnak minél plasztikusabb kifejezése. Rendkívül szereti a hasonlatot, mert a világosítás nehéz műveletét ez támogatja legnagyobb mértékben. Kifogyhatatlan a színes, találó, suggestiv hasonlatokban. Az ő előadásában a gondolatok igazán megelevenednek. A legelvontabbat is valamely concrét jelenséghez köti; ha a lélektanban egy lelki jelenséget fejteget, akkor ő maga lép föl, sétál velünk a Szajna partján és a látottakhoz, tapasztaltakhoz fűzi elvont okoskodásait. Van phantáziája, de ez annyira fegyelmezve van, hogy egészen intelligentiája szolgálatában áll, mint egyébként minden benne. Olybá tűnik föl előttünk, mint egy magányos vándor, ki szomorúságában nagyon szereti a természetet, de bármit lát, embert vagy világot, mindenen keresztül a nagy Egységet

keresi, az Egyet és Mindent, az Örökkévalót, a Törvényt. Mihelyt ezt pillantotta meg, szeme fényleni kezd, arcát pirborítja, hangja megszólal és hirdeti az Igazságot. A ki ily módon gondolkodik és beszél, és maga magát is oly nyugodtan elemzi, mintha ideglen volna, hogyan lehet azt meg nem érteni, főleg mióta leveleiben legbenső vallomásai is előtűnik vannak?

Taine szellemének tartalmát fejlődéséből, melynek megindulásáról már szólnunk kellett, érthetjük meg legjobban. Taine fejlődése pedig ép oly átlátszó, mint elméjének alkata. Hasonlít az organikus testek fejlődéséhez. Rövidítve és koncentrálva ismétli az egész korszak fejlődését. Taine néhány év alatt átéli az elmúlt századok fejlődését, hogy képessé váljék a maga kora föladatainak fölfogására és megfejtésére. Mert csak az fejlődik szerencsés és egészséges módon, ki ezen az úton oda jut, hogy a maga kora kérdéseit érti meg és azokra keresi a feleletet.

A spinozismusból, mint láttuk, indul, még pedig annak eredeti formájából, melynek matematikai jellege van. A matematikai gondolkodás ébredésével kezdődött a modern tudomány, e gondolkodásnak általánosításával a modern philosophia és épenséggel nem véletlen, hogy a modern philosophiának első formulázója, Descartes, nagy matematikus is és utódja Spinoza matematikai módszer szerint, more geometrico, tanítja a philosophiát. Azt sem tekinthetjük véletlennek, hogy Franciaország a matematikai szellem, a matematikai philosophia hazája. A francia szellemben legerősebb a szükséglet a gondolkodásban való rend, világosság, módszer és rendszer iránt, és ki mit szeret, ahhoz ért is. Sokat beszéltek Taine szellemének nem francia vonásairól, melyek hol a német, hol az angol szellemre emlékeztetnek. Ő maga tényleg bámulatosan elsajátította e két nemzeti szellem ismeretét. De mindig francia maradt, telivér francia, kinek istensége a módszer és rendszer, ki szereti a matematikát és mindent matematizál. Egy Beethoven-szonata hallatára mondta, hogy szép mint egy syllogismus. Ő nevezte a történetet eleven geometriának. Nem is véletlen, hogy ez a matematikai irány legtovább

él Franciaországban. Kant már 1762-ben megdönti azt a tételt, hogy a matematikai módszer megfelel a philosophiának: Holbach báró még 1778-ban kiadja a *Système de la nature*-t, mely a matematikai szellem materialistikus hajtása.

Az első, ki a matematikai pantheismus merevségét átlátja és megdönti, Leibnitz, a ki a XVII. század bête noire-ját, Aristotelest, rehabilitálja, tőle tanulja az organismus gondolatát, melyre hovatovább a kor természettudománya is részegzi tekintetét. A XVIII. század végén, mikor a francia szellem még mindig mechanismusnak hirdeti a világot, a németek már kezdik az organismus képe alatt fölfogni és az organikus világ titkait kutatják és fokonként fölfedezik. Goethe és Schelling is pantheisták, de az ő fölfogásukban a világegyetem élő organismus, melynek részei úgy viszonylanak egymáshoz, mint az organismus tagjai. Ezzel a német gondolkodás egy heurisztikus gondolatra tett szert, mely megújítja az összes tudományokat és ámbár szertelen speculációban vissza is éltek vele, mégis a legtermékenyebbnek bizonyult. Az organismus jellemző sajátosságai, hogy egyes részei nem conglomeratumot alkotnak, hanem egységet, hogy ez az egység olyképen variálható, hogy ha az egyik része változik, a többiek is mind megfelelő változáson mennek keresztül, hogy az organismus sajátosságai közt van hierarchia, vannak fölebb és alárendeltek; vannak, melyekből mások következnek, esetleg van oly egy, melyből mind a többi megérthető, végül az organismust jellemzi, hogy fejlődik, hogy nem agglomeratio, mechanikus összetétel útján keletkezik, hogy mindjárt az egész van meg, csak nem élesen differentiálva, inkább mint vázlat, mely mindinkább színesedik, teljeseedik és növekedik. Meglehet, hogy maga az organismus is csak specialis esete a mechanismusnak, de ez épen-séggel nem érinti az organistikus fölfogás nagy heuristikus értékét. Az egész német philosophia ezen fölfogás hatása alatt áll és az organikus testek tudománya is egészen új fejlődésnek indul, midőn a specifikus organistikus sajátosságok kerülnek vizsgálat alá. Taine gyorsan átmegy a modern philosophiai fejlődésnek ezen a phásisan is. Már 1851-ben

írja Prévost-Paradolnak: Egyik része a világnak föltételezi a másikat, mint az emberi testnek egyik szerve szükségessé teszi mind a többieket; és a világ egy, mint az emberi test (et le monde est un comme le corps humain i. h. 151. l.). Igaz, hogy ez a fölfogás még nagyon gyanusan elegyedik az eredeti spinozizmussal, hogy az egész világot egyetlen egy törvényből, a létező önfenntartásából akarja leszármaztatni, de az organismus gondolata nem távozik többé lelkéből. Ugyane leveléből látjuk is, hogy természettudományi tanulmányok hatoltak be speculációjába, melyekre épen Prévost-Paradol buzdította. »Mialatt én neked Spinozát adtam, írja ugyanebben a levélben, te Burdachot adtad nekem (ki a Schelling-féle természetphilosophia egyik főembere volt) és Geoffroy-Saint-Hilairet (híres francia zoologus), én természetvizsgáló lettem (naturalista), te meg metaphysikus (152. l.). Majd később, 1864-ben, azt írja E. Havetnek (l. Monod könyvében 115. l. és tovább): Soha sem állítottam, hogy a történetben, vagy az erkölcsi tudományokban a geometriaiakhoz hasonló theoreémák vannak. A történet nem a geometriához hasonlított, hanem a physiologiához és a zoologiához. Valamint hogy állandó, de mennyiségileg meg nem mérhető viszonyok állnak fenn az élő test organumai és functiói között, azonképen vannak szabatos, de számbeli megbecsülésre nem alkalmas viszonyok a tények ama csoportjai közt, melyek a társadalmi és erkölcsi életet alkotják... Carlyleről való gondolatai közt pedig ezt találjuk: Az utóbbi ötven év óta Németországban kidolgozott összes eszmék egyetlen-egyre vezethetők vissza, a fejlődésére (Entwicklung), melynek értelmében valamely csoport összes részeit egymáshoz tartozóknak és egymást kiegészítőnek (solidaires et complémentaires) tekintjük, úgy hogy mindegyik szükségessé teszi a többit és valamennyi együtt, egymásra következésekben és ellentéteikben nyilvánvalóvá teszik azt a belső kvalitást, mely összehozza és termi őket. (Litt. angl. V. 271. s. köv.) Ide kapcsolja ő be a francia szellemnek, melynek képviselője gyanánt érzi magát, szerepét és hivatását a jelenben. Világossá kell tennie és alkalmaznia a német szellem e vívmányát.

De ennek megértésére még egy fejlődési phasis ismerete szükséges. A mechanistikus és vitalistikus philosophia kizárólag Franciaországban és Németországban fejlődik, míg az angol szellem egészen más úton jár.

Mindegyik philosophiai irány egy-egy modern tudományra támaszkodik, ennek módszereit egyetemesíti, annak vezérlő gondolatát alkalmazza. A mechanistikus philosophia a matematikából indul és végül a világegyetemet geometriai módon fogja föl. A vitalistikus az élet jelenségeit nézi, az organismus eszméjét teszi uralkodóvá és végül a világegyetemet egységes nagy élő valónak tekinti, melynek vannak organumai és van fejlődése. Az angolok egyáltalán idegenkednek ezektől a nagy egyetemesítő gondolatoktól. Bacon, a legbátrabb köztök, ki az egész tudást meg akarja újítani, (instauratio magna), végül csak a kísérleti módszer elméletével gazdagítja a tudományt; Locke főleg az ismeretek eredetét vizsgálja és még inkább megerősíti az angol szellemet a philosophiai egyetemesítések iránt érzett idegenkedésében. Hume a legkritikusabb és a legskeptikusabb valamennyi között. Ki akarja mutatni, hogy igazi ismeret csak az érzéki benyomásokban található, hogy minden más ismeret csak az érzéki benyomásokból ered és annyiban igaz, a mennyiben megfelel ezeknek, végül pedig, hogy ép ezért az igazi ismeret nem lehet egyéb, mint tapasztalati tények és tapasztalati ténykapcsolatok constatalása és minden, mi a tapasztalaton kívül van, kétséges. Csak a tapasztalati tudás igazi tudás és a tapasztalati tudás csak tények tudása. Ez a philosophia párhuzamosan fejlődik a francziával és némettsl, de a XVIII. században behatol a franczia gondolkodásba, és részben a sensualistikus, részben a materialisztikus iskolában érvényesül, míg Németországban minden törekvés odairányul ezt az irányt megegyeztetni a némettel és a mi benne létre jogosult, egy magasabb fölfogás integrans részévé tenni. Ennek a nagy egyeztetési iránynak első képviselője Leibnitz, a második Kant. Franciaországban még Taine föllépése előtt Comte áll legközelebb Hume fölfogásához; ő is ellensége minden metaphysikának, ő is tények és tények viszonyainak konstatalására szorítja a

philosophiát, csak skepticismusa nem oly gyökeres, az egyetemes gondolatokban nem csak hisz, hanem épen erre alapítja positiv philosophiáját, azonfölül sajátos történeti fölfogást a szellemi élet fejlődéséről kapcsol össze positivismusával és végül a társadalmi tudományok művelésébe helyezi át gondolkodása súlypontját. A francia szellem a maga matematikai hajlamaival huzódik a rideg Humeismustól. Comte is első sorban matematikus volt és a matematikából indult, Taine is kivált matematikai hajlamaival és bár nem foglalkozott behatóan matematikával, a matematikai fölfogásmód mindvégig megmaradt benne. De az angol empiristikus phásist megtaláljuk gondolkodása fejlődésében. Láttuk, hogy szinte kezdettől fogva foglalkozott az ismeretek eredetének kérdésével, az érzetekkel és észrevevésekkel; az értelem egész lélektanát megírni legkorábbi irodalmi tervei közé tartozik. Ezen a réven ismerkedhetett meg az angolokkal, kiknek kutatási módszere különben az összes positiv tudományokban diadalmaskodott. Midőn Taine lemondott a tanári pályáról és Párisban készült a doktoratusra, igen behatóan foglalkozott physiologiával, zoologiával, orvosi tudományokkal és e tudományokban a szellem határozottan antimetaphysikus, minden speculatiótól tartózkodó és ha nem is skeptikus, de mégis főkép tények constatálására szorító és tényeket csak nagyon óvatosan egyetemesítő volt.

Ime az újkori philosophiai fejlődésnek három nagy phásisa, a mechanismus, a vitalismus, az empirismus; ezeket élte át Taine, ezek hatottak gondolkodására, ezek sajátos synthesise biztosít neki helyet a XIX. század gondolkodói közt, ezekből fakad azután, a mivel ő nevelte a XIX. század szellemi kincsét. Csak meg kell még kísérténünk föltüntetni, ámbár ez ily általánosságban épen nem könnyű, hogyan hatották át egymást ezek az elemek az ő gondolkodásában. Más helyen részletesen ki fogom mutatni, hogy legmélyebb nyomokat hagyott benne Spinoza monistikus világfölfogása. Igaz, hogy az angoloktól megtanulta, hogy a substantia fogalma csak subjectiv mivoltú, lélektanilag keletkezett látzat, melynek objectiv értéke nincsen, Spinoza világfölfogása pedig egészen a substantia fogalmán épül. Ezért nem ismer-

ték föl eddig Taine kifejtett világfölfogásában a spinozismust. De nem képzelhetünk-e el spinozismust Spinoza substantiája nélkül? Spinoza rendszerének főgondolata másképp is formulázható. A fődolog az benne, hogy szellemi és anyagi jelenségek nem két különböző sorozata a jelenségeknek, hanem azon egy sorozatnak két különböző oldala, továbbá, hogy ez a sorozat nem a véletlen műve, hanem a szükséges kapcsolat eltérhetetlen kötelékével van egymáshoz fűzve, végre, hogy e sorozat a maga egészében egységet alkot. Három tehát lényeges. Minden egy, minden szükséges és a dolgok meg a gondolatok rendje azonegy. Ime, a substantia fogalmát kihagytuk az egész gondolatsorból és a gondolat-sor megáll. Így hagyja ki Taine is. Taine tanítja, hogy lelki és testi jelenségek olyan, mint egy két nyelven írott könyv, mint egy idegennyelven írott könyv interlinearis fordítással; ugyanaz az értelem, de kettős a nyelv. Némely helyütt az egyik szöveget tudjuk olvasni és megérteni, más helyen a másikat; a physikai jelenségeknek nem ismerjük szellemi aequivalensét, a szellemieknek nem materialis megfelelőjét; de a könyv egy, az értelem egy és a megfeleléség kitalálása a haladó tudomány föladata. Ez a nézete tehát spinozistikus. De a substantia fogalmának is van aequivalense az ő gondolkodásában, melyet két helyen fejteget, a *Philosophes classiques*-ben (1857) és a Stuart Mill-t tárgyaló remek esszáiban, melyről maga Mill mondotta, hogy lehetetlen kevés lapon pontosabb és teljesebb képét adni művének, mint philosophiai elmélet összességének tartalmáról. (*Le positivisme anglais*. 2. éd. 1878. Préface datálva »1864 január«, 5. l.) E helyeken megmondja, mennyiben követi az angol empirismust, hol tér el tőle. A *Philosophes classiques*-ban, a könyv végén, két philosophus beszél egymással, Péter és Pál. Péter egészen a tapasztalat embere, Pál: maga Taine, kinek két legjobban elhasznált könyve Spinoza *Ethikája* és Hegel *Logikája*. Pál is a tényekből indul, de ez csak a kezdet. A tények közt van hierarchia. Vannak részletes és vannak egyetemes tények, vannak tények, melyek okozatok, tények, melyek okok és tények, melyek okok okai és így tovább. Milyen tehát eljárásunk? Mindig a tények

körében maradunk, csak tények csoportosításával foglalkozunk. Mikor a csoportok megvannak, minden csoportot helyettesítünk azon tény által, melyből leszámazik. Azután a tényt egy formula alá hozzuk. Majd csoportba szedjük az egyes formulákat és keressük azt a magasabb rendű tényt, melyből levezethetők. Ezt folytatva, elérünk azon egyetlen tényhez, mely a többinek mind oka. És hogyan jutunk el az egyetemes, a fölérendelt tényekhez? Abstractio útján, ügyelvén arra, a mi a csoportban azonos. Taine lélektanában majd később be fogja bizonyítani, hogy az értelem fömüködése az abstractio. Ha majd a tudomány ezt a munkát az egész világra, az egész történetre nézve elvégezte, akkor eltűnik szemünk elől a mindenség, mint azt elménk közönségesen látja. A tények formulákba szorultak össze; a világ rendszerré lett, megalakult a tudomány. Most keresni fogjuk a legfőbb formulát, tényt, törvényt, mert ez a három egy. Most tudjuk, mit értsünk természetben. A szükségesek e lánczolatában a világ: egységes, oszthatatlan lény, melynek tagjai: az egyes jelenségek. A dolgok végső csúcán, az elérhetetlen éther fényözönében felhangzik az örök axioma és e formulának folyton terjedő összhangjából, kimeríthetetlen hullámnázásaiból támad a mindenség... Minden élet annak az egynek a mozzanata, minden lény annak az egynek a formája. Belőle fakad a dolgok sora, melyeket törhetetlen szükségesség láncza kapcsol egymáshoz. Nincs neve: az indifferens, a végtelen, mindenható teremtető erő, egy név sem meríti ki teljesen s ha nyugodt fönségében élénk táruul, nincs emberi elme, melyet rettegés és bámulás földre ne sujtana. De ugyane pillanatban az elme föl is magasztosul; elfeledi halandó kicsinyes voltát; rokonérzéssel öröme telik a végtelenségben, mely az ő gondolata is és részt vesz nagyságában.

Ime Taine gondolata fejlődése kezdetén, melyen soha lényegesen nem változtatott. Tíz évvel később, midőn Mill rendszerét elemzi, más nyelven ugyanezeket mondja a magáról, melyet szembeállít Millével. Két nagy művelete van az elmének, mondja ott, a tapasztalat és az abstractio; két birodalma van, az összetett tényeké és az egyszerű elemeké.

Az első az okozat, a másik az ok. Az első foglaltatik a másodikban és belőle következik, mint principiumának következménye. Mindkettő egyértékű, mindkettő egy, két szempontból nézve. Ez a nagyszerű mozgó világ, az összebonyolódott eseményeknek e zajongó zűrzavara, ez a végtelenül változó és sokszerű örök élet néhány elemre és azok viszonyára redukálódott... És itt is kifejti, hogy mindig magasabbra emelkedhetünk, a törvényekhez, a törvények törvényéhez. Belső erő hoz létre minden eseményt, kapcsol össze mindent, a mi össze van téve, épít mindent. Ezek a nemző erők pedig nem egyebek, mint a dolgok elemei és a cselekvő erő, mely által a természetet képzeljük, nem egyéb mint a logikai szükségesség, mely az egyiket átváltoztatja a másikká, az összetettet és az egyszerűt, a tényt és a törvényt. Így megállapítjuk eleve minden tudomány végső határát és kapjuk azt a hatalmas formulát, mely a lények leronthatatlan kapcsolatát és spontan természetét megállapítván a természetbe helyezi a természet mozgató erejét és egyúttal minden élő lény belsejébe mélyíti és szorítja a szükségesség aczélikapsait. (Litt. angl. V. 411. l.)

Ha pedig ez Taine gondolata, akkor az Spinoza. A substantia helyét pótolta a világtörvény, a világformula, a legegyszerűbb és legegyszerűbb tény fogalma, melyből minden származik, vasszükségességgel. Ez Spinoza. A kapocs pedig a világ logikája: ez Hegel. Eljutni eljutunk ezekhez a törvényekhez és a törvények törvényéhez a tapasztalat útján: ez az empirisztikus elem Taine gondolkodásában. Az egyes ténycsoportokat pedig organismusok módjára kell fölfogni: ez Goethe, Schelling, Hegel. Így kapcsolódnak elméjében fejlődése egyes phásisainak leülepedett gondolatai. Megáll-e ez a synthesis? Erről itt nem szólhatunk behatóan, de a végén legalább érinteni fogjuk.

VI.

E magaslatra fölérve egy pillantással átfoghatjuk Taine élete művét, meglátjuk egységét, megértjük mivoltát. Láttuk, hogy Taine philosophusnak készült, de élete körülményei az irodalom, a történet felé terelték. Ha azok az események

közbe nem jönnek, előbb kaptuk volna meg az értelem elméletét, esetleg azután egy philosophia történetét, melynek vázlatát megtaláljuk legkorábbi iratai közt. A philosophiából kezdettől fogva a történet philosophiája vonzotta. 1852. június 20. azt írja Prévost-Paradolnak: Elolvastam Hegel Történetphilosophiáját; szép, de nagyon hypothetikus, nem elég szabatos. Mindinkább kérődzöm azon a nagy philosophiai pastétomon, melyről szót ejtettem neked, és a mely abból állna, hogy a történetből tudományt csináljak, megadván neki, mint az organikus világnak egy anatómiát és egy physiologiát. (I. h. 274. l.) Még érdekesebb egy 1851-ből datált füzete a philosophia történetéről, a következő jegyzettel: A philosophia történetében valamint a történetben mindent újból kell csinálni, a végén pedig, miután elmondotta, hogy a rendszerek előadását el kell különíteni megítélésöktől, minden rendszert formulába kell foglalni, osztályozni, mint a zoologiában, származása törvényeit megtalálni, az egyetemes folyást kutatni, melynek minden rendszer egyegy pontja, minden iskola idealis típusát és idealis fejlődését bemutatni, a külső hatásokat vizsgálni, ezt írja: szóval az emberi szellem zoologiáját megcsinálni, a psychológiának, mint physiologiai és anatómiai elvnek segítségével. (121. l.) Más füzetben pedig ezeket találjuk: A történet célja törvényeket vagyis egyetemes tényeket találni, segítségével a lélektan. (179. l.) Így indulva bizonyára ezen az úton haladt volna tovább. De minthogy ezt az utat elzárták előtte, kerülőt kellett tennie. A tiszta philosophiával kevesebbet foglalkozott. A *Philosophes classiques* és az *Intelligence* egyedüli szakmunkái a philosophiában; az akaratról akart munkát írni, de csak egy kis töredék készült el; Millt elemezte az angolok közül; ez minden. E helyett az irodalom, a művészet és később a történet felé fordult. De ezekben érvényesítette philosophiai világfölfogását. Egy szóval kifejezve: az organismusról való fölfogását átvitte és alkalmazta az irodalmi, művészi és történeti életre. Ez az ő műve, művének sajátossága, eredetisége és értéke.

De nem az elv kimondása az ő főérdeme, hanem annak részletezése és alkalmazása. A szellemi életet in concreto

fogta föl organismusnak, míg az ő föllépéséig csak a testet tekintették organismusnak, a szellemi életet pedig vagy függetelnek, mint a materialisták, vagy önálló valóságnak, melynek toto genere különböző törvényei vannak, mint az idealisták. Taine nem volt materialista. Ámbár sokszor mondotta, hogy a szenvedélyeket úgy nézi, mint a chemikus a vitriolt és több ilyfélét, nem ebben van művének sajátos jellege. Ő volt az első, ki azt mondotta, hogy az egyén szelleme is oly módon tárgyalandó, mint növény, vagy állat, azaz, mint organismus, melynek legjellemzőbb sajátosságait mutatja. Melyek ezek a legjellemzőbb sajátosságok? Kétségtávol ezek közt van, hogy fajtájának lényeges tulajdonságait mutatja. Ez a *race* elmélete. Továbbá, valamint a növény és állat fejlődése ezen fölül függ a külső körülményektől, a klimától stb., azonképen az egyén fejlődésére is a *milieu* van döntő hatással. A tényleges fejlődés körülményei is fontosak. A körülmények, ható erők nem találnak tabula rasát magok előtt, hanem már fejlődött valót és ehhez alkalmazkodik az ő hatásuk. Ez a *moment* elmélete. De van mindezeknél fontosabb. Az organismust egysége jellemzi leginkább; az, hogy a részek belsőleg összefüggnek, egymást föltételezik, az egyik a másiktól, valamennyi egy legegyetemesebb vonásból, principiumból, eszméből leszármaztatható. Ez a kölcsönös összefüggés, *dépendance mutuelle* és az uralkodó tehetség, a *faculté maîtresse* elmélete. Ezek a kifejezések jelszókká lettek és mint ilyenek annyira elkoptak, hogy eredeti jelentésök egészen elcsenevészett. Azért értsük meg jól: ha egy ember szellemét vizsgáljuk, tudnunk kell, hogy ez a szellem erőknek organikus rendszere, mint bármely organikus test. Minden összefügg benne. Az egyik jelenség ilyen vagy amolyan alakulása döntőleg hat a többire. Keresnünk kell, melyek azok a jelenségek, a melyek okadó természetűek, azaz a melyekből mások következnek és keresnünk kell azt, melyből valamennyi leszármaztatható, mely tehát valamennyit magyarázza. Szóval, nem szabad semmit az emberben elszigetelten tekinteni, hanem mindent mindennel való kapcsolatában. Mert minden összefügg. De ez nem minden. Az egyént, a maga egészében sem szabad magában tekinteni,

mert nincsen magában. Összefügg népével, lakóhelyével, az őt megelőző történeti fejlődéssel. Ne felejtjük soha: minden összefügg. De még ez sem minden. Itt mindig egyénekről szóltunk, mintha más szellemek nem volnának. *De a nép lelke is oly organikus egység, mint az egyéné.* Igaz, hogy csak az egyéneken él, nyilatkozik, de nincsen hozzáköve ehhez vagy ahhoz az egyénhez vagy ehhez vagy ahhoz a korhoz. Nem lehet független az egyénektől általában, de független egyes egyénektől. Több, egyetemesebb, tartósabb mint az egyén. Ezt is meg kell vizsgálni, még pedig a mondott módszer szerint. Meg kell találni a nép, a faj jellemző tulajdonságait és *qualité maîtresse*-jét. S míg az egyén inkább függ a fajtól, addig a faj inkább függ a milieutól. Sőt organikusan fejlődik a philosophia, vallás, politika, művészet is. Mind-egyiknek megvan a saját belső mivolta, mely megállapítja, micsoda fajtákra oszlik. milyen fejlődéseken mehet keresztül, mily körülményektől függ. A ki ezekkel a tudományokkal foglalkozik, annak először óriási tényhalmazt kell gyűjteni, hogy a megmagyarázandó jelenség szeme előtt legyen. Tények nélkül nincs szellemi tudomány sem. Nem ténycsoportokat kell összehalmazni, hanem az egyes tényeket, úgy mint a valóságban rájuk akadunk, a kis tényeket, főleg azokat, melyek jelentősek, *petits faits significatifs*, melyekből maga Taine oly hihetetlen mennyiségeket gyűjtött. Azután a tényeket részeikre kell bontani, az így nyert elemeket összehasonlítani, a megegyezőket, mint egyetemeseket összeállítani és így tovább. Ugyanígy kell tennünk azokkal a tényekkel, melyek kapcsolatokra vonatkoznak. Tudományunk képe legyen a világnak, annak belső alkatát és belső kapcsolatát tárja föl szemünk előtt.

Az elmélet, mint elmélet nem egészen új; már az ókorban tudtak a klíma hatásáról; Herder is alkalmazta; Taine maga vallja, hogy eszméje Montesquieu óta a földön hever, ő csak fölszedte. (Monod 117. l.) Láttuk, mi benne spinozistikus, mi tartozik Goethére, Hegelre. A történeti fölfogás egységét Hegelnek köszönjük. Hogy az emberiség egyes korszakai egy-egy eszme változatos kifejezései, hogy egy korszak politikai, egyházi, műveltségi, tudományos tör-

ténete összefügg egymással, közös jelleget mutat, ő dedukálta bámulatos dialektikai erővel és földolgozta hatalmas encyklopaediai tudással. Azt is tudjuk, hogy a mint Taine formulázta módszeres elveit, azokba bizony hibák, túlzások csúsztak be. Ma a *race*, *milieu*, *qualité maîtresse* elveiről meglehetősen fennhéjázva szólnak és ezzel elintézettnek veszik Taine műveit. Valójában pedig mindez nem is érinti Taine igazi érdemét.

Taine módszere nem az egyedüli és nem az egész módszer, Taine eredményeihez szó fér; ezen a téren matematikai pontosság és egyértelműség lehetetlen, és a kik azt tanítják, hogy Taine megtalálta a tudományos, exact kritika és történetírás módszerét, valószínűleg tévednek. A ki elolvasta az Angol irodalom történetét, bizonyára szükségét fogja érezni, hogy még egy angol irodalomtörténetet olvasson, mely a régi vagy más módszerek szerint íródott. Hasonlóképp vagyunk az *Origines*-nal. Ez a mű nagy változást idézett elő a francia forradalom történetírásában, de a francia forradalom történetét nem adja és a többieket nem pótolja. S mindez mégsem érinti Taine igaz érdemeit.

Taine gyönyörű irodalmi és történeti arcképeket rajzolt az *Essaik*ben, például Balzacét; az angol irodalomtörténetben, például Shakespere-ét, Pope-ét, Swiftét, Byronét, a francia történetben, a *Philosophes classiques*ban (Cousin, Jouffroy), de már Sainte Beuve észrevette és azóta százszor ismételték, és minden figyelmes olvasó újra tapasztalja, hogy a mi az egyénekben egyéni, kisiklik kezéből. Az egyén mindig mint nagy egyetemes szálak szövődése jelenik meg előttünk, de Taine előadásában nem a szövődék egyéni volta válik világossá előttünk, hanem a szálak egyetemessége. Minden elvonttá lesz ebben a nagy szellemi műhelyben, emberek, események, korszakok. Igazán sub specie aeternitatis nézi a dolgokat, mint Spinoza mestere, mint ez Taine szellemének is megfelel, mert csak az egyetemes tárgya az értelemnek, az egyéni a szemléletre tartozik. Ez az ember, a ki mindent meg akar érteni, mindent először egyetemesít. Mindenütt keresi a törvénye-

ket. De vannak-e a történetnek törvényei? Hiszen a mi a történetben, a művészetben, az irodalomban előfordul, az mind csak egyszer fordult elő, az így nem ismétlődik többé soha, ellenben Taine minden történetben az állandót keresi, a mi nem változik, a mi volt, van és lesz; lehet-e ezt még történetnek mondani? Van-e a spinozismusban egyáltalán helye a történeti fejlődésnek? Tainet mindig a legnagyobb érdeklődéssel olvassuk, de találjuk-e benne történeti szükségletünk kielégítését? Érdekli-e őt a singularis, a mi egyszer volt, mint ilyen? Mindezek a kétségek sem bántják az ő tulajdonképi érdemét.

Sőt egy oly kritikai megjegyzéstől sem tartózkodhatunk, mely Taine világfölfogásának legmélyéig nyúl. Taine az értékek világával foglalkozott, még pedig mind a három nagy értékcsoporthal, az igazsággal philosophiai művében, a széppel aesthetikai és kritikai irataiban és a cselekvéssel történeti műveiben. Alapelve az, mint Spinozáé, hogy ezeket az értékeket úgy fogja leírni, elemezni, csoportosítani stb., mintha vonalak és felületek, vagy növények, állatok volnának. Helyes. Ezeket lehet is így tárgyalni. Az igazságok lelki jelenségek, a műalkotások emberi productumok, a cselekvések pedig mozgások. De akkor teljesen ki kell zárni az érték fogalmát. Akkor a gondolatok, műalkotások és cselekvések közt nem szabad értékbeli különbséget tenni. Lehetséges-e ez? Tainenek van mechanistikus lélektana, melynek a logika csak egyik része. De honnét veszi aztán az igazság, a logikai kapcsolat, az eszmék belső összefüggésének azt a láncolatát, melyet Pál úr oly lelkesen dicsőített? Miért értékes az egyetemesítés, miért bízunk benne, miért segít bennünket a gondolkodásban? A mechanistikus lélektan, ha ez a belső élet egyedüli elve, kizárja a logika lehetőségét. Taine a *Művészet philosophiájában* leírja, mi a művészet föladata és hogyan fejlődtek a művészetek Görög-, Olaszországban és Németalföldön. De hogy mi a szép, azt ez az aesthetika csak mellékajton tudja becsempészni a rendszerbe. Nyilvánvaló, hogy vagy van forrása a lélekben az aesthetikai értékeknek és akkor azt ki kell fejteni, vagy le kell mondani az aesthetikai értékmeghatározásról. Hasonlóképen

vagyunk a cselekedetekkel. Taine megírja a francia forradalom történetét. De miért háborog a forradalom szörnyetegjei ellen, ha mindez szükségkép történt és ha ő ezt a szükségességet oly objectiv módon akarja leírni, mint a zoologus a maga dolgait? Még soha nem láttuk, hogy a zoologus mint ilyen a tigrisre vagy hiénára haragudott volna. Vagy vannak értékek az emberi életben és nemcsak tények, akkor ezek forrását ki kellett volna mutatni, vagy nincsenek és akkor nem is kell róluk szólni és akkor logikát kell csinálni az igazságnak, aesthetikát a szépnek, erkölcostant a jónak fogalma nélkül.

Taine ezen a téren nem adott új synthesist. Ne is követeljük tőle, mert adott egyebet.

Főérdemének tekintem, hogy ráirányozta figyelmünket, véglegesen, visszavonhatatlanul, a szellemi életben megnyilatkozó törvényszerűségekre. Mert meglehet, hogy a történeti életnek nincsenek törvényei a szó legszorosabb értelmében, de hogy a véletlen, az egyéni mellett *törvényszerűség* is nyilvánul a történeti életben, azt Taine nemcsak postulálta, hanem fényes példákkal bizonyította. A hogyan az Originesben az esprit classique-ot elemzi, örökbecsű marad legalább is módszer tekintetében, de eredményében is mindig elem lesz az igazságnak. Psychológiája is, egyoldalúságában is, egyike a legeggyöntetűbb műveknek, melyek e téren vannak. Ahogy ő irodalmi arcképeket megrajzolt, nem az egyedüli módja a rajznak, de a maga szempontjából hatalmas. Sainte Beuve egyénibb képeket fest, de Taine tág horizontokat nyit meg szemünk előtt. Az angol irodalomtörténet mégis a múlt század egyik legnagyobb alkotása a néplélektan terén. Taine nem mint philosophus korszakos, de mint zoologus, mint az egyének, népek, korok lelkének elemzője, magyarázója. A hová az ő keze nyult, azt nem lehet többé a régi állapotba visszahelyezni. Mindenkinek, a ki az ő tárgyival foglalkozik, le kell számolni vele. Sokszor tévedhetett a *qualité maîtresse* és a *dépendances mutuelles* kimutatásában, de minden tévedése is tanulságos, és hogy egyáltalán ezeket kutatjuk, mégis csak az ő érdeme. Az irodalomtörténet, az egyetemes történet, a kritika képe tel-

jesen megváltozott az ő föllépése óta; ezt vallják a francziák és ha a többiek nem vallják, hiúságból és nemzeti elfogultságból történik. Ő az alkalmazott lélektannak legnagyobb mestere, ki valaha élt.

Miben rejlik ereje? Nem volt szaktudós, szobatudós a szó rossz értelmében. Az igazságnak egy nagy ideálja élt lelkében, melyet hihetetlen energiával szolgált. Széles látása volt, mely az emberi tudás legtöbb területére kiterjedt és így igazán meg tudta látni a nagy kapcsolatokat, melyeket elmélete postulált. Ez óvta meg a szobatudomány nagy betegségétől, az elszigeteléstől, mely jegyzeteket jegyzetekre halmoz és soha még csak meg sem sejtí a dolgok lényegét. Az volt, a mit saját elméletében nem tudott eléggé méltányolni, de gyakorlatban a kortársak szeme elé állított: sajátos, gazdag adományú, nagy és nemes egyéniség. A *qualité maitresse* elmélete ő reá igazán illik. Minden tehetsége a megértés szenvedélyének gyújtópontjából áradt szét. Ez fedeztette föl és alkalmaztatta vele a szellemi törvényszerűség nagy gondolatát. Ennek állott szolgálatában az a megfeszített munkásság, mely életét emésztette. Hogy terjeszsze a gondolatot, írta a világosság fényében ragyogó stílusát. Ez fosztotta meg az élet gondtalan élvezésének nagy örömeitől. És a ki annyi embernek örömet szerzett, világosságot gyújtott, elméjét ébresztette, az melancholikus resignációval járt a maga magányos útján, mint idegen az emberek közt, csak a természet csöndjében találván némi vigasztalást és megnyugvást. De ha magának nem szerzett is boldogságot, a mienkhez hozzájárult: alakja az emberek történetében lélekemelő példává nemesedett.

KÖTET. VIII.	Kovács Pál lev. tagról. <i>Vadnai Károly</i> r. tagtól	— kor. 20 fill.
	IX. Ladányi Gedeon l. tagról. <i>Szabó Károly</i> r. tagtól	— > 20 >
	X. Korizmics László t. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól ...	— > 20 >

KÖTET.	I. Fábrián Gábor rendes tagról. <i>Zichy Antal</i> t. tagtól	— > 20 >
	II. Tanárky Gedeon lev. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	— > 80 >
	III. Dr. Zlamál Vilmos lev. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	— > 20 >
	IV. Fleischer Leberecht Henrik k. t.-ről. <i>Goldziher Ign.</i> l. tagtól	— > 60 >
	V. Hornyik János lev. tagról. <i>Szilágyi Sándor</i> r. tagtól	— > 40 >
	VI. Reichard Henrik Vilmos k. tagról. <i>Kanitz Ágost</i> lev. tagtól	— > 40 >
	VII. Boissier Péter Edmund k. tagról. Dr. <i>Haynald Lajos</i> t. tagtól	— > 40 >
	VIII. Greguss Ágost rendes tagról. <i>Bánóczy József</i> l. tagtól	— > 40 >
	IX. Grote Artur külső tagról. Dr. <i>Duka Tivadar</i> l. tagtól	— > 20 >
	X. Rózsay József t. tagról. Dr. <i>Batizfalvy Sámuel</i> l. tagtól ...	— > 40 >

KÖTET.	I. Petzval Ottó r. tagról. <i>Kondor Gusztáv</i> l. tagtól	— > 20 >
	II. Ökröss Bálint lev. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	— > 40 >
	III. Hunfalvy János r. tagról. <i>Keleti Károly</i> r. tagtól	— > 60 >
	IV. Tóth Ágoston lev. tagról. <i>Hollán Ernő</i> t. tagtól	— > 40 >
	V. Oppolzer Tivadar külső tagról. <i>Konkoly Miklós</i> tisz. tagtól	— > 30 >
	VI. Paúr Iván lev. tagról. <i>Hampel József</i> l. tagtól	— > 50 >
	VII. Pauer János l. tagról. Dr. <i>Czobor Béla</i> l. tagtól	1 > 20 >
	VIII. Heer Oszvald külső tagról. <i>Klein Gyula</i> l. tagtól	— > 80 >
	IX. Balogh Kálmán r. tagról. <i>Hőgyes Endre</i> r. tagtól	1 > 20 >
	X. Pott Frigyes Ágoston k. tagról. <i>Pecz Vilmos</i> l. tagtól ...	— > 40 >
	XI. Danielik János t. tagról. <i>Szvorényi József</i> t. tagtól	— > 60 >
	XII. Apáthy István r. tagról. <i>Matlekovics Sándor</i> l. tagtól ...	— > 60 >
	XIII. Rómer F. Flóris r. tagról. <i>Hampel J.</i> l. tagtól	1 > 20 >
	XIV. Zsigmondy Vilmos l. tagról. <i>Pécs Antal</i> l. tagtól	— > 50 >
	XV. Rónay János Jácint r. tagról. <i>Pór Antal</i> l. tagtól	— > 60 >

II. KÖTET.	I. Pesty Frigyes r. tagról. <i>Ortvay Tivadar</i> l. tagtól	— > 80 >
	II. Goróvé István t. tagról. <i>György Endre</i> l. tagtól	— > 40 >
	III. Beöthy Leó l. tagról. <i>György Endre</i> l. tagtól	— > 40 >
	IV. Jendrassik Jenő r. tagról. <i>Klug Nándor</i> l. tagtól	— > 60 >
	V. Rádzsa Rádzsendralála Mitra k. t.-ről. <i>Duka Tivadar</i> l. tagtól	— > 80 >
	VI. Kacs Kovács Lajos l. tagról. <i>Nagy Iván</i> r. tagtól	— > 20 >
	VII. Ballagi Mór r. tagról. <i>Imre Sándor</i> r. tagtól	1 > — >
	VIII. Lenhossék József r. tagról. <i>Mihalkovics Géza</i> r. tagtól ...	— > 90 >
	IX. Haán Lajos l. tagról. <i>Zsilinszky Mihály</i> l. tagtól	— > 60 >
	X. Keleti Károly r. tagról. <i>Jekelfalussy József</i> l. tagtól ...	— > 60 >

III. KÖTET.	I. Szücs István lev. tagról. <i>Ballagi Géza</i> l. tagtól	— > 60 >
	II. Renan mint orientalista. <i>Goldziher Ignác</i> r. tagtól	2 > — >
	III. Pančić József külső tagról. <i>Kanitz Ágost</i> l. tagtól	— > 80 >

VIII. KÖTET.	IV. Bárá Kemény Gábor t. tagról. <i>György Endre</i> l. tagtól ...	— kor. 60 fill.
	V. Wenzel Gusztáv r. tagról. <i>Vécsey Tamás</i> r. tagtól ...	1 » 50 »
	VI. Sir Richard Owen k. tagról. <i>Margó Tivadar</i> t. tagtól ...	1 » — »
	VII. Vajkay Károly l. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól ...	— » 60 »
	VIII. Grünwald Béla l. tagról. <i>Láng Lajos</i> r. tagtól ...	— » 60 »
	IX. Deák Farkas r. tagról. Bárá <i>Radvánszky Béla</i> t. tagtól ...	— » 30 »
	X. Szabó Károly r. tagról. <i>Szilágyi Sándor</i> r. tagtól ...	— » 30 »
	XI. Markusovszky Lajos t. tagról. <i>Högyes Endre</i> r. tagtól ...	— » 60 »
	XII. Roscher Vilmos k. tagról. <i>Kautz Gyula</i> r. tagtól ...	1 » 50 »
IX. KÖTET.	I. Cantù Caesar k. tagról. <i>Óváry Lipót</i> l. tagtól ...	— » 60 »
	II. Dankó József lev. tagról. <i>Pór Antal</i> r. tagtól ...	— » 60 »
	III. Nagy Imre r. tagról. <i>Fejérpataky László</i> r. tagtól ...	— » 50 »
	IV. Ludwig K. F. V. k. tagról. <i>Klug Nándor</i> r. tagtól ...	— » 60 »
	V. Kronecker Lipót k. tagról. <i>Rados Gusztáv</i> l. tagtól ...	— » 30 »
	VI. Margó Tivadar t. tagról. <i>Entz Géza</i> r. tagtól ...	— » 60 »
	VII. Gneist Rudolf k. tagról. <i>Concha Győző</i> l. tagtól ...	— » 80 »
	VIII. Du Bois-Reymond E. k. tagról. <i>Thanhoffer L.</i> r. tagtól ...	— » 60 »
	IX. Xántus János l. tagról. <i>Mocsáry Sándor</i> l. tagtól ...	— » 60 »
	X. Hazslinszky Frigyes r. tagról. <i>Mágócsy-Dietz S.</i> l. tagtól ...	— » 80 »
	XI. Finály Henrik l. tagról. <i>Márki Sándor</i> l. tagtól ...	1 » 20 »
	XII. Török József és Antal Géza tagokról. <i>Högyes Endre</i> r. tagtól ...	— » 60 »
X. KÖTET.	I. Spencer Wells k. tagról. <i>Duka Tivadar</i> l. tagtól ...	— » 30 »
	II. Szathmáry György l. tagról. <i>Zsilinszky Mihály</i> r. tagtól ...	— » 60 »
	III. Gladstone W. E. k. tagról. <i>György Endre</i> l. tagtól ...	— » 60 »
	IV. Ábel Jenő l. tagról. <i>Hegedüs István</i> l. tagtól ...	— » 60 »
	V. Horvát Boldizsár t. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól ...	1 » — »
	VI. Nagy Iván r. tagról. <i>Márki Sándor</i> l. tagtól ...	— » 40 »
	VII. Mihalkovics Géza r. tagról. <i>Thanhoffer Lajos</i> r. tagtól ...	— » 50 »
	VIII. Pasteur Lajos k. tagról. <i>Högyes Endre</i> r. tagtól ...	1 » — »
	IX. Capasso Bertalan k. tagról. <i>Óváry Lipót</i> l. tagtól ...	— » 30 »
	X. Jurányi Lajos r. tagról. <i>Mágócsy-Dietz Sándor</i> l. tagtól ...	1 » — »
	XI. Bunsen Róbert k. tagról. <i>Than Károly</i> r. tagtól ...	1 » — »
	XII. Gr. Andrássy Manó l. tagról. <i>Br. Radvánszky Béla</i> t. tagtól ...	— » 30 »
XI. KÖTET.	I. Domanovszky Endre l. tagról. <i>Alexander Bernát</i> l. tagtól ...	— » 30 »
	II. Hauer Ferencz k. tagról. <i>Böckh János</i> l. tagtól ...	1 » 20 »
	III. Télfy Iván l. tagról. <i>Pecz Vilmos</i> l. tagtól ...	— » 80 »
	IV. Szilágyi Sándor r. tagról. <i>Fraknoi Vilmos</i> r. tagtól ...	2 » — »
	V. Laufenauer Károly l. tagról. <i>Kéty Károly</i> l. tagtól ...	— » 30 »
	VI. Arneth Alfréd k. tagról. <i>Károlyi Árpád</i> r. tagtól ...	— » 40 »
	VII. Hollós Jusztián l. tagról. <i>Fehér Ipoly</i> t. tagtól ...	— » 40 »
	VIII. Jekelfalussy József r. tagról. <i>Vargha Gyula</i> l. tagtól ...	— » 40 »
	IX. Fodor József r. tagról. <i>Högyes Endre</i> r. tagtól ...	— » 20 »
	X. Horvát Árpád l. tagról. <i>Károlyi Árpád</i> r. tagtól ...	— » 40 »
	XI. Halász Ignác l. tagról. <i>Szilasi Móricz</i> l. tagtól ...	— » 40 »
XII. KÖTET.	I. Taine Hippolyt k. tagról. <i>Alexander Bernát</i> l. tagtól ...	— » 60 »

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
ELHÚNYT TAGJAI FÖLÖTT TARTOTT
EMLÉKBESZÉDEK.

SZERKESZTI A FŐTITKÁR.

XII. KÖTET. — 2. SZÁM.

HELLER ÁGOST
EMLÉKEZETE

FRÖHLICH IZIDOR

R. TAGTÓL.

(Olvastatott a M. Tud. Akadémia 1903. december 21-én tartott összes ülésén.)

ARCZKÉPPEL.

Ára 60 fill.

BUDAPEST.

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA.

1904.

EMLÉKBESZÉDEK

A M. T. AKADÉMIA ELHÚNYT TAGJAIRÓL.

I. KÖTET.	I. Korponay János l. t.-ről. <i>Kápolnai Pauer István</i> l. tagtól	— kor. 20 fill.
	II. Suhayda János lev. tagról. Dr. <i>Konek Sándor</i> r. tagtól ...	— > 20 >
	III. Morócz István lev. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól ...	— > 20 >
	IV. Révész Imre l. tagról. <i>Ballagi Mór</i> r. tagtól	— > 40 >
	V. Broca Pál külső tagról. <i>Lenhossék József</i> r. tagtól	— > 60 >
	VI. Asbóth Lajos lev. tagról. <i>Kápolnai Pauer István</i> lev. tagtól	— > 20 >
	VII. Ami Boué külső tagról. Dr. <i>Szabó József</i> r. tagtól	— > 20 >
	VIII. Fabritius Károly lev. tagról. <i>Kozma Ferencz</i> lev. tagtól ...	— > 80 >
	IX. Jerney János emlékezete. <i>Gyárfás István</i> lev. tagtól	— > 40 >
	X. Mihályi Károly lev. tagról. <i>Domanovszky Endre</i> lev. tagtól	— > 20 >
II. KÖTET.	I. Molnár Aladár levelező tagról. <i>Tanárky Gedeon</i> l. tagtól	— > 40 >
	II. Árkosi Benkő Dániel lev. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	— > 20 >
	III. Mailáth Gy. emlékezete. Gr. <i>Szécsen Antal</i> t. tagtól	— > 20 >
	IV. Charles Róbert Darwin k. tagról. <i>Margó Tivadar</i> r. tagtól	— > 80 >
	V. Wöhler Frigyes k. tagról. <i>Nendtvich Károly</i> l. tagtól	— > 20 >
	VI. Érkövy Adolf l. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> l. tagtól	— > 20 >
	VII. Zsivora György l. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> rendes tagtól	— > 40 >
	VIII. Fenzl Ede k. tagról. Dr. <i>Haynald Lajos</i> igazg. és t. tagtól	— > 60 >
	IX. Sainte-Claire Deville Henrik k. t.-ről. <i>Than Károly</i> r. tagtól	— > 60 >
	X. Mignet Ferencz k. tagról. <i>Trefort Ágoston</i> igazg. tagtól ...	— > 20 >
III. KÖTET.	I. Tarczy Lajos rendes tagról. <i>Török József</i> r. tagtól	— > 20 >
	II. Thiers Lajos Adolf k. tagról. <i>Trefort Ágoston</i> t. tagtól	— > 20 >
	III. Lönnrot I. k. tagról. <i>Hunfalvy Pál</i> r. tagtól	— > 40 >
	IV. Baintner János l. tagról. <i>Apáthy István</i> r. tagtól	— > 20 >
	V. Guizot Ferencz k. tagról. <i>Trefort Ágoston</i> t. tagtól	— > 20 >
	VI. Horváth Cyrill tisz. tagról. Dr. <i>Pauer Imre</i> tisz. tagtól	— > 20 >
	VII. Davis József Bernát k. tagról. <i>Lenhossek József</i> rendes tagtól	— > 40 >
	VIII. Vandrák A. lev. tagról. <i>Vécsey Tamás</i> lev. tagtól	— > 40 >
	IX. Konek Sándor r. tagról. <i>Kautz Gyula</i> r. tagtól	— > 20 >
	X. Kruesz Krizosztom t. tagról. <i>Hollósy Jusztinián</i> lev. tagtól	— > 40 >
IV. KÖTET.	I. Zsoldos Ign. r. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	— > 60 >
	II. Benfey Tivadar k. tagról. <i>Budenz József</i> r. tagtól	— > 20 >
	III. Frankenburg Adolf l. tagról. <i>Vadnai Károly</i> l. tagtól	— > 40 >
	IV. Tárkányi Béla József t. tagról. <i>Szvorényi József</i> t. tagtól	— > 60 >
	V. Dr. Henle Jakab k. tagról. Dr. <i>Mihalkovics Géza</i> r. tagtól	— > 20 >
	VI. Pompéry János l. tagról. <i>Joannovics György</i> t. tagtól	— > 20 >
	VII. Gyárfás István l. tagról. <i>Szilágyi Sándor</i> r. tagtól	— > 20 >

Heller Ágost
MAGYAR
TUDOMÁNYOS
AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

HELLER ÁGOST EMLÉKEZETE

FRÖHLICH IZIDOR r. tagtól.

(Olvastatott a M. T. Akadémia 1903. decz. 21-én tartott összes ülésén.)

»Quum essem infans, ut infans loquebar,
ut infans sapiebam, ut infans cogitabam. Quum
autem factus sum vir, abolevi quae infantis.«
Ep. Pauli ad Cor. XIII.¹⁾

Hagyományos szokása a nagy franczia akadémiának, hogy valamely elhunyt tagja helyébe lépő új társ akadémiai székét elődjéről szóló kegyeletes megemlékezéssel, ténykedése méltatásával foglalja el.

Akadémiánknál e szép szokás általánosságban nem honosodhatott meg, mert belső szervezete nem ismeri az egyes szakokra nézve a tagok meghatározott számát és így az elköltözöttnek helyeit elég gyakran a velük nem egészen egyenlő tudományos irányú férfakkal tölti be.

Ezért nálunk nem szokatlan, hogy az elhunyt társat oly tag méltatja, kinek működési tere az ünnepeltével nem vág teljesen össze, bár általánosabb értelemben vett tárgykörénél fogva az elköltözöttnek ténykedése iránt mindig érdeklődéssel viseltetett.

Midőn így a tekintetes Akadémia megtisztelő bizalmából nekem jutott ama szomorú, de kegyeletes tisztség, hogy néhai *Heller Ágost* rendes tag felett mondjak emlékbeszédet, teljes tudatával vagyok e feladat azon nehézségei-

¹⁾ *Heller Ágost*: »Önéletírási adatok« jeligeje: [»Midőn gyermek volnék, úgy szóltam, mint gyermek, úgy gondolkodtam, mint gyermek, úgy értettem, mint gyermek; minekutána pedig férfiúvá lettem, elhagytam a gyermekhez illendő dolgokat.« Pál Apostol 1-ső levele a Korinthusbeliekhez, XIII. rész, 11. vers].

nek, melyek felmerülnek, mikor a physikai szaktudományát tanító, vele irodalmilag s buvárilag foglalkozó társ törekszik ¹⁾

¹⁾ I. A források, melyekből a szövegben előforduló, különösen *Heller* életpályájára vonatkozó adatokat, — gondos összevetés mellett — merítettem, valamint az előttem ismert nekrologusok következők:

1. *Heller Ágost*: »Önéletirási adatok« (»Curriculum vitae« felirattal); a M. T. Akadémia irattárában őrzött hat félhasábos félívre terjedő kézirat; keltezése 1888. évi április hó 28-áról.

2. Az elhunyt özvegyének, *Heller Ágostné bleybachi Bolberitz Georgina* úrnőnek hat teljes félívre terjedő kézirata.

3. Egy kisebb, tizenhatodréti jegyzőkönyvecske, »Opera« címmel, melybe *Heller* kezdettől fogva az 1885-ik évig összes közleményei címét, megjelenése helyét és idejét bejegyezte.

4. Egy nagyobb, negyedréti bekötött kézirati könyv, melybe 1896. évi január hó 1-jétől kezdve jegyezte be *Heller* elmélkedéseit, napi teendőit és végzett dolgait, levelezését, olvasmányait s ezek keltette benyomásait.

5. A kir. m. Józsefműegyetem részéről közölt, *Heller* műegyetemi magántanárságára vonatkozó adatok.

6. *Heller Ágost*: Nekrologus, mellképpel. Irta: *Paszlavszy József*. (A budapesti második kerületi állami főreáliskolának negyvenhetedik Értesítője az 1902/03-ik tanévről, 3—12. ll. Budapest, 1903.)

7. *August Heller*: Nekrolog mit Brustbild. Von *Sigmund Günther* in München. Bibliotheca Mathematica. III. Folge, III. Bd., 4. Heft. pp. 386—394., Leipzig, 31. December 1902.

8. Zum Gedächtniss von *August Heller*. Von Josef Kürschák. »Mathematische und Naturwissenschaftliche Berichte aus Ungarn.« XVIII. Bd. 1900. pp. 472—477, Leipzig, 1903.

9. *August Heller*: Nekrolog von *Leopold Palóczy*. Beilage zur »Münchener Allgem. Zeitung« vom 22. Oktober, Seite 145—147, 1902.

10. *Heller Ágost*: Nekrologus, mellképpel. Irta *Mikola Sándor*. Középiskolai Matematikai Lapok, IX. 1902/03; 109—112. ll. Budapest 1903.

11. *Heller Ágost*. Rövid nekrologus. Irta *Chohey László*, Természettudományi Közlöny 1903. évi december havi füzeté, 756. l., Budapest 1903.

12. *Heller* tudományos és irodalmi, még most élő barátainak és ismerőseinek szíves szóbeli közlései; végre e sorok írójának visszaemlékezései. —

II. *Heller* összes közleményeinek hiteles felsorolása már csak megjelenési helyük sokféleségénél, valamint rendkívül nagy számuknál fogva nagy nehézséggel járna; saját feljegyzései, ezen lábjegyzék I. része 3. pontja szerint, csak 1885-ig terjednek; fontosabb, működő

ugyane tudomány történetírója emlékezetének áldozni s ezt maradandóvá tenni.

Legyen szabad bevezetésül az ide vonatkozó hazai általános tudományos állapotok rövid rajzát előrebocsátanom.

Hazánkban a természettudományok általános fejlődéséről a múlt század hatvanas évei előtt alig lehet szólni, bár büszkén mondhatjuk, hogy minden időben voltak számot tevő természettudósaink, kik tudományuk művelése körül maradandó érdemeket szereztek.

Mikor a múlt század ötvenes évei elején az akkori pesti egyetemet a német egyetemek mintájára alakították s a *Thun*-féle főiskolai reform alapján tulajdonképen igazi egyetemmé emelték, egyszersmind németté tették az előadás nyelvét is, s tanszékeiket — számos érdemes magyar tanár elbocsátásával — nagyobbbrészt nem hazai származású vagy magyarul nem tudó erőkkel töltötték be.

Az igazság megköveteli, hogy ezen, többnyire igen jó hírnevű tanárok tudományos jelességét elismerjük; de természetesnek találjuk, hogy ezek nem mindnyájan magyar érzelműek lehettek; hozzátartozandóságuk és tudományos működésük súlypontját az országon kívül látták.

Szigorúbb tudományos tevékenységük első sorban a külföldnek szólt; a természettudományoknak pedig az ország szélesebb rétegeiben leendő megkedveltetésére, vagy terjesztésére törekvésük nem irányult.

Akadémiánk III-ik osztálya s a már néhány lustum óta fennálló Természettudományi Társulat a tespedés ezen éveiben szintén csak csendes működést folytathatott, bár e társulat akkori titkára, néhai *Szabó József*, később Akadémiánk III. osztályának titkára, a fent érintett taná-

dését teljesen jellemző irodalmi termékeit e szövegben és az azt kísérő lábjegyzékekben sorolom fel.

V. ö. egyébként az I. alatt felsoroltakon kívül:

1. Természettudományi Közlöny 1869—1901. és a hozzátartozó »Névjegyzéket« és »Tárgymutatót«.

2. *Szinnyei József*: »Magyar írók élete és munkái«. IV. kötet, 668—671. ll. s a 671. lapon idézett forrásokat. Budapest, 1896.

rok közül többeket birt a társulatba belépésre, a mi évkönyvének német nyelven is megjelent kiadását vonta maga után.¹⁾

A hatvanas évek elején az egyetemi tanítás nyelve a magyar lett, ez okból számos jeles tanerő hagyta el az országot s bár e magas tudományos színvonalú tanárok egyes derék tanítványokat neveltek is, kik részben helyüket elfoglalhatták, mégis a kormányzatnak gondoskodnia kellett magyar származású, magyarul tudó szakerők képzéséről.

Az ilyen erők nevelésének sürgőssége fokozódottabb mértékben jelentkezett, mikor az alkotmány visszaállításával megindult országos, általános fejlődés folyamán a pesti egyetem orvos- és bölcsészettudományi karának a modern követelmények szerinti fejlesztése, valamint az addigi budai József-ipartanodának, későbbi polytechnikumnak, igazi műszaki egyetemmé emelése és bővítése, végre a kolozsvári egyetem felállítása és megfelelő szakerőkkel való ellátása vált szükségessé.

A fiatal hazai szakerők ezen pezsgő tudományos fejlődési folyamata időszakába esik *Heller Ágost* főiskolai kiképzése is.

Heller Ágost született az akkori Pesten, 1843. évi augusztus 6-án németnyelvű szülőktől.

Atyja családjának régibb tagjai Porosz-Sziléziában laktak; *Heller* maga mosolygó büszkeséggel emlegette, hogy dédapja Nagy Frigyesnek hat katonát szolgáltatott. Nagyatyja 1756 körül szintén még Porosz-Sziléziában született s már fiatal korában, 1776—80 körül Magyarországra jutva, Pesten telepedett le.²⁾ Atyja *Péter* már itt született, és

¹⁾ Emlékkönyv a k. m. Természettudományi Társulat félszázados jubileumára, 11. l. Budapest, 1892.

²⁾ Önéletirási adatai szerint: Ezen őse erdészcsaládból származott és itt Pesten mint »herbarius« szerepel atyja keresztleveleiben; ugyanis ő szállította a pesti orvosifü-kereskedők és gyógyszerészek számára a gyógyfüveket. E mellett mindenféle titkos szerezket ismert és több rendbeli csodakurákat is művelt; e szerint kuruzslással is foglalkozott. Egy nagy recipés könyvét, mely több száz szernek készí-

pedig a marengói csata napján, 1800. évi július hó 10-én, és mint kisiparos kereste maga és családja számára szerény kenyerét.

Anyai részről nagyapja *Drescher Antal*, Pozsonynak Blumenthal (Virágvölgy) nevű külvárosában, 1783-ban született. Szülei 1829-ben keltek egybe; nyolcz gyermekük közül *Ágost* volt a *hetedik.*¹⁾

Ágost első emlékezése *Pest*-nek *Hentzi* osztrák tábornok által 1849. évi május hó 5-én és következő napjain történt bombáztatása volt; az említett első napon a *Heller*-család a most Nagy-, akkor Három korona-utca nevű és az akkori Főút (most *Arany János*-utca) sarkán lévő lakóházuk pinczéjébe menekültek, mikor reggel 6 óra felé a bombázás megkezdődött. Később a Ferencvárosba (jelenleg Budapest IX. kerületébe) vonultak. A kis *Ágost* élénk szemmel nézte a *Congreve*-féle röppentyűk (rakéták) és az izzó bombák pályáit, a tüzes parabolákat, melyek egymásra következő több éjjelen át látszólag megszámlálhatatlan sokaságban jelentek meg az égboltozaton és minden rémitőségük mellett szép és érdekes látványt nyújtottak.

A kis *Ágost* ekkor még nem tudhatta, hogy ezen tüzes égi jelek egyszersmind a budai gellérthegyi csillagvizsgálónak a meglődözését és tönkremenetelét is jelezték; még kevésbbé gondolhatott valaki arra, hogy harmincz év után a kis *Ágost*ból lett férfiú oly híven és oly meghatóan fogja leírni e csillagvizsgáló utolsó napjait.

A szabadságharcz lezajlása után, 1851-ben az akkori pesti lipótvárosi (most budapesti V. kerületi), csak két osztályú elemi iskolába járatták; az iskolát az ő elemi tanulása ideje alatt három osztályúvá bővítették.

A családban németül beszéltek; az akkori pesti elemi

---

tését és alkalmazását saját kezeirésében magában foglalta, *Ágost* és testvérei gyermekkorukban széjjelszedték és elhánták. Különböző kuráiról még *Heller Ágost* kezei között forgott többféle bizonyítvány tett tanuságot.

¹⁾ Szülei a régi Pest Lipótvárosából (jelenleg Budapest V. kerület), melyben akkor laktak, *Ágost* két éves korában Budára költöztek, de nemsokára visszatértek Pestre, régi lakásukba.

és középiskolákban a tanítás nyelve is nagyobbára német volt és ezekben a magyart mint »*idegen*« nyelvet tanították.¹⁾ *Heller* maga jó későn, mint műegyetemi tanársegéd és később mint tanár kezdett komolyabban foglalkozni a magyar nyelvvel, mikor ugyanis saját magának kellett magyarul tanítania és irodalmilag működnie; folyton tökéletesítve magát, végre a magyar nyelvben oly gyakorlottságra tett szert, hogy minden nehézség nélkül szabatosan, sőt választékosan fejezhette magát ki.²⁾

Úgy látszik, a szülői ház gyakorlati életfelfogásának engedve, az éppen akkor felállított pesti községi belvárosi (most Budapest IV. kerületi) reáliskolát látogatta, mely iskolának akkor csak hat évfolyamú, de teljes tanmenete volt.

Ezen iskolát az 1856—62. években elvégezvén, tanulmányait az akkori budai József-ipartanodán folytatva, a vasuti mérnöki tanfolyamot látogatta. Az első két évfolyam elvégzésével az 1864. év nyarán megkísérelte az akkoriban élő *Bókay* mosonvármegyei urbáriális mérnöknel a gyakorlati mérnöki életet, melylyel azonban sehogy sem tudott megbarátkozni.

Ezért ugyanazon év őszén visszatért a fővárosba, hogy tanulmányait a nevezett intézetnél folytassa. Időközben, az 1865. év elején édes atyja elhalálozván, *Heller* sietett tanulmányait befejezni, hogy alkalmazás után láthasson, mert miként tanuló korában, úgy most is főleg leczkeadással szerezte meg kenyerét. Mérnöki oklevelét az 1866-ik évben nyerte ugyan; ámde az akkoriban az országban uralkodó s különösen a műszaki, általában véve az ipari téren mutatkozó pangás közepette *Heller*-nek a technikai téren semmi-

¹⁾ E sorok írója az 1858—62. években szintén járt ily elemi iskolában.

²⁾ Ő maga Önéletírási adatai-ban, 1888-ban azt mondja ugyan: hogy »1867 óta sokat írtam magyar nyelven, de ha igaz, a mit sokan állítanak miszerint senki sem képes két nyelven gondolatait egyenlően, szabatosan kifejezni, úgy azt kell sejtennem, hogy én sohasem fogom a magyar írásban a nyelvnek ama könnyű kezelését elsajátítani, mint a német nyelvben, mely anyanyelvemet képezi. Mind a mellett érzem, miszerint magyar nyelvérzékem minden bevégzett nagyobb irodalmi művel tetemesen gyarapodik«.

féle kilátása nem nyílt, miért is a (*Kochmeister Frigyes* báró közbenjárásával) neki a pesti kereskedelmi banknál felajánlott szerény javadalmazású hivatalnoki állást elfogadta s ott az 1867. évi márczius és szeptember hónapok közötti hét hónapot töltötte.

De csakhamar észrevette, hogy a minden anyagiastól elhajló, főleg szellemi törekvések iránt érdeklődő természetét az ily hivatalnoki állás és foglalkozás nem elégítheti ki s hogy csak a tudós pályán találhat belső hivatásához mért működési és érvényesítési kört.

Ezért ettől kezdve minden szabad idejét a most már kedvencz és hivatásszerű tanulmányaira, a matematikai és physikai tudományokra fordította²⁾ és e két tárgyból reáliskolai tanári vizsgálatra jelentkezett.

Időközben, az 1867/8. tanév elején a műegyetem két physikai tanszéke mellett tanársegédi állást szerveztek, melyet *Sztoczek* és *Szily* akkori tanárok neki felajánlottak. Ezen állásában, főleg a nevezett intézet akkori igazgatója, néhai *Sztoczek József* jó hírnevű physikus, Akadémiánk III. osztályának sok évig elnöke és később akadémiai alelnök oldala mellett két évig működött; e közben folyton a tanári pályára készült és 1868-ban a matematikának és a physikának reálisko-

²⁾ Nem érdektelen az a körülmény, hogy *Heller* »Önéletirási adatai«-ban tanulmányai és tudományos törekvései jellemzésére nézve megjegyzi, hogy első irodalmi kísérletei a drámai- és a lyrai költészet terén indultak meg, mely ártatlan stylusgyakorlatok kézíratait azonban még ifjú korában megégette.

Később nagy előszeretettel foglalkozott történelmi, de különösen philosophiai tanulmányokkal és néhány ily tárgy értekezését egy irodalmi körben fel is olvasta. Ide sorolható »*Apodictisches und empirisches Wissen*« című ki nem nyomtatott értekezése, melyet mint tizenennyolcz éves ifjú írt s mely már akkor jelentkező philosophiai gondolkodására vall.

Ugyanazon korból való két német költeménye is *Loreley* (1861. évi augusztus hó 3-áról) és *Mozart* (1861. évi augusztus hó 20-áról); az első az ugyanily című *Heine*-féle költemény bővített tartalmát más külalakban hozza; a második *Mozart* utolsó óráit, az ezek alatt szerzett »*Todtenmesse*« keletkezését énekli meg. Ezekhez járul még »*Das Mittelalter*« című tanulmány fenmaradt töredéke; valamenynyien az ő jellemző, apró, de tiszta német kezeirésével.

lákban való tanítására jogosító, kitünő jelzésű tanári oklevelet szerzett.¹⁾

Ezen idő már teljesen beleesik a fent érintett országos fejlődés ama szakába, melyben az állami kormányzat is már tervszerűen kezdett gondoskodni magasabb intézetek jövőendő tanerőinek szélesebb körű, külföldi főiskolákon való, mélyebbre menő kiképzéséről és pedig főleg akként, hogy sokat ígérő számos fiatal tudósnak a további tanulmányozást jelentékenyebb állami ösztöndíjak adományozásával oly célzattal tette lehetővé, hogy közülök az alkalmasoknak szolgálatait a hazai tudomány és közoktatás részére biztosítsa.

Ily kezdő természettudósaink, — kik közül többen jelenlegi tudományos életünk vezérférfiaivá növekedtek, — ekkortájt sűrűn keresték fel a heidelbergi egyetemet, melynek vonzóereje volt ezen években *Königsberger*, a jelenleg már elagott jeles matematikus, *Helmholtz*, az azóta elhunyt sokoldalú, genialis physiologus - physikus - matematikus - philosophus, *Bunsen*, az azóta elhunyt világhírű chemikus s *Kirchhoff*, a mély gondolkodású, a színeképelemzés felfedezése dicsőségét vele osztó, de szintén már elköltözött physikus.

Hellert is ellenállhatatlan tudományszomja Heidelbergbe vonzotta; e forró kívánsága teljesült, mikor állami ösztöndíjt nyerve, az 1869. év őszén e kedves egyetemi városkába vonulhatott s ott egy évi tartózkodása idejében e mesterek lábainál ülve, szívhatta be az általuk hirdetett tudományt.

Így *Kirchhoff*-nál két féléken át hallgatott elméleti physikai előadásokat és részt vett a physikai seminarium gyakorlataiban; *Helmholtz*-nál az érzékek physiologiáját hallgatta, továbbá az energia megmaradásáról és a természettudományok újabb haladásáról szóló előadásokat látogatta és *Königsberger*nek egy synthetikai geometriai tárgyú kolégiumban vett részt.

A nappal hallgatott előadások után készített jegyzeteit este kidolgozta; az így létesült előadási füzetek *Heller*

¹⁾ »Önéletrási adatai« szerint *Heller* elemi, középiskolai és főiskolai bizonyítványai kevés kivétellel kitünő osztályzatokat tartalmaztak.

hátrahagyott könyvtárában, vaskos két kötetben még most is megvannak.

Tanárai közül *Kirchhoff* szűkebb körébe vonta és megengedte, hogy laboratoriumában dolgozhasson, mely kitüntetésre *Heller* élete végéig büszke volt.¹⁾

Ezen egy évi heidelbergi tartózkodása és tanulmányi ideje mindig élte egyik legszebb emlékét képezte s még utolsó éveiben is szeretett soká elmerengeni Heidelberg városának szokatlan nagyságú fényképén, mely dolgozó szobáját díszítette.

A vele egy időben ott időző számos fiatal magyar tudós közül majdnem valamennyivel megismerkedett s itt fűződtek fonalai az oly barátságoknak, melyek közül nem egy élete végéig, sőt azon túl is terjedt.

Ugyancsak ezen időben kezdett *Heller*, *Kirchhoff* felszólítására ennek laboratoriumában egy hangtani kísérleti dolgozattal foglalkozni, melynek vizsgálati eredményét: »*A hang intenzitásának méréséről*« czímen *Stoczek József* akkori osztályelnök terjesztette 1870. évi november hó 7-én akadémiánk III. osztálya elé; az értekezés elméleti része *Kirchhoff*-tól származik, kísérleti része *Heller*-től.²⁾

Ugyanezen időből való az akkoriban szélesebb figyelmet keltett rugós légsúlymérők alkalmazására vonatkozó egy cikke: »*Barometer ohne Quecksilber*«³⁾ melyből folyó néhány magyar közlemény a Természettudományi Közlöny 1871-ik évi (III.) kötetében jelent meg.

Ezen dolgozatokkal indult meg, de jóformán be is fejeződött *Heller* kísérleti physikai bűvárkodása; az 1870-ben kitört német-francia háború óriási hullámai csakhamar

¹⁾ A *Kirchhoff* iránt érzett tiszteletének minden alkalommal, de különösen a róla írt nekrológusában adott kifejezést, mely magyarul a »Pótfüzetek a Természettudományi Közlönyhöz« 1. füzetében, Budapest, 1888, németül a »Beilage zur Münchener Allgemeinen Zeitung«-ban 1888-ban jelent meg.

²⁾ Megjelent magyarul: M. T. Akadémia: Értekezések a Természettud. köréből. II. kötet. 4. szám, Budapest 1870; németül: *Poggendorff's Annalen der Physik und Chemie* CXLI. 1870.

³⁾ *Pogg. Ann.* CXLII. 1871; ugyanaz angol nyelven: *Philosophical Magazine*, XLI. 1871.

jelentkeztek a határhoz elég közel fekvő Heidelbergben is, és így *Heller* sem maradhatott tovább a kedvencz helyén, hanem visszajött hazájába.

Az akkori budai (jelenleg Budapest II-ik kerületi) állami reáliskola matematika-physikai tanszéke üresedésben lévén, *Heller* ennek elnyeréseért pályázott s az 1870-ik év október havában e tanszékre rendes tanárrá neveztetett ki; ez állásában huszonnyolcz évig működött.

Ilyformán előkészülve és biztos, bár szerény állásnak örvendve, teljes lelkesedéssel óhajtott belépni a természet-tudományok hazai művelői közé.

Az érvényesülés helye és alkalma nem hiányzott. A M. T. Akadémia és a k. m. Természettudományi Társulat épen ezen években kezdték meg fokozottabb működésüket s *Heller* nem késett ebben serényen részt venni, mint ezt már az 1869-ik évben megindult »*Természettudományi Közlöny*« első évfolyama is tanúsítja, melyben először találkozunk *Heller* nevével, mint »*A Venus átvonulásáról*« című czikke szerzőjével; ez egyébként magyar nyelven megjelent első közleménye volt. Ezóta ezen »*Közlöny*« minden kötete újra meg újra tett tanúságot *Heller*nek a kisebb közlemények és népszerűsítő czikkek megírása és szerkesztése körüli nagy ügyességéről és fáradhatatlan szorgalmáról. Ezen közlemények főleg a physika különböző ágaira, a csillagtanra és a meteorológiára vonatkoztak; ez utóbbi két tudománynak *Heller* sok éven át rovatvezetője is volt a nevezett »*Közlöny*«-ben.

Ugyanily tevékenységet fejtett ki az 1876—78. években fennállott »*Műegyetemi Lapok*«-ban is, melyekben *Bessel* összegyűjtött értekezéseit ¹⁾ és *Benno Erdmann* geometriai-bölcsészeti tartalmú könyvét ²⁾ ismertette.

¹⁾ Műgy. L. I. k. 88—91. II. k. 29—31. II. Budapest, 1876., 1877.

²⁾ Benno *Erdmann*: Die Axiome der Geometrie. Eine philosophische Untersuchung der *Riemann-Helmholtz'schen* Raumtheorie. Leipzig, 1877, 8-o. 174 oldal. (Műgy. L. III. kötet, 295—309. II., Budapest 1878), és ugyanott: H. *Helmholtz*: Die Thatsachen in der Wahrnehmung. (Rede), Berlin 1879.

Heller a hazai felsőbb oktatásban is óhajtott részt venni s ámbár a József-műegyetemen az 1871. évben üresedésben volt kísérleti physikai tanári állást a chémiában is járatos hallgatótársa s közeli barátja *Schuller Alajos*, jelenleg akadémiánk rendes tagja, nyerte el és tölti be még most is, ő mégis, hogy főiskolai előadásokat tarthasson, ugyan e műegyetemen az 1872. évi márczius hó 14-én a természet-tanból szerzett magántanári jogosítványt s az 1872/73. tanévben az elméleti hangtanból előadást is hirdetett. E jogosítványát az 1874/75. tanév végéig megtartotta; ez utóbbi évben a kir. m. Természettudományi Társulat könyvtárnokának választották.

Főiskolai tanári állásra *Heller*-re nézve kedvező alkalom nyílt az 1872-ik évben, mikor Magyarország egyik felejtethetlen nevű közoktatásügyi minisztere, akadémiánk egyik legérdemesebb elnöke, *Trefort Ágoston*, a Kolozsvártt épen felállított egyetem kísérleti physikai tanszékével őt kínálta meg.

Bár azonnal rendes tanárrá nevezték volna ki az akkor még csak huszonkilencz éves fiatal tudóst, ő, huszonnégyszáz órai meggondolási idő után határozottan kinyilatkoztatta, hogy e megtisztelő meghívást el *nem* fogadja.

Elhatározását első sorban az a körülmény irányította, hogy a fővárost, főleg nagyobb könyvtárai miatt nem akarta elhagyni, de talán azért sem, mert nem óhajtott megválni itt élő rokonaitól, megszokott barátaitól. Attól is tartott, hogy az akkor még vidéki kis város jellegét viselő Kolozsvár első, bizonyára fogyatékos egyetemi felszerelésével, kezdetleges szakkönyvtáraival az ő sajátos, irodalmi tevékenységre hajló szelleme szárnyalását korlátozni fogja.

Az a meggondolás pedig, hogy kolozsvári egyetemi tanári állásából könnyebben nyerhet el fővárosi főiskolai tanszéket — miként ez számos más esetben tényleg meg is történt —, neki nem látszott mértékadónak.

Bármiként vélekedjünk is ezen elhatározása felől: akár *Heller* saját egyéni érdekét, akár a hazai physikai oktatás érdekét tekintjük, tény az, hogy ezen elhatározásából folyó életviszonyai későbbi írói működése kifejtését nem akadályozták.

Vajjon terjedelmes történeti művei keletkezettek volna-e, ha akár Kolozsvárrt, akár Budapesten kísérleti physikai főiskolai tanszéken kellett volna működnie, mely-lyel járó időtrabló kötelességek kényszerítő szükségességgel elterelték volna erejét tulajdonképeni belső természeti hajlamainak tárgyától? vagy másként, vagy jobban létesültek volna-e? ezekkel, mint meddő kérdésekkel nem foglalkozom. Itt csak annak megállapítására szorítkozom, hogy ezen elhatározása mellett is *Heller* a physikai történetírásnak jelentékeny szolgálatot tett s magának e téren tisztelt írói hírnevet vívott ki, a mi ismét fent jelzett lépése folytán lehetővé vált azon körülménnyel függött össze, hogy *Heller* az 1875. évtől kezdve egymásután következő huszonhét éven át könyvtárak élén állva, ezeket irodalmi munkásságára a legteljesebb és legsikerültebb módon felhasználhatta.

*Heller*nek az 1878. évig terjedő irodalmi tevékenysége gyümölcsei közül az eddig említettekén kívül a csillagászati és meteorologiai, a physikai tárgyuak a »*Természettudományi Közlöny*«-ben, a tanügyi tárgyuak a »*Középiskolai Tanáregyleti Közlöny*«, a »*Magyar Tanügy*« és a »*Pester Lloyd*« akkori »*Unterrichtszeitung*« című tanügyi melléklete 1869—1878. évi folyamaiban jelentek meg.

Önéletirási adatai szerint első önálló műve volt »*A természettan elemei*«; középiskolák alsó osztályai számára« című tankönyve, melynek első része 1877-ben, második része 1878-ban Budapesten jelent meg; ezt követte »*Physikai Földrajz* a gymnásium III. osztálya számára« című kis tankönyve, Budapest, 1880, melyet a *fiumei* állami gymnásiumban leendő használat végett olasz nyelven is kiadtak. Ugyanily jellegű »*Az időjárás*« című, kisebb terjedelmű meteorologiai kézikönyve is, mely mint a k. m. Természettudományi Társulat könyvkiadó vállalata VI. cyclusának egy (33-ik számú) kötete Budapesten 1888-ban jelent meg. Az előbb nevezett két tankönyv több kiadást ért.¹⁾

¹⁾ Ide tartoznak még: »*A természettan elemei*«. A reáliskolák III. osztálya számára, Budapest, 1886., továbbá

»*Természettan a chemia elemeivel*«. A népiskola V. és VI. osztálya és az ismétlő iskola számára. Budapest, 1890, épen így:

Ezek szerint *Heller* rendkívül nagyszámú, az 1878. évig több mint százra menő irodalmi termékei — a fent említett, 1870-ben *Kirchhoff* körében készült két értekezését kivéve — jóformán kizárólagosan ismertető cikkek, népszerűsítő közlemények, tanügyi jelentések és elmélkedések valamint kisebb terjedelmű tankönyvek voltak.¹⁾

Úgy látszik, *Hellert* mind külső körülményei, mind sokoldalú belső természete vezették az irodalmi működés ezen különböző — tartalmukra és megjelenési formájukra nézve is heterogéneknek mondható — fajaira; igazi hajlama és valódi képessége még nem találta meg a helyes alkalmat a megnyilatkozásra, az érvényesülésre.

Ezt az alkalmat az 1878-ik év hozta meg: ebben az évben jelent meg ugyanis: »*A gellérthegyi csillagásztorony*« című rendkívül érdekes közleménye, mely e csillagvizsgáló keletkezése, virágzása és elpusztulása történetét szakavatott történetésznek is dicséretére való alapossággal, körültekintéssel és mesteri iránylyal megírt képben tárja eléink.

Szélesebb körök érdeklődését kielégítendő, magyar nyelven e cikk a »*Természettudományi Közlöny*« 1878. évi 107., 108., 109-ik füzetében jelent meg, 43 nagy nyolczadrét lapon, két fametszetű ábrával, mely a fennállott csillagvizsgáló homlokzatát és alaprajzát egykorú rézmetszet után készítve, ábrázolja; német nyelven pedig »*Die St.-Gerardsberger Sternwarte zu Ofen*« címen az akkor *Heinrich Gusztáv* tagtársunk szerkesztésével megjelenő »*Literarische Berichte aus Ungarn*« II-ik kötetében 50 nyolczadrét lapon, ugyanily ábrákkal Budapest, 1878.²⁾

»*Természettan és csillagászati földrajz*«. Polgári fiú- és leányiskolák számára. Budapest, 1893.

¹⁾ Az egyedüli két oly közlés, mely más elbírálás alá eshetnék a következő:

»*Új optikai módszer egy hangzó légoszlop rezgéseinek vizsgálatára*«; Természettudományi Közlöny III. kötet, 1871 és:

»*A normálsúlyok összehasonlításánál felmerülő hibakútforrások és azok elhárításáról*«. Felolvastatott a M. T. Akadémia 1872. évi május hó 13-án tartott ülésén; de úgy látszik, nyomtatásban nem jelent meg.

²⁾ Legyen szabad e helyen saját emlékezetem szerint felemlí-

Ezen közleménye benyomása és fogadtatásának jellemzésére szabadjon hivatkoznom *Heinrich Gusztáv* társunk, jelenleg az I. osztály elnöke, egykorú kijelentésére, mely szerint néhai *Haynald Lajos*, volt kalocsai biboros érsek, finom műveltségű főpapjainak egyike, úgy nyilatkozott előtte, hogy *Heller* ezen czikke annyira lekötötte érdeklődését, hogy olvasását megkezdve, nem tudta előbb kezéből letenni, míg végig nem olvasta.

Kissé tovább időztem ezen aránylag kisebb terjedelmű munkájánál; azért, mert úgy vélekedem, hogy ennek kidolgozása közben ismerte fel *Heller* tulajdonképeni tudományos hivatását, mely a tudomány *története* megírásában állott; ez volt az az igazi működési kör, melyre úgy felismert egyéni hajlama, valamint az exact tudományokban való jeles előképzettsége egyaránt terelték s melyen később maradandó alkotások létesítésére volt hivatva.

Történetirői működésének említett első zsongéje oly szépen sikerülvén: csak kedvező alkalom kellett, hogy *Heller* teljes erejével forduljon a tudomány-történelmi térre; az alkalom nem is késett, mert ugyanazon évben, melyben a

---

tenem, hogy e cikk létesítésére közvetlenül az szolgált indító okúl, hogy *Jedlik Ányos*-nak, a physika sok évi egyetemi tanárának az 1878. év nyarán történt nyugalomba vonulásával b. *Eötvös Loránt*, jelenlegi akadémiai elnök, vette át az addig *Jedlik* által vezetett physikai intézetet. Ezzel együtt vette át még a volt gellérthegyi egyetemi csillagda fenmaradt könyv- és eszközkészletét és irattári maradványait is, melyek néhai *Nagy Károly* hazánkfia fennállott bicskei magán-csillagvizsgálója eszközeivel együtt, hosszú éveken át, más hely hiányában az egyetem régi (most újra épült) központi épülete szerbutezai szárnya egy földközi helyiségében nagy ládákban csomagolva őriztettek.

E készletek kicsomagolása, rendezése és felállítása körül e sorok írója is közreműködött, ki a budai csillagdának akkor előkerült becses levéltárát nagy figyelemmel szemlélte, mert benne az érdekes ügydaraboknak egész sorozatát látta. Báró *Eötvös Loránt* ezen iratok történeti fontosságát felismerve, a leletről *Hellert* értesítette, ki sietett is e gyűjteménybe betekinteni és *Szily Kálmán* akadémia főtitkár, akkoriban a k. m. Természettudományi Társulat főtitkára s »*Közlöny*«-e szerkesztője felszólítására késznek nyilatkozott a csillagásztoronny története megírására.

gellérthegy csillagjáról szóló cikke megjelent, tüzte ki a kir. m. Természettudományi Társulat január havi közgyűlése a *Bugát*-alapból a következő kérdést: »Kivántatik kiváló physikusok életrajzának gyűjteménye olyan módon összeállítva, hogy a legfontosabb physikai tanok fejlődésének történetét magában foglalja.«

Ezen pályakérdés *Heller* további irodalmi működésének legfontosabb részére döntő befolyású volt; ugyanis fentérintett történeti cikke sikerén kétségtelenül felbuzdúlva, megpróbálkozott a kitűzött kérdéssel és résztvett a pályázatban.

A beérkezett három pályamű közül kettőt a pályadíjra érdemesnek ítélték; a nevezett Társulat 1881. évi január hó 29-én tartott közgyűlése a választmány indítványára a pályadíjat megkettőzte s az első díjjal *Heller Ágost*-nak, a második díjjal *Czögler Alajos*, akkori szegedi főreáliskolai tanárnak, *Heller* tanítványának pályaművét koszorúzta meg.

Heller kézírata címe szerint: »*A physika története Aristotelestől Newton-ig*»; *Czögler*-é: »*A physika története életrajzokban*.«

Heller az általa felkarolt időszakot az eredeti kútfők áttanulmányozásával, a történész tudományos alaposságával dolgozta fel; *Czögler* az ó- és középkort csak röviden tárgyalta, az életrajzokat *Leonardo da Vinci*-ével kezdte és *Julius Robert Mayer*-ével fejezte be.

Míg e szerint *Heller* műve tudományos alaposság és a feldolgozás részletessége tárgyában becsesebbnek mutatkozott, addig a benne felkarolt korszak korlátoltságánál fogva a physika újabb, de jóformán legfontosabb tanaira és ezek megalapítóira nem terjeszkedhetett ki; ezzel szemben *Czögler* munkája, mely külső beosztásával is megfelelt a pályázat feltételeinek, könnyű tárgyalásban befejezett egészet nyújtott.

Mikor ezek után mindkét pályanyertes szerző kéziratát kiadás végett a Természettudományi Társulatnak felajánlotta, már előre nem lehetett kétség az iránt, hogy a Társulat könyvkiadó vállalata, tulajdonképeni népszerűsítő rendeltetésének szempontjából, melyikét fogja elfogadhatni.

Czögler Alajos műve meg is jelent, mint a nevezett

Társulat könyvkiadó vállalata IV-ik (az 1881—83. évekre terjedő) cyclusa két, számszerint 20. és 21-ik kötete, nagy nyolczadrétű 590. és 592. lapon, huszonhárom szép kiállítású arcképpel.

Heller érezte, hogy a birtokában maradt koszorúzott kézirati munkájával a siker reményével csak úgy léphet a nyilvánosság elé, ha az utolsó két évszázad történetével egészíti ki, a mi ismét évekig tartó komoly munkát kívánt.

Minthogy pedig az ily termékek befogadásával szemben mérsékeltnek mondható magyar könyvpiacot a physika történetét tárgyaló munkával *Czögler* említett művének kiadása már kielégítette, *Heller*, neje kezdeményezésére kéziratának német nyelvű kiadása tárgyában tett lépéseket. Erre nézve *dr. Goldzieher Vilmos* budapesti orvosszemész-tanár, ki heidelbergi tartózkodása óta benső barátja volt, felajánlotta közbenjárását német kiadójánál, a stuttgarti *Ferdinand Enke*-nél. Rövid levélváltás után létrejött a szerződés, melyben *Enke* az átdolgozandó, de főleg a legújabb időig kiegészítendő mű német kiadását elvállalta.

Megelégedéssel és fokozódott munkakedvvel fogott *Heller* ezen nagy feladathoz, melyet azonban csak több mint három évi szorgos fáradozás után fejezhetett be. Az így létesült mű czíme: »*Geschichte der Physik von Aristoteles bis auf die neueste Zeit.*¹⁾»

E nagyobbbszabású, összesen közel 1200 lapra terjedő művel, melynek *első* része magvát kétségtelenül pályanyertes magyar kézirata képezte, — miként szerzője ezt e rész előszavában egyenesen ki is mondja, — *Heller* a német nyelv révén a tudományok történelme nemzetközi irodalma művelői közé lépett.

Megjegyezhetjük e helyen, hogy ő nem volt az egyedüli németnyelvű szerző, ki ez időtájt a physikai történetírás terére lépett: ugyanis *J. C. Poggendorff*, a berlini egyetemen tartott sok évi előadásai nyomán »*Geschichte der Physik*« czímen,

¹⁾ I. Band: »*Von Aristoteles bis Galilei*«, Stuttgart, 1882. (XII+411. S.)

II. Band: »*Von Descartes bis Julius Robert Mayer*«, Stuttgart, 1884. (XV+754. S.)

Leipzig, 1879., F. Rosenberger »Geschichte der Physik mit synchronistischen Tabellen« czímen, 3 Theile, Braunschweig 1882—1890, és E. Gerland »Geschichte der Physik« czímen, Leipzig 1892 bocsátottak közre ily tárgyú terjedelmesebb műveket; hasonlóképen E. Mach a mechanika és a hőtan történetére vonatkozólag ²⁾, ide nem számítva még nagyszámú kisebb terjedelmű, szűkebb területre szorítkozó, vagy életrajz-jellegű irodalmi termékeket.

Kétségtelen, hogy az ily, egymástól jóformán függetlenül létesült történeti művek megjelenése egy s ugyanazon nyelvű irodalomban mélyebben fekvő, általánosabb indító okoknak kifolyása. A lefolyt évszázad physikusai majdnem kizárólagosan addig ismeretlen új természeti jelenségek kutatásával, törvényeik megállapításával foglalkoztak, s így nem fordíthattak elég figyelmet azon általános szellemi folyamatokra, melyekkel mindig és mindenütt az igazságnak a tévedéssel, az előítélettel vagy az idő szentesítette balfogással szemben, sokszor csak nehéz küzdelmek árán sikerülő kialakítása jár.

Ámde végre mégis elérkezett a philosophiai visszatekintésnek az ideje: felmerült a fontosabb physikai tanok felismerése, fejlődési menete megvizsgálásának szükségessége; ez érlelte meg a tudományos irodalom egy részének fentjelzett irányzatát, melynek jelenségei között Heller műve méltó helyet foglal el.

Heller, kiben a jól tájékozott matematikus és physikus szakképzettsége a történetbuvár kutató, jóformán oknyomozó képességével és gondosságával a legszerencsésebb módon egyesült, e művében létesítette élete egyik legjelentékenyebb alkotását. Benne a természeti tanok időbeli fejlődését főleg a nagy physikusok életrajzával kapcsolatban tárgyalja, ezek körül csoportosítja a kisebb jelentőségű tudósok életleírását és működését és így általánosságban oly irányzatot

²⁾ E. Mach: Die Mechanik in ihrer Entwicklung, historisch-kritisch dargestellt, 4. kiadás, Leipzig 1901. Die Principien der Wärmelehre historisch-kritisch entwickelt, Leipzig. 1896.

mutat és oly tájékoztatást nyújt, melyet e tudomány helyesen felfogott történetétől jogosan elvárhatni.

Fogadtatása a német s általában véve a nemzetközi irodalomban igen kedvező volt; számos tudományos folyóirat és napilap hozott róla elismerő ismertetést. Ez *Heller*-be belső megelégedést és új bizalmat öntött, annyival is inkább, mert saját nyilatkozata szerint ¹⁾ e műhöz szükséges tanulmányait csak ennek megírása közben, az 1878—1884. években, tehetette.

De *Heller* jól kiérdemelt elismerése mellett a k. m. Természettudományi Társulat is örömmel gondolhat vissza az 1878. évi pályakérdésére, mely két jeles mű létesítésére vezetett.

Sőt *Heller* művének megalkotását e Társulat még közvetve is igen hathatósan segítette azzal, hogy, miként szintén ő mondja, ²⁾ neki, mint ezen Társulat könyvtárnokának, e könyvtár rendelkezésére állott, míg közkönyvtáraink akkori állapota mellett művének megírására azért nem lett volna képes, mert a hozzá szükséges előtanulmányokat nem tehetette volna meg.

Ezen tanulmányai közben ismerte fel az ismeretlan azon terét is, mely mélyen gondolkodó, a philosophia felé hajló szellemének leginkább megfelelt s melyen oly gyakran szokott elmerengeni: a physika és a philosophia határterületét. Erre vonatkoznak több rendbeli közlései; így »*Érintkező pontok a physika és a philosophia között.*« ³⁾

De ide sorolandó még az ezután, 1887-ben Akadémiánk levelező tagjává választása után 1888. évi április hó 16-án tartott székfoglaló értekezése is, melynek címe: »*A XIX-ik század physikai kutatásának mozgó eszméiről.*« ⁴⁾

¹⁾ »Önéletirási adatok«.

²⁾ »Önéletirási adatok«.

³⁾ Philosophiai Szemle, IV. évfolyam 1884; ugyanez németül: »*Aus wissenschaftlichen Grenzgebieten*«; Humboldt című tudományos folyóirat 4. évfolyama, 1884.

⁴⁾ M. T. Akadémia: Matematikai és Természettudományi Értesítője, VI. kötet, 1888; ugyanez németül: »*Die bewegenden Ideen in der physikalischen Forschung des XIX. Jahrhunderts*« czímén;

Ugyanily tárgyú »*Adalékok az anyag problémájához*« című tanulmánya is.¹⁾

Végre érintsük még e helyen az ő költői felfogásáról tanuskodó cikkét: *Költői elemek fizikai világnézetünkben.*²⁾

Terjedelmes német műve megjelenése óta Heller több oldalról kapott felszólítást német folyóiratok szerkesztősegei részéről, hogy munkatársuk legyen; így a már előbb említett *Humboldt* című népszerűsítő tudományos folyóirat és a müncheni (előbb augsburgi) »*Allgemeine Zeitung*« részéről; ő ezen utóbbi vállalatnak jóformán állandó munkatársa lett és benne már 1888-ban »*Physikalische Probleme und Forschungen unserer Tage*« címén terjedelmesebb cikksorozatot indított meg.

Majdnem lehetetlen *Hellernek* rendkívül termékeny irodalmi működését minden részletében követni; már csak az 1886-ik évig terjedő összes közleményeinek száma a két-százat meghaladja.

Ezen időtől kezdve kisebb számban szerzette az apróbb terjedelmű közleményeket; de a »Természettudományi Köz-löny«-höz még ezentúl is hű maradt, miről a *Newton*: »*Philosophiae Naturalis Principia Mathematica*« czímen meg-jelent műve első kiadása kétszázadik évfordulója alkalmából írt cikke, különösen pedig nagy gonddal írt nekrológusai *Gustav Kirchhoff*, *Schenzl Guido*; *James Prescott Joule*, *Werner Siemens*, *Hermann v. Helmholtz*, *Rudolf Heinrich Hertz*-ről, *Franz Neumann*-ről tesznek tanuságot.

Munkássága most már inkább a nagyobb szabású művek alkotása felé fordult és szélesebb mederben haladt s így irodalmi elfoglaltsága nem lett kisebb; könnyen ér-tethető, ha *Heller*-ben felmerült a vágy, hogy szerény java-

---

Mathematische und Naturwissenschaftliche Berichte aus Ungarn, Bd. VI., 1889.

¹⁾ M. T. Akadémia: Math. és Termitt. Értesítő VIII. kötete, 1890; ugyanez németül: »*Beiträge zum Problem der Materie*« *Mathem. und Naturwiss. Berichte aus Ungarn*, Band VIII. 1891.)

²⁾ Emlékkönyv a kir. m. Természettudományi Társulat félszázados jubileumára, 313—330 ll., Budapest, 1892.

dalmazású, fárasztó középiskolai tanári állását hajlamainak inkább megfelelő működési körrel cserélje fel.

Ilyen állás tudadonképen a physikai tudományok története főiskolai tanszéke lett volna; de ilyennek rendszerezését a nálunk gazdagabb nagy nemzetek sem kísérelték meg; a mi aránylag mégis összehasonlíthatatlanul szerényebb viszonyaink között pedig, hol a physikai disciplínákat előadó tanárok a tanítás anyagi és erkölcsi kötelességeivel annyira túl vannak terhelve, hogy mindegyikük tudadonképen két-két tanár munkáját végezi, hol e szerint első sorban a tárgyi tanítás mindennapi szükséglete fedezése szempontjából kellene a tanerőket szaporítani: mondom, a mi viszonyaink között ily történeti tanszék felállítására még gondolni sem lehetett.

Szintén inkább látszólagos lehetőséget mutatott az a körülmény, hogy a m. kir. meteorologiai és földmágnességi intézet igazgatói állása az 1886-ik és 1888. évben üresedett meg; ennek elnyerésére *Heller* is gondolt, de e helyet a gyakorlati meteorologia és csillagászat terén is tapasztalt férfiakkal töltötték be. Itt is meddőnek tartom azon kérdés felvetését, mily tekintetben gyakorolt volna befolyást *Heller* további irodalmi működésére, ha a jelzett állást esetleg elnyerte volna; annival kevésbbé kell ebbe bocsátkoznom, mert a néhány évvel később Akadémiánk főkönyvtárnokává történt megválasztatása hajlamainak teljesen megfelelő helyzetbe hozta.

Időközben, 1886-ban Akadémiánk, nagyrabecsülve *Heller* történetírói működését és képességét, őt egy speczialisabb, kisebb korszakot felölelő, de terjedelmesebb mű megírásával bízta meg: az elmúlt század physikája története kidolgozásával. *Heller* nagy örömmel és meglelégedéssel ragadta meg ezt az alkalmat, hogy a magyar tudományos irodalomban is nagyobbsszabású művel maradandó nevet szerezzen magának.

Ezen megbízatása szerint szerzendő nagy munkája költségeit részben az Akadémia, részben a kir. magyar Természettudományi Társulat viselte; meg is jelent ez utóbbi Társulat könyvkiadó vállalata során: »*A physika*

története a XIX. században» címén, vaskos két kötetben,¹⁾ melyek elseje körülbelül 1820-ig, másodika 1860-ig terjed.

Heller maga e munkája feladatát ennek első kötete előszavában a következőkben látja: »Adassék elő azon nézetek, fogalmak és elméletek fejlődési menete, a melyekből a természeti tüneményekről való ismeretünk keletkezett. Kijelölendő, hogy miként merülnek fel az egyes eszmék, melyek a fölállított elméleteknek mintegy magvát képezik.« Továbbá: »Napjainkban mindinkább általános meggyőződésre válik, hogy a physika történetének az a feladata, hogy ez, az általános történetírás elveinek megfelelően, a physikai eszmék fejlődésének kritikai méltatása legyen.«²⁾

A munka kezdetét képező első könyv a legrégibb időktől az 1780. évig bezárólag, 266 lapra terjedő összefoglaló áttekintését nyújtja a physika történetének; csak ezután tér reá a második könyvben az 1780—1800-ig terjedő időszak tárgyalására; a harmadik könyvben felöleli a *Volta*-féle oszlop feltalálásától az electromágnesség felfedezéseig, azaz az 1800—1820-ig terjedő időt; ezzel bezárul az első kötet.

A második kötet sajnos, csak *Heller* halála után jelenhetett meg: szándéka volt ugyanis, a physika történetét az 1890-ik évig terjedőleg megírni; de a később mindinkább reá nehezedő betegsége csak az 1860-ik évig bezárólag engedte a munka folytatását, míg a kéziratnak az 1860-tól 1890-ig terjedő időszakra vonatkozó része csak két oldalt kitevő töredék maradt, mely egy oldalán a bevezető szöveget, a másikon a tervezett hat fejezet címét tartalmazza.

Így e szerint ezen második kötet tulajdonképen csak két könyvet tartalmaz: az ötödiket, mely az electromágnesség felfedezésétől az energia-megmaradás törvényének felállí-

¹⁾ *Első kötet*, k. m. Termitt: Társ. könyvkiadó vállalata Budapest, 1891 (XI+574. ll.)

Második kötet, ugyanezen vállalat, Budapest 1902 (VI+488 ll.)

²⁾ V. ö. egyébként *Heller*-nek e tárgyban 1889. évi június hó 24-én az Akadémia elé terjesztett jelentését: M. T. Akad. Mathematikai és Természettudományi Értesítő, VII. kötet, 292—295. ll. és: »Mathematische und Naturwissenschaftliche Berichte aus Ungarn,« Bd. VII., pp. 359—362., Budapest, 1889/90.

tásáig (1820—1843) és a hatodikat, mely innen a színeképelemzés feltalálásáig (1843—1860) terjed; a hetedik a fent említett töredék.

Mindamellett, hogy e munkája tulajdonképen csak 1860-ig terjed: mégis, minthogy a legrégibb időkkel kezdődik, és így, felkarolt időszaka tárgyában is túl megyen előbb említett német munkáján és terjedelmére nézve evvel körülbelül egyenlő, legteljesebb alkotásának kell tekintenünk, melyet bármily tárgyú kezdő vagy teljesen kiforrott természettudós is érdeklődéssel, tanulsággal és élvezettel forgathat.

Időközben, 1893-ban, *Heller* Akadémiánk rendes tagja lett; és ismét jellemző, hogy székét 1894. évi április hó 23-án: »*Az energiátan alapelveiről*« című értekezésével foglalta el.¹⁾

Ez alatt *Heller* külső életkörülményei is változtak: ugyanis *Fröhlich Róbert*-nek, e sorok írója édes testvérének, Akadémiánk akkori főkönyvtárnokának ezen minőségében való rövid ténykedése után, 1894. évi május hó 23-án történt elhunytával, az Akadémia előterjesztésére, a gróf *Teleki*-család alapító ága 1894. évi november hó 12-én *Heller*-t nevezte ki a megüresedett helyre, s ő reáliskolai tanári állásától az 1897/98 tanév végével vált meg.

Bár ötvenedik évét éppen túllépte, új erővel és felbuzduló munkakedvvel kezdte ezen hivatását, mely előtte nem volt egészen új, mivel erre a Természettudományi Társulatnál húsz esztendőn át viselt könyvtárnoki tisztsége őt oly jól minősítette.

A ki ismerte e Társulat könyvtára csekély évi átalányát és szerény állapotát, mikor *Heller* 1875-ben gondozását átvette és megtekinti ezen azóta többszörösen felszaporodott könyvtárt és átalányát most, mikor rendezettség, tervszerűség és jó kezelés tekintetében ez nem csak versenyezhet az ország bármely más könyvtárával, hanem közülök a legtöbbet fölül is múlja, most, mikor ez a maga keretében talán

¹⁾ M. T. Akadémia: Értekezések a Matematikai Tudományok köréből, XV. kötet 5. szám, 179—192 ll., Budapest 1894; ugyanennek német kivonata: »*Über die Grundlagen der Energielehre*« Math. und Naturwiss. Berichte aus Ungarn, Bd XII, p. 375, Budapest 1895.

legteljesebb könyvtárunk: az tisztában van *Heller*-nek e téren is szerzett elévülhetetlen érdemeivel.¹⁾

Mint feladata teljes magaslatán álló bibliographus lépett Akadémiánk könyvtára élére, mely az utóbbi húsz esztendő alatt a régi szervezete medrében egyformán fejlődött, mint-hogy a nagyérdemű *Hunfalvy Pál*, nagy kora utolsó éveiben már nem fejthetett ki nagy administratív rugékonyságot, míg *Heller* közvetetlen hivatali elődje, csak igen rövid ideig működhetvén, e téren maradandó nyomokat nem hagyhatott hátra.

Heller-nek messze menő tervei voltak; a könyvtárt határozott program szerint modern alapokra akarta fektetni²⁾ s ennek megvalósítása céljából semmiféle munkától nem riadt vissza és így különösen a folyóiratok kiegészítése körül szerzett magának nagy érdemeket; azonban terveinek teljes végrehajtására hiányzott az erre szükséges sok évre terjedő idő.

Ezek mellett, de mindenek előtt, egy új, szép, de fárasztó feladat várt rá. Az 1895. évi június hó 10-én *dr. Elischer Gyula* budapesti orvostanár, az Akadémiának ajánlódkozta nagybátyja, néhai *Elischer Boldizsár* volt budapesti ügyvéd igen jelentékeny *Goethe*-gyűjteményét, melyet több, mint negyven éven át, kiváló szakértelemmel és valódi odaadással állított össze. E gyűjtemény rendezése és felállítása elsősorban *Heller*-re hárulván: őt az Akadémia a Majna melletti *Frankfurt*-ban és a *Weimar*-ban lévő ily gyűjteményeknek a helyszínén leendő tanulmányozásával bízta meg.

¹⁾ E helyen felemlíthetjük, hogy e könyvtárnak *Heller* által szerzett, rendezett katalógusa két ízben, 1877-ben és 1886-ban: »*A kir. m. Természettudományi Társulat könyveinek címjegyzéke*« címén jelent meg e Társulat kiadásában. Ugyancsak ide tartozik *Heller*-nek e könyvtárra vonatkozó érdekes cikke is: »*A kir. m. Természettudományi Társulat könyvtárának rövid története 1841—1890.*« (Emlékkönyv a kir. m. Termitt. Társ. felszázados jubileumára. 107—118 ll. Budapest 1892.) Könyvtárnokságának ideje alatt, 1875-től 1895-ig e könyvtár köteteinek száma 3408-tól 19206-ra emelkedett.

²⁾ M. T. Akadémia Értesítő 1895. évf. 705. l., 1897. évf. 150. l., 1898. évf. 229. l., 1899. évf. 223. l., 1901. évf. 225. l., melyekben könyvtári jelentései foglalvák.

Heller ezen munkáját oly jól és oly gyorsan végezte, hogy a gyűjtemény, melyet azután állandóan a főkönyvtárnok őrizete alá helyeztek: már a következő, 1896-ik évi május hó 31-én Akadémiánk *Goethe*-szobájában nyilhatott meg a nagy közönség számára, sőt kinyomatott katalógusát is ugyanakkor bocsáthatta a látogatók rendelkezésére.

Mint már fent jeleztük, *Heller* irodalmi működése az 1893-ik év óta már nem volt oly szapora, mint az előbbi években, mert főerejét új hivatalának és elkészítendő két nagy műve kidolgozásának szentelte; az egyik a már fent említett »*A physika története a XIX-ik században*« című munkájának második kötete volt, melyről már szólottunk; a másik munkája ellenben egy új, német nyelven irandó történelmi mű lett volna.

A múlt század hatvanas évei elején a müncheni királyi tudományos Akadémia »Történelmi bizottsága« tervbe vette, hogy az egyes főtudományok történetét tárgyaló nagyobb szabású műveket létesít, különös tekintettel Németországnak e tudományok történetében való szereplésére.

Az évszázad alkonyán már valamennyi kötet be volt fejezve, egyetlenegynek, a physikának kivételével, melynek ügye eddig kevés szerencsében részesült. Több jó hírnevű tudós, ki e nehéz és fáradságos feladatot elvállalta, ennek nem felelhetett meg, s mikor közülük az utolsó, *G. Karsten* Kielben, hosszú évi szenvedés után elhunyt, a bizottság bizalma *Heller* felé fordult, ki az 1899-ik év nyarán e munkára vállalkozott.

A megtisztelő megbízás *Heller*-nek élete végéig nagy örömére szolgált; a legnagyobb szorgalommal látott hozzá e munka létesítéséhez; ekkor még senki sem, ő pedig bizonyára legkevésbé, gondolta, hogy az irigy sors ezen általa legnagyobb szabásúnak tervezett művének nem csak befejezését, hanem érdemleges megkezdését sem fogja megengedni.

Míg ugyanis magyar műve bár nem teljesen, de mégis elkészült és — bár részben halála után — megjelenhetett: addig tervbe vett német munkája az előmunkálatokon túl nem igen haladhatott, sőt szerzője még a mű általános részét sem fejezhette be; kéziratát csak a scolastikus felfogásoknak

a középkorban bekövetkezett végéig vezethette; a renaissance történetét az ő keze már nem írhatta meg.

Ezen időtájba esik *Heller*-nek azon jelentékeny, fáradságos és időtrábló munkája, melyet az 1893—1900-ig kiadott *Magyar Lexicon* matematikai, physikai, meteorologiai és csillagászati tartalmú része szerkesztése körül kifejtett; a physikusok életrajzeit mind ő maga írta.

Hasonlóképen talált még időt arra, hogy az 1892. óta fennálló »*Mathematikai és Physikai Lapok*« részére több rendbeli kisebb cikket, nekrológust írjon.

Az e közben megjelent kisebbszerű közleményei közül e helyen még említhetnők: »*A természettudományok helyzete az irodalomban*«,¹⁾ továbbá: »*Ujabb áramlatok a természet-philosophiában*«,²⁾ Utolsó magyar közleménye, mely még életében megjelent, heidelbergi volt nőtanulótársának, a leg-híresebb nő-mathematikusnak, *Kowalewsky Szónjá*-nak életrajza volt;³⁾ utolsó német önálló közleményének czíme: »*Über die Aufgaben einer Geschichte der Physik*«, melyet *Moritz Cantor*-nak, a matematika történetésze mesterének hetvenedik évfordulója alkalmából ennek tisztelői és tanítványai a mesterüknek felajánlott ünnepi kötet részére *Curtze* és *Günther* tanárok felszólítására írt.⁴⁾

Tulajdonképeni utolsó német nyelvű közleménye szintén tudomány-történeti jellegű volt: »*Eine verschollene Abhandlung Ohm's*« czímén,⁵⁾ mely *Heller*-től származó néhány bevezető sor után *Ohm* egy feledésbe ment értekezése németre történt visszafordítását foglalja magában. Ezen értekezés ugyanis *Ohm*-nak »*Die galvanische Kette, mathematisch bearbeitet*« czímű alapvető munkája 1847-ben megjelent olasz fordításához második, külön lapszámozott füg-

¹⁾ Budapesti Szemle, 1892.

²⁾ Athenaeum, I. kötet, 1892; ugyanez német nyelven a New-Yorkban megjelenő Scientific Monthly-ban, II. kötet, 1893.

³⁾ Budapesti Szemle, 1900.

⁴⁾ Abhandlungen zur Geschichte der Mathematik, Band IX. 175 l., Leipzig; 1899.

⁵⁾ »*Mathematische und Naturwissenschaftliche Berichte aus Ungarn*«, Bd. XVIII., 1900. pp. 202—228. Leipzig, 1903.

gelékeképen van csatolva; ennek német eredetijét *Heller* nem tudta megtalálni, miért is annak *Fletzer Ignác* m. k. államvasuti felügyelő által elkészített fordítását a lábjegyzékben említett helyen tette közzé.

Bár *Heller* jóformán mindig túl volt terhelve irodalmi munkákkal, 1897-ben mégis elvállalta a már az 1883-ik év óta fennálló, »*Mathematische und Naturwissenschaftliche Berichte aus Ungarn*» című vállalat szerkesztését, mely Akadémiánk és a kir. m. Természettudományi Társulat anyagi és erkölcsi támogatásával évi kötetekben jelenik meg. E közlőny hivatva van a nevezett két tudós társaság mennyiség- és természettudományi működése gyümölcseit a német, vagy bármely más világnyelv közege közvetítésével szélesebb tudományos körökben megismertetni s így érvényre juttatni.

Heller e vállalat tovább vezetését eddigi szerkesztőjétől, e sorok írójától átvéve, a saját szerkesztése alatt megjelent első (az egész vállalat XIV-ik) kötete előszavában megjegyzi, hogy a vállalat berendezését egészben és részleteiben az előbbi kötetek mintája szerint megtartotta, minthogy lényeges változásokra ok nem forgott fenn.

Később, 1901-től kezdve *Heller* e folyóiratot, melyet addig Budapesten *Kilian Frigyes*, Berlinben R. *Friedländer & Sohn* czégek bizományában adtak ki, a leipzig-i *Teubner* czéggel kötött szerződés alapján ott nyomatta és adatta ki, remélve, hogy ezen intézkedés a vállalat elterjedésére nézve előnyös lesz. A folyóirat jelenlegi szerkesztői, *Kürschák József* és *Schafarzik Xaver Ferencz* ll. tt. ezen intézkedést fentartják, melynek eredményét csak néhány év leforgása után lehet majd megállapítani. —

Heller akadémiai főkönyvtárnoksága ideje alatt több ízben különböző alkalommal képviselte Akadémiánkat; az ily tisztséggel járó, gyakran terhes kötelességeket szívesen vállalta magára; nagy örömet okozott neki e mellett az a körülmény is, hogy így kedvező alkalmak nyíltak, a számos jóhírnevű tudóssal való személyes érintkezésre, kik *Heller* nevét irodalmi működése révén már ismerték.

Így mikor a múlt évszázad utolsó tizedében egy nemzetközi, általános matematikai-természettudományi katas-

logus elkészítésének eszméje merült fel: Akadémiánk is kapott felszólítást a terv szerzőjétől, a londoni *Royal Society*-től, az ebben való közreműködésre. *Heller Ágost, Duka Tivadar* Londonban élő tagtársunkkal együtt képviselte Akadémiánkat az ezen ügyben az 1896-ik évi július, az 1898-ik évi október és az 1900. évi június havában tartott értekezleteken; 1898-ban a magyar terület ügyvezető hivatala titkárává választották.

Alig, hogy ezen utolsó londoni utazásáról visszatért, ugyancsak Akadémiánk megbízásából és képviseletében résztvett az Akadémiák nemzetközi szövetkezete¹⁾ értekezletében.

Ezen rövid időközben egymásra következett két nagy utazás, úgy látszik, nem volt kedvező hatással egészségi állapotára, mert gyengült szervezete ezentúl már nem bírt ki nagyobb utazást; s így a nevezett szövetkezetnek 1901. évi április hó 16-ától 20-áig tartott első közgyűlésében *Heller*, legnagyobb sajnálatára, már nem vehetett részt.

Mikor az 1900. évi augusztus havában említett párisi útjáról Waidhofen an der Ybbs-be, hol akkor neje tartózkodott, visszatért, a szívós és kimondhatatlanul munkabíró *Heller*-en hozzátartozói és barátai változást, lankadtságot vettek észre, melyet eleinte a kezelő orvos is a nagy utazások folytán jelentkező fáradtságnak tulajdonított. Minthogy azonban a kimerültség tünetei nemcsak hogy nem gyengültek, hanem folytonosan fokozódtak: *Heller* háziorvosa beható megvizsgálást végzett, melynek eredményeképen az 1900. évi december hava végén agyvelő-betegséget állapított meg.

Daczára e súlyos állapotának, *Heller*, Akadémiánk 1901. évi január hó 28-án tartott összes ülésében, még személyesen terjesztette be az említett, 1900. évi londoni és párisi értekezletekről szóló jelentését, de akkor már valamenynyí jelenlévő sajnosan tapasztalta beszélő képességének gyengülését, beszédjének észrevehetőleg jelentkező nehézkességét és daraboltságát; ámde ő, akadályt nem ismerve, a »*Mathematische und Naturwissenschaftliche Berichte aus Ungarn*«

¹⁾ Association Internationale des Académies.

tizennyolczadik (az ő szerkesztése alatt ötödik) kötetét még tovább, végig szerkesztette.

Az 1901-ik év június havában nejével a *Wien* mellett levő *Purkersdorf*-ba ment, hogy magát az odavaló orvosok által is megvizsgáltassa; hozzátartozói titokban remélték, hogy budapesti házi orvosuk diagnosisa tévesnek fog bizonyulni. Azonban *Krafft-Ebing* tanár e diagnosist nem csak hogy meg nem czáfolta, hanem meg is erősítette. Mindazonáltal a purkersdorfi sanatoriumban való tartózkodása s a reá következő, Waidhofen an der Ybbs-ben élvezett üdülése jó hatással lehetett a betegre, mert a nyár elmúltával családjával együtt Budapestre térve vissza, betegsége nem mutatott észrevehető súlyosodást, bár *Heller* a munkára már képtelen volt. Foglalkozott ugyan mindig szellemileg, de ezen tevékenysége már nem volt termelő, hanem csak befogadó. Minden szellemi termék iránt érdeklődött még; előszeretettel olvasott philosophiai műveket, így különösen *Kant*: »*Kritik der reinen Vernunft*« című örökbecsű szellemi megnyilatkozását, továbbá *Windelband*: »*Geschichte der antiken Philosophie*« című munkáját, mely utóbbit még utolsó napjaiban is forgatta.

Újra és újra iparkodott magát összeszedni, hogy az elvállalt: »*Geschichte der Physik*« művét írhasssa; de mindig és mindig e szavakkal tette le a tollat: »ma fáradt vagyok, holnap fogok írni«. Gyakran, mikor hozzátartozóival munkájáról beszélt, mondá: »Attól tartok, hogy e művet nem fogom befejezhetni.«

Az 1902. évi telén és tavaszán állapota még türhető volt; társalogni lehetett vele, de beszéde nagyon lassú, akadózó volt; szerette azonban látogatóinak az említett mű kézirati tervezetét megmutatni és mindig remélte, hogy nem sokára komolyan fog rajta dolgozhatni. De a sors másként akarta.

Ugyanezen év augusztus hava elején járása nagyon bizonytalan lett s e hó 27-én már nem hagyhatta el ágyát, beszélni sem tudott. Beszélőképességét ismét visszanyerte ugyan, de a beszéd nagyon nehezére esett. Augusztus hó 29-én erős görcsroham az önkivületig rendítette meg szerve-

zetét; de ennek elmúltával elég gyorsan nyerte vissza előbbi tűrhető állapotát, úgy hogy hozzátartozói ismét reménykedtek. Azonban szeptember hó 1-én újlag, több órán át tartó görcsroham vett rajta erőt s bár a következő nap reggelén nyugodtabbnak és állapota jobbultnak látszott: de a kezelő orvos tapasztalt szeme a beteg arcvonásairól közeli végét olvasta le. Ugyanezen nap déli óráiban elveszítette az eszméletét és szeptember hó 4-én, reggel félnyolcz órakor a sokat szenvedett beteg, kinek ily körülmények között a halál egyszerűsége megváltás volt, örökre behúnyta szemét.

Neje s felnőtt három fia kimondhatatlan fájdalommal hajlottak meg e pótolhatatlan veszteség súlya alatt.

Két nappal később, szeptember hó 6-án, az elhunyt családja tagjaival, távolabbi hozzátartozóival és számos tisztelőivel együtt elsomorodott szívvel álltunk koporsója körül e palota díszes, de most gyászpompát mutató oszlopcsarnokában, hogy ezen előkelő helyen, melybe utoljára viselt hivatala munkatere is nyílik, megadjuk nagyrabecsült társunknak az utolsó tisztességet és földi maradványait nyughelyére kísérijük. Akadémiánk nevében főtitkára, *Szily Kálmán* tett le koszorút ravatalára és egyszerű, de megható szavakban vett tőle búcsút.

Heller-ről való megemlékezésünk nem volna teljes, ha személyét és magánéletét legalább röviden nem jellemeznők.

Heller Ágost a közepesnél valamivel kisebb, gyengébb termetű férfiú volt, ki idegenekkel vagy távolabbi ismerősökkel szemben általában véve tartózkodó, szűkszávú, kissé zárkózott és érzékeny szokott lenni; de eleven kék szemének villogása élénk, mozgékony szellemet, határozott akaratot árult el.

Kedves modorával mindenütt csak barátokat szerzett magának; mindenki csak szerethette, tanítványai tisztelettel csüngtek rajta, míg ő viszont örült, ha látta, hogy tanítványaiból derék emberek lettek.

Hivatalos teendőit mindig a legnagyobb lelkiismeretességgel végezte; az 1870-ik év óta, mikor a reáliskolához tanárrá

kinevezték, napi idejének beosztása szerint a délelőtti órákat ¹⁾ ez iskolának, a délutániakat az általa vezetett könyvtáraknak, a tudományos társulatok üléseinek szentelte, a késő esteli és részben az éjjeli órákat pedig tanulmányai és irodalmi munkái végzésére fordította.

Nevezetes, hogy *Heller*, ki az akkor még a latin nyelv tanítását teljesen nélkülöző hatosztályú reáliskolát s technikai tanulmányait is a classicus nyelvek teljes hiányával végezte, mindig igen nagy szeretettel viseltetett e nyelvek iránt és később ezeket, különösen a latint, elsajátítani törekedett. Így a latinban és a görögben meglehetősen járatoságra tett szert; de a francia és az angol, sőt az olasz nyelvet is oly mértékben sajátította el, hogy sikerrel használhatta s így a physikai auctorok mind, mindegyik a maga nyelvén, számára hozzáférhetők voltak. Az idegen szavakat mindig a classicus helyesírás szerint írta s noha tudta, hogy a Természettudományi Társulat kiadványaiban más, magyaros phonetikus helyesírást használ, nem tért el az ő írásmódjától, mondva, hogy nem írhat másként; de a szerkesztőség helyesírási javítása ellen kifogást nem emelt.

A latin jeligéket rendkívül szerette: így a k. m. Természettudományi Társulat által 1881-ben pályadíjjal koszorúzott kézirati műve »A physika története Aristotelestől Newtonig« és a belőle keletkezett német műve 1882-ben megjelent első kötete, homlokán a következő jeligét viselte, illetve viseli:

»Nam causarum finalium inquisitio sterilis est et tanquam virgo Deo consecrata nihil parit« ²⁾ (Bacon. De augmentatione scientiarum, III., 5.)

Hasonlóképen latin nyelvű azon bibliai vers szövege, melyet »*Önéletírási adatai*« homlokára írt, melyet ezen emlékbeszéd homloka is mutat. —

Heller 1876. évi augusztus hó 14-én esküdött örök hűséget nemes *Bolberitz Georgina* úrhölgynek, az akkori budapesti helyőrség kötelékébe tartozó *bleybach* *Bolberitz*

¹⁾ Az első években, a régebbi tanórabeosztás szerint még részben a délutáni órákat is.

²⁾ [»Mert a végokok fürkészése meddő és valamint az Istennek szentelt Szűz, semmit sem szül.«]

tábornok nagy műveltségű leányának. A fiatal nő a férje iránt érzett vonzalmához még ama folyton növekvő tisztelét is fűzte, melyet a férjét mindjobban megismerő női lelkében *Heller* irodalmi munkálkodása ébresztett.

Ezzel minden előfeltétel megvolt a valóban bekövetkezett legboldogabb családi élethez; tökéletes egyetértés és szellemi összhang uralkodott e kis családi körben, melynek nyugtató légkörében *Heller* mindig pihenést és üdülést talált s a melyből új erőt merített a jövőre nézve.

Neje a legrövidebb idő alatt teljesen beleélte magát férje munkakörébe és eszmevilágába, kizárólag férjének és családjának szentelve életét, magára vállalt minden gondot az iránt, hogy férje mennél zavartalanabban élhessen irodalmi tevékenységének.

Így nem csak fiaik nevelését és iskoláztatását ő maga vezette és ellenőrizte külön e célból végzett latin és görög nyelvi és matematikai tanulmányai segélyével, hanem férje irodalmi munkásságában tetteleg is közreműködött.

Férjét nagy utazásaiban, kiküldetéseiben mindenüvé elkísérte, hogy mindig segítségére lehessen; s az élet különböző viszontagságai között férje munkakedvét mindig fenn tudta tartani.

Ezért nemcsak büszke lehetett férje elért sikereire, hanem méltán töltheti el az a tudat, hogy ezekben nagy rész saját érdeme is. —

Ezen alig zavart belső családi életnek azonban *Heller*-nél nem az volt a következménye, hogy egyoldalú szobatudóssá fejlődött volna, ki saját specziális működési körén túl nem látott, vagy más művelődési események iránt élénk érdeklődéssel ne viseltetett volna: ellenkezőleg, figyelemmel követte a szép-irodalom újabb termékeit; így például *Zolá*-nak, *Sudermann*-nak és *Gerhard Hauptmann*-nak majdnem valamennyi megjelent regényét elolvasta. A magyar írók közül különösen *Herczeg Ferencz* műveit kedvelte; ezeken élvezte szerzőjük jeles magyar irányát és e mellett saját magyar irodalmi nyelvét folytonosan tökéletesítette.

Heller, bár maga nem volt gyakorló zenész, nagyon szerette a zenét; nagy érdeklődést és szokatlan érzéket tanusí-

tott iránta; jó, különösen classikus operák előadását élvezettel hallgatta s kívánságára családja tagjai naponként megörvendeztették zenedarabok előadásával; még néhány nappal halála előtt a Varázsfuvola eljátszását kérte. —

Mindennemű közleményei címét, megjelenése helyét és idejét, eleinte pontosan jegyezte be egy kis, tizenhatodrétnagyságú jegyzőkönyvecske¹⁾; a feljegyzések az 1869/70. évtől veszik kezdetüket és évek szerinti sorrendben terjednek az 1885-ik év elejéig; ezen időpontig 196 számot mutatnak.

Egy nagyobb, negyedrétnagyságú jegyzőkönyv,²⁾ 1896-ik évi január hó 1-jétől kezdve, — eleinte majdnem naplószerű feljegyzésekben — bepillantást nyújt végzett napi munkájába, de egyszersmind mély philosophiai gondolkozásának hullámzó eszméibe is. Itt is eleinte sűrűn, később ritkábban és nem mindig szabályos közökben következnek a feljegyzések; az utolsóelőtti 1901. év június hó 9-én kelt; írása akkor még mindig a régi jellemző, szabályos, könnyen olvasható vonásokat mutatja. Az utolsó bejegyzést, mely *Guido Reni* rézmetszetes arczképére vonatkozik, háromnegyed évvel később, 1902. évi márczius hó 3-án írta, de itt a vonások már jelentékeny változást mutatnak.

E feljegyzésekben legnagyobbbrészt az általa olvasott tudományos és szépirodalmi művek keltette benyomások kifejezése s az ezek feletti elmélkedések jelentkeznek. Azonban több helyen általános philosophiai felfogását is kifejti; így főleg azt hangoztatja, hogy ez a gyönyörű világegyetem, ez a nagyszerű világmű nem lehet a természeti anyagok és erők véletlen játékának alkotása; a physikai jelenségek alapproblémájáról pedig úgy vélekedik, hogy ez nincsen ugyan megfejtve, de megfejtése lehetségesnek látszik.

Közelebről az energiatan problémájában látja az új világnézet magvát, mely arra volna hivatva, hogy a szer-

¹⁾ Ennek első lapján levő »Opera« a tartalom jelzője; később más tárgyú megjegyzések is következnek; ez egyébként az 1. lap 2) alatti lábjegyzéke I. 3. pontjában említett könyvecske.

²⁾ Az előbb idézett lábjegyzék I. 4. pontjában említett könyv.

ves és szervetlen lét, az élet és a halál, a test és a szellem, a törvény és az akarat szabadság között fennálló ellentéteket kiegyenlítse, egymással kiengesztelje. De, hogy ezt tehesse, az energia fogalmát — mely, mihelyt mechanikai jelleméből kivetköztetjük, nehezen formulázható — általánosabb értelemben úgy kellene felfognunk, hogy egyaránt, mind a testek, mind a szellemek birodalmában lehessen használni. Ekkor azonban, véleménye szerint, az energetika másra vezet, mint a modern philosophia egy ismert rendszere: nem az örökös *nirvaná*-ra, mely érzéki felfogásunk szerint valami megérthetetlen; de hogy mire, azt *Heller* maga szintén nem mondja meg.

Az ember rendeltetéséről, az emberi élet értékéről megvolt a határozott felfogása; tisztán vélte látni, hogy a földi élet az emberi létnek nem lehet egyedüli célja, de a mi a földi léten túl van, azt emberi véges értelmünkkel nem foghatjuk fel, miért is az ember elégedjék meg azzal a meggyőződéssel, hogy a test halálával még nem szűnik meg minden létünk; mi a földi életben a világnak csak egyik felét látjuk, másik fele homályban, ködben van, de azért nem mondhatjuk, hogy nem létezik; nincs kizárva, hogy a halál a létnek egy oly átmeneti stádiuma, mely után a megismerés új világa nyílik meg előttünk. —

Heller irodalmi termékei legnagyobb részükben gyümölcsei azon hosszú éjjeli órákon folytatott munkásságának, mely órákat nejevel együtt jóformán évtizedeken át éjjeli nyugalomból elvontak, hogy főleg kedves íróasztala — egy barokk stylusban faragott díszes bútordarab — előtt, serény tanulmányozásban és irodalmi alkotásban töltsék.

Kétségtelen, hogy e hosszú évi szellemi megerőltetés — melyet azonban *Heller* az első időben nem látszott érezni — s melyhez az eléggé ki nem pihent test fáradtsága is hozzájárult, időnek előtte kimerítette gyenge, de egyébként rendkívül szívós szervezetét, mely bizonyára csak neje körülbekötő gondozásának és saját, e túlerőltetésen kívül minden tekintetben nagy mértékletességének köszönhetette, hogy a maga elvállalta munkaterhet oly soká bírta elviselni.

Azonban ő maga mondja említett nagyobb naplója 1896. évi január hó 26-án kelt feljegyzésében, hogy élete hosszabb és jobb része már letűnt, letűnt nagyobbára mostoha viszonyokkal való kemény küzdelemben; mindazonáltal, így folytatja az új szövetség szavaival, addig, míg az ő nappala tart, derekasan akar még a munkához látni, eszméit tovább akarja fejleszteni, kifejezésre és érvényre juttatni.

És valóban, ha visszapillantunk élete egész folyására, azt kell mondanunk: nem dolgozott, nem fáradozott, szóval nem élt hiába!

A pályája elején, részben saját elhatározása folytán reá nehezedeo kedvezőtlen életkörülményei és az eleinte szűkebb működési kör látszólag hátráltató korlátai lassankint elvonultak; szívós szorgalma, kitartása és jeles történetírói képességének nagyszabású termékei széles tudományos körök becsülését vívták ki részére s végre oly állásba juttatták, mely hajlamainak, igazi természetének és valódi munkakörének legjobban megfelelt.

Történeti munkáit a természettudományok bármily nyelvű mivelői mindenkor nagy becsben tartandják; a tanügy és a természettudományok népszerűsítése terén kifejtett szokatlan szapora működésével hazáját nagy hálára kötelezte.

Szerencsecsillaga még megengedte, hogy, bár hajló korban, de még meg nem rendült egészségben élhette meg és tapasztalhatta ezen működése elismerésének oly sokféle, reá nézve annyira megtisztelő, őt oly nagy mértékben megörvendeztető megnyilatkozásait, melyek mint borús nyári időre következő enyhe őszi nap szeliden melegítő és világitó sugarai aranyozták meg élete alkonyát.

Szerencsés sorsa még azt a megnyugtatót is meghozta, hogy hosszú évi zavartalan boldogságban töltött házasságából származott három fia, betegsége komolyra fordulása idejében, már teljesen előkészülve léphetett az élet küzdelmes terére, úgy, hogy családja jövő sorsa az elszenderülőnek utolsó óráit nem nehezítette meg. —

Heller Ágost élt és ténykedett, mint igazi, igénytelen, de erkölcsi kötelessége teljes magaslatán álló tudós; cselekedett mint magyar tudós, még akkor is, mikor összes tudásának és képességének kifejezésére a magyar nyelven kívül a nemzetközi irodalom egy világnyelvét is használta; benne a feddhetetlen jellem, a gyöngéd férj, a gondos apa egyesült; róla teljes joggal mondhatjuk, az általa annyira kedvelt classicusok egyikével:

vir integer vitae, scelerisque purus.

Tartsuk emlékezetét tiszteletben!

ÖTET.	VIII. Kovács Pál lev. tagról. <i>Vadnai Károly</i> r. tagtól	— kor. 20 fill.
	IX. Ladányi Gedeon l. tagról. <i>Szabó Károly</i> r. tagtól	— > 20 >
	X. Korizmicz László t. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól ...	— > 20 >

ÖTET.	I. Fábíán Gábor rendes tagról. <i>Zichy Antal</i> t. tagtól	— > 20 >
	II. Tanárky Gedeon lev. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	— > 80 >
	III. Dr. Zlamál Vilmos lev. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	— > 20 >
	IV. Fleischer Leberecht Henrik k. t.-ről. <i>Goldziher Ign.</i> l. tagtól	— > 60 >
	V. Hornyik János lev. tagról. <i>Szilágyi Sándor</i> r. tagtól	— > 40 >
	VI. Reichard Henrik Vilmos k. tagról. <i>Kanitz Ágost</i> lev. tagtól	— > 40 >
	VII. Boissier Péter Edmund k. tagról. Dr. <i>Haynald Lajos</i> t. tagtól	— > 40 >
	VIII. Greguss Ágost rendes tagról. <i>Bánóczy József</i> l. tagtól	— > 40 >
	IX. Grote Artur külső tagról. Dr. <i>Duka Tivadar</i> l. tagtól	— > 20 >
	X. Rózsay József t. tagról. Dr. <i>Batizfalvy Sámuel</i> l. tagtól ...	— > 40 >

KÖTET.	I. Petzval Ottó r. tagról. <i>Kondor Gusztáv</i> l. tagtól	— > 20 >
	II. Ökröss Bálint lev. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	— > 40 >
	III. Hunfalvy János r. tagról. <i>Keleti Károly</i> r. tagtól	— > 60 >
	IV. Tóth Ágoston lev. tagról. <i>Hollán Ernő</i> t. tagtól	— > 40 >
	V. Oppolzer Tivadar külső tagról. <i>Konkoly Miklós</i> tiszt. tagtól	— > 30 >
	VI. Paúr Iván lev. tagról. <i>Hampel József</i> l. tagtól	— > 50 >
	VII. Pauer János l. tagról. Dr. <i>Czobor Béla</i> l. tagtól	1 > 20 >
	VIII. Heer Oszvald külső tagról. <i>Klein Gyula</i> l. tagtól	— > 80 >
	IX. Balogh Kálmán r. tagról. <i>Högyes Endre</i> r. tagtól	1 > 20 >
	X. Pott Frigyes Ágoston k. tagról. <i>Pecz Vilmos</i> l. tagtól ...	— > 40 >
	XI. Danielik János t. tagról. <i>Szvorényi József</i> t. tagtól	— > 60 >
	XII. Apáthy István r. tagról. <i>Matlekovics Sándor</i> l. tagtól	— > 60 >
	XIII. Rómer F. Flóris r. tagról. <i>Hampel J.</i> l. tagtól	1 > 20 >
	XIV. Zsigmondy Vilmos l. tagról. <i>Péchy Antal</i> l. tagtól	— > 50 >
	XV. Rónay János Jácint r. tagról. <i>Pór Antal</i> l. tagtól	— > 60 >

KÖTET.	I. Pesty Frigyes r. tagról. <i>Ortvay Tivadar</i> l. tagtól	— > 80 >
	II. Gorové István t. tagról. <i>György Endre</i> l. tagtól	— > 40 >
	III. Beöthy Leó l. tagról. <i>György Endre</i> l. tagtól	— > 40 >
	IV. Jendrássik Jenő r. tagról. <i>Klug Nándor</i> l. tagtól	— > 60 >
	V. Rádzsa Rádzsendralála Mitra k. t.-ről. <i>Duka Tivadar</i> l. tagtól	— > 80 >
	VI. Kacs Kovics Lajos l. tagról. <i>Nagy Iván</i> r. tagtól	— > 20 >
	VII. Ballagi Mór r. tagról. <i>Imre Sándor</i> r. tagtól	1 > — >
	VIII. Lenhossék József r. tagról. <i>Mihalkovics Géza</i> r. tagtól ...	— > 90 >
	IX. Haán Lajos l. tagról. <i>Zsilinszky Mihály</i> l. tagtól	— > 60 >
	X. Keleti Károly r. tagról. <i>Jekelfalussy József</i> l. tagtól	— > 60 >

I. KÖTET.	I. Szücs István lev. tagról. <i>Ballagi Géza</i> l. tagtól	— > 60 >
	II. Renan mint orientalista. <i>Goldziher Ignác</i> r. tagtól	2 > — >
	III. Pančić József külső tagról. <i>Kanitz Ágost</i> l. tagtól	— > 80 >

VIII. KÖTET.	IV. Bárá Kemény Gábor t. tagról. <i>György Endre</i> 1. tagtól ...	—	kor. 60	III.
	V. Wenzel Gusztáv r. tagról. <i>Vécsey Tamás</i> r. tagtól ...	1	> 50	>
	VI. Sir Richard Owen k. tagról. <i>Margó Tivadar</i> t. tagtól ...	1	> —	>
	VII. Vajkay Károly l. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól ...	—	> 60	>
	VIII. Grünwald Béla l. tagról. <i>Láng Lajos</i> r. tagtól ...	—	> 60	>
	IX. Deák Farkas r. tagról. Bárá <i>Radvánszky Béla</i> t. tagtól ...	—	> 30	>
	X. Szabó Károly r. tagról. <i>Szilágyi Sándor</i> r. tagtól ...	—	> 30	>
	XI. Markusovszky Lajos t. tagról. <i>Högyes Endre</i> r. tagtól ...	—	> 60	>
	XII. Roscher Vilmos k. tagról. <i>Kautz Gyula</i> r. tagtól ...	1	> 50	>

IX. KÖTET.	I. Cantù Caesar k. tagról. <i>Óváry Lipót</i> l. tagtól ...	—	> 60	>
	II. Dankó József lev. tagról. <i>Pór Antal</i> r. tagtól ...	—	> 60	>
	III. Nagy Imre r. tagról. <i>Fejérpataky László</i> r. tagtól ...	—	> 50	>
	IV. Ludwig K. F. V. k. tagról. <i>Klug Nándor</i> r. tagtól ...	—	> 60	>
	V. Kronecker Lipót k. tagról. <i>Rados Gusztáv</i> l. tagtól ...	—	> 30	>
	VI. Margó Tivadar t. tagról. <i>Entz Géza</i> r. tagtól ...	—	> 60	>
	VII. Gneist Rudolf k. tagról. <i>Concha Győző</i> l. tagtól ...	—	> 80	>
	VIII. Du Bois-Reymond E. k. tagról. <i>Thanhoffer L.</i> r. tagtól ...	—	> 60	>
	IX. Xántus János l. tagról. <i>Mocsáry Sándor</i> l. tagtól ...	—	> 60	>
	X. Hazslinszky Frigyes r. tagról. <i>Mágócsy-Dietz S. l.</i> tagtól ...	—	> 80	>
	XI. Finály Henrik l. tagról. <i>Márki Sándor</i> l. tagtól ...	1	> 20	>
	XII. Török József és Antal Géza tagokról. <i>Högyes Endre</i> r. tagtól ...	—	> 60	>

X. KÖTET.	I. Spencer Wells k. tagról. <i>Duka Tivadar</i> l. tagtól ...	—	> 30	>
	II. Szathmáry György l. tagról. <i>Zsilinszky Mihály</i> r. tagtól ...	—	> 60	>
	III. Gladstone W. E. k. tagról. <i>György Endre</i> l. tagtól ...	—	> 60	>
	IV. Ábel Jenő l. tagról. <i>Hegedűs István</i> l. tagtól ...	—	> 60	>
	V. Horvát Boldizsár t. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól ...	1	> —	>
	VI. Nagy Iván r. tagról. <i>Márki Sándor</i> l. tagtól ...	—	> 40	>
	VII. Mihalkovics Géza r. tagról. <i>Thanhoffer Lajos</i> r. tagtól ...	—	> 50	>
	VIII. Pasteur Lajos k. tagról. <i>Högyes Endre</i> r. tagtól ...	1	> —	>
	IX. Capasso Bertalan k. tagról. <i>Óváry Lipót</i> l. tagtól ...	—	> 30	>
	X. Jurányi Lajos r. tagról. <i>Mágócsy-Dietz Sándor</i> l. tagtól ...	1	> —	>
	XI. Bunsen Róbert k. tagról. <i>Than Károly</i> r. tagtól ...	1	> —	>
	XII. Gr. Andrassy Manó l. tagról. <i>Br. Radvánszky Béla</i> t. tagtól ...	—	> 30	>

XI. KÖTET.	I. Domanovszky Endre l. tagról. <i>Alexander Bernát</i> l. tagtól ...	—	> 30	>
	II. Hauer Ferencz k. tagról. <i>Böckh János</i> l. tagtól ...	1	> 20	>
	III. Télfy Iván l. tagról. <i>Pecz Vilmos</i> l. tagtól ...	—	> 80	>
	IV. Szilágyi Sándor r. tagról. <i>Fraknoi Vilmos</i> r. tagtól ...	2	> —	>
	V. Laufenuer Károly l. tagról. <i>Kétly Károly</i> l. tagtól ...	—	> 30	>
	VI. Arneth Alfréd k. tagról. <i>Károlyi Árpád</i> r. tagtól ...	—	> 40	>
	VII. Hollósy Jusztian l. tagról. <i>Fehér Ipoly</i> t. tagtól ...	—	> 40	>
	VIII. Jekelfalussy József r. tagról. <i>Vargha Gyula</i> l. tagtól ...	—	> 40	>
	IX. Fodor József r. tagról. <i>Högyes Endre</i> r. tagtól ...	—	> 20	>
	X. Horvát Árpád l. tagról. <i>Károlyi Árpád</i> r. tagtól ...	—	> 40	>
	XI. Halász Ignác l. tagról. <i>Szilasi Mórincz</i> l. tagtól ...	—	> 40	>

XII. KÖTET.	I. Taine Hippolyt k. tagról. <i>Alexander Bernát</i> l. tagtól ...	—	> 60	>
-------------	--	---	------	---

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
ELHÚNYT TAGJAI FÖLÖTT TARTOTT
EMLÉKBESZÉDEK.

SZERKESZTI A FŐTITKÁR.

XII. KÖTET. — 3. SZÁM.

KERÉKGYÁRTÓ ALAJOS ÁRPÁD
EMLÉKEZETE.

BÉKEFI REMIG

LEV. TAGTÓL.

(Olvasatott a M. Tud. Akadémia 1904. február 29-én tartott összes ülésén.)

Ára 60 fillér.

BUDAPEST.

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA.

1904.

EMLÉKBESZÉDEK

A M. T. AKADÉMIA ELHÚNYT TAGJAIRÓL.

I. KÜTET.	I. Korponay János l. t.-ről. <i>Kápolnai Pauer István</i> l. tagtól	— kor. 20 fill.
	II. Suhayda János lev. tagról. Dr. <i>Konek Sándor</i> r. tagtól ...	— » 20 »
	III. Morócz István lev. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól ...	— » 20 »
	IV. Révész Imre l. tagról. <i>Ballagi Mór</i> r. tagtól	— » 40 »
	V. Broca Pál külső tagról. <i>Lenhossek József</i> r. tagtól	— » 60 »
	VI. Asbóth Lajos lev. tagról. <i>Kápolnai Pauer István</i> lev. tagtól	— » 20 »
	VII. Ami Boué külső tagról. Dr. <i>Szabó József</i> r. tagtól	— » 20 »
	VIII. Fabritius Károly lev. tagról. <i>Kozma Ferencz</i> lev. tagtól ...	— » 80 »
	IX. Jerney János emlékezete. <i>Gyárfás István</i> lev. tagtól	— » 40 »
	X. Mihályi Károly lev. tagról. <i>Domanovszky Endre</i> lev. tagtól	— » 20 »

II. KÖTET.	I. Molnár Aladár levelező tagról. <i>Tanárky Gedeon</i> l. tagtól	—	>	40	>
	II. Árkosi Benkő Dániel lev. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	—	>	20	>
	III. Mailáth Gy. emlékezete. Gr. <i>Szécsen Antal</i> t. tagtól	—	>	20	>
	IV. Charles Róbert Darwin k. tagról. <i>Margó Tivadar</i> r. tagtól	—	>	80	>
	V. Wöhler Frigyes k. tagról. <i>Nendtvich Károly</i> l. tagtól	—	>	20	>
	VI. Érkövy Adolf l. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> l. tagtól	—	>	20	>
	VII. Zsivora György l. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> rendes tagtól	—	>	40	>
	VIII. Fenzl Ede k. tagról. Dr. <i>Haynald Lajos</i> igazg. és t. tagtól	—	>	60	>
	IX. Sainte-Claire Deville Henrik k. t.-ről. <i>Than Károly</i> r. tagtól	—	>	60	>
	X. Mignet Ferencz k. tagról. <i>Trefort Agoston</i> igazg. tagtól ...	—	>	20	>

III. KÖTET.	I. Tarczay Lajos rendes tagról. <i>Török József</i> r. tagtól	— > 20
	II Thiers Lajos Adolf k. tagról. <i>Trefort Ágoston</i> t. tagtól	— > 20
	III. Lönnrot I. k. tagról. <i>Hunfalvy Pál</i> r. tagtól... ..	— > 40
	IV. Baintner János l. tagról. <i>Apáthy István</i> r. tagtól... ..	— > 20
	V. Guizot Ferencz k. tagról. <i>Trefort Ágoston</i> t. tagtól... ..	— > 20
	VI. Horváth Cyrill tisz. tagról. <i>Dr. Pauer Imre</i> tisz. tagtól	— > 20
	VII. Davis József Bernát k. tagról. <i>Lenhossek József</i> rendes tagtól	— > 40
	VIII. Vandrák A. lev. tagról. <i>Vécsey Tamás</i> lev. tagtól	— > 40
	IX. Konek Sándor r. tagról. <i>Kautz Gyula</i> r. tagtól	— > 20
	X. Kruesz Krizosztom t. tagról. <i>Hollósy Jusztinián</i> lev. tagtól	— > 40

IV. KÖTET.	I. Zsoldos Ign. r. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	— > 60 >
	II. Benfey Tivadar k. tagról. <i>Budenz József</i> r. tagtól	— > 20 >
	III. Frankenburg Adolf l. tagról. <i>Vadnai Károly</i> l. tagtól	— > 40 >
	IV. Tárkányi Béla József t. tagról. <i>Szvorényi József</i> t. tagtól	— > 60 >
	V. Dr. Henle Jakab k. tagról. Dr. <i>Mihalkovics Géza</i> r. tagtól	— > 20 >
	VI. Pompéry János l. tagról. <i>Joannovics György</i> t. tagtól	— > 20 >
	VII. Gvárfás István l. tagról. <i>Szilágyi Sándor</i> r. tagtól	— > 20 >

Dr. Keregyártó Árpád

MAGYAR
TUDOMÁNYOS
AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

KERÉKGYÁRTÓ ALAJOS ÁRPÁD EMLÉKEZETE.

1818—1902.

BÉKEFI REMIG 1. tagtól.

(Felolvastatott a Magyar Tud. Akadémia 1904. februárius 29-dikén tartott összes ülésén.)

Horvát István érdemeit, az elhunyt derék hazafi halálakor, báró Eötvös József a »Pesti Hírlap« 695-ik számában, 1846. június 21-ikén, Agricola név alatt imigyen méltatta: »Melegebben szív nem dobogott a hazáért; kevesen voltak, kik nemzetiségünk ébresztésére, kik a hazafiúi érzet felgyújtására többet tettek, mint ő . . . soha kebel nemzete dicsőítéseért inkább az övénél nem lángolt . . . egész élete egy hosszú apostolság vala . . . s Horvát munkássága e részben nem volt sikertelen. Néha vizsgálódásai között talán magyarokat talált oly helyen és századokban is, hol soha magyarok nem voltak: ez meglehet; de hogy még többször teremtett magyar érzeményeket oly tanítványai keblében, hol azoknak előbb nyomai sem voltak s nála nélkül nem is lettek volna soha: ez bizonyos . . .

Azon óriási honszeretetet hatalma, mely a tudóst elragadta, elragadta tanítványait is . . . ha munkásságának ezen oldalát tekintjük, a haza Horvátnak érdemeit soha nem hálálhatja meg eléggé. Nem volt tanítóink között, kitől annyian tanultak volna a hazát szeretni!«

Ezen jeles mester tanítványa és ezen szellem örököse *Kerékgyártó Alajos Árpád* is, — az a férfiú, a kinek emlé-

kezetére ma, Tekintetes Akadémia! a kegyelet oltárán áldozunk.

Kerékgyártót a nagy magyar Alföld szülte 1818. jun. 19-ikén. Bölcsője ott ringott a jászok városában, Jászberényben, — a hol a föld olyan egyenes, mint a magyar ember lelke; a hol az ember látása szinte a végtelenben vész el, mint a magyar szabadságszeretete; a hol a vastag humus sokszorosan fizet a földműves nehéz munkájáért; s a hol a tanya-rendszerben a magyar faj önállósága és szabad lelke oly természetesen nyilvánul meg.

Atyja, Kerékgyártó Ignác, jász-kún kerületi várnagy; édesanyja, Roth Rozália, egy pesti polgár leánya. Elemi iskolába szülővárosában járt. Német szóra Budára küldik cserébe Ráth József budai gyógyszerész és városi szószóló családjához. Ekkor járt négy éven át a kegyesrendiek budai egyetemi gimnáziumába. Atyja halála után haza kerül s a retorikát és poetikát a ferenczrendiek jászberényi gimnáziumában végzi. 1833-ban a pesti egyetemre jön fel két éves filozófiai és három éves jogi tanulmányra.

Tanárai: a jogon Frank Ignác, Virozsil Antal, Tipula Péter, Jurjevich József, Vizkelety Ferencz és Henfner János; a történelemből Veszerle József; a magyar nyelv- és irodalomból s a stylus curialisból *Horvát István*.

Virozsilról Kerékgyártó mindig kegyelettel emlékezett meg. Horvát István nevének említésekor meg — még öreg napjaiban is — egyszerre a lelkesedés lángja gyúlt ki az arczán. Egész életében nem tudta feledni azt a férfiút, ki neki a tanárkodásban mintaképül szolgált. Emlékében Horvát István nagytudományú tanárként maradt meg, a ki egyetemi katedrára termett. Hatalmas tudását remek előadásával, izzó lelkesedésével és tanítványaihoz közel férköző lelkével öntötte át hallgatóiba. Horvát István két kézzel markolt bele a magyar ifjúság lelkébe akkor, midőn gróf Széchenyi István egy egész nemzetet rázott fel álmából.

Az egyetemi évek hazafias impresszióit Kerékgyártó mindenkor megőrizte.

A mint az egyetem jogi facultását 1838-ban bevégzte, Patáchich József városi tanácsos javaslatára — a kit

Kerékgyártó legnagyobb jötevőjeként emlegetett — Pest város szolgálatába állott. Szorgalma, tehetsége és megbízhatósága gyors egymásutánban vitték előre pályáján. Az íródeák kezdő munkája után csakhamar peres ügyek megvizsgálásával, birói ítéletek végrehajtásával és telekkönyvi munkálatokkal bízzák meg. E közben a közpolgári magánjogból és a váltójogból ügyvédi oklevelet szerez.

Az 1843/44-iki országgyűlésre Pest városa Járj György követ mellé Kerékgyártót küldötte követi segédül, vagyis kiskövetül. Másfél éves tartózkodása a pozsonyi diaetán nagy befolyással volt rá. Itt színről-színre látta azon eszmék harcát, melyek ekkor a nemzet lelkét mozgatták. A szereplő személyek tiszteletreméltó alakjai, az országgyűlés szónokainak okos beszédei, a fölvetett és elbukott reformok, a szenvedélyes tárgyalások és a kormány iránt kifejezett bizalmatlanság egészen új világot nyitottak meg a szemes ifjú előtt.

A pozsonyi diaetáról hazatérve, nemsokára pestvárosi törvényszéki aljegyző, majd az 1848. június 23-iki tisztújításkor főjegyző lett. A politikai viszonyok kínos alakulása azonban az ő útját is hamarosan elvágta.

Az első független felelős magyar kir. miniszterium, gróf Batthyány Lajos elnökle alatt, ekkor már élethalálharcát vívta az udvari reakcióval. A bécsi kamarilla az abszolutizmus és a birodalmi egység megteremtése s biztosítása céljából gonosz erélylyel dolgozott. A felelős magyar kormány helyzetét a pénz- és hadügy szálainak összebonnyolításával már-már lehetetlenítette; a nemzetiségeket a magyar nemzet ellen felbujtogatta és Jellacsics bánt a Magyarország elleni merénylet vezéréül megnyerte. Báró Wesselényi Miklós már 1848. április 29-ikén így kiáltott fel: »Veszélyben van a hon, fel minden, ki magyar, ki polgár!« Rá két hétre már maga gróf Batthyány Lajos miniszterelnök kiáltványában így szólt a nemzethez: »Szeretett magyar hazánk láthatárán veszélyes felhők tornyosulnak: szükséges 10.000 főből álló rendes nemzetőrség felállítása!« Kossuth meg július 11-ikén az országgyűlésen sikoltott fel, hogy: »a haza veszélyben van, vagyis inkább lesz, ha el nem határozza

magát élni.« Erre az országgyűlés mint egy ember megadta a 200.000 katonát és a 42 millió forint hitelt.

Az események innét kezdve gyors egymásutánban peregtek le. A szerbek délen fegyvert fogtak; Jellacsics meg a betörésre készen állt. A magyar sereg a szerb felkelők ellen sikeresen harczolt; a horvátokkal szemben meg a magyar kormány álláspontját Kossuth férfias nyíltsággal imígyen jelelte meg: »Én alkuszom, — mondá — ha kell, a pokollal is; alkuszom, ha kell, tisztán horvát alapon, még Jellacsicscsal is: de a Magyarország önállását megnyirni akaró reakcióval soha, és ezerszer soha« ... »En elnyomni senkit a föld kerekiségén nem akarok; és hajlandó volnék a horvát atyafiaknak azt mondani, ha meguntátok a hét-százados kapcsot, menjetek Isten hírével; áldásom reátok, legyetek szabadok és boldogok« ...

A hazafias szó hatástalan maradt. Jellacsics hadaival szeptember 11-ikén betört Magyarországba. A magyar felelős kormány előtte való nap köszönt le. Széchenyi jóslata beteljesedett: »Én a csillagokban olvasok, vér, mindenütt vér! A testvér a testvért, a népfaj a népfajt fogja mészárolni engesztelhetlenül«.

A sukorói győzelem, továbbá. Roth és Philippovics tábornokok föltétlen fegyverletétele a magyar fegyvereknek szerzett dicsőséget.

Ekkor már megjelent az október 3-iki manifestum, mely az országgyűlést felosztatja; Magyarországot hadi törvények alá veti; a Magyarországon levő katonaságot Jellacsics főparancsnoksága alá rendeli s meghagyja, hogy a mit Jellacsics bán Magyarországon parancsol, királyi parancsnak tekietség.

Erre az országgyűlés a honvédelmi bizottmány felállításával felelt és az ország kormányzását erre ruházta. Az uralkodó meg október 16-ikán Windisch-Graetz herczeg tábornagyot nevezi ki összes országai hadseregének főparancsnokává.

Ez csak bevezetés volt a deczember 2-iki államcsínyhez, midőn V. Ferdinánd az uralkodásról leköszönt Ferencz József főherczeg javára. Az osztrák kormány most már

hivatalos lapjában egészen nyíltan hirdette, hogy »a magyar alkotmány többé nem létezik s Magyarország tabula rasa gyanánt tekintendő«.

Windisch-Graetz hadai most több oldalról rá támadnak Magyarországra. A parendorfi, bábolnai és móri csata szerencsétlen kimenetele és a győzőnek féktelen gőgjével odavetett »unbedingte Unterwerfung« elhangzása után, Windisch-Graetz 1849. január 6-ikán bevonult hadaival Pestre. A boszú munkáját itt nyomban megkezdette. A nemeslelkű, derék és becsületes gróf Batthyány Lajost fogságra vetette, birtokait meg lefoglalta. Ekkor került a hazafias Czuczor Gergely is börtönbe »Riadó«-ja miatt. Börtön, golyó, akasztófa és hivatalvesztés járt ekkor a haza hűséges szolgálatáért!

Az érdemnek efajta méltánylásából Kerékgyártónknak is kijutott a maga része. Windisch-Graetz herczeg rendeletére, Havas József kir. biztos Kerékgyártót, több előkelő városi tiszttviselővel egyetemben, 1849. január 23-ikán elbocsátotta a szolgálatból. A gyászos emlékezetű értesítés így hangzik: »Pest Város Tanácsának! Az e' folyó hó 7-én 5. sz. alatt kelt rendeletem folytán és felsőbb parancs következtében ezen városi Tanácsnak tudtul adom: mikép annak következő tagjai, u. m. Rottenbiller Lipót polgármester, Graefl József főbíró, Kacs Kovics Lajos, Polgár Károly, Lombay Imre, Thaisz Elek tanácsnokok, Horváth Károly és Kerékgyártó Alajos főjegyzők városi hivatalaikból elbocsátatván, ennek folytán a városi tanács ekkép alakíttatik: stb. Kelt Pesten, 1849. január 23-ikán. Havas József kir. biztos.«

Nyomorult válasz volt ez azon kiáltványra, melyet Rottenbiller Lipót 1848-ban, az új alkotmány megszületésekor, ennek dicsőítésére adott ki, több városi tiszttviselő — közöttük Kerékgyártó — aláírásával.

Kerékgyártó ekkor már családos ember. 1845-ben vette feleségül Ivanics Zsigmond pesti ügyvéd és könyvárús leányát, Máriát. Az elbocsátás tehát, mint csapás, kétszeresen sújtotta.

Windisch-Graetz bukása után Welden, az új fővezér, Pestről 1849. április 24-ikén kivonta az osztrák hadakat;

csak Hentzi Henrik tábornok maradt hátra négy zászlóaljjal Budavár védelmére. Pest városa egyszerre föllélegzett. Egy hét múlva, május 1-jén tartott közgyűlésén a törvényes állapotot helyreállította és az okozott sérelmeket orvosolta. Kerékgyártót törvényszéki tanácsossá választotta. De ezen állásában Kerékgyártó csak tizenegy hétig maradt. Mert mielőtt Haynau 1849. július 19-ikén Pestre bevonult, Kerékgyártó — a városi tanács hivatalos tanúsága szerint — a közgyűlésen kijelentette, hogy állásáról lemond, mert »a cs. kir. hadsereg itt létének ideje alatt becsülettel nem szolgálhat.«

Kerekgyártóra az igazán nehéz napok csak most következtek. Többtagú családjával kenyér nélkül maradt. Egy ideig Apaj pusztán talált menedéket báró Podmaniczky Jánosnál. Ez a nemeslelkű főúr fogadta magához Keresztúrra Kerékgyártó családját már Pest bombázásakor is. A világosi fegyverletétel után, az abszolutizmus inaugurálásával Kerékgyártó — mint sok más derék hazafi — hivatal, állás nélkül küzd családotul az élet bajaival. Megható jelenség, midőn Kerékgyártó, a családapa, a volt városi főjegyző és törvényszéki tanácsos, óraadással, jogászoknak a vizsgálatokra előkészítgetésével keresi meg a filléreket családjának fentartására. Méltán tisztelettel adózunk ezen nemzedéknek, mely nemcsak lelkesedni, hanem cselekedni, tűrni, szenvedni, éhezni és fájni is tudott a hazáért!

Már két éven át ette családjával a nélkülözés keserű kenyerét, midőn 1851 végén a budai kataszteri hivatalnál vállalt állást. S megdöbbenő, hogy ekkor is csak napi-díjasnak alkalmazták azt az embert, a kiról, mint Pest városának volt főjegyzőjéről és törvényszéki tanácsosáról, Ságody Sándor alpolgármester ilyen hivatalos minősítvényt adott ki: ... »szolgálat alatt kitűnő tehetségekkel párosult buzgalma s részrehajlást nem ismerő egyenessége által minden tekintetből tökéletesnek nevezhető tisztviselő nevét vívá ki magának ...; tettei mindenikében valódi műveltséget lehellő csendes viselete s mindenki iránt egyenlőkép tanusított szíves készsége közösen kedvelté tévék őt mind tisztviselői, mind a véle érintkezésben állott magánfelek előtt.«

1860-ban az októberi diploma után visszakapta főjegyzői állását Pest városánál. Az 1861-ik év elején végbement tisztújításkor közigazgatási tanácsossá választják. Rottenbiller Lipót főpolgármester súlyos betegsége alatt meg pár hónapra a helyettes főpolgármesterséggel tisztelik meg. Az alkotmányos hivatalviselés megszűntével, 1861. nov. 30-án azonban a tisztviselői kar nagyrésztével Kerékgyártó Árpád is leköszönt állásáról. Ekkor ügyvédeskedni kezdett s így kereste kenyerét mindaddig, míg az Alma Mater kapui előtte 1864-ben meg nem nyíltak.

Kerékgyártó a *tudományos irodalmi tevékenységhez* akkor kapott kedvet, midőn mint kiskövet az 1843—44-iki diaetán Pozsonyban tartózkodott. Itt néhány társával »Önképzőkör«-t alakított s ennek elnökévé lőn. Rendszeresen történelmi tárgyú felolvasásokat tartottak. Így Kerékgyártó, az elnök a »Lucrum camerae«-ről értekezett. Az Önképzőkör az országgyűlés bezárása után is fennmaradt s Pesten 1848-ig folytatta tevékenységét. Tizenkilencz tagja közül ma még egy él, Kléh István udvari tanácsos személyében. Kerékgyártóval az Önképzőkör felolvasó asztalánál Pesten gyakran találkozunk. Felolvasásának tárgyai: A királyi udvar, a végrehajtó hatalom, a lakosság, a magánjogi és büntetőjogi állapot 1114—1205; a földterület, a közigazdaság és az alattvalók személyes jogai 1301—1395.

Az ötvenes évek kinos vergődései között nagy buzgalommal lát neki az irodalmi munkálkodásnak. A Vasárnapi Ujságban Jókai Mór felszólítására kezd tárczasorozatot. A Hazánk, a Magyar Néplap, a Falusi Gazda és a Bukaresti Közlöny gyors egymásutánban hozza ismeretterjesztő cikkeiket a történelem köréből. Megindítja a »*Magyarok Életrajzai*«-t; de ezek a B betűnél megszakadtak.

Kerékgyártó a tudományos történetírás mezején legelőször »*Magyarország Mívelődésének Története*« című munkájával jelent meg 1859-ben. Valóban megható jelenség! Midőn hazánk fölött a lélekharangot Bécsben meghúzták és nemzetünk alkotmányát elkobozták, Magyarországon akadt ember, aki hivatalából kiverve és a nélkülözéseknek családostul odavetve, a honfoglaló magyar műveltségi

viszonyait kutatja és tanulmányainak eredményeit a függetlenségi nyilatkozatnak épen tiz éves fordulóján, 1859. ápr. 14-én közre adja. Nem nyílt tiltakozás-e ez az önkényuralom ellen a történelmi mult alapján? S nem biztatása-e a nemzetnek, hogy a honalapító ősök erényeivel tartson ki élet-halál-tusájában, jogainak védelmében és a haza jövőjének biztosításában?

De a tudomány története is szívesen kifejezi elismerő szavát ezen munkáról. Hiszen Kerékgyártó Árpád ezen művével igazi úttörő. A honfoglaló magyar művelődését összefüggő és kimerítő tárgyalásban itt olvassuk legelőször. Az ekkor ismeretes és kiadott kútfőket felhasználja és hűségesen idézi. A művelődés tényeit és mozzanatait nagy gondnal egybegyűjti és csoportosítja. Felhasználja a feldolgozott műveket is, de az eredeti kútfőket sehol sem hanyagolja el. A munka tudományos voltát épen ezek tanúsítják.

Igaz, hogy a műben sok nincs meg, a mit ma már jól ismerünk; az is igaz, hogy methodikai szempontból a tudomány postulatumai ma szigorúbbak: de ne feledjük, hogy Kerékgyártó félszázaddal ezelőtt írta a munkáját. A kútfők és forrásmunkák kiadásával és kritikájával, a tudományos eszközökkel és törekvésekkel hol voltunk mi félszázaddal ezelőtt? Ne a mi időnkben, hanem a saját korában és életviszonyai között vizsgáljuk és mérlegeljük az író az ő munkájával. S ekkor ez igazi méreteiben és valódi értékében áll előttünk s a meggyőződés hangján fejezzük ki azt az igazságot, hogy Kerékgyártó Árpád műve, tudományos apparatusánál és úttörő természeténél fogva, a tudománynak hasznára vált. Méltányolta ezen mű értékét a Magy. Tud. Akadémia is, midőn báró Eötvös József ajánlatára Kerékgyártó Árpádot 1861. deczember 20-án levelező tagjának választotta.

Kerékgyártó Árpád Magyarország történetének tanszékére, a budapesti tudomány-egyetemre is ezen munka alapján került. Midőn Mária Terézia az egyetemet 1777-ben Nagyszombatból Budára helyezte át, a magyar történelem tanszékén a jeles *Katona* István ült. Ő az egyetemet

átkísérte Budára s itt tanított 1784-ig. Utána *Koppi* Károly (1784—1795), *Trenka* Mihály (1796—1809), *Keresztúri* József Alajos (1811—1825), *Weszerle* József (1828—1839) és *Reisinger* János (1840—1863) következett.

Midőn Reisinger leköszönésével a tudományegyetemen a magyar történelem tanszéke megüresedett, a figyelem *Kerékyártó* Árpádra esett. Ifjúkori barátja, Horvát Árpád, a kivel az 1843—44-iki pozsonyi diaetán ismerkedett meg és a ki az egyetemen ekkor már a diplomatika tanára volt, fölkereste és biztatta, hogy a megüresedett magyar történelmi tanszék helyettes tanárságáért folyamodjék. A jó barát tanácsát követte. A bölcsészettudományi kar meg *Kerékyártó*t a magyar történelem helyettes tanárának megválasztotta. A m. kir. helytartótanács a megválasztást 1864. szept. 11-én jóváhagyta. Ezzel azonban a tanszék sorsa véglegesen még nem dőlt el. A bölcsészettudományi kar pályázat útján kívánta betölteni a tanszéket. A pályázók sorából a tudomány-egyetem *Kerékyártó* Árpádot terjesztette föl. Kinevezése a magyar történelem nyilvános rendes tanárává 1866. szept. 10-én ment végbe.

*Kerékyártó*ra, mint mindegyik professzorra, a tudományegyetemen nagy feladat várakozott. A tudomány-egyetem hivatása, hogy a tudományt művelje önmagáért a tudományért. Ilyen iskola volt az egyetem megszületésekor a közép-korban az egész világon. A szakiskolai rendszert csak a XVIII. században ojtották bele. De ősi természetéből egészen kiforgatni nem tudták soha. S ma is egyre hódít az az irány, mely az egyetemet tisztán tudományos iskolának tekinti, működését és rendszerét ezen czél szerint szabja meg s távoltart tőle minden alakulatot, a melynek szakiskola íze van.

Az egyetemi tanár bányász módjára leereszkedik tudományszakának legmélyebb rétegeibe s innét hozza fel az anyagot, melynek szétválasztása és megkülönböztetése, csoportosítása és egybekapcsolása, oki és okozati viszonyba fűzése, kritikai feldolgozása és tudományos alapokra helyezése, törvény alá foglalása és mesteri előadása, tudományos rendszerű, világos, szabatos és megbízható leírása az egye-

temi kathedrán végbemenő munkának tiszteletreméltó sorozata.

Az egyetemi professzor tehát tudós, tanár és író egy személyben. Ennélfogva nem elégedhetik meg azzal, hogy szakszerű tanulmányt folytat, önálló kutatásokat végez és új eredményekhez jut. Még akkor sem meríti ki feladatát, ha mindezt a tudomány gyarapodására és előbbre vitelére irodalmi úton közlésezi. Az egyetemi tanárnak mindezen kívül még két nagyszerű feladata van, — a tudomány közlése élő szóval és a tudományos nevelés. Ez a kettő az Alma Mater falain belül megy végbe. A mit az egyetemi tanár a tudomány mezején egy egész élet munkájával összegyűjtött, itt tárja tudományos rendszerben hallgatói elé. E gondolatnál fölséges kép tárul elém. Egy egyetemi tanár alakja áll előttem, körülvéve tanítványaitól, a kik tanulni és kiművelődni először jöttek az egyetemre. Lelköket a középiskolából hozott idealizmus hevíti; arcukon az öröm rózsája ül, hogy hosszú előkészület után egyszer már az egyetemi kathedra köré gyűlhetnek; szemökben a remény szikrája csillan fel, hogy itt az egyetemi tanár ajkáról hallják az ígét, mely szellemöket tudományos ismeretekkel, lelköket a tudomány szeretetével, szívöket eszmei tartalommal, akaratukat a valláserkölcsei elvek és a jellem szilárd-ságával, érzelmüket a haza hűséges szeretetével s egész egyéniségüket az igazi ember tulajdonságaival gazdagítja.

Mennyi és mily magasztos várakozás! S mindezek teljesülése jó részben az egyetemi professzor személyével kapcsolatos. A tudásnak mekkora mértéke, a lelkesedésnek minő foka, az odaadásnak milyen készsége, a munkának hányszor hatványozott fáradalma, a jóakaratnak mekkora becsületessége és a szeretetnek milyen áldozata biztosítja itt a sikert!!

Igen, az egyetemen nagy és komoly munka folyik a tudomány előbbre vitele, terjesztése és átörökítése, az állam alapjainak szilárdítása és a nemzet jövőjének biztosítása czéljából. Szívesen meghajtjuk a zászlót a hadvezér előtt, a ki győzelmes seregével a családi tűzhelyt és a haza földjét az ellenséggel szemben megvédi. Egy egész ország hálá-

ját érdemli meg az az államférfiú, a ki a nemzet jogait nemcsak ébren tartja, hanem ki is küzdi. S vajjon kisebb érdemű munkása-e a hazának az egyetemi tanár, a ki a tudomány kincses házát önálló kutatásainak eredményeivel gazdagítja és a tudományos igazságokat tolla erejével és az élő szó hatalmával százakra és ezrekre örökíti át, s így ezekben és ezek által a nemzet fenmaradásának és fejlődésének biztos alapjait rakja le? S teszi mindezt a férfiúi lélek megbízhatóságával és a tudós szerénységével, — a reklám kaczérsága nélkül.

Kerékgyártó egyetemi tanári kinevezésekor életének negyvenkilenczedik évét tiporta. Az emberi életpálya ekkor szokott delelőre jutni; Kerékgyártó meg, szinte három évtizedes küzdelem után, most kezd új pályát. Mindeddig sohasem tanárkodott. Az egyetemi kathedra erős feladatai tehát kétszeresen próbára tették az erejét.

Mint kezdő tanár nagyon is érezte, hogy az egyetemi ifjúságnak nincs vezérkönyve a magyar nemzet történetéhez. Ez a tapasztalat vezette »*Magyarország történetének kézikönyve*« című hét kötetes munkájának megírására. Ebben a honfoglalástól kezdve 1849-ig vezeti hazánk történetét nagyobb összefoglaló művek alapján. Ez a munka tehát nem kíván helyet az önálló kutatás szülte művek sorozatában, de a céljának megfelelt, — segédkönyve lön Kerékgyártó tanítványainak. Hasonló célból készült a »*Hazánk évlappjai 884 — 1849*« és »*Magyarország emléknappjai ezeréves történetében*« című két munkája is, melyek a magyar nemzet történetének főbb eseményeit évek és napok szerinti sorrendben tartalmazzák.

Kerékgyártó a *művelődéstörténeti érzéket* az egyetemi katedrára is elhozta magával. Tanszékének szorosabb értelemben vett kötelességein fölül, még bőven áldozott időt és fáradságot a művelődéstörténet tanulmányozására és előadására is. Az ő nevéhez fűződik, s így az ő érdeme marad a magyar művelődéstörténet tanításának megkezdése a budapesti tudomány-egyetemen. Az ő működésének hatása rövid idő alatt érezhetővé lön. Kezdték felkarolni a művelődéstörténeti irányt. Már az 1876-iki tanárvizsgálati szabályzat

a történelmi szaktárgyú tanárjelöltektől »a hazai műveltségi állapotok fejlődésének pontos ismeretét«, a magyar irodalmi szakbeliektől pedig »a magyar nemzet művelődéstörténetének áttekintését« követeli meg. Az 1883-iki XXX. törvényezikk meg már minden tanárjelöltnek előírja a magyar művelődéstörténet hallgatását az egyetemen. Ez a művelődéstörténet ügyén nagyot lendített. De még tizenöt esztendőnek kellett eltelnie, míg a magyar művelődéstörténet részére a budapesti tudomány-egyetemen külön tanszéket rendszerezítettek. Kerékgyártó ezt még az egyetem kebelében érte meg. Megnyugvással mondhatta el, hogy ezen aratáshoz a magot én vetettem el.

Művelődéstörténeti előadásainak vezérfonalául tekinthetjük »*A műveltség fejlődése Magyarországon 889—1301*« című munkáját. Félezer oldalt meghaladó vaskos kötet ez, mely tizenhárom cím alá foglalva tartalmazza a magyarországi műveltségi viszonyokat az Árpádok alatt. Sok tudással és nagy fáradsággal készült munka ez, mely csoportosító rendszerével új szempontokat tárt föl. Kár, hogy a forrásokra sehol sem hivatkozik, s így a különben lelkiismeretes munkával készült mű tudományos kriteriumai közül a kútfői alapozást nélkülözzük.

Kerékgyártó *egyetemi tanári hivatását* nagyon komolyan fogta fel. Életét egészen neki szentelte. Szinte hihetetlen szorgalommal tanulmányozza Magyarország történetének kútfőit és irodalmát. Az összefoglaló műveken kívül átböngészi az eredeti források hatalmas sorozatát. Még nem akadt ember, a ki Katona István »*Historia Critica*«-jának negyvenkét kötetét minden ízében és porczában úgy áttanulmányozta volna, mint Kerékgyártó. Megindulással szemléltem hátrahagyott jegyzeteit. Hatalmas szekrényt töltenek meg ezek az írások. S mindez tisztán egyetemi előadások czéljaira! Szinte megdöbben az ember az egyetemi katedra ily rendkívüli buzgalmú szolgálatának láttára. Kétségtelen bizonyíték arra, hogy ez az ember egészen az egyetemnek élt.

Buzgó tevékenységével tett szert arra a rengeteg ismeretre is, melynek mennyiségével ezen a téren senki sem versenyezhetett. Nemzetünk történetének mindegyik szakát

egész az apró részletekig nagyon jól ismerte. Ritka emlékező erejével az események évét és napját oly rendkívüli számmal őrizte fejében, hogy a köztudat méltán tartotta őt *»elő történelmi naptárnak«*. Tanítványai jóakarató tréfából nem egyszer próbára tették a memoriáját; de ez Kerékgyártót sohasem hagyta cserben.

Ritka szívóssággal bírta a munkát. Meglett férfi-korától kezdve, harmincz évnél tovább, még nyolczvan éves korában is tanít az egyetemen. S a ki a történeti studiumok tárgyi természetét ismeri, álmélkodva értesül arról, hogy Kerékgyártó heti 7 órát öt, 8 órát tizennégy, 9 órát kilencz, 10 órát négy és 12 órát két félében át tartott.

Kerékgyártó Alajos Árpád legkiválóbb érdemeit *előszóbeli előadásaival* szerezte az egyetemen. Hogy a korviszonyok milyen elhatározó befolyással vannak az egyén fejlődésére és irányára, fényes bizonyosság rá Kerékgyártó példája. Ő, a ki a szent szövetség negyedik évében született s korai gyermekségét a reakció légkörében töltötte; a kit gróf Széchenyi István reformeszméi már mint ifjút szíven kaptak; a ki az országgyűlésen saját szemeivel látta Széchenyinek józan reformatori munkáját és Kossuthnak lelkes tevékenységét; a kinek az 1848-iki alkotmány üdvözlése kenyérébe került; a ki már mint meglett férfiú olvasta a halálos ítéletet, melyet hazájára és nemzetére az abszolutizmus mért; a ki Deák Ferencz jogi felfogásának hatása alatt maga is meg tudott válni hivatalától, midőn az alkotmányos tisztikar leköszönt: — mondom — ő az egyetemi katedrán is lehetett-e más, mint az új Magyarország dicsőítője; Széchenyi, Kossuth és Deák nagyságának lelkes hirdetője; jó magyar és lánglelkű hazafi?!

S ne feledjük, hogy Kerékgyártót nemzetünk életének nevezetes forduló pontján nevezték ki egyetemi tanárnak, Magyarország történetének tanszékére. Deák Ferencz husvétii czikke ekkor már elhangzott; a königgrätzi vereség megtörtént, — de Magyarország uralkodójának homlokát a szent korona még nem érintette. A magyar nemzet, élén Deák Ferenczczel, bizott a nemzet ősi jogaiban és az uralkodó nemes lelkületében. Magyarország ekkor a feltámadás

előnapjait éli. S a nagy nap végre elérkezett, — Ferencz József 1867. június 8-ikán koronás apostoli magyar király-lá lön.

Majdnem két évtized kínos vergődése után most felocsúdott a nemzet. Az újjászervezés munkája az egész vonalon megindult. A visszaszerzett alkotmány biztosítása legfőbb kötelességgé lön. Ezen munkában az államférfiak és publicisták mellett hű munkatársak a tanférfiak. Az új nemzedékbe is bele kellett ojtani a szivós ragaszkodást a nemzet jogaihoz, a magyar alkotmány tudatos becsülését és a nemzeti érdekek szolgálatának kötelességeit.

Ezen feladat megoldásában egyetemünkön Kerékgyártó hatalmasan közreműködött. Tisztéhez híven, nemzetünk történetének minden korszakát odaviszi az egyetemi katedrára, de legszivesebben Széchenyi korát tárgyalja.

Magyarország ezeréves életének első hatszáz esztendeje az önálló, független államélet korszaka. Az ország önállóságának veszedelme a mohácsi vészkor a király elhunytával köszönt be. A királyválasztás eredményezte politikai és a reformáció szülte társadalmi megoszlás s a török betelepülések az országnak három darabra törése a magyar nemzet erejét éppen akkor gyengítették meg, midőn a legnagyobb erő kifejtésre lett volna szükség, hogy Magyarország a közös uralkodóval bíró osztrák örökös tartományokkal szemben állami önállóságát és jogait megvédje. Törvény és állami okirat, mely mindezt biztosítja, van bőven. De a gyakorlati élet egyre erősödve mutatja be azon irányzatot, mely Magyarország önálló államéletének megsemmisítését tűzte ki célul. Így a »pragmatica sanctio«-nak nevezett 1723-iki törvények Magyarország önálló államiségének alkotmányos biztosítékait kétségbevonhatatlan szabotossággal és határozottsággal kodifikálják. S mégis azt látjuk, hogy az egyidejűleg szervezett intézmények nem az önálló Magyarország, hanem az összbírodalom érdekeit szolgálják. A magy. kir. udvari kancellária függ az osztrák kancelláriától. A magy. kir. helytartótanács, a melynek feladata lett volna Magyarország kormányzati ügyeinek intézése, az osztrák miniszterek által sugalmazott eljárás végrehajtójává süllyedt. A magyar kir.

udvari kamara az osztrák udvari kamara szerint igazodik. A felsőbb bíróságokban nincs meg a kellő függetlenség. Az állandó hadsereg felállításával megnyílt az út, hogy a katonai hatalom Magyarországra rá nehezedjék. A vámrendszer Magyarországot Ausztria adófizetőjévé tette. Nincs az államéletnek és a felségi jog gyakorlatának egyetlen mozzanata sem, melyet nem az egységes Ausztria érdekében mozgósítottak.

Mindezzel szemben Magyarország területi egységét nem állították helyre. A betelepült új nemzetiségeket a nemzettest nem tudta felszíni. A magyar nemzet belső erejét meg a jogok és terhek igazságtalan eloszlása bénította meg.

Ezt a magyar nemzetet akarta regenerálni gróf Széchenyi István. »Az emberiségnek egy nemzetet megtartani, sajátosságait mint ereklyét megőrizni és szeplőtlen minőségben kifejtetni, nemesíteni erőit, erényeit, s így egészen új, eddig nem ismert alakokban kiképezve, végcéljához, az emberiség feldicsőítéséhez vezetni:« ez a feladat, — hirdette Széchenyi hazafias lelkének meggyőződésével.

Kerékgyártó előtt Széchenyi nagy alakja igazi méreteiben jelent meg. Legbizalmasabb forrásból, saját naplójából iparkodik őt megismerni. Még mielőtt sajtó alól kikerült volna, kéziratban használja. Ezen tanulmányának eredménye az az életrajz, melyet gróf Széchenyi Istvánról új mozzanatok felszínre hozásával, meleg érzéssel és sok tanulsággal írt meg. Akadémiánk ezért Kerékgyártót a Széchenyi-bizottság tagságával tisztelte meg.

Kerékgyártónak ezen művéből következtethetjük, hogy előszóval is milyen vonásokkal rajzolta meg Széchenyi alakját az egyetemi ifjúság előtt. »A XIX. század első felében a magyar civilizációnak legtevékenyebb tényezője, az önálló politikai irodalomnak legtermékenyebb munkása, összes átalakulásunknak legfáradhatatlanabb vezetője, a néposztályok törvény előtti egyenlőségének első és legnyomatékosabb indítványozója, a magyar nyelv diplomatiái polczra emelésének legbuzgóbb szószólója és az anyagi fejlődés leg-hathatós elmozdítója gróf Széchenyi István volt«, — írja

Kerékgyártó ... »Nélküle a politikai képzettségnek azon magas fokára nem emelkedett volna a nemzet, hol őt az 1848-iki martiusi válságos napok találták. Midőn az országgyűlésen először jött szóba, hogy a köznép személyes szabadsága oly garantiákkal biztosíttassék, mint a nemesisége, a feudális jogviszonyok pedig szüntettessenek meg: akkor az ily indítványok ösvényét egyengető Hitel, Világ és Stadium már meg voltak alkotva és a közönségnek átadva. Az ezen munkákban foglalt eszmék előleges fejtegetése nélkül 1841. február 24-én nem állíttatott volna fel a szatmármegyei 12 reformpont és ezek nyomán nem készültek volna a vármegyékben az országgyűlési követek szabadelvű utasításai; nem láttak volna napvilágot a Pesti Hírlap vezérczikkei és ugyanott 1845-ben az értekezések a parlamenti kormányrendszernek előnyeiről a municipalis szabadság felett«.

Így helyezé Kerékgyártó gróf Széchenyi Istvánt alkotmányos átalakulásunk tengelyébe s így állítá őt oda a jövő magyar nemzedék mintaképéül az ideális lelkesedésben, a férfias munkában, a becsületes törekvésekben és a haza hűségese szolgálatában.

S a lelkes professzor szava nagy hatással volt a tanítványokra. Folyékony, közvetlen, érdekes és tanulságos előadása, szónoki temperamentuma és érczes hangja az első pillanatra megnyerték a hallgatók lelkét. Az egyetemi ifjúság Kerékgyártó szívélyes egyéniségét szerette, nagy tudásáért tisztelte, erős hazafiságáért meg becsülte. Lelke tehát megnyílt az ő igéi előtt. A mai Magyarország intelligens társadalmának jó része három évtizednél tovább az ő hazafias eszméin táplálkozott. Tőle tanulta meg és általa is lelkesítve őrzi lelkében a meggyőződést, hogy a *magyar nemzetnek a Széchenyi-cultusra mindig szüksége leszen!*

Kerékgyártó érdemei előtt az egyetem nem hunyt szemet. 1869-ben tiszteletbeli bölcsészetdoktorrá, 1876/77—1878/79-ig, tehát három ízben pedig a bölcsészettudományi kar dékánjául választotta meg.

Már negyedszázadot meghaladó lelkiismeretes tanári működése közben, 1891. január 9-én nagy csapás érte

Kerékgyártót. Colloquáltatás czéljából az egyetemre igyekezett. De a síkos úton elesett és balczomb-csontja eltörött. Ettől kezdve az előbb olyan fürge, eleven ember örökre béna maradt. Többé saját erejéből nem jutott el tanszékre; hanem csak kocsin és hordárok szállították előadásainak megtartására. A hetvenhárom éves ember nem adta meg magát. Ép szelleme, erős lelke és szívós akarata még továbbra is a tanszékhez lánczolta. Tanítani akart. Ez volt a fő öröme; s erről nem tudott lemondani. S mintha csak tüntetőleg akarta volna igazolni, hogy még mindig bírja a munkát, ezután írta meg »*Kottaner Ilona emlékiratának kutfői méltatását*« és »*Istvánffy Miklós históriájának ismertetését és bírálatát.*«

De az idő végre is őt sem kímélte meg. Szelleme mindvégig megtartotta régi elevenségét; testileg azonban már gyengülni kezdett. Így azután nyugalomba helyezése 1897. decz. 12-én bekövetkezett. Ekkor *Wlassics* Gyula vallás- és közoktatásügyi miniszter Kerékgyártónak »az egyetem szolgálatában három évtizednél hosszabb időn át mindig a legnagyobb lelkiismeretességgel és a leglelkesebb buzgalommal kifejtett sikeres működésért őszinte mély köszönetet mond«. Ő Felsége meg Kerékgyártónak, mivel »tanári állását évek hosszú során át rendkívüli lelkiismeretességgel töltötte be«, 1898. jan. 28-án a magyar nemességet »*vámosgyörki*« előnévvel adományozta.

A megválás tanszékétől nagyon nehezeze esett. Egy évig még mint érdemesült tanár is tart előadásokat. 1899. június havában azonban végleg búcsút vett az »Alma Mater«-tól. Huszonötezer volt tanítvány jókívánsága kísérte őt nyugalmi csendjébe.

Kerékgyártó mint ember is tipikus alak. A régi jó magyar emberek fajtájából való. Eleven, vig kedélyű. A dal könnyen ellebben az ajkáról. Beszédes egész a bőbeszédűségig, de tele humorral. Heves, lobbanékony természet, kapcsolatban jószívűséggel. Családi körén kívül a könyvei és tanítványai között van még igazán otthon. Gondos családapa, a ki övéi jólétéről még tudományos tevékenysége köz-

ben sem feledkezik meg. Családi körében vallásos szellemet teremt, mért a vallási érzelmeket az emberi lélek értékes kincsének ismeri. A mult emlékeit kegyelettel őrzi. Születésnapjára évenként lerándul szülőföldjére, Jászberénybe. Mint hálás gyermek, szülei sirját késő öregségéig mindenkor különösen gondozza vala. Jótévről lajstromot vezet és életrajzukat megírja. A sportot kedveli. Hosszú metát még egyetemi tanár korában is játszik. Komoly tanulmányai közben a természetben keres szórakozást. A budai hegyek és erdőségek minden zegét-zúgát ismeri. Nincs fa, a melynek nevét nem tudná; s ritka madárdal, melyet mesterileg nem utánozna. Az állatvédelemnek nagy barátja. Czikkez az érdekében és az állatvédő-egyesületben az alelnöki tisztelet viseli.

Nyugalmi éveit egészen visszavonulva tölti. Unokáinak nevelése köti le a lelkét. De a nemesi előnevét viselő Vámos-Györk község gyermekeiről sem feledkezik meg; két alapítványt is tesz a kisdédóvó javára. A szellemi munkával nem hagy fel. A magyar alkotmány történetével mindig különös előszeretettel foglalkozott. Akadémiánkban is »Magyarország alkotmánya biztosítékainak történelme 895—1790« című tanulmányával foglalta el székét 1869. április 5-én. S mint aggastyán is még azon fáradozik, hogy Magyarország törvényhozásának történetét megírja. De ez a terve már nem vált valóra.

Az 1902-ik év kezdetén betegeskedni kezdett. Eszébe jutott, hogy 1892-ben így beszélt: »Még tíz évet adok magamnak«. A halálról kezdett beszélgetni. 1902. február 14-én egy negyedív nagyságú papiros-szeletre, melyet fölül kereszttel látott el, ezt írta: »Emlékezés családuknak 71 éves gyászestére. Atyám halála 1831. február 14-én. Életkora 42 év. A fiáé 84.«

Sejtelve rövid idő alatt valósult. 1902. december 13-án, rövid haláltusa után, a melyben egyetemi előadásainak gondolatával foglalkozott, nyolczvannégyszáz éves korában jobb létre szenderült.¹

¹ A bucsúbeszédet ravatalánál, a budapesti tudomány-egyetem csarnokában e sorok írója tartotta. Olvasható egész terjedelmében: Akadémiai Értesítő 1903. 159—160. l.

Tekintetes Akadémia ! Kerékgyártó családjának becsület-
 beli kötelessége leszen, hogy azt a nevet, mely reája meg-
 nemesítve szállott örökségül, a maga nemességében minden-
 kor híven megőrizze; nekünk, a Magy. Tud. Akadémia
 tagjainak meg erkölcsi feladatunk, hogy Kerékgyártó Alajos
 Árpád alakját, hazafias munkájáért és fáradhatatlan életéért,
 kegyeletes érzéssel fogjuk körül.

Áldás emlékére !

FÜGGELÉK.

Kerékgyártó Alajos Árpád irodalmi munkássága:

I. Önálló művek.

1. *Ösnemes Barcsai Nemzettség Története*. Származási táblákkal. Buda, 1857. 8 r.

2. *Magyarok életrajzai*. I. Szakasz. Hajdankor — 1600. Pest, 1856—59. Hét füzet. I. kötet 8 r. 572 lap, II. köt. 80 lap.

3. *Magyarország művelődésének története*, különös tekintettel az anyaország, úgy szinte Erdély-, Horváth- és Tótország államélete kifejlésére. I. köt., öt füzet. A vezérek kora. 887—1000. Pest, 1859. 8 r. VIII + 501 l. II. köt. 1., 2. sz. füzet 1000—1205. U. o. 1865. 8 r. 192 l.

4. *Magyarország történetének kézikönyve*. I. köt., 889—1301. Pest, 1867. 8 r. VII + 168 l. II. köt. 1301—1526. U. o. 1867. 8 r. VII + 198 l. III. köt. 1526—1657. U. o. 1868. 8 r. VII + 224 l. IV. köt. 1657—1711. U. o. 1869. 8 r. 192 l. V. köt. 1711—1790. U. o. 1869. 8 r. VI + 215 l. VI. köt. 1790—1840. U. o. 1870. 8 r. III + 272 l. VII. köt. 1840—1849. Budapest, 1874. 8 r. XV + 764 l.

5. *Tíz év Magyarország legújabb történetéből*, 1840—49. Budapest, 1874. (E címmel is Magyarország történetének kézikönyve VII. rész.) 8 r. XV + 764 l.

6. *Hazánk évlapjai*. Magyarország történetének kortani átnézete 884—1849. Budapest, 1875. 8 r. VIII + 696 l.

7. *A műveltség fejlődése Magyarországon*. I. köt. 889—1301. Budapest, 1880. 8 r. XI + 559 l.

8. *Magyarország emléknapi ezeréves történetében*. Budapest, 1882. 8 r. XXIII + 712 l.

9. *Sárvári felsővidéki gróf Széchenyi István élete*. Pozsony, 1883. 8 r. 96 l. (Magyar Helikon 21—24. füzet.)

II. Folyóiratokban és hirlapokban megjelent cikkek és értekezések.

1. *Gemälde aus der Kulturgeschichte der Ungarn.* (Ungarische Post 1855. júl. 13., 18., aug. 4., 9., 13., 24., 29., szept. 2., okt. 5., 14., 21., 31., nov. 7.)

2. *Gemälde aus der Kulturgeschichte der Ungarn unter den Árpáden.* (Ungarische Post 1855. nov. 15., 18. és 28.)

3. Névtelen cikkek a Temesvarer Zeitung 1855—56-i évfolyamaiban.

4. *Rajzolatok a magyar nemzet művelődésének történetéből.* (Vasárnapi Ujság 1855. 202—204., 210—211., 218—221., 227—229., 234—236., 242—243., 249—250. és 258—259. l.)

5. *A felsővidéki tatáremlék.* (Magyar Néplap 1856. 36—37. l.)

6. *Báthori Zsigmond.* (Magyar Néplap 1856. 252. l.)

7. *Czuczor Gergely.* (Magyar Néplap 1856. 92. l.)

8. *Forgách Zsuzsanna.* (Magyar Néplap 1856. 142—143. l.)

9. *Gróf Hadik András.* (Magyar Néplap 1856. 156. l.)

10. *Hunyadi János.* (Magyar Néplap 1856. 100. l.)

11. *Kis János.* (Magyar Néplap 1856. 225. l.)

12. *Kölcsy Ferencz síremléke.* (Magyar Néplap 1856. 12. l.)

13. *Történeti naptár.* (Magyar Néplap 1856. Minden számban.)

14. *Történeti naptár.* (Vasárnapi Ujság 1856. 52., 83., 96. l.)

15. *Adatok Erdély művelődésének történetéből a mohácsi napig.* (Hazánk 1858. 22—38. l., 134—149. l., 259—277. l., 602—614. l.)

16. *Ecsedi Báthory István nádor 1519—1531.* (Hazánk 1858. 472—485. l.)

17. *Rajzolatok Magyarország közgazdaságának történetéből.* (Falusi Gazda 1858. 179—180., 188—189. l.)

18. *Magyarország viszonya a Havasalföldhöz a középkorban.* (Bukaresti Közlöny 1859.)

19. *Az ügyvédjelöltek hatásköre.* (Idők Tanuja 1861. 589—590. l.)

20. *Das Gewerbegesetz vor der Pester Stadtrepräsentanz.* (Pester Lloyd 1861. febr. 12.)

21. *Die Adressdebatte in der städtischen Repräsentanz.* (Pester Lloyd 1861. febr. 2.)

22. *Die Adressdebatte in Ofen.* (Pester Lloyd 1861. febr. 17.)

23. *Die Generalversammlung der städtischen Repräsentanz.* (Pester Lloyd 1861. febr. 17.)

24. Névtelen cikkek —r jelzéssel a Pester Lloyd 1861-iki évfolyamában.

25. *Die Pester Adresse.* (Pester Lloyd 1861. febr. 9.)

26. *Die Repräsentanz der k. Freistadt Pest.* (Pester Lloyd 1861. jan. 4.)

27. *Die Restauration in Pest-Ofen.* (Pester Lloyd 1861. jan. 3.)

28. *Die Verwaltungskommissionen der Stadt Pest.* (Pester Lloyd 1861. ápr. 17. és 18.)
29. *Ein Beschluss unserer Stadtrepräsentanz.* (Pester Lloyd 1861. jan. 18.)
30. *Virgil Szilágyi's Antrag.* (Pester Lloyd 1861. 19.)
31. *Carolus Rimely. Historia Collegii Pasmaniani etc.* Könyvismertetés. (Idők tanuja 1861. 646—647. l.)
32. *Magyarország műveltségi állapota a XI. században.* (Idők tanuja 1865. 395—396., 399., 424—425., 428., 431—432., 439—440., 443., 459—460., 469., 481., 487—488., 492. l.)
33. *Magyarország tizenegyedik századbéli művelődésének történetéből.* (Idők Tanuja 1865. 594., 630., 634., 678—679. l.)
34. *Megjelent új könyvek.* (Idők Tanuja 1865. 820. l.)
35. *Történelmünk és a codificatio II.* (Idők Tanuja 1865. 720. l.)
36. *Magyarország alkotmánya biztosítékainak története.* Akadémiai székfoglaló. (Megtartatott 1869-ben.) Kézirat.
37. *Az anyakönyvek.* (Reform 1873. ápr. 28-i szám.)
38. *Deák Ferencz.* (Reform 1873. máj. 1.)
39. *Karolina Augusztá.* (Reform 1873. febr. 13.)
40. *V. Ferdinánd.* (Reform 1873.)
41. *Gróf Széchenyi Franciska emléke.* (Leányvilág 1884. 322—324. l.)
42. *Gróf Széchenyi István emléke.* (Magyar Ifjúság Lapja 1884. 129—134. l.)
43. *Gróf Széchenyi Istvánné emléke.* (Magyar Ifjúság Lapja 1884. 241—246. l.)
44. *Történeti naptár.* (Magyar Ifjúság Lapja 1884. 21—24. számban.)
45. *A macskák.* (Állatbarát 1885. 92. l.)
46. *Bikaviadalok Spanyolországban.* (Állatbarát 1885. 29—30. l.)
47. *Gróf Teleki Lászlóné emléke.* (Leányvilág 1885. 81—83. l.)
48. *Jeles férfiak az állatokról.* (Állatbarát 1885. 58. és 69. l.)
49. *Történeti naptár.* (Magyar Ifjúság Lapja 1885. 2—22. számban.)
50. *A vándormadarak irtása Olaszországban.* (Állatbarát 1886. 19—20. l.)
51. *Az állatvédelem hivatása a fővárosban.* (Állatbarát 1886. 4—6. l.)
52. *Az állatvédelmi ügy multja Magyarországon.* (Állatbarát 1886. 13—16. l.; 22—24. l.; 29—34. l.)
53. *Az ember jogai az állatok iránt.* (Állatbarát 1886. 6—7. l.)
54. *Állatvédelem a nagy városokban.* (Állatbarát 1886. 16—18. l.)
55. *Állatvédelem befolyása a polgáriadosásra.* (Állatbarát 1886. 10—11. l.)
56. *Némely visszasságok az állatok körül a háztartásban.* (Állatbarát 1886. 26—28. l.)

57. *Nézetek az állatvédelem lényegéről.* (Állatbarát 1886. 24—26., 34—35. l.)

58. *Várady Péter érsek emléke.* 1480—1501. (Család és Iskola 1886. 1—2., 17—19., 35—36., 50—51. és 53—54. l.)

59. *Az állatvédelmi ügy multja Magyarországon* 1848-ig. (Az állatvédő országos egyesület évkönyve 1888. 25—37. l.)

60. *Kottaner Ilona emlékiratának kútfői méltatása.* (Irodalomtörténeti Közlemények. 1891. 373—382. l.)

61. *Istvánffy Miklós historiájának ismertetése és bírálata.* (Irodalomtörténeti Közlemények 1892. 324—340. l.)

62. *Levél Jászberényről.* (Jászberényi Hirlap 1899. szept. 17.)

63. *Az erdélyi püspök címe.* (Hazánk 1900. május 1-iki szám.)

64. *Magyarország történetíróinak életkora.* (Vasárnap. Hazánk irodalmi melléklete 1900. jul. 1. és nov. 18-án.)

65. Munkatársa: Az *Egyetemes Magyar Encyclopaediának*, a *Dworzák Idézetek tárának* és a *Wekerle László Kis Lexiconnak*.

66. Szerkesztette néhány hónapig az *Állatbarátot* 1886-ban.

KÖTET. VIII.	Kovács Pál lev. tagról.	<i>Vadnai Károly</i> r. tagtól	— kor. 20 fill.
	IX. Ladányi Gedeon l. tagról.	<i>Szabó Károly</i> r. tagtól	— > 20 >
	X. Korizmicz László t. tagról.	<i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól ...	— > 20 >

KÖTET.	I. Fábián Gábor rendes tagról.	<i>Zichy Antal</i> t. tagtól	— > 20 >
	II. Tanárky Gedeon lev. tagról.	<i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	— > 80 >
	III. Dr. Zlamál Vilmos lev. tagról.	<i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól ...	— > 20 >
	IV. Fleischer Leberecht Henrik k. t.-ről.	<i>Goldziher Ign.</i> l. tagtól	— > 60 >
	V. Hornyik János lev. tagról.	<i>Szilágyi Sándor</i> r. tagtól	— > 40 >
	VI. Reichard Henrik Vilmos k. tagról.	<i>Kanitz Ágost</i> lev. tagtól	— > 40 >
	VII. Boissier Péter Edmund k. tagról.	Dr. <i>Haynald Lajos</i> t. tagtól	— > 40 >
	VIII. Greguss Ágost rendes tagról.	<i>Bánóczy József</i> l. tagtól	— > 40 >
	IX. Grote Artur külső tagról.	Dr. <i>Duka Tivadar</i> l. tagtól	— > 20 >
	X. Rózsay József t. tagról.	Dr. <i>Batizfalvy Sámuel</i> l. tagtól ...	— > 40 >

KÖTET.	I. Petzval Ottó r. tagról.	<i>Kondor Gusztáv</i> l. tagtól	— > 20 >
	II. Ökröss Bálint lev. tagról.	<i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	— > 40 >
	III. Hunfalvy János r. tagról.	<i>Keleti Károly</i> r. tagtól	— > 60 >
	IV. Tóth Ágoston lev. tagról.	<i>Hollán Ernő</i> t. tagtól	— > 40 >
	V. Oppolzer Tivadar külső tagról.	<i>Konkoly Miklós</i> tisz. tagtól ...	— > 30 >
	VI. Paúr Iván lev. tagról.	<i>Hampel József</i> l. tagtól	— > 50 >
	VII. Pauer János l. tagról.	Dr. <i>Czabór Béla</i> l. tagtól	1 > 20 >
	VIII. Heer Oszvald külső tagról.	<i>Klein Gyula</i> l. tagtól	— > 80 >
	IX. Balogh Kálmán r. tagról.	<i>Högyes Endre</i> r. tagtól	1 > 20 >
	X. Pott Frigyes Ágoston k. tagról.	<i>Pecz Vilmos</i> l. tagtól	— > 40 >
	XI. Danielik János t. tagról.	<i>Szvorényi József</i> t. tagtól	— > 60 >
	XII. Apáthy István r. tagról.	<i>Mattekovics Sándor</i> l. tagtól	— > 60 >
	XIII. Rómer F. Flóris r. tagról.	<i>Hampel J.</i> l. tagtól	1 > 20 >
	XIV. Zsigmondy Vilmos l. tagról.	<i>Péchy Antal</i> l. tagtól	— > 50 >
	XV. Rónay János Jácint r. tagról.	<i>Pór Antal</i> l. tagtól	— > 60 >

II. KÖTET.	I. Pesty Frigyes r. tagról.	<i>Ortvay Tivadar</i> l. tagtól	— > 80 >
	II. Gorové István t. tagról.	<i>György Endre</i> l. tagtól	— > 40 >
	III. Beöthy Leó l. tagról.	<i>György Endre</i> l. tagtól	— > 40 >
	IV. Jendrassik Jenő r. tagról.	<i>Klug Nándor</i> l. tagtól	— > 60 >
	V. Rádzsa Rádzsendralála Mitra k. t.-ről.	<i>Duka Tivadar</i> l. tagtól	— > 80 >
	VI. Kacs Kovács Lajos l. tagról.	<i>Nagy Iván</i> r. tagtól	— > 20 >
	VII. Ballagi Mór r. tagról.	<i>Imre Sándor</i> r. tagtól	1 > — >
	VIII. Lenhossék József r. tagról.	<i>Mihalkovics Géza</i> r. tagtól	— > 90 >
	IX. Haán Lajos l. tagról.	<i>Zsilinszky Mihály</i> l. tagtól	— > 60 >
	X. Keleti Károly r. tagról.	<i>Jekelfalussy József</i> l. tagtól	— > 60 >

III. KÖTET.	I. Szűcs István lev. tagról.	<i>Ballagi Géza</i> l. tagtól	— > 60 >
	II. Renan mint orientalista.	<i>Goldziher Ignác</i> r. tagtól	2 > — >
	III. Pančić József külső tagról.	<i>Kanitz Ágost</i> l. tagtól	— > 80 >

VIII. KÖTET.	IV. Báró Kemény Gábor t. tagról. <i>György Endre</i> l. tagtól ...	—	kor. 60 fill.
	V. Wenzel Gusztáv r. tagról. <i>Vécsey Tamás</i> r. tagtól ...	1	> 50 >
	VI. Sir Richard Owen k. tagról. <i>Margó Tivadar</i> t. tagtól ...	1	> — >
	VII. Vajkay Károly l. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól ...	—	> 60 >
	VIII. Grünwald Béla l. tagról. <i>Láng Lajos</i> r. tagtól ...	—	> 60 >
	IX. Deák Farkas r. tagról. Báró <i>Radvánszky Béla</i> t. tagtól ...	—	> 30 >
	X. Szabó Károly r. tagról. <i>Szilágyi Sándor</i> r. tagtól ...	—	> 30 >
	XI. Markusovszky Lajos t. tagról. <i>Högyes Endre</i> r. tagtól ...	—	> 60 >
	XII. Roscher Vilmos k. tagról. <i>Kautz Gyula</i> r. tagtól ...	1	> 50 >
IX. KÖTET.	I. Cantù Caesar k. tagról. <i>Óváry Lipót</i> l. tagtól ...	—	> 60 >
	II. Dankó József lev. tagról. <i>Pór Antal</i> r. tagtól ...	—	> 60 >
	III. Nagy Imre r. tagról. <i>Fejérpataky László</i> r. tagtól ...	—	> 50 >
	IV. Ludwig K. F. V. k. tagról. <i>Klug Nándor</i> r. tagtól ...	—	> 60 >
	V. Kronecker Lipót k. tagról. <i>Rados Gusztáv</i> l. tagtól ...	—	> 30 >
	VI. Margó Tivadar t. tagról. <i>Entz Géza</i> r. tagtól ...	—	> 60 >
	VII. Gneist Rudolf k. tagról. <i>Concha Győző</i> l. tagtól ...	—	> 80 >
	VIII. Du Bois-Reymond E. k. tagról. <i>Thanhoffer L.</i> r. tagtól ...	—	> 60 >
	IX. Xántus János l. tagról. <i>Mocsáry Sándor</i> l. tagtól ...	—	> 60 >
	X. Hazslinszky Frigyes r. tagról. <i>Mágócsy-Dietz S.</i> l. tagtól ...	—	> 80 >
	XI. Finály Henrik l. tagról. <i>Márki Sándor</i> l. tagtól ...	1	> 20 >
	XII. Török József és Antal Géza tagokról. <i>Högyes Endre</i> r. tagtól ...	—	> 60 >
X. KÖTET.	I. Spencer Wells k. tagról. <i>Duka Tivadar</i> l. tagtól ...	—	> 30 >
	II. Szathmáry György l. tagról. <i>Zsilinszky Mihály</i> r. tagtól ...	—	> 60 >
	III. Gladstone W. E. k. tagról. <i>György Endre</i> l. tagtól ...	—	> 60 >
	IV. Ábel Jenő l. tagról. <i>Hegedüs István</i> l. tagtól ...	—	> 60 >
	V. Horvát Boldizsár t. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól ...	1	> — >
	VI. Nagy Iván r. tagról. <i>Márki Sándor</i> l. tagtól ...	—	> 40 >
	VII. Mihalkovics Géza r. tagról. <i>Thanhoffer Lajos</i> r. tagtól ...	—	> 50 >
	VIII. Pasteur Lajos k. tagról. <i>Högyes Endre</i> r. tagtól ...	1	> — >
	IX. Capasso Bertalan k. tagról. <i>Óváry Lipót</i> l. tagtól ...	—	> 30 >
	X. Jurányi Lajos r. tagról. <i>Mágócsy-Dietz Sándor</i> l. tagtól ...	1	> — >
	XI. Bunsen Róbert k. tagról. <i>Than Károly</i> r. tagtól ...	1	> — >
	XII. Gr. Andrassy Manó l. tagról. <i>Br. Radvánszky Béla</i> t. tagtól ...	—	> 30 >
XI. KÖTET.	I. Domanovszky Endre l. tagról. <i>Alexander Bernát</i> l. tagtól ...	—	> 30 >
	II. Hauer Ferencz k. tagról. <i>Böckh János</i> l. tagtól ...	1	> 20 >
	III. Télfy Iván l. tagról. <i>Pecz Vilmos</i> l. tagtól ...	—	> 80 >
	IV. Szilágyi Sándor r. tagról. <i>Fraknói Vilmos</i> r. tagtól ...	2	> — >
	V. Laufenauer Károly l. tagról. <i>Kétly Károly</i> l. tagtól ...	—	> 30 >
	VI. Arneth Alfréd k. tagról. <i>Károlyi Árpád</i> r. tagtól ...	—	> 40 >
	VII. Hollósy Jusztián l. tagról. <i>Fehér Ipoly</i> t. tagtól ...	—	> 40 >
	VIII. Jekelfalussy József r. tagról. <i>Vargha Gyula</i> l. tagtól ...	—	> 40 >
	IX. Fodor József r. tagról. <i>Högyes Endre</i> r. tagtól ...	—	> 20 >
	X. Horvát Árpád l. tagról. <i>Károlyi Árpád</i> r. tagtól ...	—	> 40 >
	XI. Halász Ignác l. tagról. <i>Szilasi Mórincz</i> l. tagtól ...	—	> 40 >
XII. KÖTET.	I. Taine Hippolyt k. tagról. <i>Alexander Bernát</i> l. tagtól ...	—	> 60 >
	II. Heller Ágost r. tagról. <i>Fröhlich Izidor</i> r. tagtól ...	—	> 60 >

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
ELHÚNYT TAGJAI FÖLÖTT TARTOTT
EMLÉKBESZÉDEK.

SZERKESZTI A FŐTITKÁR.

XII. KÖTET. — 4. SZÁM.

PLÓSZ PÁL
EMLÉKEZETE

LENGYEL BÉLA

R. TAGTÓL.

(Olvastatott a M. Tud. Akadémia 1904. márczius 28-án tartott összes ülésén.)

Ára 30 fill.

BUDAPEST.

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA.

1904.

EMLÉKBESZÉDEK

A M. T. AKADÉMIA ELHÚNYT TAGJAIRÓL.

I. KÖTET.	I. Korponay János l. t.-ről. <i>Kápolnai Pauer István</i> l. tagtól	— kor. 20 fill.
	II. Suhayda János lev. tagról. Dr. <i>Konek Sándor</i> r. tagtól ...	— » 20 »
	III. Morócz István lev. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól ...	— » 20 »
	IV. Révész Imre l. tagról. <i>Ballagi Mór</i> r. tagtól ...	— » 40 »
	V. Broca Pál külső tagról. <i>Lenhossék József</i> r. tagtól ...	— » 60 »
	VI. Asbóth Lajos lev. tagról. <i>Kápolnai Pauer István</i> lev. tagtól	— » 20 »
	VII. Ami Boué külső tagról. Dr. <i>Szabó József</i> r. tagtól ...	— » 20 »
	VIII. Fabritius Károly lev. tagról. <i>Kozma Ferencz</i> lev. tagtól ...	— » 80 »
	IX. Jerney János emlékezete. <i>Gyárfás István</i> lev. tagtól ...	— » 40 »
	X. Mihályi Károly lev. tagról. <i>Domanovszky Endre</i> lev. tagtól	— » 20 »
II. KÖTET.	I. Molnár Aladár levelező tagról. <i>Tanárky Gedeon</i> l. tagtól	— » 40 »
	II. Árkosi Benkő Dániel lev. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	— » 20 »
	III. Mailáth Gy. emlékezete. Gr. <i>Szécsen Antal</i> t. tagtól ...	— » 20 »
	IV. Charles Róbert Darwin k. tagról. <i>Margó Tivadar</i> r. tagtól	— » 80 »
	V. Wöhler Frigyes k. tagról. <i>Nendtvich Károly</i> l. tagtól ...	— » 20 »
	VI. Érkövy Adolf l. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> l. tagtól ...	— » 20 »
	VII. Zsivora György l. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> rendes tagtól ...	— » 40 »
	VIII. Fenzl Ede k. tagról. Dr. <i>Haynald Lajos</i> igazg. és t. tagtól	— » 60 »
	IX. Sainte-Claire Deville Henrik k. t.-ről. <i>Than Károly</i> r. tagtól	— » 60 »
	X. Mignet Ferencz k. tagról. <i>Trefort Ágoston</i> igazg. tagtól ...	— » 20 »
III. KÖTET.	I. Tarczy Lajos rendes tagról. <i>Török József</i> r. tagtól ...	— » 20 »
	II. Thiers Lajos Adolf k. tagról. <i>Trefort Ágoston</i> t. tagtól	— » 20 »
	III. Lönnrot I. k. tagról. <i>Hunfalvy Pál</i> r. tagtól ...	— » 40 »
	IV. Baintner János l. tagról. <i>Apáthy István</i> r. tagtól ...	— » 20 »
	V. Guizot Ferencz k. tagról. <i>Trefort Ágoston</i> t. tagtól ...	— » 20 »
	VI. Horváth Cyrill tiszt. tagról. Dr. <i>Pauer Imre</i> tiszt. tagtól	— » 20 »
	VII. Davis József Bernát k. tagról. <i>Lenhossék József</i> rendes tagtól	— » 40 »
	VIII. Vandrák A. lev. tagról. <i>Vécsey Tamás</i> lev. tagtól ...	— » 40 »
	IX. Konek Sándor r. tagról. <i>Kautz Gyula</i> r. tagtól ...	— » 20 »
	X. Kruesz Krizosztom t. tagról. <i>Hollósy Jusztinián</i> lev. tagtól	— » 40 »
IV. KÖTET.	I. Zsoldos Ign. r. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól ...	— » 60 »
	II. Benfey Tivadar k. tagról. <i>Budenz József</i> r. tagtól ...	— » 20 »
	III. Frankenburg Adolf l. tagról. <i>Vadnai Károly</i> l. tagtól ...	— » 40 »
	IV. Tárkányi Béla József t. tagról. <i>Szvorényi József</i> t. tagtól	— » 60 »
	V. Dr. Henle Jakab k. tagról. Dr. <i>Mihalkovics Géza</i> r. tagtól	— » 20 »
	VI. Pompéry János l. tagról. <i>Joannovics György</i> t. tagtól ...	— » 20 »
	VII. Gyárfás István l. tagról. <i>Szilágyi Sándor</i> r. tagtól ...	— » 20 »

PLÓSZ PÁL L. T. EMLÉKEZETE.

LENGYEL BÉLA r. tagtól.

(Olvastatott a M. Tud. Akadémia 1904. márczius 28-án tartott összes ülésén.)

A III. osztály reám nézve megtisztelő megbízásából nekem jutott feladatul, hogy az előadó-asztal elé lépjek s az Akadémia nevében azt a szomorú kötelességet teljesítsem, melylyel az Akadémia elhunyt tagjainak tartozik.

Az érzelem világában néha sajátságos helyzet áll elő. Megtörténik, hogy egyazon indító ok egymással ellentétes érzelmeket kelt bennünk, melyek azonban — sajátságos az emberi szív — egymás mellett jól megférnek. Ilyen érzelmek fognak el engem is, midőn dr. *Plósz Pál* egyetemi tanár, Akadémiánk levelező tagjának elhunyt alkalmából, érdemeinek méltatása végett tollat fogok. Mély szomorúság tölt el, hogy Akadémiánk *Plósz Pál*ban egyik munkás tagját, én pedig egyik igaz barátomat vesztettük el; de másrészt bizonyos megnyugvásomra szolgál az, hogy a mélyen tisztelt Akadémia épen nekem nyújtott alkalmat a boldogult-ról megemlékezni, mert ezzel leróhatom azt a kötelezettséget, melylyel az Akadémiának és a megboldogultnak egyaránt tartozom.

Plósz Pál a művelt középosztályból származott. Atyai részről való nagyatyja mérnök volt, anyai részről pedig a neves jogtörténész, *Kreiner Imre*. Édes atyja, *Plósz Lajos*, gyakorló orvos, a ki előbb Fóthon a gr. Károlyi-család, később pedig a főváros egyik előkelő orvosa volt. A család négy gyermekből, s ezek között három fiúból állott: dr. *Plósz Pál* a

legidősebb (szül. 1844.), dr. *Plósz Sándor* (szül. 1846.) és dr. *Plósz Béla*, a legifjabb (szül. 1863.).

Az elhunyt egyetemünk orvosi karán működött mint nyilv. r. tanár, *Sándor* egyetemünk jogi karán ugyanilyen minőségben fejtett ki élénk tevékenységet s jelenleg Magyarország igazságügyminisztere; *Béla*, a legifjabb, az állatorvosi akadémia egyik kiváló rendes tanára. Mind a hárman előkelő társadalmi állást vívtak ki maguknak s mind a hárman közelismerésben és megbecsülésben részesülnek. Tévednénk, ha ezt a pusztá véletlennek, a vak szerencsének tulajdonítanók. Ifjú gyermekkorukban megvetette atyjuk annak alapját, hogy a magyar kultúrának bajnokaivá, a társadalomnak hasznos és előkelő tagjaivá válhassanak.

A főváros egyik előkelő és keresett orvosa, nagy elfoglaltsága mellett is talált időt, hogy két idősebb fiát oktassa. A napi munka fáradalmai után összeült fiaival, hogy velők tanuljon és őket tanítsa. A gymnasium első, második és harmadik osztályát a fiúk mint magántanulók végezték s tanítójuk egyedül édes atyjuk volt; sőt még a negyedik osztályt is nagyobbreszt atyjuk tanította, a mennyiben a fiúk csak mint bejáró növendékek látogatták az akkoriban jó hírnek örvendő Mihálka-féle intézetet. A gymnasium ötödik osztályától kezdve az érettségi vizsgálat letételéig a budapesti kegyesrendi főgymnasium növendékei voltak s itt tették le mind a ketten az érettségi vizsgálatot is 1862-ben. Atyjuk gymnasiumi tanidejük alatt is éber figyelemmel kísérte tanulmányaikat s azt, a mit nézete szerint a gymnasium nem, vagy csak kisebb mértékben nyújtott, igyekezett pótolni. Nagy fontosságot tulajdonított a természettudományoknak, mint elme- és gondolkozás-fejlesztő disciplináknak és ezek között különösen a physikának és chemiának. Esténként, társalgó modorban magyarázgatta az e tudományszakba vágó jelenségeket; majd a mineralogia és botanika került sorra, melyeket megfelelő könyvekből olvasgattak, az olvasottakat ott, a hol szükséges volt, magyarázatokkal látván el. E mellett megtanulták atyjuktól a kötelesség szigorú teljesítését, a ki őket erre nemcsak szóval intette, hanem fényes példát szolgáltatott reá. Kiterjedt orvosi gyakorlata már kora reggel munkára

szólította, a melyet pihenő nélkül késő estig végzett a nélkül, hogy este a fiai oktatására szánt időt elmulasztotta volna. Sokszor megtörtént, hogy az öreg úr éjjeli nyugalma a gyors segítségre szoruló beteg megzavarta. Ilyenkor nem tekintette azt, hogy koldus vagy gazdag hívja; nem tekintette azt sem, hogy jelentéktelen bajt kell elhárítania, avagy a beteget komoly veszedelemből megmentenie: egyaránt készséggel teljesítette kötelességét.

Csudálkozhatunk-e, hogy ilyen vezetés és példaadás mellett a fiúkból kiváló emberek lettek?

Az érettségi vizsgálat letétele után a két fiú pályája szétvált: az idősebbik, Pál, az orvosi, az ifjabb, Sándor, a jogi pályára lépett. Mind a ketten Bécsbe mentek, hol együtt laktak s az egyetemen a megfelelő előadásokat hallgatták. A legtöbb szülő talán károsnak, vagy épen veszélyesnek tartotta volna, hogy két ifjút, a kik most szabadultak fel az iskolai fegyelem alól, reájuk hagyva saját életök folyásának intézését, idegenbe küldjenek; de atyjuk, noha jól ismerte fiainak eleven, pezsgő életkedvét s előre sejtette, hogy a szabadság, melyet most közvetlen felügyelet nélkül élveztek, itt-ott túlságra ragadhatja őket, jól tudta azt, hogy arra az alapra, melyet ő rakott le, biztosan építhet, s hogy azt a nagyvárosi élet nem ingathatja meg. És nem csalódott.

Visszatérve Bécsből, Pál orvosi tanulmányait a budapesti egyetemen folytatta és 1867-ben az oklevelet megszerezte. Érezte, hogy még nem kész orvos, s hogy azzá legyen, nagyobb tapasztalat megszerzésére van szüksége. E végett a sz. Rókus kórházba lépett, hol mint gyakornok, majd mint segéd- és végre alorvos 1869-ig működött. Ekkor az egyetemi belgyógyászati tanszékhez, *Wagner János*, egyetemi tanár mellé, tanársegéddé neveztetett ki. Nem sokára szabadságot kapott, hogy Tübingában folytathassa tanulmányait, hol kivált *Hoppe-Seyler* laboratóriumában dolgozott, mely akkor a physiologiai és pathologiai chemiának első rendű tanintézete és e tudományok fejlesztője volt. Ugyanabban az időben b. *Eötvös Lóránd*, *Kubacska Károly*, a körmozsi pénzverő-intézet későbbi, immár elhalt igazgatója

és e sorok írója a heidelbergi egyetemen voltak; az előbbi *Kirchhoff*, utóbbi kettő pedig *Bunsen* laboratoriumában. Plósz többször átrándult a közel Tübingából s ilyenkor nemcsak élményeinkről, hanem egyetemi életünkről is folyt a társalgás és eszmecsere. 1871-ben a budapesti egyetem e tudományszakból magántanárrá képesítette, de már 1872-ben az akkor felállított kolozsvári Ferencz József-egyetemre e szak nyilv. rendkívüli tanárává neveztetett ki. Ugyanez évben szabadsággal ismét külföldre ment s ekkor a hírneves *Kühne*, heidelbergi egyetemi tanár, intézetét kereste fel, hol egy évet töltött physiologiai chemiai vizsgálatokkal. 1873-ban megkezdte előadásait a kolozsvári egyetemen, de 1874-ben már a budapesti egyetemre neveztetett ki előbb nyilvános rk., 1882-ben pedig nyilvános rendes tanárrá. Ez állását halála napjáig betöltötte.

A Magyar Tud. Akadémia 1881-ben levelező tagjává választotta. Tagja volt a m. kir. Orvosegyesületnek, az orvosi könyvkiadó vállalatnak, a kir. m. Természettudományi Társulatnak, valamint szervezése óta az igazságügyi orvosi tanácsnak. 1875-ben feleségül vette *Szücs Magdolnát*, *Szücs Pál* sümegi kir. közjegyző leányát; 18 évi boldog házasság után azonban viruló feleségét váratlanul, két napi betegség után elragadta a halál. E házasságból két gyermek származik: ifj. *Plósz Sándor*, budapesti gyakorló orvos és *Plósz Mariska*, férjezett *Tabajdi Kálmánné*.

A kolozsvári egyetemen nagy lelkesedéssel és buzgalommal kezdte meg *Plósz Pál* működését. Az egyetem akkor nyílt meg s intézetei mind elhelyezés, mind felszerelés tekintetében felette hiányosak voltak. Plósznak is egykor talán istállónak használt, régi, rozoga épületben jutott néhány szűk helyiség, melyet neki kellett, úgy a hogy lehetett, felszerelnie. Gondolható, hogy e czélszerűtlen helyiségeket, kivált a szükséges pénzösszeg hiányában, nem lehetett a modern követelményeknek megfelelően felszerelni; de *Plósz Pál* a hiányokat munkabíráásával és lelkesedésével tudta pótolni. Érezte ő azt, hogy e hazánkban akkor még új és eddig nem képviselt tudományszakot neki kell meghonosítania és érvényre juttatnia; érezte, hogy az úttörő mun-

káját neki kell végeznie s tudta, hogy sikerre csak úgy számíthat, ha az irányt helyesen választja meg. Nagy számú dolgozat került ki intézetéből, melyeket részint maga, részint tanítványaival együtt végzett. E dolgozatok között vannak a legértékesebbek, melyek a külföldi szakkörökben és a nemzetközi irodalomban is megérdemelt elismeréssel fogadtattak. Nem lett kedvezőbb a helyzete akkor sem, midőn 1874-ben a budapesti egyetemre neveztetett ki. Egy-két évvel előbb készült el az egyetemi I. chemiai intézet új épülete s ez intézet, mely addig az újvilág-utczában, az orvoskari épületben, sötét, szűk helyiségekben volt elhelyezve, új otthonába költözött. A megürült helyiségekhez vezető folyosóból két kis szobácskát rekesztettek el és ezt intézeti helyiség gyanánt átadták *Plósz Pálnak*. A helyiség az első emeleten volt s az egyik szobából a szomszédos földszinti rész padlására ajtó nyílt. E padláson tartotta Plósz kísérleti állatait. Az intézetnek sem megfelelő helyisége és felszerelése, sem megfelelő évi átalánya nem volt és azért ez intézetből mégis kerültek ki dolgozatok. E viszonyok nem kedvetlenítették el Plósz. Ő természeténél fogva optimista volt s bizott abban, hogy szívós kitartással tanszékét és intézetét kedvezőbb körülmények közé juttatja s a jövőben nagyobb tudományos munkásságot fejthet ki. 1875-ben megházasodván, most már nemcsak intézetének nehéz helyzete, hanem a magánélet gondjai is reá nehezdedtek. Az egyetemi rk. tanárnak akkori javadalmazása sokkal csekélyebb volt, semhogy élvezőjét és családját az anyagi gondok alól felmenthette volna. Abban az időben a megboldogult nem egyszer keserűséggel eltelve nyilatkozott, hogy a cél, melyre eddig minden erejéből törekedett, a mostoha körülmények miatt elérhetetlennek látszik előtte. De azért tovább küzdött, remélvén, hogy majd csak jobbra fordul minden. Ez a reménye akkor sem teljesült, mikor intézete az időközben felépült orvoskari központi épületbe helyeztetett át. Itt a negyedik emelet magasságában tágasabb, de azért még nem tág helyiségeket kapott; az intézeti átalány azonban még mindig csekély maradt. E helyiségek, noha tágabbak voltak a régieknél, még sem feleltek meg a

célnak már azért sem, mert nyáron az akkori időben a vízvezeték ily magasságba már csak kivételesen szolgáltatott vizet. Hányszor kellett megindított kísérleti vizsgálatait víz hiánya miatt abba hagynia! A folytonos, sikertelen küzdelmekbe végre belefáradt s elhatározta, hogy orvosi praxist kezd. Alapos képzettsége, megnyerő, szeretetreméltó modora néhány év alatt meghozta neki az eléggé kiterjedt praxist és most már legalább anyagi gondoktól menten élhetett. Az orvosi praxist azonban sohasem tekintette végcélnak s a mennyire ideje és intézetének viszonyai megengedték, mindvégig foglalkozott tudományos problémákkal. Szerette a tudományt s azt sohasem tekintette csupán a pénzkereset eszközének, hanem, mint minden valódi tudós, végcélnak, melyre teljes erejével törekedett. Ha ismereteiben hézagokat talált, sietett azokat kitölteni. Egyetemi tanársegéd korában matematikát tanult s később is sokszor foglalkozott szakmájának segédtudományaival. Olyan társaságban, melynek tudománynyal foglalkozó tagjai voltak, legszívesebben társalgott tudományos kérdésekről. Általános műveltsége is magas fokon állott; nyelvismeretei képesítették a nemzetközi irodalomnak figyelemmel kísérésére; nagy jártassága volt a világtörténelemben és a nemzetgazdaságban. A szépirodalom iránt is volt érzéke s különösen Shakespeare-ért lelkesedett.

Ime, nagy vonásokkal megrajzoltam a keretet, melyben a megboldogult fejlődött és működött. Csudálkozással látjuk, hogy az igen nehéz és mostoha viszonyok között is oly tevékenységet fejtett ki, a minő különben csupán jól felszerelt és dotált intézetektől várható. Ennek okát csakis az intensív tudásvágyban és a nem mindennapi munkaerőben kereshetjük. Dolgozatainak száma, ide nem értve tanítványainak az ő vezetése alatt készült dolgozatait, megközelíti a negyvenet. Ezek a következők:

»A vastartalom kimutatása a maláriakórbeli festenyszemcsékben.« Orv. Hetil. 1870.

»Über Eiweiskörper des Blutserums.« Med. Central Bl. 1870.

»A vérsavó fehérryenyemű anyagai.« Orv. Hetil. 1870.

»Über die Beschaffenheit der doppeltbrechenden Substanzen der quergestreiften Muskelfaser.« Hoppe-Seylers med. chem. Unters. 1870.

»Über das Paralbumin.« U. o.

»Über das chemische Verhalten der Kerne der Vögel- und Schlangenblutkörperchen.« U. o.

»Über das Verhalten der phosphorhaltigen Stoffe des Thierkörpers.« U. o.

»Über das Pigment der malarischen Pigmentleber und Milz.« U. o.

»A haránt csikolt izmok kettőstörésű anyaga.« Orv. Hetil. 1870.

»A peptonok bomlási terményei.« U. o.

»A májsejt fehérjenemű anyagai.« U. O. 1873.

»Über die eiweisshaltigen Substanzen der Leberzelle.« Pflügers Archiv f. Physiolog. 1873.

»Über das sacharificierende Ferment des Blutes.« U. o. (Plósz és Ziegel).

»Vérmegalyadás élő állatokban.« Orv. Hetil. 1874. (Plósz és Gyergyai).

»Helyettesítik-e a peptonok tápérték tekintetében a fehérjét.« U. o.

»Zur Frage des Gerinnens des Blutes im lebenden Thiere.« Arch. f. exp. Pathol. u. Pharmakol. 1874.

»Über Peptone und Ernährung mit denselben.« Pflügers Arch. f. Physiol. 1874.

»Über Peptone und Ernährung mit denselben.« U. o. második közlemény (Plósz és Gyergyai).

»Über die Wirkung und Umwandlung des Glycerins im thierischen Organismus.« Pflügers Arch. f. Physiol. 1877.

»A glycerin sorsa és szerepe az állati szervezetben.« Orv. Hetil. 1877.

»A peptonok vegyi természete és bomlásának módja a szervezetben.« Akad. Értesítő. 1877.

»A fehérje sorsa és szerepe a szervezetben.« Természettud. Közl. 1878.

»Vizsgálatok a peptonok vegyi természete felől.« Orv. Hetil. 1881.

»Vizsgálatok az ép vizelet fehérjetartalma felől.«
Orv. Hetil. 1890.

»Észrevételek Liebermann tanár gyomoremésztési elméletére.« Orv. Hetil. 1892.

»Viszonválasz Liebermann tanárnak.« Orv. Hetil. 1892.

»A fehérje jelentősége a vizeletben és annak kimutatása.« Klinikai Füzet. 1891.

»Über quantitative Bestimmung von Eiweiss.« Centr. Bl. f. d. Krankh. der Harn- u. Sexualorg. Bd VI.

»Zsirképződés czukorból a májban.« Akad. Ért. 1901.

Munkatársa volt a »Belgyógyászat Kézikönyve« című munkának, mely Bókay Árpád, Kétly Károly és Korányi Frigyes egyet. tanárok szerkesztésében jelent meg. E munkában Plósz a vesebetegségeket dolgozta fel és írta meg.

1885-ben *Csanády Gusztáv*val együtt megírta »A borászati könyv«-t, melyben igen sok, önálló vizsgálatokon alapuló, értékes adat foglaltatik. E munka a kir. m. Természettud. Társulat megbízásából készült s a Társulat kiadásában jelent meg.

1876-ban megjelent »Az élet- és körvegytani elemzés kézikönyve«, mely Hoppe-Seyler hasonló című munkájának fordítása. E munka fordításával Plósz tanítványainak haladását akarta megkönnyíteni.

A felsorolt önálló dolgozatokon kívül számos önálló dolgozat jelent meg tanítványaitól, melyek a vezetése alatt álló intézetben többnyire az ő kezdeményezésére készültek.

Értekezései közül leginkább érdeklődést keltett az »Über die Peptone und Ernährung mit denselben« című, melyben kimutatja, hogy a peptonok az állati szervezet táplálására alkalmasak.

Kévéssel később *Mally* is közzétette e kérdésre vonatkozó dolgozatát és Plósz eredményeit a peptonoknak a szervezetben való felhasználásáról mindenben megerősítette. Eltérő nézeten volt azonban a peptonok bomlási termékeire nézve, a mi közte és Plósz között egy kis vitára szolgáltatott alkalmat, melyben egyik fél sem győzte meg a másikat állítása helyességéről. A vita lezáródott s a kérdés eldöntése

a későbbi korra maradt, s azt lehet mondani, hogy még ma sincs kellőképpen tisztázva. Plósznak e dolgozata még ma is alapvetőnek tekintetik s minden újabb tankönyvbe felvétel; de többi értekezése is elismerésben részesült a külföld részéről is.

Plósznak tudományos álláspontját kissé nehéz jellemezni. Abban az időben, a mikor édesatyja, az orvos, őt a gymnasium első osztályainak tantárgyaira és ezek mellett természettudományokra tanította, az orvosi tudományokban sokkal dogmatikusabb nézetek uralkodtak, mint ma. Nem meglepő tehát, ha az atyáról a fiúra átszármazott a dogmatikus gondolkodás. Később azonban, mikor Pál az egyetemre került és itt exact természettudományi előadásokat hallgatott, a dogmatikus irány, melyet hazulról hozott magával, mindinkább háttérbe szorult. Ehhez az átalakuláshoz nagy mértékben hozzájárult a chemiának és physikának behatóbb megismerése, valamint hozzájárult az is, hogy mint fiatal, kezdő orvos nagyobb részt physikusok és chemikusok között forgott. Abban az időben harc folyt az ő bensejében a két irány között s a harcot az exact irány javára az döntötte el, mikor Tübingában, *Hoppe-Seyler* laboratoriumában kezdett önálló, kísérleti munkákkal foglalkozni. Későbbi dolgozatai is magukon viselik az exact irány jellegét, noha gondolatmenetén helylyel-közzel át-átesik a dogmatikus irányzat. A kísérleti uton megoldandó kérdéseket úgy állította fel, hogy azok valóban megoldhatók is legyenek, s a hibaforrásokat a kérdés felállításában gondosan kerülte; de magában a kísérletezésben nem volt meg a kellő technikája és ennek kapcsán találatkonysága. Készülékei bonyolult szerkezetűek voltak, a mit gyakran el lehetett volna kerülnie. A kísérletezés technikájának hiánya kiképzetésének menetéből származik. Akkoriban az orvosnövendéket boncolni és legfeljebb a mikroskoppal való bánásra tanították meg; de kísérletezésre, különösen chemiai kísérletezésre, tudományos kérdések kísérleti feloldozására útmutatást nem kaptak. *Plósz* buvárkodási ösztöne annál inkább kimagaslik, mennél nagyobb technikai akadályokat kellett leküzdenie, akadályokat, melyek

ket nem háríthatott el azzal, hogy készülékeit megcsináltathassa, mert erre az intézet szük átalánya nem nyújtott módot.

Tudományszeretete és buvárkodási ösztöne abban az időben, mikor még mint gyakorló orvos nem működött, eleven életet teremtett intézetében. Több kiváló tanítványa volt, miről az intézetéből tanítványai részéről közzétett dolgozatok tanúskodnak. Tanítványai azonban elszéledtek, a mi érthető, mert e tudományszak kultiválására hazánkban csak kevés alkalom van; egy közülök azonban ma is előkelő képviselője e szaknak: *dr. Udránszky László* kolozsvári egyetemi tanár.

A hézagos kép, melyet a megboldogultról rajzolni igyekeztem, még hézagosabbá válnék, ha róla mint emberről meg nem emlékezném.

Plósznak jellemében két kidomborodó vonás volt: a végtelen jószívűség és a derült kedély. A derült kedély az élet viszontagságai között sem hagyta el, mert egész életében optimista lévén, a rosszat sohasem akarta mint bekövetkezhetőt elhinni, ellenben a jót mindig reméllette. A csalódások sem, melyek elég gyakran érték, térítették ki ebből az irányból. Ifjú korában nagy kedvelője volt a sportnak, leginkább a lovaglást és csónakázást szerette s még az utolsó években is ép oly meleg érdeklődést tanúsított a sport iránt, mint fiatal korában, noha elfoglaltsága és kora nem engedték meg a tényleges részvételt. Ennek tulajdonítható részben az, hogy szervezete erőteljes, egészséges volt s kifejlődött benne az érzés: semmitől meg nem ijedni és meg nem hátrálni. Ifjú korában a szilajsággal határos elevenség volt benne s ezzel kapcsolatban mindig jó kedélyénél fogva kész volt minden tréfára, melyet másoktól épen olyan jó kedélylyel tűrt el. E vonások, ha nem is olyan kifejezetten, megmaradtak egész betegsége kezdetéig. A társaságot nagyon szerette, melyet képes volt ő maga mulattatni és élvezetet belé önteni. Boldogabb és megelégedettebb házigazdát nem is lehet képzelni, mint a milyen ő volt, ha látta, hogy vendégei, a kiket alig akart elbocsátani, jól érzik magukat vendégszerető asztalánál. És ebben versenyzett vele felesége,

a ki víg kedélylyel megáldva, igazi magyar vendégszeretettel fogadta vendégeit.

Plósz kedélyállapotában nagy változást idézett elő feleségének 1893-ban bekövetkezett halála. A csapás villámszerű volt és annál jobban sújtott, mennél váratlanabbul jött. A mondott év szeptemberének egyik vasárnapján az egész család kirándult hozzánk falura. Mindannyian örültünk, hogy egy napot víg kedélylyel együtt tölthetünk el. Sejtelve sem volt senkinek, hogy a vigadni készülők voltaképpen temetésre gyültek össze, hogy az addig egészségnek örvendő, viruló, fiatal családanyát³ utolsó nyugvóhelyére, a szerény falusi temetőbe kísérik. Plószné vasárnap este oly rosszul érezte magát, hogy a hazamenetelre gondolniok sem lehetett; éjjel állapota rosszabbra fordult s a rosszabbodás egyre fokozódott, mignem kedden, tehát két nap mulva, bekövetkezett halála. Ázsiai kolera, a mely akkor a fővárosban kezdett mutatkozni, vetett véget életének.

Ez a csapás teljesen összetörte Plósz s kedélye soha többé nem tért vissza oly frissességben, mint a minő azelőtt volt. Most már árván maradt gyermekei jövőjéről akart gondoskodni, s a tőle megszokott energiával látott hozzá, hogy nagyatyjának Zala megyében fekvő birtokát a többi örökösöktől magához váltsa. Talán feleségének váratlanul gyors elhalálozása támasztotta benne a gondolatot, hogy gyermekeiről gondoskodják. Talán balsejtelem fogta el, hogy feleségét ő is nem nagy idő mulva követni fogja. Erre vall az a többször tett kijelentése, hogy hatvan éves korán túl nem számíthat többé munkaerejére.

Abban a körben, melyben mint gyakorló orvos forgott, közszeretetben és megbecsülésben részesült. Ezt teljes mértékben ki is érdemelte. Ő az orvosi gyakorlatot nem tekintette csupán pénzkereseti forrásnak, hanem olyan emberbaráti kötelességnek, melyet szigorúan teljesíteni kell. És valóban, ő egyforma buzgósággal ápolta betegeit tekintet nélkül arra, hogy abból van-e kilátása anyagi elismerésre vagy nincs. Voltak idők, mikor betegeinek túlnyomó nagy részét ingyen kezelte, s mikor nyaranta zalamegyei birtokára pihenni ment, pihenőt ott sem tarthatott, mert messze

vidékről sereglettek hozzá a szegény földmives emberek, hogy tőle segítséget és vigaszt kapjanak. E betegeket nemcsak ingyen részesítette orvosi segélyben, hanem ezenfelül még gyógyszerrel is ellátta. Nem egyszer megtörtént, hogy mikor a szegény betegnek hússal, tojással vagy tejjel való táplálkozást rendelt s ez keserűen panaszolta, hogy neki az ilyenre való költségre nem telik, nem csak gyógyszerrel, hanem a szükséges pénzzel is ellátta.

Komolyabb természetű megbetegedési esetekben gyógykezelése nem volt sablonos; a beteget nagyon alaposan megfigyelte; naponként 4—5-ször is meglátogatta, hogy figyelmét a baj fejlődésében semmi el ne kerülje. Megfigyeléseit összegezve, vont le következtetéseit, s hogy a tévedéstől lehetőleg megóvja magát, a szakirodalmat is átkutatta. Röviden szólva: minden komolyabb esetből valóságos tanulmányt csinált s ebben nyilvánult meg az exact természetbuvár felfogása, mely őt oly előnyösen különböztette meg a mindennapi sablonos orvostól. Betegeivel együtt érzett s mindig meglátszott rajta, ha nehéz betege volt. Ilyenkor kedélye nyomott volt s baráti beszélgetés közben ismételten reá terelte a társalgást betege állapotára. Nem hiszem, hogy volt valaha betege, a ki ne szerette volna, mert ha a segítség az emberi tudás határán kívül esett, ő jó szívével és derült kedélyével legalább a betegnek annyira jóleső vigasztalást meg tudta adni.

A kik vele sűrűbben érintkeztek, már 1901-ben észre vették egészségének megrendülését. Az addig életvidám, erőteljes férfi kifáradtnak látszott. A társaságot, melyet azelőtt annyira szeretett, most kerülni kezdte s gyakran lehetett látni, hogy magában elmerülve, szórakozottan ült a körülete társalgók között. Sokat panaszkodott erős főfájásokról és álmatlanságról, melyet ő maga a túlfeszített munkásságnak tulajdonított és erősen hitte, hogy a bekövetkezendő szünidőben, birtokán hamarosan helyre áll egészsége. Az említett év júniusában azonban már idegeneknek is feltűnt viselkedése. Leányának menyegzőjén feltűnő volt az a kimondhatatlan kimerültség, melylyel az ünnepélyen részt vett, s az a közöny, melyet tőle, mint atyától, az örömnövényen

legkevésbbé vártak. 1902 január egyik napján izgatottan, kikelt arczczal, korai délelőtt keresett fel, elmondván, hogy öltözködés közben vette észre kezének oly nagy foku reszketését, hogy ezt a kezét nem is tudta használni. Ez, ugymond, centralis bajra mutat, a mely nem jól fog végződni. Nem akarom, t. Akademia, a betegség fejlődését részletezni. Nem akarom, mert nem is tudnám azt a rettentő lelki állapotot ecsetelni, mely a beteget valósággal marczangolta. A szaporodó tünetekből orvos létére nagyon is tudta, hogy diagnosisa helyes, s hogy a végnek kezdetén áll. Orvosbarátainak sikerült ugyan őt időnként megnyugtatni s ő időnként remélte is, hogy betegsége jobbra fordul; mind a mellett lelki tépelődése meg nem szűnt addig, mig betegsége abba a stádiumba nem jutott, a melyben elméje elhomályosult. 1902. augusztus 15-én 59-ik évében szenvedéseitől megváltotta a halál.

Ime, ez volt Plósz Pál életpályája. Mint orvostudományi buvár bizonyára mélyebb nyomokat hagyott volna hátra, ha a tőle nem függő külső körülmények kedvezőbebek; de így is maradandó helyet biztosított magának művelődésünk történetében. Volt betegek hálás szívvel és kegyelettel őrzik meg emlékét; mi pedig, a kik benső baráti viszonyban állottunk vele, mindvégig érezni fogjuk azt a veszteséget, melyet halála okozott. Legyen áldott emlékezete!

IV. KÖTET.	VIII. Kovács Pál lev. tagról. <i>Vadnai Károly</i> r. tagtól	— kor. 20 fill.
	IX. Ladányi Gedeon l. tagról. <i>Szabó Károly</i> r. tagtól	— > 20 >
	X. Korizmicz László t. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól ...	— > 20 >

V. KÖTET.	I. Fábrián Gábor rendes tagról. <i>Zichy Antal</i> t. tagtól	— > 20 >
	II. Tanárky Gedeon lev. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	— > 80 >
	III. Dr. Zlamál Vilmos lev. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	— > 20 >
	IV. Fleischer Leberecht Henrik k. t.-ről. <i>Goldziher Ign.</i> l. tagtól	— > 60 >
	V. Hornyik János lev. tagról. <i>Szilágyi Sándor</i> r. tagtól	— > 40 >
	VI. Reichard Henrik Vilmos k. tagról. <i>Kanitz Ágost</i> lev. tagtól	— > 40 >
	VII. Boissier Péter Edmund k. tagról. Dr. <i>Haynald Lajos</i> t. tagtól	— > 40 >
	VIII. Greguss Ágost rendes tagról. <i>Bánóczy József</i> l. tagtól	— > 40 >
	IX. Grote Artur külső tagról. Dr. <i>Duka Tivadar</i> l. tagtól	— > 20 >
	X. Rózsay József t. tagról. Dr. <i>Batizfalvy Sámuel</i> l. tagtól ...	— > 40 >

VI. KÖTET.	I. Petzval Ottó r. tagról. <i>Kondor Gusztáv</i> l. tagtól	— > 20 >
	II. Ökröss Bálint lev. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	— > 40 >
	III. Hunfalvy János r. tagról. <i>Keleti Károly</i> r. tagtól	— > 60 >
	IV. Tóth Ágoston lev. tagról. <i>Hollán Ernő</i> t. tagtól	— > 40 >
	V. Oppolzer Tivadar külső tagról. <i>Konkoly Miklós</i> tisz. tagtól	— > 30 >
	VI. Paúr Iván lev. tagról. <i>Hampel József</i> l. tagtól	— > 50 >
	VII. Pauer János l. tagról. Dr. <i>Czobor Béla</i> l. tagtól	1 > 20 >
	VIII. Heer Oszvald külső tagról. <i>Klein Gyula</i> l. tagtól	— > 80 >
	IX. Balogh Kálmán r. tagról. <i>Hőgyes Endre</i> r. tagtól	1 > 20 >
	X. Pott Frigyes Ágoston k. tagról. <i>Pecz Vilmos</i> l. tagtól ...	— > 40 >
	XI. Danielik János t. tagról. <i>Szvorényi József</i> t. tagtól	— > 60 >
	XII. Apáthy István r. tagról. <i>Mattekovics Sándor</i> l. tagtól	— > 60 >
	XIII. Rómer F. Flóris r. tagról. <i>Hampel J. l.</i> tagtól	1 > 20 >
	XIV. Zsigmondy Vilmos l. tagról. <i>Péchy Antal</i> l. tagtól	— > 50 >
	XV. Rónay János Jácint r. tagról. <i>Pór Antal</i> l. tagtól	— > 60 >

VII. KÖTET.	I. Pesty Frigyes r. tagról. <i>Ortvay Tivadar</i> l. tagtól	— > 80 >
	II. Gorové István t. tagról. <i>György Endre</i> l. tagtól	— > 40 >
	III. Beöthy Leó l. tagról. <i>György Endre</i> l. tagtól	— > 40 >
	IV. Jendrassik Jenő r. tagról. <i>Klug Nándor</i> l. tagtól	— > 60 >
	V. Rádsza Rádszendralála Mitra k. t.-ről. <i>Duka Tivadar</i> l. tagtól	— > 80 >
	VI. Kacskovics Lajos l. tagról. <i>Nagy Iván</i> r. tagtól	— > 20 >
	VII. Ballagi Mór r. tagról. <i>Imre Sándor</i> r. tagtól	1 > — >
	VIII. Lenhossék József r. tagról. <i>Mihalkovics Géza</i> r. tagtól ...	— > 90 >
	IX. Haán Lajos l. tagról. <i>Zsilinszky Mihály</i> l. tagtól	— > 60 >
	X. Keleti Károly r. tagról. <i>Jekelfalussy József</i> l. tagtól	— > 60 >

VIII. KÖTET.	I. Szücs István lev. tagról. <i>Ballagi Géza</i> l. tagtól	— > 60 >
	II. Renan mint orientalista. <i>Goldziher Ignác</i> r. tagtól	2 > — >
	III. Pančić József külső tagról. <i>Kanitz Ágost</i> l. tagtól	— > 80 >

VIII. KÖTET.	IV. Bárá Kemény Gábor t. tagról. <i>György Endre</i> l. tagtól ...	— kor. 60 fill.
	V. Wenzel Gusztáv r. tagról. <i>Vécsey Tamás</i> r. tagtól ...	1 > 50 >
	VI. Sir Richard Owen k. tagról. <i>Margó Tivadar</i> t. tagtól ...	1 > — >
	VII. Vajkay Károly l. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól ...	— > 60 >
	VIII. Grünwald Béla l. tagról. <i>Láng Lajos</i> r. tagtól ...	— > 60 >
	IX. Deák Farkas r. tagról. Bárá <i>Radvánszky Béla</i> t. tagtól ...	— > 30 >
	X. Szabó Károly r. tagról. <i>Szilágyi Sándor</i> r. tagtól ...	— > 30 >
	XI. Markusovszky Lajos t. tagról. <i>Högyes Endre</i> r. tagtól ...	— > 60 >
	XII. Roscher Vilmos k. tagról. <i>Kautz Gyula</i> r. tagtól ...	1 > 50 >
IX. KÖTET.	I. Cantù Caesar k. tagról. <i>Óváry Lipót</i> l. tagtól ...	— > 60 >
	II. Dankó József lev. tagról. <i>Pór Antal</i> r. tagtól ...	— > 60 >
	III. Nagy Imre r. tagról. <i>Fejérpataky László</i> r. tagtól ...	— > 50 >
	IV. Ludwig K. F. V. k. tagról. <i>Klug Nándor</i> r. tagtól ...	— > 60 >
	V. Kronecker Lipót k. tagról. <i>Rados Gusztáv</i> l. tagtól ...	— > 30 >
	VI. Margó Tivadar t. tagról. <i>Entz Géza</i> r. tagtól ...	— > 60 >
	VII. Gneist Rudolf k. tagról. <i>Concha Győző</i> l. tagtól ...	— > 80 >
	VIII. Du Bois-Reymond E. k. tagról. <i>Thanhoffer L.</i> r. tagtól ...	— > 60 >
	IX. Xántus János l. tagról. <i>Mocsáry Sándor</i> l. tagtól ...	— > 60 >
	X. Hazslinszky Frigyes r. tagról. <i>Mágócsy-Dietz S.</i> l. tagtól ...	— > 80 >
	XI. Finály Henrik l. tagról. <i>Márki Sándor</i> l. tagtól ...	1 > 20 >
	XII. Török József és Antal Géza tagokról. <i>Högyes Endre</i> r. tagtól ...	— > 60 >
X. KÖTET.	I. Spencer Wells k. tagról. <i>Duka Tivadar</i> l. tagtól ...	— > 30 >
	II. Szathmáry György l. tagról. <i>Zsilinszky Mihály</i> r. tagtól ...	— > 60 >
	III. Gladstone W. E. k. tagról. <i>György Endre</i> l. tagtól ...	— > 60 >
	IV. Ábel Jenő l. tagról. <i>Hegedüs István</i> l. tagtól ...	— > 60 >
	V. Horvát Boldizsár t. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól ...	1 > — >
	VI. Nagy Iván r. tagról. <i>Márki Sándor</i> l. tagtól ...	— > 40 >
	VII. Mihalkovics Géza r. tagról. <i>Thanhoffer Lajos</i> r. tagtól ...	— > 50 >
	VIII. Pasteur Lajos k. tagról. <i>Högyes Endre</i> r. tagtól ...	1 > — >
	IX. Capasso Bertalan k. tagról. <i>Óváry Lipót</i> l. tagtól ...	— > 30 >
	X. Jurányi Lajos r. tagról. <i>Mágócsy-Dietz Sándor</i> l. tagtól ...	1 > — >
	XI. Bunsen Róbert k. tagról. <i>Than Károly</i> r. tagtól ...	1 > — >
	XII. Gr. Andrássy Manó l. tagról. <i>Br. Radvánszky Béla</i> t. tagtól ...	— > 30 >
XI. KÖTET.	I. Domanovszky Endre l. tagról. <i>Alexander Bernát</i> l. tagtól ...	— > 30 >
	II. Hauer Ferencz k. tagról. <i>Böckh János</i> l. tagtól ...	1 > 20 >
	III. Télfy Iván l. tagról. <i>Pecz Vilmos</i> l. tagtól ...	— > 80 >
	IV. Szilágyi Sándor r. tagról. <i>Fraknoi Vilmos</i> r. tagtól ...	2 > — >
	V. Laufenaue Károly l. tagról. <i>Kétly Károly</i> l. tagtól ...	— > 30 >
	VI. Arneth Alfréd k. tagról. <i>Károlyi Árpád</i> r. tagtól ...	— > 40 >
	VII. Hollósy Jusztián l. tagról. <i>Fehér Ipoly</i> t. tagtól ...	— > 40 >
	VIII. Jekelfalussy József r. tagról. <i>Vargha Gyula</i> l. tagtól ...	— > 40 >
	IX. Fodor József r. tagról. <i>Högyes Endre</i> r. tagtól ...	— > 20 >
	X. Horvát Árpád l. tagról. <i>Károlyi Árpád</i> r. tagtól ...	— > 40 >
	XI. Halász Ignác l. tagról. <i>Szilasi Mórincz</i> l. tagtól ...	— > 40 >
XII. KÖTET.	I. Taine Hippolyt k. tagról. <i>Alexander Bernát</i> l. tagtól ...	— > 60 >
	II. Heller Ágost r. tagról. <i>Fröhlich Izidor</i> r. tagtól ...	— > 60 >
	III. Kerékgyártó Árpád l. tagról. <i>Békefi Remig</i> l. tagtól ...	— > 60 >

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
ELHÚNYT TAGJAI FÖLÖTT TARTOTT
EMLÉKBESZÉDEK.

SZERKESZTI A FŐTITKÁR.

XII. KÖTET. — 5. SZÁM.

BETHLENFALVI BALÁSSY FERENCZ
EMLÉKEZETE

SZENTKLÁRAY JENŐ

L. TAGTÓL.

(Olvastatott a M. Tud. Akadémia 1904. április 25-én tartott összes ülésén.)

ARCZKÉPPPEL.

Ára 80 fill.

BUDAPEST.

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA.

1904.

EMLÉKBESZÉDEK

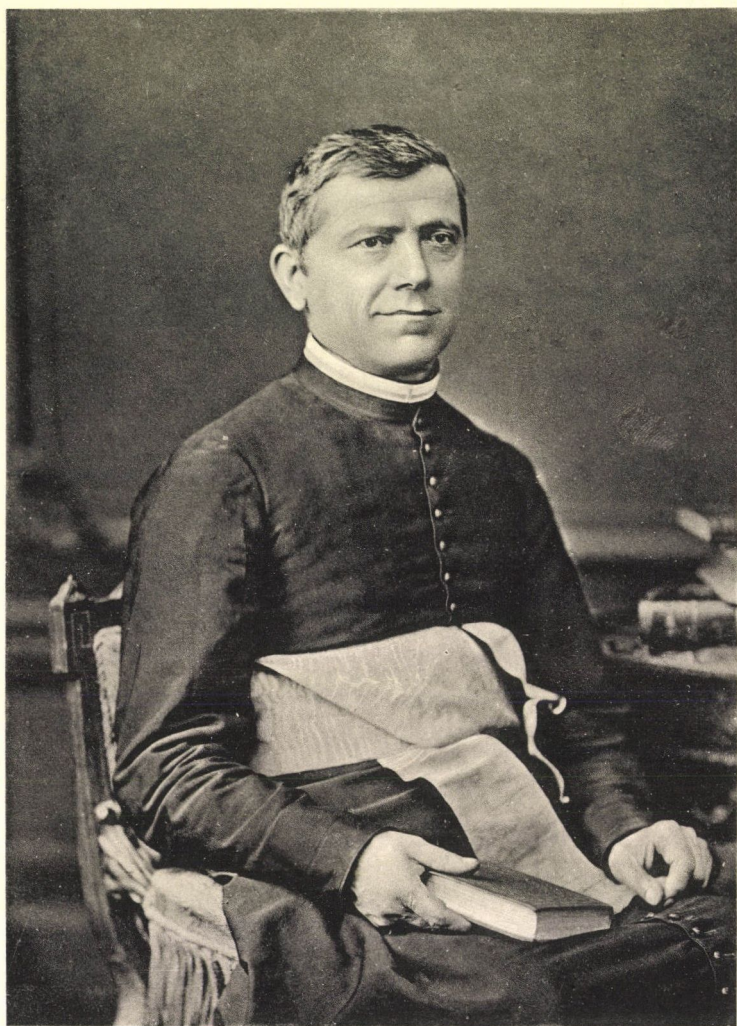
A M. T. AKADÉMIA ELHÚNYT TAGJAIRÓL.

I. KÖTET.	I. Korponay János l. t.-ről. <i>Kápolnai Pauer István</i> l. tagtól	— kor. 20 fill.
	II. Suhayda János lev. tagról. Dr. <i>Konek Sándor</i> r. tagtól ...	— » 20 »
	III. Morócz István lev. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól ...	— » 20 »
	IV. Révész Imre l. tagról. <i>Ballagi Mór</i> r. tagtól ...	— » 40 »
	V. Broca Pál külső tagról. <i>Lenhossek József</i> r. tagtól ...	— » 60 »
	VI. Asbóth Lajos lev. tagról. <i>Kápolnai Pauer István</i> lev. tagtól	— » 20 »
	VII. Ami Boué külső tagról. Dr. <i>Szabó József</i> r. tagtól ...	— » 20 »
	VIII. Fabritius Károly lev. tagról. <i>Kozma Ferencz</i> lev. tagtól ...	— » 80 »
	IX. Jerney János emlékezete. <i>Gyárfás István</i> lev. tagtól ...	— » 40 »
	X. Mihályi Károly lev. tagról. <i>Domanovszky Endre</i> lev. tagtól	— » 20 »
II. KÖTET.	I. Molnár Aladár levelező tagról. <i>Tanárky Gedeon</i> l. tagtól	— » 40 »
	II. Árkosi Benkő Dániel lev. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	— » 20 »
	III. Mailáth Gy. emlékezete. Gr. <i>Szécsen Antal</i> t. tagtól ...	— » 20 »
	IV. Charles Róbert Darwin k. tagról. <i>Margó Tivadar</i> r. tagtól	— » 80 »
	V. Wöhler Frigyes k. tagról. <i>Nendtvich Károly</i> l. tagtól ...	— » 20 »
	VI. Érkövy Adolf l. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> l. tagtól ...	— » 20 »
	VII. Zsivora György l. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> rendes tagtól ...	— » 40 »
	VIII. Fenzl Ede k. tagról. Dr. <i>Haynald Lajos</i> igazg. és t. tagtól	— » 60 »
	IX. Sainte-Claire Deville Henrik k. t.-ről. <i>Than Károly</i> r. tagtól	— » 60 »
	X. Mignet Ferencz k. tagról. <i>Trefort Ágoston</i> igazg. tagtól ...	— » 20 »
III. KÖTET.	I. Tarczay Lajos rendes tagról. <i>Török József</i> r. tagtól ...	— » 20 »
	II. Thiers Lajos Adolf k. tagról. <i>Trefort Ágoston</i> t. tagtól	— » 20 »
	III. Lönnrot I. k. tagról. <i>Hunfalvy Pál</i> r. tagtól ...	— » 40 »
	IV. Baintner János l. tagról. <i>Apáthy István</i> r. tagtól ...	— » 20 »
	V. Guizot Ferencz k. tagról. <i>Trefort Ágoston</i> t. tagtól ...	— » 20 »
	VI. Horváth Cyrill tiszt. tagról. Dr. <i>Pauer Imre</i> tiszt. tagtól	— » 20 »
	VII. Davis József Bernát k. tagról. <i>Lenhossek József</i> rendes tagtól	— » 40 »
	VIII. Vandrák A. lev. tagról. <i>Vécsey Tamás</i> lev. tagtól ...	— » 40 »
	IX. Konek Sándor r. tagról. <i>Kautz Gyula</i> r. tagtól ...	— » 20 »
	X. Kruesz Krizosztom t. tagról. <i>Hollósy Jusztinián</i> lev. tagtól	— » 40 »
IV. KÖTET.	I. Zsoldos Ign. r. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól ...	— » 60 »
	II. Benfey Tivadar k. tagról. <i>Budenz József</i> r. tagtól ...	— » 20 »
	III. Frankenburg Adolf l. tagról. <i>Vadnai Károly</i> l. tagtól ...	— » 40 »
	IV. Tárkányi Béla József t. tagról. <i>Szvorényi József</i> t. tagtól	— » 60 »
	V. Dr. Henle Jakab k. tagról. Dr. <i>Mihalkovics Géza</i> r. tagtól	— » 20 »
	VI. Pompéry János l. tagról. <i>Joannovics György</i> t. tagtól ...	— » 20 »
	VII. Gyárfás István l. tagról. <i>Szilágyi Sándor</i> r. tagtól ...	— » 20 »
	VIII. Kovács Pál lev. tagról. <i>Vadnai Károly</i> r. tagtól ...	— » 20 »
	IX. Ladányi Gedeon l. tagról. <i>Szabó Károly</i> r. tagtól ...	— » 20 »
	X. Korizmics László t. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól ...	— » 20 »

Balásy Ferenc

BETHLENFALVI BALÁSSY FERENCZ EMLÉKEZETE.

SZENTKLÁRAY JENŐ 1. tagtól.

(Olvastatott a M. T. Akadémia 1904. április 25-én tartott összes ülésén.)

I.

Nálunk magyaroknál, mint általában a kisebb nemzetknél, érdemül esik minden lépés, még a legparányibb igyekezet is, melylyel valaki hazája diszt emelni, nemzete műveltségét és tudományos haladását előbbre vinni igyekszik. Annál nagyobb elismerés illeti meg azt a munkálkodást, mely tülemelkedve a köznapi tevékenység határain, egy egész élet fölláldozó fáradaimaival szenteli magát maradandó értékű alkotásokra.

Mikor a M. T. Akadémia elhunyt tagjainak emlékét megkoszorúzza, az egész nemzet háláját rója le Magyarországnak szellemi munkásai iránt, kik a közönségesnél többet tettek az ország javára és irányító hatással voltak a nemzet műveltségére és tudományos ismereteire. Az Akadémia részrehajlás nélkül, tekintet nélkül a rangra, osztályra, vallásra, faji származásra vagy bárminő társadalmi állásra, hódol az ő elköltözött tagjai emlékének, egyedül a teljesített munka érdemét méltányolva bennök.

Az a férfi is, kinek a mai napon kegyeletünk babérlombját nyújtjuk, *Bethlenfalvi Balássy Ferencz*, nagyon egyszerű, igénytelen falusi kath. pap volt. De a papságnak ma már ritkuló ahhoz a nemes és előkelő csoportjához tartozott, melynek tagjai nem a semmittevés és kényelemszeretet alacsony völgyeiben élvezik ki kiváltságos állásuk előnyeit,

hanem fölemelkedve a munka és kötelesség ideális régióiba, az emberi és honfiúi földadatok hegytetőire, ebből a magasabb szempontból tekintik hivatásukat, s szakadatlanul dolgozva és fáradozva, állásuk kedvezményeit a közjó hasznára, a haza *egyetemes céljainak* előmozdítására fordítják. Balássy épp az egyházi állás komoly fölfogásából és értelmes fölismeréséből meríté az ösztönt és erőt tudományos munkálkodásához és azoknak a nehézségeknek leküzdéséhez, melyekkel elszigetelt falusi helyzetében az oknyomozó történettudomány meredek ösvényein lépten-nyomon találkoznia kellett.

Általában a magyar papi rend, *hitvallási különbség nélkül*, mindenkor kivette a maga részét azokban a mozgalmakban, melyek a tudomány és irodalom fejlesztését, a szépművészetek ápolását, a haladást és fölvilágosodást szolgálták. Papok, tudósok, írók és művészek rég időktől fogva testvéri szövetségesei egymásnak. Az oltár szolgálai mindenütt és minden időkben szoros barátságot tartottak a műzsákkal. Az Irás szavai: »Labia sacerdotis custodiunt scientiam« (Malach. II., 7.) hovatovább parancsoló törvényül szólnak a papi embernek és egyenesen kötelességévé teszik, hogy tudományos ismereteket gyűjtsön, műveltségre törekedjék, szeresse az igazságot s örömét találja a kutatások nehézségeiben és sikereiben. »Tüzet jöttem bocsátani a földre — mondja az Úr — és mit akarok, hanem hogy fölgyuladjon« (Lukács, 12.). »Az egyház nevelte nagyra a tudományt és művészetet, képezte az embereket magánúton és a közoktatás terén« (XIII. Leo: Inscrutabili Dei consilio). Az egyház inti a papságot: »Keressék a bölcsességet és minden jószágok fölött okosságot szerezzenek« (Szt. Jeromos: Nepotiánhoz). Az egyház tudónyszeretetét hangsúlyozta Dupanloup, a hírneves orleansi püspök, midőn a francia Akadémiában székét elfoglalva imigyen szólt: »Késéget nem szenved, hogy az egyház mindenek előtt az isteni tudományokat műveli; mindazonáltal oly törvényekkel bir, melyek tiltják a bemenetelt szentélyébe azoknak, kik a világi tudományokban járatlanok.« (Egybegyűjtött munkái.)

A magyar kath. klérus kiválóbb szellemei élénk tudatában voltak a papi rend természetéből folyó magasztos

hivatásuknak. A szent királyoktól adományozott gazdag birtokokat is csak azon a czimen tarthatta meg mostanáig a magyar kath. egyház, hogy e javakat a vallás és erény támasztékaivá, a honvédelem segédforrásaivá s a tudomány és kultura gyümölcöző tőkéivé tette. *Maradása ezeknek a javaknak jövőre szintén csak úgy válik az egyház és haza közös érdekeinek hasznára, ha azok kiválóbb munkássággal szerzett érdemek jutalmazására fordíttatnak, s jeles papok kezébe letéve, az egyház szükségletein túl állami és nemzeti célokat szolgálnak, hogy magyar népünk értelmi és anyagi fölemelésének áldásforrásaivá legyenek.*

S valóban, t. Akadémia, nincs a művelt kontinensen egyetlen tartomány sem, hol a papság oly bőkezű áldozatkészséggel járult volna a közművelődés céljaihoz, mint azt nálunk Magyarországon tette. Csak magáról az egri egyházmegyéről szólva, főpásztori székén régebben Bakács, Oláh, Veráncsics, Telekessy, Barkóczy és Eszterházy, a múlt évszázadban pedig Fuchs, Fischer, Pyrker és Bartakovics ültének, kik lelkes műpártolásukkal, virágzó nevelő- és tanintézetek alapításával tisztelt nevet vívtak ki maguknak hazánk művelődéstörténetében, székvárosukat pedig el nem muló díszszel és fénynyel övedzték. A szellemi munkálkodásnak alig van olyan ága, melyben a magyar papság köréből kiváló mestereket ne tudna fölmutatni nemzeti kulturtörténetünk. A magyar klérus nemcsak főiskoláink tanszékein tündökölt ragyogó elmékkal, de hazai tudományosságunknak ezt a legfőbb intézetét, a M. T. Akadémiát is kezdettől fogva félszázadon át oly nagyszabásu tehetségekkel népesíté be, kik részint mint fölfedező úttörők, részint mint nagybecsű irodalmi alkotások szerzői, ébresztve idehaza nemzetünk szellemi termőképességének tudatát és gyümölcözővé téve munkaerejét, szülőföldjük határain túl is becsületére váltak a magyar névnek. Árnyaik itt lebegnek körülöttünk! Életök példája buzdító tanulság: *miképp kell a papi állást a haza szolgálatában hasznossá tenni, az egyház tiszteletének emelésére és a papi rend tekintélyének megővésére.* Mert kétségtelen, t. Akadémia, hogy a klérus tevékeny részvéte a magyar nemzet művelődésében oly bensőleg szövő-

dik egybe hazánk egyetemes kulturtörténetével, hogy szinte a magyar egyház virágzásának avagy elhanyatlásának korszakait tünteti föl az a mérték, mely szerint a klérus nemzeti közéletünk terén érvényesülni tudott.

Ennek az igazságnak idejekorán fölismerésével indult el Balássy Ferencz tudományos írói pályájára. Mint a bátor hajós el volt ugyan készülve a szembejövő akadályokra; de élt keblében a hit, hogy csüggedetlen elszántsággal biztosan eléri kitűzött céljának révpartját, s ismeretlen világokban tán még egy-két új gyarmatot is meghódíthat hazájának.

II.

Moldvaország határán, alig húsz percznyire Székely-Udvarhelytől, a Nagy-Küküllő balparti kies völgyében, szerényen húzódik meg egy kicsiny székely község: *Bethlenfalva*. Festői hegycsoportok, Budvár, Rez és Szarkakő ölelik körül minden oldalról. Távolabb mögöttük kéklik a Kárpátok zordon trachit hegytömege, legfölül a fehérfelhős Hargita. Égbemeredő mohlepte ormáról szabad szemmel tekinthetni át Erdély egész birodalmát.

A természetnek ebben az ékes ölében látta először a napvilágot Balássy Ferencz. Született Bethlenfalván 1821-ben december 9-én. Apja, Bethlenfalvi Balássy János földművelő, — anyja, a szelidlelkű Simó Sára, ősrégi nemes székely familiákból valók.¹⁾ A Balássyak Csíkből kerültek a Küküllő mellékére, Udvarhelyszékbe. Nevöket már 1548-ban említi a hét székely törzsfőtől eredő hadnagyok és bírák jegyzéke.²⁾ 1614-ben mint primipilusok, lófők, szerepelnek a székely nemesség soraiban.³⁾ Valószínű, hogy ebből a nemzetségből emelkedett föl az a Balássy Ferencz is, ki egykoron Bethlen Gábor fejedelem udvarházában főlovászmester volt.⁴⁾ A Básta-

¹⁾ Nagy Iván: Magyarország családai. (Pótkötet) 46. l.

²⁾ A bécsi cs. és kir. udv. titkos levéltárban.

³⁾ Székely-udvarhelyi megyei levéltár. Legrégibb lustrális jegyzék.

⁴⁾ Felesége, egy Gyulay leány, kevély és eszelős asszony hírében állott. Fia, egy jobbágyuk leányával együtt, vízbe ölte magát.

féle összeírás szerint a család, mint birtokkal bíró család, 1662-ben már Bethlenfalván lakott.¹⁾

Az a ház, melyben a mi ünnepeltünk született, Bethlenfalva közepén állt, az országút szélén. Alacsony székely faház volt, iratos kötött kapuzattal. Szembe vele a Küküllő tulsó partján Kadicsfalva terül el, közös egyházközség Bethlenfalvával. Balássy szülőháza ma már nincs ugyan meg, de a helyén most is ereszes faház áll, egészen a réginek mintájára építve.

Abból a szegényes, de barátságos székely hajlékból járt ki Balássy Ferencz gyermekkorában a virágos mezőkre pásztorkodni, vagy a szántóföldön segíteni szüleinek a gazdaságban. A vidék, hol a nyájat játszadozva legelteté, dús-gazdag történeti talaj. Minden rög, melyet az ekevas kihány, tele van ott a székelyek multjának érdekes emlékeivel. Udvarhely városához és remek vidékéhez fűződnek a Székelyföld szállongó hagyományai s regényes hőslegendái. E hagyományok és legendák mind megelevenedtek a gyermek Balássy képzeletében, mikor otthon a családi körben az öregek meséit hallgatá, vagy mikor künn a szabadban egyedül bolyongva, elmerengett a szirttetőkőről letekintő lovagvárak romjain. Ott van Bethlenfalva fölött Budvára az ő Attila-mondáival. Nem messze tőle van a Jézus-kápolna, hol a rege szerint a magyarok »Jézus« kiáltással a pogány székelyeket legyőzték. A kápolnán túl terjeszkedik az agyagfalvi rét, a székelység Rákosmezeje, hol egykoron nemzetgyűléseiket tartották. Udvarhely megyéből és e megyének az ősök szellemét és szokásait őrző erdőségeiből, hegyzugos falvaiból áradtak szét hazánkban a legkedvesebb népmeséink, legszebb történeti balladáink, a székely népköltészetnek igazi drágagyöngyei.

A hangulat tehát, a mit mindezeknek varázshatása a gyermek Balássyban felköltött, oly élénk színekkel tükröződött le képzeletében és oly mélyen vésődött lelkébe, hogy

---

miatta. Erről regél a »Kádár-Kata« című remek népballada, mely az udvarhelyszéki Szent-Erzsébet nevű faluban szerepel.

¹⁾ *Székely Oklevéltár*, V. k.

később egész életén át, valahányszor csak szülőföldjére visszagondolt, újra meg újra föltámadt agyában, benépesítve álmodozásra hajlandó elméjét a székely regivilág hős alakjaival és csodás eseményeivel. Ezek a tündéri látományok földterítették kedélyét s éveinek még késő alkonyát is aranyos verőfényvel sugározták be. Gyermekkori impressióiból fakadt az üde forrás, mely a tudós buvár számára egy fantasztikus kincsesbánya anyagát emelte fölszínre, hogy belőle nemzeti multunk számos érdekes epizódját fejtsse ki. S ha Balássynak ez az igyekezete nem sikerült is a széke-lyekről irt minden munkájában, — ha a rideg kritika szemeiben nem is minden csöppentett igazság, a mit ő lelki elragadá-sában valóságos történetnek nézett: azért mégis méltán megilleti őt hálás elismerésünk; mert rámutatott a székelyek hajdani századainak számos problémáira, számos homályos kérdést végérvényesen eldöntött, és nem egy dologban mint úttörő és fölfedező nagyon becses fejezetekkel gazdagította Magyarország históriáját.

Balássy az elemi tanulást szülőhelyén, a bethlenfalvi népiskolában kezdé. Folytatta Székely-Udvarhelyen, hol 1833—1835-ben elvégezte a 2-ik elemi osztályt s utána még az 1—2-ik gimnázialis tanfolyamot is. Az akkori elemi népiskolák tanítása legfőképpen a hitérzelem fejlesztésére irányult. A régi magyar társadalom erényei valláserkölcsi alapon épültek föl. Az ismeret elemeinek gyűjtögetésével és az értelem gyakorlásával érlelődött meg a gyermekben a valláserkölcsiség is: az örök szépnek, jónak és igaznak szeretete és tisztelete. A gyermeknevelésnek ezt a nemes módját nemcsak a család vallásos hagyományai támogatták boldogult tagtársunknál, de napról napra mindjobban erősödött benne a vallásos érzés a falu csinos románstílusú templomában is. Ezt a templomot 1812-ben apai ágon fölmenő egyik nagybátyja, Balássy Pál kanonok és választott novii püspök építteté szülőhelyének emlékül. Ebbe a templomba járt el naponként a kis Ferencz ministrálni a miséző lelkésznek. A családi templom főoltárának gyönyörű Mária-képe előtt fogamzott meg szívében az eltökélés, hogy az egyházi pályát választja élete hivatásául. Hozzá tartozói meglelégedéssel vet-

ték tudomásul áhítatos szándékát, s mint említém, Udvarhelyre küldték tanulni, hol az elemi iskola végeztével két latin osztályt is végzett az ottani ötosztályu kath. gimnáziumban.

Ez az intézet kezdettől fogva legkeresettebb felekezeti iskolája volt Erdély keleti részeinek. Annak idején a jezsuiták alapították, Bethlen Gábor híres református kollégiumának ellensúlyozására. 1695-től kezdve öt esztendeig a jeles magyarságu bibliafordító, Káldy György volt a gimnázium igazgatója. Baróti Szabó Dávid, Vergilius első magyar hexameteres fordítója, a retorikát tanította Udvarhelyen.

1833—1835-ben is, mikor Balássynk az első és második osztályt járta, jeles férfiak tanítottak az intézetben. Salamon Alajos, Nagy Lajos és Sólyom Antal voltak Balássy Ferencz első latin tanárai. Gondos vezetésük mellett a még nagyon fiatal, de egészséges kis székelly fiú, az ő nyílt eszével, szorgalmával és példás magaviseletével, csakhamar az első eminensek közé küzdötte föl magát. Ez által aztán magára vonta Magyarországon lakó nagybátyjának, ifj. Balássy Pál tiszapüspöki esperes-plebánosnak figyelmét. Minthogy pedig időközben a fiú szülei egymásután elhaltak, a könnyőreletes szívű Balássy Pálra hárult a rokon köteleesség, fölnevelni és tovább taníttatni szép reményekre jogosító árva unokacsét.

A családi és faji szeretetnek szép vonása a székelyeknél, hogy az atyafiságban az erősebb mindig kezet nyújt a gyöngébbnek, hogy őt fölemelje. Ha valamely székelly családnak több figyermeke van, az okosabbikat taníttatni szokták, hogy legyen belőle a család büszkesége és szükség esetén gyámola. Az otthonmaradtak aztán megosztzkodnak az iskolázott fiú örökségén, minthogy az az iskolázás költségeivel úgy is kivette már a maga jussát. Ez az ősi székelly szokás sok derék papot, katonát, tanárt, tisztviselőt nevelt már a magyar hazának. Ünnepeztünknek a nagybátyja is, a tiszapüspöki esperes-plebános, ennek a dicséretes szokásnak a révén került ide az országba. Őt is egy rokona, Bethlenfalvi Pál András hozta be Erdélyből Egerbe, hol később Hevesmegye közügyeiben mint szolgabíró vett részt

és jókora vagyont hagyott maga után. Pál András pedig a már említett novii vál. püspök pártfogásával jött be hozzánk és apa helyett nevelőapát adott Balássynknak a tiszapüspöki pap személyében.

Az időtájon élénk üzleti forgalom folyt Udvarhely és Debreczen között. Apró lovaktól vontatott gyékényernyős szekereken jártak-keltek a székely asszonyok, hegyi túrórt és pálinkát szállítva Debreczenbe, a honnan viszont jófajta magyar posztót és fehérnemű holmit vittek haza a Székelyföldre. Ilyen alkalmatossággal hozták ki szíves udvarhelyi nők 1835-ben a kis Balássy Ferenczet a Hajduságba. Hogy a hosszú úton baja ne essék, Udvarhelyszék lustrális levéllel látta el, ajánlva őt mindenkinek jóindulatába, »mint ki székely szabad nemességben élő familiából született, és egy testvér azokkal a Balássyakkal, a kik nemes Nagy-Magyarországon laknak«.

A tiszapüspöki lelkész gondoskodásából Balássy előbb Szolnokon, majd Gyöngyösön folytatta iskoláit. 1838—1839-ben Budán végezte az ötödik és hatodik gimnázialis osztályt, s még 1839-ben fölverték az egri érseki megye növendékpapjai közé. Egerben az érseki liceumban hallgatta 1840—1841-ben a kétévi bölcséleti és 1842—1845-ben a négyévi hittani tanfolyamot. Ugyancsak az egri liceumban látogatta magánszorgalomból a jogi előadásokat is. 1844-ben a pesti tudományegyetemen az európai jogból és a magyar közjogból Frank Ignác rektor bizonyítványa szerint: »rite et eminenter« levizsgázott.

Az egri kispapok közt Tárkányi Béla volt Balássynak bizalmas barátja. Tárkányi akkor már kimagaslott társai közül. Toldy Ferenczczel levelezett, s már mint másodéves hittanhallgató a Kisfaludy-Társaság pályázatán egy szatírával, meg egy balladával dicséretet nyert. Balássy megbámulta barátját, kinek élénk és szellemes társalgása, olvasottsága és jó szíve egészen lekötötte figyelmét. Sokat tanultak együtt és sok légvárat is építettek együtt. A szemináriumba akkor már betört az ébredő újkor napsugara, mely a pesti egyetemen és a vidéki főiskolákon a magyar ifjúságot lelkesedésre hevítette. A kispapok önképző köröket szerveztek

maguk közt, eszmecserékkel mulatoztak, hazafias költeményeket és szónoki műveket szavaltak, írásbeli dolgozatokat készítettek és egymás bírálgatásával tölték el szabad idejüket. Volt szép, tartalmas könyvtáruk, olvastak újságot és járatták Bajza, Vachott és Garai szépirodalmi folyóiratait. Tárkányi és Balássy legszorgalmasabb tagjai valának az önképző körnek. Mindketten el voltak ragadtatva az épp akkor országos hírre kapott Petőfinek az »Athenaeumban«, »Honderüben« és a »Regélőben« megjelent gyönyörű lírai költeményeitől. Elképzelhetjük hát azt az örömet, a lelkesedésnek azt a riadalmas kitörését, midőn 1844. évi februárban, egy dermesztő hófúvásos téli napon, egész váratlanul egyszerre csak betoppan a szemináriumba Petőfi Sándor. A költő gyalogszerrel jött Debreczenből a borzasztó téli időben. Vendégül jelenté magát Tárkányinál, ki végzett theologus létére Pyrker udvarában volt alkalmazva s külön szobával rendelkezett. Petőfi négy napig maradt Tárkányinál. Balássy tanuja és részese volt a határtalan lelkesedésnek, mely a fiatal levitanépet eltölté, midőn a kopott külsejű igénytelen poéta megcsillogtatta előttük hatalmas lángelméjét. Ezt a szép emléket soha sem mosta ki többé az idő Balássy lelkéből.

III.

Huszonnégy esztendő volt Balássy, mikor tanulmányait befejezte és eljutott végre leghőbb vágyainak kikötőjébe. Elérte célját, mely után csüggedetlen kitartással törekedett. 1845-ben áldozópappá szentelte föl Pyrker László egri érsek, nem sejtven még akkor, hogy egyházmegyéje majdani történetírója fejére esd é a Világosság Lelkének kiáradó sugallását.

Első káplánállomását 1845. évi okt. 3-án foglalta el Balássy Dorogházán, a felsőhevesi egyházkerület egy kicsiny helységében, a Mátra alján. Itt írta első följegyzéseit a vidék törőlszakadt magyarságának közmondásai- és tájszólásairól. Kutatott a dorogházi plebánia multja után is, melynek nyomai már a XIV. században föltalálhatók. Érdekemben megőszült nagybátyjáról (szül. 1777-ben), a tiszapüspöki

esperesről, azt a hírt közlék vele, hogy nagyon előregedett, sokat betegeskedik és terhére van már kivált a filiális községek lelkipásztori ellátása. Nem sokára az öreg csakugyan lépéseket tett az egyházmegye kormányánál, hogy öcsse személyében oly segéd társat kapjon, a ki minden hivatalos ügyekben helyettesíteni tudná őt és gyámola lenne roskadozó napjaiban. Így jutott Balássy egy év múlva, 1846-ban október 30-án, jóltevője oldala mellé Tiszapüspökibe, a kunok földjére, hol három évig káplánkodott, odaadással ápolva elaggott beteg nagybátyját is.

Itt érték a negyvennyolczas események. A hatalmas orkán, mely a népszabadság szárnyain Európát végig száguldotta, belesüvített a félreeső tiszavidéki faluba is. Balássy akkor élte nek tavaszán állott. Lelke tele volt szenvedelmes ábrándokkal a haza jövőjéről. Gyulékony fiatal szíven tüzes delejfolyamként rezgettek át a szabadságharcz hőstettei, melyekről beszélni hallott. Mikor meghallotta, hogy rokonai közül is tizennégy Balássy harczol a magyar honvédség zászlai alatt, semmi sem volt képes őt visszatartani, hogy ő is bele ne rohanjon a vészes izgalmak forgatagába. A honfi kötelesség szent ösztöne annyira erőt vett rajta, hogy legyőzvéen keblében még a vérségi szeretet és hála érzelmeit is, elszakítá őt atyai jóltevőjétől. Nem hallgatva a forradalom fegyverzajától halálra rémült beteg nagybátyja intelmeire és könyörgéseire, ott hagyta őt s 1848. július 30-án fölcsapott nemzetőrnek.

Mint közlegény végig küzdötte az egész függetlenségi harczot. Résztvett Görgey felvidéki hadjáratában, Klapka tokaji és kápolnai harczaiban, majd a tiszavárkonyi táborból Damjanics hadosztályával Szolnok alá vonult, hol 1849. márczius 5-én ő is ott volt annak a győzelmes magyar seregnek a soraiban, mely Szolnokból kiverte a németet és elfoglalta ezt a fontos hadifekvésű tiszaparti várost.

Mig ezek történtek, nagybátyja, Balássy Pál, nem szünt meg neheztelni elpártolt unokaöcscsére. Leköszönt parochiális javadalmáról is a nélkül, hogy öcsse utódlása érdekében csak egy lépést is tett volna. Az áldott jóltevőnek ez az elidegenedése valóságos csapást jelentett abban

az időben Balássy Ferencznek, ki a világosi fegyverletétel után állás és kenyér nélkül, üres marékkal bujdosott majd Hevesben, majd Borsodban, és csak jóbarátjainak szivességéből tartotta fenn magát. Felölté ugyan újra a papi talárt, de egyházi hivatalát egy darabig csak tengve-lengve folytathatá a török-szentmiklósi plebános jóvoltából, ki őt a saját felelősségére ideiglenes kíséret segédlelkésznek fogadta maga mellé. Valahára aztán, sok kérésre és utánjárásra, 1849-ben decz. 27-én megkapta a kinevezését ugyancsak Török-Szentmiklóstra valóságos káplánnak. Balássy nem szeretett beszélni ezekről a forradalmi élményekről és az inséges napokról, melyeket a fölfedezéstől való félelmében különféle rejtekhelyeken kellett átszenvednie.

Pyrker után az osztrák kormány új érseket nevezett ki Egerbe. A gondviselés úgy akarta, hogy a bár konzervatív érzésű, de máskülönben tetőtől talpig magyar gondolkodásu rozsnjai püspök, Kisapponyi Bartakovics Béla emeltessék föl a legmagyarabb egyházmegye főpapi székébe. Tapintatával, okosságával és kedélyességével annyira lekötölte maga iránt az abszolút kormány embereit, hogy azok az egri egyházmegyében sehol sem találtak kompromittált papokat. Balássy kilencz álló esztendeig háborítatlanul, teljes békességben maradhatott szentmiklósi káplánságában. E hosszú idő alatt a hivek osztatlan szeretetét és tiszteletét vivta ki magának példás jámborságával, kötelességtudásával és előzékeny, nyájas modorával.

1858-ban szeptember 14-én a gyöngyösi káplánságra helyezte át főpásztora, főképp egészségi okokból. Azonban csak néhány hónapig hagyták Gyöngyösön. Tizennégy évi káplánkodás után 1859-ben február 28-án elnyerte az egri papnevelő-intézet kegyuraságához tartozó bán-horváthi plebániát.

Bán-Horváth igénytelen helység Borsodmegye szentpéteri járásában. Az egri érsekség csekélyebb papi javadalmi közé tartozik. De a kevéssel is beérni tudó Balássy örömet fogadta el ezt a kis lelkeszséget, mert már harmincznyolcadik évét járta, és elvégre ő is önállóságra vágyódott. Mikor Bán-Horváthra került, bizonyára nem gondolta, hogy ez a

borsodi kis falu nevezetes emléke lesz életének és képző iskolája tudományos művelődésének. Bán-Horváthon ismerkedett meg plebániája egyik filiális községének Bánfalvának hírneves földesurával, Kazinczy Gáborral, a pozsonyi diéták nagy szónokával, a Kazinczy Ferencz eszméiért hevülő geniális íróval, ki sok csalódásai és hányattatásai után, mint Akadémiánk tagja, visszavonultan élt bánfalvi ódon kastélyában. Zajtalanul munkálkodott gazdag könyvtárában, szerkesztve Toldyval az »Új Magyar Múzeumot« és az »Újabb nemzeti Könyvtárt«, melyek hasábjain egész tömegét adta ki nagybecsű történelmi és kritikai dolgozatainak.

Balássynak első útja Bánfalvára vezetett Kazinczy Gáborhoz. Az ünnepelt férfit magyar szivességgel s mint jó barát fogadta a kedves megjelenésű művelt lelkész, kit névleg már ismert az »Új Magyar Múzeumban« megjelent *Székely Tanulmányok* és a »Magyar Tudományos Értesítő«-ben kiadott különféle történelmi közlemények révén. Balássy dolgozatai a székely kérdésekről nemcsak ismeretlen és szokatlan tárgyuknál fogva keltettek figyelmet a tudományos körökben, de az abszolutizmus korában nagy feltűnést is okoztak jellemzetes magyar nemzeti irányzatuk miatt. Kazinczy még keresve sem találhatott volna egyetértőbb szomszédot Balássynál. A két férfit közt csakhamar oly meleg barátság szövődött, hogy Balássy mindennapos lett a bánfalvi kuriában, melynek remek virágos kertje és lombozatos erdeje különben is kellemes enyhületet nyújtott neki. Kazinczy buzdítására és vezetése mellett behatóbban kezdett foglalkozni Magyarország árpádkori történetével és az első századok történeti földrajzával. Fölfogást, módszert és kritikát tanult Kazinczytól, és általa jutott összeköttetésbe a főváros szak-tudósaival, neves író emberekkel és a napisajtóval. Kazinczy fegyelmezte ábrándos csapongásokra könnyen hajló szellemét, s ő szoktatta komoly objektivitásra, jó ízlésre és írói előkelőségre. Ismeretsége Kazinczy Gáborral valódi nyereség és szerencse volt rá nézve. Nemcsak tanulmányainak kedvezett, de politikai és társadalmi magatartását is sok tekintetben helyes nyomra terelte. Maga írja az Akadémiához küldött életrajzi adataiban: »Kazinczy tanulságos és élvezetes tár-

salkodása és becses barátsága örökre feledhetetlen marad előtttem.«

A fenkölt gondolkodásu Bartakovics rendkívül szerencsés volt emberei megválasztásában. Nemcsak fölfedezni tudta megyéje tehetséges és munkás papjait, de meg is becsülte őket. Buzdításaival fokozta képességüket, anyagilag támogatta őket s elismerésével jutalmazta közhasznu tevékenységüket. Főpapi erényeinek fényében az egri aula, a káptalan, a liceumi tanári kar, több tehetséges vidéki pappal együttesen, díszes közművelődési centrummá fejlődött, a magyar irodalom és tudományosság olympusi telepévé virult föl, mely sokoldalú munkásságával imponált az egész országnak. Bartakovics környezetében s általa segítve aratták legszebb írói babérait — csak a jelesebbeket említve a már nem élők közül — Ipolyi, Tárkányi, Mindszenty, Pájer, Orosz Ádám, Porubszky, Pergér stb. Ugyanakkor Bartakovics hazafisága és határtalan jótékonyága, melylyel minden jövedelmét a haza oltárán áldozta föl, tette lehetővé a Theiner-féle vatikáni »Monumenták« kiadását, a Szentírás új magyar fordítását és Cantu Caesar magyar nyelvű világtörténetének közreadását.

Balássynak is Bartakovics volt a legigazabb pártfogója. Fölkeresve és kiválasztva őt papjai közül, lassankint mindig jobb és jobb helyzetbe hozta s alkalmat nyújtott neki az önképzés eszközeinek megszerzésére. A szűkös ellátásu Bán-Horváthon sem hagyta sokáig. 1862. április 29-én előmozdítá őt a saját érseki kegyuraságához tartozó jövedelmesebb felnémeti plebániára, megadván neki még abban az évben az investitúrát is. Felnémet az egri esperesség parochiája. Egészen közel esik Egerhez. Balássy könnyen használhatta tehát az egri könyv- és levéltárak segédeszközeit.

Felnémeten nyolcz évet töltött, sűrű levelezést folytatva Kazinczy Gáborral. Az ürt, mely érzékeny keblében a bizalmas jó barát közelségéből való távozásával támadt, Felnémeten Ipolyi Arnold egri kanonok és a központi papság több jelesének ismeretsége töltötte be. Gyakran bejárt Egerbe s csaknem egész irodalmi tevékenységét az egri egyházmegye történeti multjának földerítésére fordítá.

A török-szentmiklósiak nem tudván felejtetni egykori kedves káplánjukat, mikor a plebániájuk megüresedett, folyamodással járultak az érsekhez, hogy adja nekik lelkipásztorul Balássyt, a kihez szívvel-lélekkel ragaszkodnak. Bartakovics készséggel teljesíté a hivek kérését. 1870. évi május 5-én török-szentmiklósi plebánossá nevezte ki Balássyt. Alig foglalta el új állomását, kerületi paptársai 1870. május 30-án a kun-szentmártoni kerület esperesévé választották. E minőségében kedvelt főnöke volt kartársainak és buzgó pásztora hiveinek. Szeretettel legelteté az Úr nyáját, s különösen az ifjuság oktatására és nevelésére fordított nagy gondot. A mi időt a hivatalán túl megtakaríthatott magának, azt könyvei közt és íróasztalánál tölté. Írói munkásságának leggyümölcsözőbb szakát éppen az a tizenkét esztendő képezi, a mit Török-Szentmiklóson töltött. Mintha az eleven munkaképvé ellenállhatatlan erővel ragadta volna meg. Mint a kinek sietős a dolga, szinte lázas érdeklődéssel mélyedt el a felvidéki vármegyék őstörténetének nyomozásába. *Török-Szentmiklóson érte a kitüntetés, hogy a M. T. Akadémia, méltányolva tudását és irodalmi érdemeit, 1872-ben május 24-én, Lónyay Menyhért elnöksége és Arany János titkársága alatt, levelező tagjává választotta.*

1873-ban meghalt nagylelkű maecenása, Bartakovics érsek, kihez mindvégig a hála és tisztelet legbensőbb rajongásával ragaszkodott. Az apostoli szellemű magyar főpápkoporsójának bezárultával egy egész világ omlott össze Balássy keblében. Reményei, melyekkel magát öreg napjaira kecsegteté, zátonyra jutottak. Az a hite, a mit jó érsekének ígérete folytán keblében ápolt, *hogy egykoron ő is elveendi majd érdemei jutalmát, egyszerre összetört.*

Avagy nem várhatta-e Balássy jogosan, hogy munkás élete fáradaimaival legalább annyira vihesse, hogy öregségében, midőn a lelkipásztorkodás teendőit már nehezen végezheté, megérdemelt helyet kapjon ő is egyházmegyéje tizennégy kanonoki stallumainak valamelyikében? Hiszen hazánkban nem éppen ritka látványosság, hogy név és érdem nélkül szükölködő köznapi kis emberek fölkapaszkodnak egész a püspöki infulák szféráiba. A magyar közvélemény szó nél-

kül türi ezt, sőt hirlapi üdvözlésekkel köszönti a protekció lovagjainak versenyfutását az egyházi méltóságok és gazdag javadalmak után, midőn oly egyének, kik teljes életükben csak távolról nézték a némes munka embereinek veritékezését, eljönnek szüretelni és — mint egy illustris társunk a minapában mondá — érdem s munka nélkül egész nap-számot és hizlalt tulkot követelnek maguknak, sőt kapnak is. *Hogyne lett volna hát érdemes bármelyik magyar kanoniára Balássy Ferencz, ki nemcsak egyházának volt dísze, de hazája kulturális színvonalának emelésén is aligha többet nem lendített, mint kortársai közül akár száz distinguált pap együttvéve?*

Azonban Bartakovics halálával megszűnt Egerben a rokonlelkű egyházi literátoroknak az a munkás telepe, mely magas szárnyalású eszmék szolgálatában a magyar közművelődés *egyetemes céljait* tartotta szemelőtt, s félszázadon át virágkorszakát élve, irodalmunknak maecenásokat, tudósokat, szónokokat, klasszikus prózairókat és költőket nevelt. S így Balássy jogos igényei nem lettek kielégítve. Hatvan éves korában, 1881-ben deczember 28-án, a saját kérelmére elhívta őt főpásztora Török-Szentmiklósról és behelyezte ismét falusi plebánosnak az Eger melletti Makláron, reá ruháztatván ott is a kerület esperesi hivatalát. Ebben a helyzetben maradt aztán Balássy tizenöt esztendőn át. Mig Akadémiánknak ez a tiszteletre méltó aggastyán tudós tagja egy vidéki parochián a nap hevében, esőben és sárban halottakat kísért a temetőbe és végezte békés türelemmel s engedelmes megadással a jó lelkipásztor teendőit: *azalatt egy egész sereg ismeretlen alak haladt el mellette fényes és kényelmes egyházi fokozatokra.* »Nevökkel — mint a költő mondja — örökre elment az idők hajója«! Ellenben az észre nem vett és mellőzött maklári székely remetének dicsérete élni fog nemzedékről nemzedékre még akkor is, mikor már senki sem fogja többé tudni, ki sebezte meg az ő szegény fáradt szívét a méltatlanság fájó töviseivel.

Balássy Makláron, csak úgy mint azelőtt, mélyen beletemette magát történelmi tanulmányaiba. Nem annyira kutatott már — kora nem engedé azt neki — mint inkább

a régebbi kutatásai eredményét dolgozta föl, közbüleső sok pihenő pauzával ugyan, de annál több önfeláldozó szorgalommal. Azonkívül a társadalmi művelődés terén is tevékeny volt. A hol valami közszhasznú intézményt föltűnni látott, igyekezett azt tehetsége szerint támogatni. Figyelme kiterjedt az egész országra. A legtávolabb vidékekről siettek az irodalmi egyletek és közművelődési körök tagjukká választani őt. A »Magyar Történelmi Társulat« mindjárt megalakulásakor 1867-ben igazgató választmányi tagsággal tisztelte meg. Részint alapító, részint működő tagja volt az erdélyi »Kemény Zsigmond-Társaságnak,« az »Erdélyi Múzeumegyletnek,« a »Békésmegyei művelődéstörténeti Egyletnek,« a »Délmagyarországi tört. és régiségtudom. Társaságnak,« a »Tiszafüred-vidéki régészeti Egyletnek,« az »Archaeologiai Társaságnak« és a Szent-István-Társulat tudományos és irodalmi Osztályának.«

Mikor Maklára jött, hivei nagyobb részben németek voltak. Sikerült neki népszerűségével keresztülvinni, hogy a németjei évek során nemcsak megtanultak jól magyarul, de elsajátították a magyar szokásokat és elfogadták a magyar viseletet is. Balássynak nagy része van abban, hogy a német Maklárból nyelvben és érzésben valóságos magyar község lett, hol ma már csak a lakosság vénei beszélnek még németül.

1892-ben január 13-án nem várt meglepetés érte a maklári paplakot s nagy öröm a maklári hiveket. Az öreg plebánosnak királyi adománylevelet hozott a posta. A hetvenegy esztendő Balássy *czimzetes kanonokká* neveztetett ki negyvenhat évi szolgálat után: »tekintetbe véve erényes szép tulajdonságait, tudományos tanultságát, példás erkölcsi jámborságát és egyéb jeles tehetségeit,« mint a diploma mondja. Balássy barátai gratuláltak neki az ország minden vidékéről. Én is köztük voltam. Balássy csak hosszas megfontolás után s nagyon fanyarul válaszolt. Kitért belőle az elkeseredés. 1892. évi június 23-án írja nekem: »Figyelmet sem érdemel ez a szerény kitüntetés. Arra volt tulajdonképpen szánva, hogy a publikum szemébe por hintessék, hogy t. i. az én csekély érdemem is el van ismerve és

méltányolva. Ismerve az indokokat és körülményeket, nem sokra becsülöm.« Egy másik barátjának ezt írja: »Nagyon elkéstek vele. Ha a világ minden kincseit nekem adnák, akkor sem tehetnék jóvá, a mit ellenem vétettek.« Az Akadémiahoz beterjesztett életrajzi adataiban ismételve kijelenti: »A czimzetes kanonokságot valamint nem kerestem, úgy azt nem is valami nagy örömmel fogadtam.«

Három évre rá, 1895-ben szeptember 10-én, ünnepelte Balássy félszázados áldozópapságának aranymiséjét. Résztvettek az ünnepélyen egri káptalanbeli ismerősei, sok világi előkelőség és az egyházmegyei papság köréből számosan. Samassa érsek, ki akkor az erdélyi püspököt látogatva Gyulafehérvárott időzött, szép üdvözlő levéllel kedveskedett a jubilánsnak. »Félszázados áldozárságának ünneplése — úgy mond — örvendetes alkalmat nyújt nekem arra, hogy főpásztori változatlan jóindulatom újabb tanuságául legbensőbb üdvözlömetet küldjem ft. uraságnak, és pedig a körülmények kedvező alakulása folytán Erdély földjéről, e földről, melyhez mint szülőhelyéhez legdrágább gyermek-s ifjúkori emlékei fűzik, a melyek Isten kegyelméből hosszúra nyúlt életének ez örömnapján is bizonyára a legélénkebben újulnak föl lelkében. És én visszaemlékezéseihez jóleső megelégedéssel csatolhatom az Úr szolgálatában eltöltött életének munkássága fölötti elismerésemet s köszönetemet, s ezzel fokozhatom azon megnyugtató, fölemelő érzést, melyet a hű kötelességteljesítésre irányzott törekvés öntudata adhat meg lelkének s a jók kegyeletes ragaszkodása megérdemelt igazi jutalmul kísér. Egyházának s hazájának hű fia igyekezett lenni mindenkor. Minek tanusága az is, hogy a lelkipásztorkodás gondjai mellett, papi hivatásához híven, tudományos munkálkodás által is törekvék mindkettőnek javára szolgálni. Legyen a mostani ünnep lelkének igazi ünnepe. S midőn az Úr jótéteményeiért hálát mondva borul le oltáránál, érezze, hogy oda kíséri mindazoknak hálája, kiknek gondozását a Gondviselés reá bízta; kíséri tisztelőinek őszinte öröme s az én főpásztori áldásom.«

Az aranymise örömnapja képezi Balássy egyházi pályá-

jának kiemelkedő legderültebb magaslatát. Ő a maga szerénységében nem kívánta azt semmi különösebb cselekedettel emlékezetessé tenni. Talán módjában sem állott azt megtehetni. Az ő egyszerű, minden hivalkodástól ment természetese sem kedvelte az efféle külsőségeket.

Félszázados jubiláris ünnepét egy esztendővel élte túl Balássy. Egy évig élt még bágyadt testtel, de utolsó lehelteig tettvágyó munkaösztöntől eltelve, mely hosszú fáradalmas földi vándorlásának leáldozó estéjén sem engedett neki pihenő órát. Már hónapokkal előbb a halálsejtelmek sötét felhői árnyékolták be kedélyvilágát. Azt hívé, hogy hetvenhét éves korában fog meghalni. Sokszor jósolgatta környezetének: »Meglássátok, az a két kasza fog engem levágni.« De a kaszás két évvel korábban jött, semmint gondola. Egy kaszával érkezett ugyan, de mégis letarolta őt az élet mezejéről. Balássy egy hűvös őszi napon megfázott s előbb heves gyomorlázba, majd aztán hashagymázba esett. Nyolcz napig gyötörte ez a szörnyű betegség. Végre jött a halál és megszabadítá irtóztató kinlódásától. Miután a szentségeket ájtatosan fölvette, meghalt munkás élete 75-ik évében, 1896. évi október 4-én, éjjeli tizenkettőfél órakor. Éppen névünnepe volt: Assisi szt. Ferencz napja.

Holt tetemét október 6-án délután 5 órakor temették el a maklári temetőbe. Résztvettek a végső tisztességen szeretett rokonain kívül: Hevesmegye törvényhatósági képviselői, a környékbeli nagybirtokos urak, Maklár és Nagytálya községek lakossága, az egri káptalan küldöttsége a nagypréposttal, régi káplánjai valamennyien és az esperesi kerület papsága s tanítói kara. A beszentelés szertartását Szele Gábor egri kanonok s fölszentelt püspök végezte.

Balássy Ferencz halálával eltűnt az egri literátus papság köréből az utolsó akadémikus, kivel abban az időben a magyar őstörténet terén, az egy Ipolyin kívül, senki más nem mérkőzhetett.

IV.

Balássy történetírói kvalitását az ő korának színvonaláról kell megítélnünk. *Én őt igen derék, rendkívül szorgalmas és nagyon lelkiismeretes történetírónak tartom. Tekintve munkakörének terjedelmét és az elért tudományos eredményeket, Balássy a középszerű vidéki történettudósok elején foglalt helyet. Különösen mint helytörténetíró és a magyar történeti földrajz kutatója tett jó szolgálatokat a hazai történettudománynak.* Monumentális alkotásokat nem hagyott maga után. De nem is az célja; hanem inkább az, hogy fontosabb részletkérdések tisztázásával ő a maga részéről is épületköveket szolgáltasson Magyarország és Erdély összefoglaló történetének modern földolgozásához. Inkább azt tűzte föladatául, hogy a székelyek őstörténetének egyes mozzanatait s Felső-Magyarország politikai és egyházi földrajza középkori alakulásának homályos kérdéseit, melyek közelebbről érdekelték, kifejtse és megvilágítsa, a létező hézagokat pótolja és a tévedéseket helyreigazítsa, — egészen véve pedig, hogy történeti ismeretünket egy-két lépéssel előbbre vigye.

Ennek a föladatnak Balássy a maga korában, a rendelkezésre állott eszközökkel, becsületesen megfelelt.

Mielőtt az állami és családi levéltárak hozzáférhetőkké lettek, természetesen ő sem végezhetett levéltári munkát. Eredeti kútfőkből meritett új adatokkal nem léphetett föl dolgozataiban. Kénytelen volt ő is, mint mások, jóformán csak a magyar oklevéltárakból és a készen álló történeti szakmunkákból venni az anyagot tételei tárgyalásához. Így aztán egykoru bizonyítékok hiányában számos fontos kérdést megoldatlanul kellett hagynia, vagy hibásan oldotta meg. Közös sorsa volt ez az abszolutizmus korában valamennyi történetírónknak, a kik szintén mint ő csak nyomtatott forrásokból voltak kénytelenek dolgozni. Ez a körülmény tehát nem csökkentheti Balássy érdemeit. Elvégre eljön majd az idő, hogy a még rejtőző levéltári anyag mind publikálva lesz, — és akkor majd mindnyájan csak nyomta-

tott forrásokból fogjuk szedegetni műveinkhez az adatokat és bizonyítékokat.

A hazai történelem iránt Balássy már kora ifjúságában különös kedvet és hivatást érzett; de kezdő korában, állásánál fogva távol esvén a nagyobb városoktól és könyvtáraktól, ismeretei gyarapításában csak kevés előmenetelt tehetett. Nyilvános irodalmi működését 1846-ban kezdte hirlapi levelezéssel s apróbb cikkek közlésével. Az időtájt a fővárosban élénk szellemi mozgalom indult meg, mely csaknem hirtelen kapta föl tespedéséből a magyar irodalmat. A közvélemény tolmácsolására, a kulturális törekvések előmozdítására hirlapok, folyóiratok, szépirodalmi és tudományos vállalatok keletkeztek, melyek az Akadémia körén kívül ápolták és fejlesztették a nemzeti közművelődést. Ott volt a »Honderü«, »Pesti Divatlap«, az »Életképek« és a »Pesti Hirlap«. Elsőrendű tekintélyt képviselt a »Religio és Nevelés« Somogyi Károly és Danielik János szerkesztése mellett. Ezekbe a folyóiratokba küldöztette Balássy káplán korában az ő apróbb közleményeit, melyek leginkább egyházi és iskolai tárgyakkal foglalkoztak.

Ezek a kisebb közlések bátorították föl, hogy kedvencz szaktárgyával, a történelemmel is megpróbálkozzék.

Történetírói munkássága *két időszakot* tüntet föl. Az első időszakra esnek azok a dolgozatok, melyeket 1856-tól 1870-ig írt, mikor levéltári kutatásokkal még egyáltalában nem foglalkozott s csak a közkézen levő forrásműveket használta segítségül. A második időszakból valók az 1870 után alkotott művek, midőn már érettebb megfontolással és gazdagabb ismeretkészlettel a levéltárakat és az újabb oklevélkiadványokat is hasznára fordíthatá. Figyelmét ekkor már nem a székely hősmondák és lovagvárak romantikája kötötte le, hanem a magyar felföldi ősmegyék alakulásának problémái, az egri püspökség földrajzi elváltozásainak ingadozó kérdései és egyes kiválóbb történeti alakok szereplése a régi magyar közéletben.

Első időszakbeli dolgozatain legott fölismerhető az autodidakta történettudós és dilettáns író, ki a saját otthona horizontjának szűk keretein belül marad, a diplomati-

kában még járatlan, az okfejtő történelemben iskolázatlan. Kitetszik e dolgozatokból az író vidéki elszigeteltsége és az akkori tudományos közviszonyok mostohasága. S mégis éppen ezeknek a fiataalkori műveknek, az ötvenes és hatvanas években kiadott dolgozatoknak, a székely hősregék történelmi tárgyalásának köszönheti Balássy az ő írói hírnevét, sőt akadémiai tagságát is. Székely tanulmányai országos föltűnést keltettek új és szokatlan tartalmuknál, jellemzetes magyar irányuknál és azon tudományos készültségnél fogva, melylyel azokat írójuk fejtegette. Balássy abban a ritka szerencsében részesült, hogy első föllépésére egyszerre nevezetes emberré lett. Mikor székely tanulmányainak bevezető dolgozata, a *Rabonbánok*, 1856-ban az »Új Magyar Múzeum«-ban megjelent, a folyóirat szerkesztője, Toldy Ferencz, ezekkel a szavakkal mutatta be őt az olvasóközönségnek: »Őszinte hazafiui örömmel mutatjuk be t. közönségünknek történetvizsgálatunk e sokatigérő új és buzgó üzőjét és első munkáját. Olvasóink benne egy a históriai kritikára hivatott, komoly és józan ész fognak fölismerni, kinek egybehasonlító nyomozásai nem kevés fölvilágosítást ígérnek éppen oly részeiben a tudománynak, az erkölcs- és jogtörténetben, mik mindeddig nem részesültek még azon figyelemben, melyet ezek érdekessége és fontossága követel.«

A rabonbánokat Balássy annyira komolyan vette, hogy a róluk irt művét, valamint székely tanulmányai többi részleteit is, tulajdonkép a »Csiki Székely Krónika« állításainak bizonyítására irta meg. A krónika fonalán indul Balássy és bizonyítja, hogy a székelyek Attila halála és a hun birodalom bukása után vonultak be Erdélybe. Ott maradtak aztán a magyarok bejöveteléig, sőt azontúl is egy darabig. Rabonbánok által kormányoztattak, kiket maguk közül választának közakarattal. A rabonbánok voltak vezérek és főpapjaik. Intézték az áldozatokat, szentesíték a nép egyetértésével hozott határozatokat, igazgatták, vezették a népet otthon és a csatában. Volt egy főrabonbán, az egész nemzet feje, és voltak kisebb rabonbánok. A kormányzati rendszer organumát s a törvényhozó hatalom középpontját a rabonbán áldozata és a nép gyűlése tevé. A kettő együtt járt. A gyű-

lés pogány áldozatnak, később polgári áldomásnak nevezetett. A »libatio« eszköze a serleg vagy kehely, mely egy felső hatalomnak és a sanctiónak a jelvénye. Áldozatkor a kehelyből a rabonbán és az udvariak ittak, a nép pedig nagy áldomást tartott. Ha valaki az ekkép megerősített törvényt áthágta, vagy a rabonbán áldozatára meg nem jelent, a nép szemeláttára belei fölhasíttatván, megöletett. A rabonbán Udvarhelytől délnyugatra egy magas, kerek hegytetőn épült várban, Budvárában lakott; a székely nemzetgyűléseket pedig a vár alatt, a Küküllő mentén elnyúló mezőségen tartották.

A »Csiki Krónika« igazolására bizonyítgatja Balássy a székely szerkezetnek a hunokéval egybehangzó azonosságát. Érdekes fejtegetései során értelmezi a »rabonbán« szót is. Szerinte az a »rabon« és a »bán« szavak összetétele. A rabon = rabboni keleti, jelesül zsidó nyelven mestert, tanítót, papot jelent; míg a bán = pán szláv nyelven urat, vezért teszen. Az utóbbi szót a székelyek Európában vették föl, amazt Ázsiából hozták. A rabonbánság Béla vezér alatt a pogány szokásokkal együtt eltöröltetett s a rabonbáni hivatal helyébe a székely ispánság lépett. Azonban csak a név változott, a régi hatóság megmaradt, a székely gyűléseken mondani szokott ünnepélyes eskü is megtartatott. Az esküszegők megkínzásának és kettévágásának helyét Balássy a mai Kénos = Kinos és Vágás nevű falvakban látja. Budvárát az Attila-birodalom romlása előtt építé Buda rabonbán, kit a krónika torzított görög nyelven »Nabon Philein«-nek, azaz bölcseknek nevez. A rabonbánok korában Udvarhelyszék a székely nemzet fővárosa. Ott tartja udvarát a rabonbán, ott vannak a nemzetgyűlések, ott van az ispánok vagy vajdák törvényszéke, ott lakik a székelyek főkapitánya és ott őrzik a nemzet pecsétjét. — Ezt adja elő Balássy a »Rabonbánok« czimű értekezésében, kijelentvén, hogy a »Csiki Székely Krónikát« a hazai történelem megbecsülhetetlen kincsének és kiegészítő részének tartja.

Fölbiztatva a sikertől, melyet ezzel a dolgozatával a szakemberek előtt és a közönségnél aratott, mint bánhorváthi lelkész, megírta Kazinczy Gábor buzdítására és

útmutatása mellett a *Székely szokások ősrégiségéről*, — s az *Adalék a honvédelmi rendszer történelméhez és Udvarhelyszék elsőbbsége a többi székely székek fölött* című értekezéseit, szintén az »Új Magyar Múzeum« számára. Ugyanabban a tudományos folyóiratban jelentek meg: 1857-ben *A székely dullók*; — 1858-ban *A tetemrehívás vagy halálujítás*; — 1860-ban a *Hadi szemle a székelyeknél* című értekezései.

A »Székely dullók«-ban a régi tisztségek és hivatalok neveinek etimológiájából nyomozza a történeti igazságot. A dulló = dülő elnevezésben régi magyar vagy székely nevet lát, mely a deák »dullo-dullonis« főnévből ered és a német Stuhlichter-nek felel meg. Dullni annyit tesz, mint valakit megzálógolni, kipusztítani, nyomorgatni, megbüntetni. A »Székely Krónikából«, régi írókból és törvényekből vezeti le a dullók eredetét és rendeltetését. A dullók voltak a rabonbánok ítéleteinek végrehajtói, ők végeztették ki a nemzet szabadsága ellen vétkezőket, és a hadban meg nem jelenők javait ők verték vagy dúlták föl. Állásuk kegyetlen működéséből, vagyis a dúlás tényéből nevezték el őket székelyül »dullók«-nak. Előadja Balássy, hogy a dullók a székely székekben olyanforma tisztviselők voltak, mint a magyar vármegyékben a szolgabírák. A székek nemes közönsege szabadon választotta őket gyűlésein a tehetősebb birtokosok, primorok vagy lófők rendjéből. Hivatalaikban a fő- és közvetlenül az alkirálybírák (vice judices regii) alatt álltak és kiegészítő tagjai valának a székek tisztai házának. Minden fő- vagy anyaszék egy-egy főkirálybíró hatósága alatt állt, s minden főszék több fiúszékre és kerületre oszlott. Egy-egy fiúszék élén alkirálybíró állt. A fiúszékek ismét járásokra oszlottak, s minden járásnak volt egy dullója, kinek közvetlen hatósága alá tartozott a járás községeinek elöljárósága. A dullói hivatal a székely székek autonómiájának megszűntével 1848-ban töröltetett el.

A »Tetemrehívás« című dolgozatban a székely ősök egy sajátos büntető szokását nyomozza Balássy. A tetemrehívást említi az erdélyi 1594-ki és az 1649-ki törvény, midőn azt, mint a kereszténységhez nem illő szokást eltörli. Említik a történetírók is. De hogy miben állt voltaképp a

tetemrehívás és miképpen gyakorolták azt a régi székelyek, csak Balássy munkájából tudjuk meg. Magyarországon e szokásnak világos nyomai nem tűnnek ugyan föl történelmi forrásainkban, mindazonáltal alig szenved kétséget, hogy a tetemrehívás, legalább kezdetben, a magyaroknál is divatozott. Osztozik e fölfogásban koszorús költőnk, Arany János is, midőn remek balladájának tárgyát Balássy művéből átveszi s az ifju Bárczi Benő holtteste fölött a tetemrehívás borzalmas jelenetét Magyarország valamelyik felföldi megyéjébe, Sárosba, Zólyomba vagy Abaujba helyezi. Kund Abigél bűnvallomása a radványi kastélyban megy végbe. A tetemrehívás tehát nemcsak a székelyeknél, hanem a magyaroknál is divatozó szokás volt.

A »Hadi szemle a székelyeknél« című értekezésben a hajdani székely honvédelmi rendszert ismerteti Balássy. A hadi szemlét a székelyek »lustra«-nak hítták. A szemlén megjelenni tartozott fejenkint minden katonáskodásra kötelezett székely. A szemlét háboru idején a székelység generálisa, békében a vajdák, később az erdélyi fejedelmek, mint székely ispánok előtt tartották. Balássy idézi a vonatkozó törvényeket s bemutatja a »Constitutio Exercitialis«-t, melyet 1463-ban Mátyás király is megerősített. Közread továbbá Kazinczy Gábor gyűjteményéből egy I. Rákóczy György-féle lustrális jegyzőkönyvtöredéket a XVII. század első feléből és kimutatja, hogy a hadi szemlék valának a székelység fönmaradásának és harcziassz szellemének eszközei, a családok előléptetésének színhelyei, a hadi szolgálatból eredő sérelmek megorvoslásának hatásai és biztosítékai a pixidár-rend szabadságainak. A szemlékről fölvett jegyzőkönyvekben találja föl Balássy a székely nemzetségek és családok leszármazásának, örökösödésének és nemességének hiteles okiratait.

A székely tanulmányok további részletei valának: *A Székelyföld régi fő- és alesperesi kerületei és egyházai*, — és az *Észrevételek Orbán Balázs a »Székelyföld leírása« című munkájának első kötetére*. Az előbbi 1867-ben a »Magyar Sion«-ban, az utóbbi 1869-ben a »Századok«-ban jelent meg. Az előbbiben bizonyítja szerző, hogy a

Székelyföld kezdetben a tatároktól 1241-ben elpusztított és egészen soha többé helyre nem állított milkói püspökséghez tartozott, és csak aztán lett az erdélyi püspökség tartozéka. Az utóbbi bíráló dolgozatában méltányolva Orbán nagy művének előnyeit és kiigazítva annak tévedéseit, arról érvel, hogy a székelység három osztálya (lófők, gyalogok, primorok) már 1339-ben, a »Székely Krónika« szerint már szent László korában megvolt. Az adományos székelyföldi nemeség akkép keletkezett, hogy a primorok és tehetősebb lófők egy része fejedelmi adománylevelet eszközölt ki a jószágaira, bevívén ekkép a székely jószágokra is a királyi jogot. A »siculorum comes« nem székely gróf, hanem székely ispán. A székely örökösödés kérdése abban áll, hogy János Zsigmond koráig a Székelyföldön a királyok senkinek jószágot nem adományoztak és nem is adományozhattak; mert a székely jószág a székely nemzet sarkalatos törvénye szerint sem magszakadás, sem nótáztatás esetében nem szállt át a koronára.

Látni való, hogy Balássy első időszakbeli munkásságát csaknem teljesen a székelység történeti kérdéseinek tisztázása vette igénybe. A székely dolgokon kívül csak még három jelentősebb munkálata van ebből az időszakból. 1858-ban kiadta az »Új Magyar Múzeum«-ban *Török-Szentmiklós történeti tekintetben* című monográfiáját. 1865-ben Bartakovics Béla aranymiséjének ünnepére megírta az alkalmi »Emlékkönyv«-be *Az egri egyházmegye alakulása* című dolgozatát, mely egyes tévedések daczára becses úttörő munka. 1867-ben közölte a Toldy »Magyar Történelmi Tár«-ában *Adalék a Rákóczy forradalom történetéhez* című érdekes ismertetését, az egri érseki levéltár egy aktacsomagjának adatai nyomán. Ez utóbbi dolgozatából megtudtuk, hogy XI. Kelemen pápa 1709. augusztus 17-én utasítást küldött Keresztély Ágost esztergomi bíbornok-érsekhez, hogy a Rákóczy-szabadságharczban részes egyházi hazafiakat megidézze és megbüntesse. A fővádlottak közt voltak: Telekessy István egri püspök, Pyber László és Pethes Endre cz. püspökök, Bachó János váradi prépost, a szepesi, váci és egri káptalanok, Pongrácz Imre cz. püspök s esztergomi kano-

nok, Zichy Pál gróf győri kanonok, a Rákóczytól kinevezett Brénner Ferencz szepesi kanonok, a jászói és leleszi konventek és a pálosok közül is számosan. Balássynak ezt a közleményét különösen azért emelem ki, mert szabadságszeretetének és magyar alkotmányos nemzeti fölfogásának adott benne nyomatékos kifejezést.

Ezek után még néhány kisebb dolgozatának fölemli-
tésével befejezhetem Balássy irodalmi tevékenysége kezdő
korának ismertetését. Ilyen kisebb dolgozatai a következők :
Közlemények az egri érseki levéltárból, — és *A kemeji főspe-
resség*. Mindkettő a »Magyar Tudományos Értekező«-ben
jelent meg. Továbbá: *A pápai tized rovatának az egri és
szatmári egyházmegyékre vonatkozó részei*; — *Az egri egyház-
megye 1699-ik évi egyházainak és lelkészeinek névsora*; —
Telekessy István egri püspök életrajzi adatai; — *Nyomozása
az aradi káptalan birtokainak*; — *Az aradi káptalan szé-
helye*; — *A poroszloi apátság*; — *Vázlatok Heves és Külső-
Szolnok egyesült vármegyék helytörténetéből*; — *A tomaji
apátság nyomozása*, — s végül a *Fenessay György egri püspök
korára* (XVII. század) *vonatkozó adatok*. — Megjelentek ezek
részint önállóan, részint a »Magyar Sion«-ban és az egri
egyházmegyei »Névkönyvek«-ben. Mind e dolgozatok fel-
némethi tartózkodása idejéből valók, mikor Eger közelségénél
fogva bőven táplálkozhatott az ottani tudományforrásokból.
E dolgozataival első sorban atyai jótevőjének, Bartakovics
érseknek akart örömet szerezni, a mint valósággal szerzett
is. Bartakovics minden egyes alkalommal meleg szavakkal
dicsérte meg Balássynak buzgó irodalmi munkálkodását.

V.

A történetirói képzettség magasabb fokára abban a
korszakos jelentőségű történettudományi iskolában emelkedett
föl Balássy, melyet 1867-ben Akadémiánk két kiváló büsz-
kesége, Szilágyi Sándor és Thaly Kálmán alapított, midőn
a M. Tört. Társulatot létrehozták. A társulat jeles folyóirata,
a »Századok«, szabad tért nyitott Balássy Ferencz számára,
hogy második időszakbeli érettebb és tartalmasabb munkás-

ságát kifejtse. A »Századok« évfolyamaiban találjuk mara-
dandó értékű közleményeit, melyek szerzőjük tudományos
haladásáról és gyors emelkedéséről tanuskodnak. A föl-
tárult levéltárak és a levéltári anyagnak szabatos kiadásai,
szakszerűen képzett fiatal tehetségek térfoglalása a törté-
netirodalom küzdőterén, mind a Tört. Társulatban, mind a
tudományegyetem tanszékein és itt az Akadémia felolvasó
asztalánál, hirtelen és csodálatosan föllendítették a magyar
történetírás művészetét. Ez szépségével, meggyőző erejé-
vel s az ismeretlen mélységekbe bevilágító fölfedezéseivel
elbűvölte és magához ragadta, új irányok felé terelte
az elméket. Ettől a hatalmas befolyástól érintve gyara-
podott Balássy tudása, szélesbedett látóköre és érlelődött
kritikai érzéke, mely nagy szorgalommal párosult tevékeny-
ségének újabb munkakört jelölt ki s általános érvényű
nehezebb kérdések felé fordítá figyelmét. Ennek a reform-
iskolának lelkesítő hatása alatt karolta föl munkássága
legjelentősebb tárgyát: az ősmegyék alakulásának, elnevezé-
sének és területük határvonalainak nyomozását. Ekkor írja
a »Századok«-ba (1872. évf.) szapora egymásutánban: *Sze-
listye és Talmács várának és területének jogtörténelmi
nyomozása*; — *Sáros vármegye régi elnevezése és önálló-
sága*; — *Heves vármegye alakulása és régi elnevezése*; —
Kemej megye és főesperesi kerület kiterjedése és határai, —
s *Kemej újabb elnevezése és átalakulása* című becses érte-
kezéseit. Ez mind egy esztendei munkásságnak a gyümölcse.
Sőt ide sorozhatom *A székelyek alapszerződése* című művét
is, melylyel 1873-ban az Akadémiában tagsági székét elfog-
lalta. (Értek. a tört. tudom. köréből.)

1872. évi szeptemberben résztvett Balássy a M. Tört.
Társulat emlékezetes szepesvidéki kirándulásán. Akkor vég-
zett először szorosán vett levéltári kutató munkát. Pesty
Frigyes társaságában volt kiküldve a Csákyak lőcsei levél-
tárának tanulmányozására. Ott kapta Pestytől az első lecz-
kéket s hasznos útbaigazításokat az okiratolvasás praxisá-
ból. Lőcsei buvázkodása elég szerencsével járt, sőt meglepetést
is szerzett neki. Kezére adta az egri káptalan egy 1591.
évi kiadványát, mely a régi egri vár strukturáját, részeit és

különféle épületeit ismerteti meg velünk. II. Miksa királytól egy 1569. évi adománylevelet talált, melylyel Miksa a fiágon kihalt Országh-nemzetség javait Enyingi Török Ferencznek és nejének, Országh Borbálának adományozza. Az okirat azért fontos, mert felsorolja a hatalmas Országok bárhol levő minden birtokait.

Apróbb sikereitől ösztönözve, Balássy ezentúl gyakrabban kereste föl a nemzeti-múzeumi, az országos, az esztergomi, a pozsonyi és gyulafehérvári káptalani levéltárakat. 1874-ben elment a M. Tört. Társulattal a besztercebányai kirándulásra, melynek elnöke Horváth Mihály, vendégszerető házigazdája Ipolyi püspök volt. Balássyt a körmöczbányai bizottságba osztották be. Ott ismét alkalmat talált előkelő történettudósok társaságában gyarapítani levéltártani ismereteit. Körmöczbányán több oklevelet talált a Kátay-nemzetségről, Heves- és Borsodmegyékről. Az egri várról 1874. május 4-én olvasott az Akadémiában. Értekezésének czime: *Az egri vár 1687-ki feladásának alkupontjai és a törökök maradékai Egerben.* (Érték. a tört. tudom. köréb.) Körmöczbányai levéltári kutatásának eredményét a »Századok«-ban adta ki. (1875. évf.) Czime: *A körmöczbányai levéltárnak a Kátay nemzetségre vonatkozó oklevelei s azoknak feltünőbb részletei.* Mennyire járatosnak érezte már magát a diplomatikában, kitetszik abból a körülményből, hogy ritka szerénysége mellett is vállalkozott Knauz »*Monumentáinak*« a »Századok«-ban (1875. évf.) szakszerű ismertetésére és bírálatára. Dolgozatában kifejezte többi közt azt az óhaját is — mely még ma sem ment teljesezésbe, — hogy az esztergomi érsekségnek, mint kiváló egyházi és közjogi tényezőnek története, necsak röviden és töredékesen, a hogy azt Pray, Schmitth és Török megírták, hanem egybefüggő egészben, érdemlegesen és a régi dicsőséghez méltóan irassék meg.

A hetvenes évek elején nagy mértékben érdekelték a tudós köröket azok a történetkritikai tornák és irodalmi páros viadatok, melyeket Balássy, ugyancsak a »Századok« hasábjain, néhai való Botka Tivadarral a vármegyék első alakulásáról és őskori szervezetéről folytatott. Okot adott e tanulságos polémiára Botkának »Tájékozás némely vár-

megyék alakulásáról» című értekezése, melyet 1871-ben az Akadémia május 5-iki osztályülésén olvasott föl. Botka többi közt hivatkozott Balássynak az »Egri egyházmegye alakulásáról» irt dolgozatára. Balássy ezt kihívásnak tekinté és *Visszhang Botka Tivadar tájékozására a vármegyék alakulása kérdésében* című tanulmányával válaszolt tudós ellenfelének. (Századok, 1873. évf. 81—99. és 163—171. ll.) Újra hangoztatá a hatvanas években fölállított azt a tételt, hogy a főesperességek vármegyék szerint voltak kikerekítve, s hogy minden vármegyében egy-egy főesperes volt, kinek egyházi joghatósága az illető vármegyére szorítkozott. Vitatta a különbséget, mely szerinte eredetileg a várispánság (comitatus castri) és a vármegye (provincia vagy parochia) közt létezett s mely csak a XIII. század közepe felé szűnt meg, midőn a várispánságok fölbomlottak és a megyékkel összeolvadtak. Mikor pedig Botka az ő válaszában szemére veté Balássynak, hogy »Pata« megyében egy senki által nem ismert »terra incognita«-t, egy soha nem létezett vármegyét fedezett föl és túlbuzgóságában annyira meg tudta határozni Pata területét, mintha csak maga is résztvett volna az alakításában: Balássy önérzetesen azt felelte Botkának, hogy igenis ő a patai vár és főesperesség nyomozásával a Mátra vidékének egy oly régi elnevezését fedezte föl, mely addig történetbuváraink figyelmét teljesen kikerülte. S midőn Botka fölhozta, hogy Pata nem volt honfoglaló vezér, hanem a kun Ede vagy Edömér vezérnek unokája, minél fogva nevet sem adhatott egy vármegyének: Balássy legott kimutató, hogy nemcsak honfoglaló vezéreink, hanem más kiváló emberek nevéről is neveztek el várakat és vármegyéket. Pata — úgymond — unokája volt Ede és Edömérnek, kik Árpádtól nemcsak a Mátra vidékén, hanem másutt is, a Taktaközben és a Hegyalján sok földbirtokot kaptak. Botka állítá, hogy már Árpád alakított megyéket (Borsodot); Balássy ellenben azt bizonyította, hogy a törzsfőktől elfoglalt vagy épített várak és a hozzájuk kapcsolt területek még nem voltak megyék vagy várispánságok, hanem inkább csak erősített pontok, katonai állomások, melyek nem annyira az ország polgári fölosztására, mint inkább annak

védelmi biztosságára vonatkoztak. »Valamint — mondja Balássy — a megyék, úgy a várispánságok is szent István király alatt alakítottak és szerveztettek, habár megvoltak is elemeik már az országnak a törzsfőnökök közt fölosztásában és a vezérek intézkedéseiben.« Botka nem fektet súlyt a Névtelen jegyzőre; ellenben Balássy nagyhitelű kútforrásnak tartja a Névtelent a honfoglalás történetének elbeszélésében. — Azóta persze sokkal tisztábban látunk!

Balássy tollharcza Botkával, akár tekintjük a vita tárgyát, akár az ellenfelek tudását, bizonyára csak diszére és hasznára volt a történetirodalomnak. Élesztette a kutatás vágyát, előkelő modorával pedig példát állított föl: mikép kell tudományos vitairatokat fogalmazni, hogy azok mindig hasznosak, sértők pedig sohase legyenek. Mily megnyerő és nemes a hang, melyet a két tekintélyes férfiú egymással szemben használt. »Örvendek — írja Balássy a »Visszhangjában«, — hogy észrevételeim tudományos vitára szolgáltatnak alkalmat, s hogy oly komoly, köztisztületben álló és nagytudományu férfiúval van dolgom, kivel e téren találkozhatni rám nézve csak szerencse és megtiszteltetés. De hiszen én nem is akarok ő vele versenyezni vagy mérkőzni, hanem csak a köztünk fölmerült történeti kérdést akarom bővebben nyomozni és arra világot deríteni; mert ha vesztének is a tudományos vitában, a hazai történetirodalom és annak művelése, mindkettőnk egyedüli célja, csak nyerni fog.« (Századok, 1873. évf. 81. l.) Viszont Botka ekkép válaszol Balássynak a vármegyék első alakulásáról szóló cikkében: »A köztünk forgó vita tárgyai sokkal újabbak és a régiség homályánál fogva, honnét azokat hosszas tanulmányozással előidéztem, sokkal nehezebbek, mintsem hogy ugyszólván egy ugrással a tökély és megállapodás színvonálára jutniok lehessen. Azért nemcsak a kollegiális megtiszteltetés egy neméül vettem nagyérdemű ellenfelemnek a vármegyék első alakulásáról irt értekezésemre közzétett »Viszhangjait«, hanem a tudomány érdekében helyesnek is ismerem, hogy jeles tudósunk az általam fölállított új tanoktól eltérő nézeteivel közhelyen föllépett.« (Századok, 1872. 532. l.)

A különböző fölfogás legkevésbé sem gyöngíté, sőt szorosabbra fűzte a baráti kapcsolatot Akadémiánk e két jeles tagja közt. Mindvégig állandó összeköttetésben maradtak egymással. Balássy egyenesen Botka serkentésére írta *Ludányi Tamás egri püspök* című élettörténeti korrajzát, melyet 1877. április 23-án olvasott föl az Akadémiában. (Érték. a tört. tudom. köréből.) Ludányit (Vasfejű) hazánk nevezetes történeti alakjai közé sorolja, kiről az a téves vélekedés állt fenn, hogy pártja bukásával 1403-ban kiesett az egri püspökségből, és az országból is kivonult. Balássy adatokkal bizonyítja, hogy ez a kiváló magyar főpap még 1421—1424-ig egri püspök volt és kormányozta az egyházmegyéjét. Akkor az egri püspökség az ország püspökségei közt a legelőkelőbb és leggazdagabb volt, melyre csak nemes származás, kitűnő képzettség és tudományosság által lehetett eljutni. Az egri püspök ugyanis hivatalánál fogva nevelője és őre volt a király negyedik fiának, a miért V. István király 1271-ben kelt kiváltságlevele szerint nemes nemzetiségből származottnak és jogtudósnak kellett lennie. Aztán művészi ecsetvonásokkal festi meg Ludányi jellemét. »A közélet mozgalmaiban — úgymond — nem követte Ludányit szerencse; sőt ellenkezőleg a sors csapásai vagy kellemetlenségei, melyek leginkább a nagy embereket, erős elhatározású és szilárd jellemű férfiakat szokták megkeresni és megkísérteni.« Zsigmond király alkotmányellenesen 1402-ben Albert osztrák hercegnek örökségül igérvén az országot, az elégületlen magyar urak e miatt Nápolyi Lászlót hitták be és Zarában megkoronázták. Ott volt Ludányi is, ki az egri várat László részére tartotta fenn s vezére volt a magyar nemzeti pártnak, melyhez a magyar nemesség jelentékenyebb része is csatlakozott. »Jellemes, hírneves és magas állású férfinak — írja Balássy, — ki állásánál fogva jobban ki van téve a világ ítéletének és többel tartozik neve becsületének, fölül kell emelkednie az anyagi érdekeken és a mindennapi prózai tekinteteken és elvét, önérzetét eleibe kell tennie a haszonnak s nyereségvágynak; mert különben mire valók a nagy elvek, hitvallások és hazafias meggyőződések, ha azok csak szóval hangoztatnak, de midőn tette

kerül a dolog, gyáván megtagadtatnak. A renegátoknak, kik az események és körülmények változásai szerint változtatják elveiket és meggyőződéseiket, a politikai életben és pályán nem igen szokott nagy hitelük és reputációjuk lenni; míg az oly szilárd, hajthatatlan és következetes antik jellem előtt, mint Ludányi Tamás vala, még tévedései mellett is tisztelettel hajlunk meg, s a »Vasfejű« elnevezésben, melyel kortársai illették, több dicséreret találunk, mint gúnyt.»

Átvettem Balássy művéből a régi századok egy süveges magyar papi alakjának ezt a néhány sornyi plasztikus kidomborítását. Azt akarta vele kifejezni: minőnek kell az igaz magyar főpapnak lennie. Mintha a saját jellemképét állította volna a szemeink elé.

1880. évi június 14-én újra az Akadémia felolvasó asztalánál látjuk Balássyt. A *zámi és ohati apátságok* című értekezését adta elő. (Érték. a tört. tudom. köréből 1881.) Ugyanazon időtájt küszködött a »Várad Regestrum« nehézségeivel is. De ez a munka nagyon megviselte őt és csak csekély sikert eredményezett. Nagyobb fáradtsággal járt, mint a mennyit akkor már az ő fizikuma elbirhatott. Sokkal több egykoru ismeretet is kívánt, mint a mennyit eladdig az oklevélpublikációk nyilvánosságra hoztak. Mindamellett közzétette ezt a dolgozatát is *Mutatványok a Várad Regestrumból* czimen. De nem közölte tudományos folyóiratban, hanem a »Hon« 1881-iki folyama tárczájában. Onnan aztán külön lenyomatban is megjelent. A Regestrumban előforduló »Suprutus« provinciát kezdetben Sopron megyének tartván, Pauler és Hőke hozzászólása után behatóbb tanulmányozás tárgyává tette, és rájött, hogy az nem Sopron megyében, hanem Külső-Szolnok vidékén feküdt. Ezt bizonyítja a »Századok« 1882-ik évfolyamában (570—579. ll.) kiadott *Suprutus provincia vagy megye további nyomozása* című értekezésében. Keyésre rá Kandra Kabos, a M. Tört. Társulat egyik kiválóan munkás és jeles tagja, ugyancsak a »Századok«-ban (1883. évf. 582. l.), a somboni vagy sumbuni főesperességet egynek tartván a sombolyi főesperességgel; továbbá a »Várad Regestrumban« Sasvár nevezet alatt említett várispánságot a sárvári várispánságra magya-

rázván és annak bővebb fölvilágosítására a sárvári apátságot a szatmármegyei sárvári apátsággal fölcserélvén: Balássy Kandrával szemben a saját álláspontját három közleményben igyekezett megvédeni. Ez a dolgozata *Válasz Kandra Kabosnak a sombolji főesperesség s a sárvári várispánság és apátság kérdésében* czim alatt a »Századok« 1884-ik évfolyamában (543—626. ll.) látott napvilágot.

Időközben Balássy újra a saját egyházmegyéjének multjával foglalkozott előszeretettel. Fraknoi fölkérésére megírta az Ortway Tivadar szerkesztésével közrebocsátott »Magyarország egyházi földleirása a XIV. század elején« czimű műbe, mely a Vatikáni Okirattár-Bizottság kiadásában 1892-ben jelent meg, *Az egri egyházmegye régi főesperességei és a vatikáni levéltárból kiadott pápai tizedrovatának a régi egri püspöki megyére vonatkozó bejegyzései* czimű terjedelmes tanulmányát. (Id. m. I. 114—215. ll.) Kimutatja benne az írók eltérő vélekedéseit az egri egyházmegye régi területe kérdésében. Az eltérések kilencz és tizennégy vármegye közt váltakoznak. Balássy helyreigazította a XVII. század óta fönnálló tévedéseket. Megjegyzi, hogy az eltérések azért vannak, mert több régi megye újabb alakulás vagy fölosztás következtében eltűnt vagy a szomszéd megyékbe olvadt be olyannyira, hogy lassankint a régi nevét is elveszté; ellenben a főesperesi kerület az egyház konzervatív természeténél fogva a régi elnevezéssel folytatta életét. Az egri egyházmegye területe más volt kezdetben és más később, mikor újabb adományozások folytán tiz vármegyéről öt vármegyével és ugyanannyi főesperesi kerülettel növekedék. Mindezen vármegyék középkori geográfiáját számos adattal tisztázta Balássy. Új világításban jelennek meg Abauj, Borsod, Heves, Szolnok, Szabolcs, Ung, Zemplén, Bereg, Máramaros, Sáros, Szatmár és Ugocsa. Eloszlatta a tizedrovat homályát az érthetetlen helynevekről. Megállapítá a püspöki székhely, Eger, hajdani hovátartozását, s földerité, hogy az egri vár, melyben a székesegyház, a püspöki lak és a káptalan állott, eredetileg Borsod megye területéhez tartozott és csak később kebeleztették be

Hevesbe. Borsodot az Eger patak választá el Heves megyétől. A patak két részre osztotta a várost: a jobbparton feküdt a város nagyobb része, mely Heveshez, a balparton a város kisebbik része, mely Borsodhoz tartozott.

Az egri egyházmegyének modern történeti alapon fölépült ismeretét jelentékeny részében Balássy fáradozásai eredményezték. Neki köszönheti az egyházmegye a hivatalos »Névtár« (Schematismus) történeti anyagának gazdagítását és tévmentesítését. Az »Egri egyházmegyei irodalmi egylet«-et, mely őt a régi jó idők nemes törekvéseire emlékezteté, meleg pártolással karolta föl és annak mindvégig ékessége és alelnöke volt. Sőt megtette azt is, hogy az egylet által kiadott »Adatok az egri egyházmegye történelméhez« című gyűjteményes munka szerkesztését magára vállalta, s abban számos kisebb aktuális közleményen kívül két nagyobb tanulmányt bocsátott közre. Az egyik: *A jászok megtelepítése s a keresztény hitre térítése*; — a másik: *A magyar egyház s egyes püspökségek történelme és annak fontossága.* (III. 1.; I. 11. l.)

Sokszor és ismét vissza-visszatért a megyéről és várispánságról hirdetett tanítására, melyhez oly rendithetetlen meggyőződéssel ragaszkodott, hogy még élte alkonyán is, 1893. évi június 8-án, felolvasást tartott róla az Akadémiában, sorra véve és czáfolva ez alkalommal az ellenkező elméleteket, kezdve Kollár Ádámon Pauler Gyuláig. Értekezése *A megye és a várispánság* címet viseli. (Érték. a tört. tudom. kör. XVI. k.) Ekkor jelent meg Balássy ötöd-ször és utoljára az Akadémia felolvasó asztalánál.

Kötetes nagy munkát csak egyet hagyott hátra Balássy: *Heves vármegye történetét a mohácsi vészig.* Ez sem önálló mű, hanem első kötete Hevesmegye monográfiájának. Huszonegy oktáviven tartalmazza az elbeszélő rész öt fejezetét és három fejezet oklevéltárt. Sajnálni való, hogy Balássynak ez a könyve, mely tulajdonkép csak ismételése a már kiadott értekezéseinek s tanulmányainak, egyáltalában nyilvánosság elé került. Balássynak ez a leggyöngébb munkája. Oklevéltára szegény, hézagos, a chronologikus módszert nem követő. Van benne mindössze 2 oklevél az Aba nem-

zetségről, 7 a Kompolthyakról, 5 az egri püspökség birtokviszonyairól és 38 a Rhédeyekről. A boldogult kétségkívül jóhiszeműleg vállalkozott a nehéz föladatra, olyan korban, mikor a halál már ott leskelődött az íróasztala mellett. De Balássy minden áron be akarta váltani a vármegyének lekötött szavát. Tíz évig foglalkozott e művével, s nagynehezen be is fejezte, de a megjelenését már nem érheté meg. Írótársa, Szederkényi Nándor, adta ki 1897-ben. Fájdalmasan érezte mindenki a lesujtó kritikát, mely néhány hóval a könyv megjelenése után az elhunyt szerzőnek ezt a tökéletlen művét érte. (V. ö. Századok, 1897. 335. l.)

Ettől eltekintve, Balássy tudományos munkásságát általában *becsületes alaposság* jellemzi. Olyan alaposság, a milyenre ő falusi magányában, a rendelkezésére állott fogatékos eszközök mellett, egyáltalában képes lehetett. Még az egyoldalúsága is igaz, őszinte és becsületes; mert nem szinlelte, hogy tudja azt, a mit nem tudott.

A székely kérdésben a hun elméletet vallotta magáénak. Híve volt Szabó Károlynak és ellenfele Hunfalvy Pálnak. A finnugor irányzatot bizonyos határon túl gyanusnak hitte. Kulturánk alapvető tényezőinek tanulmányozására első sorban a nemzeti hagyományt, azután pedig a nyugati vagy római hatások megfigyelését vélte leginkább célhoz vezetőnek.

Stilusa mesterkéletlen s rövid mondatu. Minden sorából izléssel párosult erő, természetes egyszerűség és tősgyökeres magyarság beszél hozzánk. Nyelvé keresetlen, egészséges. Előadása folyamatos, sohasem dagályos. Színezései élénkek, helyenkint lendületesek, sohasem túláradozók. Stilusának magvas, folyékony tömötsége nyilván a latin classicusok hatásából ered; ellenben a kifejezései és szöfűzéseinek izmos, ódonszerű és világos magyarságát határozottan a székely tájszólás anyai befolyásának kell tulajdonítanunk.

Tudományszeretete és hazafias áldozatkészségének legszébb tanúsága a gazdag történeti szakkönyvtár, melyet egész életén át sok értelemmel s valóságos szenvedélylyel gyűjtött együvé. Pesty Frigyes fölbecsülte Balássy könyvtárát, s annak értéket 24.000 koronában állapította meg.

A magyar históriára vonatkozó legtöbb jó munka megvolt ebben a falusi magánkönyvtárban. Vajjon hány ember van olyan hazánkban, ki ennyi áldozattal támogatná a magyar irodalmat? Balássynak eleinte az volt a szándéka, hogy életének ezt a fölhalmozott kincsét a M. Tört. Társulatnak hagyományozza a megtisztelő figyelemért, melylyel a társulatban mindvégig találkozott. Később eltért e szándékától s a maklári plebániának akarta hagyni könyvtárát, hogy lelkészutódait olvasásra és önképzésre buzdítsa. Azonban erről a tervéről is lemondott főpásztora tanácsára. Így került aztán a gyönyörű történelmi szakkönyvtár az egri érseki liceumba, Balássy hátrahagyott különféle kézírataival együtt, melyek közt van — a boldogultnak az Akadémiához 1892-ben beterjesztett jelentése szerint — a »Váradí Regestrum« kommentálása és az abban előforduló régi magyar nevek származtatása is.

Balássy több nyelven értett és beszélt. Idegen nyelvismeretei valószínűleg a Kazinczy Gáborral folytatott baráti érintkezések hatása alatt bővültek. A magyar és latin nyelven kívül jól értette a németet, tudományos czélokra a francziát és olaszt is. Jegyzetei, kivonatai, másolatai tanuszkodnak erről.

VI.

Mint magánember ritka puritán jellem volt Balássy. Spártai egyszerűségének bája, szinarany magyar egyénisége elragadott mindenkit, a ki vele valaha találkozott. Alapjában magábamélyedő, nyugodt, komoly, zárkózott és csendes természet volt, mint minden magyar; de a mellett nagyon öntudatos, végtelenül szerény, de a belső értékére mégis büszke, öröme és haragra egyaránt lobbanékony, mint minden székely. Kristálytisztá naiv kedély, csupa jóság és alázatosság. Akaratára és meggyőződésére nézve hajthatatlanul szilárd, erős férfiú. Magas, kissé előrehajolt alak. Rutén szabásu halvány arczáról értelmesség sugárzott, ajkain szelid mosoly lebegett, kék szemeiből nemes melancholia, életkedv és őszinteség tükröződött le.

Ha a saját érett tapasztalásából vagy a tanulmányai-
ból valamit igaznak ismert föl, attól semmiféle emberi
nagyság el nem téríthető többé. Ellenben míg valamiről
határozottan még nem nyilatkozott, arról szeretett csöndes
házi tűzhelyén hozzáértő emberekkel véleményt cserélni.
Ilyenkor sohasem lett idegessé, türelmesen hallgatta az ellen-
kező nézeteket. Társalgás közben föl és alá szokott sétál-
gatni s mialatt érvelgetett, két kezével folyvást a kabátját
gombolgatá. Kedvelte a jó tréfát, a szellemes élcelődést.
Bármilyen bosszankodás érte, a humor nemesítő napfényén
menten föl tudott melegedni. Egy-egy kedves anekdotán
oly jóízűen kaczagott, hogy szinte könnyek fakadtak ki a
szemeiből. A magyar népdal, a szép cigányzene valósággal
elragadta. Gyönyörködött minden, még oly csekély tárgyon
is, ha nemzeti vonatkozást látott benne. Valahányszor Buda-
pestre jött, el nem mulasztá meglátogatni a Nemzeti Mú-
zeumot, hogy az ősapáink ereklyéinek szemlélete által tele-
szívja lelkét a nemzeti mult iránti kegyelettel. Susceptibilis
ember volt, kissé talán túlérzékeny; de érzékenysége tiszta
szívének szerénységéből és szemérmességéből eredt. Gyöngéd
volt, mint a virág, mely minden durva érintésre összezsugo-
rodik. A dicséretet, ha illetékes helyről osztották mint az
igaz érdem jutalmát, szerette vagy legalább nem idegenke-
dett tőle. A megrovó kritikán azonban, ha az igazságtalan
volt és őt meggyőzni nem tudta, nagyon felbőszült, sőt
bánatba merült miatta.

Az egyházi állás magasztosságát senki nálánál na-
gyobbra nem becsülte. Mint pap és az evangélium hirdetője
első sorban önmagára irányozta figyelmét, hogy méltó legyen
az Úr nyájának legeltetésére és példás étellel szövétnekként
világítson hiveinek. »Papi jellemét — írja egy biográfusa —
fennen dicséri nemes szívjósága, mely áldó emlékezésben,
mély tiszteletben és forró szeretetben nyilvánult mindazon
helyeken, hol őt a hives mint papjukat ismerték. Nem vett
föl egy kavicsot, hogy embertársára dobja, s fölszedett sok
homokszemet, nemhogy saját jólétének gyarapításához, hanem
hogy a társadalom megerősítéséhez hozzájáruljon.« (Egri
egyh. Közlöny, 1896. november 1.) Paptársainak őszinte

jóakaró barátja, hiveinek valóságos atyja volt. A vagyontalan családokat szükség idején pénzzel és eleséggel segítette, szegény iskolásoknak tankönyveket és ruhát szerzett, a hitélet ápolására a saját költségén ezrével hordta szét az imádásos könyveket és olvasókat. Még ma is emlegetik róla, hogy a hivek párbérét vagy más tartozásait szó nélkül elengedte, ha megtudta, hogy valaki segítséget szenved közülök.

Igazlelkű rokon volt. Atyjafiait őszintén szerette s tőle telhetőleg segíté. Mint egykoron tiszapüspöki nagybátyja vele tette, úgy ő is egyik székely unokaöccsét, Balássy Jánost vevé magához, a kit iskoláztatott és az egri egyház derék papjává nevelt föl.

Kissé nehézkes ember volt. Csaknem a gyámoltalanságig menő igénytelenségét és alázatosságát nagyképű emberek, divatos uracspapok lenézték, meg is szolták. Szókimondó egyenességét sokan nem kedvelték. Félték tőle kivált azok, kik — mint a költő mondja — vitézi sorban eléje vágtak, bár kiválóságra vele semmiképp sem mérkőzhettek. »Oderint, dum metuant.« Halála után úgy kellett az életrajzi adatait összekeresgélgni a rokonoknál; a papok mitsem akartak róla tudni. Egy előkelő paptársa, a ki pedig jól ismerte őt, szinte sértődötten válaszolá: »Ugyan mit háborgatják annak a jámbor székelynek a nyugalmát! Az én rossz fejem nem járul hozzá.«

Balássy a legönzetlenebb ideálmussal szolgált a egyházat és a magyar irodalmat. Gyakran mondogatá: »Ha még egyszer újra születnék, megint csak pap lennék és újra az irodalomnak élnék.« A másoknak élés önzetlenségét bizonyos mértékig nevelése erkölcsi irányításában kell ugyan keresnünk; de része van abban az ő öröklött családi és faji tulajdonságainak is. Ha egyszer beletemette magát valamely tudományos kérdés feszegetésébe, nem volt a világon az a haszon vagy az az anyagi érdek, melyért csak rövid időre is lemondott volna nemesebb szemlélődéseiről. Mennyire volt képes elmélyedni kutatásaiba s mily kevésre becsülte anyagi érdekeit, komikusan világítja meg egy jellemző eset 1878-ból, mikor még török-szentmiklósi plebános volt. Nagy

nehezen ugyanis fölvitte valahára ő is annyira, hogy 600 forinton két szép lovat vásárolhatott magának. Esperesi körútjában Taksonynál át akart kelni a Tiszán. Mikor a fogatával lehajtott a partról, a fiatal tüzes lovak megbokrosodtak és a kompról a Tiszába ugorva, a hintóval együtt odavesztek. Balássy élete is komoly veszélyben forgott. A mint kieviczkélt a hullámokból és a nagy kárt meglátta, szomorúsága nem ismert határt. Csúron-vizesen gyalog ment haza a falujába. Odahaza hamarosan ruhát váltott és leült az íróasztalához. A következő perczben már felejtve volt koci, ló és minden veszteség. Őt most egészen más érdekelte. A Kund, Urkund, Örkény és Erked nevek etimológiája foglalta le most az egész elméjét. Mikor aztán megtalálta, a mit keresett, oly csapongó öröme ragadtatta magát, hogy szinte magánkívül kiáltá a környezetének: »Nem adom háromezer forintért, hogy ezt a szót megtaláltam!«

Ételben, italban, ruházkodásban és háztartásban nagyon mértékletes volt; de a mellett rendkívül vendégszerető. A gazdálkodáshoz semmit sem értett. A maklári plebánia 140 holdnyi földbirtokát híveinek adta haszonbérbe. Azok aztán harmadolták, vámolták, a mint éppen jónak látták. Akárhányszor megesett, hogy nem ugyan nélkülözve, de pénz nélkül szűkösen éldegélt. Váltig azzal vigasztalta magát: »A kit az Isten koldustarisznyára teremtet, sohasem lesz annak pénzeszládája.« — Egy alkalommal így szólt hozzá Samassa érsek: »Úgy hallok Balássy, maga azon a jó maklári plebánián sem tud megélni.« — »Nem bizony — viszonzá Balássy, — de nem is születtem én örménynek, hogy pénzt gyűjtsek magamnak.«

Minden örömét gyönyörű könyvtárában találta. Az volt egyetlen büszkesége, ambíciója. »Egész vagyonom — mondta tanár öcscsének, Dénesnek — ebben a könyvtárban van; egyebem nincs.« Csakugyan nem is volt. Balássy végrendelet nélkül halt meg szegényen, a mint élt. Csekély hagyatékán testvéreinek (János, Mihály, Jakab) gyermekei osztozkodtak.

Legkedvesebb szórakozása volt, ha a fővárosba utazhatott: az Akadémiába, Múzeumba, Történelmi Társu-

latba, Országos Levéltárba. A munkásságát ismerő és megbecsülni tudó kartársak körében boldognak érezte magát. Odahaza a parochiális kertjében sétákkal szórakozott. A kertészkedést nagyon szerette; de a gazdaságnak ebben az ágában is, kosárral a kezében, csak a kavicsszededegetésig vitte.

A mi a politikai nézeteit illeti, fiatalabb korában a konzervatív irányzatot követte és a nagy Széchenyi István híveihez tartozott. A függetlenségi harcok idején természetesen ő is Kossuth Lajosért lelkesedett. Mikor aztán a kiegyezés megtörtént, a koronázás örömei valósággal földeljezték csöndes temperamentumát. Sírva énekelte templomában a »Te-Deum«-ot. Ettől kezdve teljes odaadással a Deák Ferencz politikájához csatlakozott; mert azt tartotta ránk nézve legjobbnak. Az szabadította ki az abszolutizmus jármából a nemzetet, a vigasztalan sötétségben a hit fátylóját lobogtatá és történeti alapon a jogfolytonossággal Magyarország állami és nemzeti fejlődését biztosítá. Ehhez a politikához rendületlenül hű maradt Balássy életének utolsó leheletéig. —

Ilyen volt Bethlenfalvi Balássy Ferencz!

Adjunk neki helyet Akadémiánk legbecsültebb nevei sorában. Méltán mondhatjuk róla Quintilianussal: *Superest adhuc et exornat aetatis nostrae gloriam, vir saeculorum memoria dignus, qui olim nominabitur, nunc intelligitur.* (M. Fab. Quintil. »Institutionum orator.« Lib. X. c. 1.)

V. KÖTET.

I. Fábíán Gábor rendes tagról. <i>Zichy Antal</i> t. tagtól	— kor. 20 fill.
II. Tanárky Gedeon lev. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	— > 80 >
III. Dr. Zlamál Vilmos lev. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	— > 20 >
IV. Fleischer Leberecht Henrik k. t.-ről. <i>Goldziher Ign.</i> l. tagtól	— > 60 >
V. Hornyik János lev. tagról. <i>Szilágyi Sándor</i> r. tagtól	— > 40 >
VI. Reichard Henrik Vilmos k. tagról. <i>Kanitz Ágost</i> lev. tagtól	— > 40 >
VII. Boissier Péter Edmund k. tagról. Dr. <i>Haynald Lajos</i> t. tagtól	— > 40 >
VIII. Greguss Ágost rendes tagról. <i>Bánóczy József</i> l. tagtól	— > 40 >
IX. Grote Artur külső tagról. Dr. <i>Duka Tivadar</i> l. tagtól	— > 20 >
X. Rózsay József t. tagról. Dr. <i>Batizfalvy Sámuel</i> l. tagtól	— > 40 >

VI. KÖTET.

I. Petzval Ottó r. tagról. <i>Kondor Gusztáv</i> l. tagtól	— > 20 >
II. Ökröss Bálint lev. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	— > 40 >
III. Hunfalvy János r. tagról. <i>Keleti Károly</i> r. tagtól	— > 60 >
IV. Tóth Ágoston lev. tagról. <i>Hollán Ernő</i> t. tagtól	— > 40 >
V. Oppolzer Tivadar külső tagról. <i>Konkoly Miklós</i> tiszt. tagtól	— > 30 >
VI. Paúr Iván lev. tagról. <i>Hampel József</i> l. tagtól	— > 50 >
VII. Pauer János l. tagról. Dr. <i>Czobor Béla</i> l. tagtól	1 > 20 >
VIII. Heer Oszvald külső tagról. <i>Klein Gyula</i> l. tagtól	— > 80 >
IX. Balogh Kálmán r. tagról. <i>Högyes Endre</i> r. tagtól	1 > 20 >
X. Pott Frigyes Ágoston k. tagról. <i>Pecz Vilmos</i> l. tagtól	— > 40 >
XI. Danielik János t. tagról. <i>Szvorényi József</i> t. tagtól	— > 60 >
XII. Apáthy István r. tagról. <i>Matlekovics Sándor</i> l. tagtól	— > 60 >
XIII. Rómer F. Flóris r. tagról. <i>Hampel J.</i> l. tagtól	1 > 20 >
XIV. Zsigmondy Vilmos l. tagról. <i>Péchy Antal</i> l. tagtól	— > 50 >
XV. Rónay János Jácint r. tagról. <i>Pór Antal</i> l. tagtól	— > 60 >

VII. KÖTET.

I. Pesty Frigyes r. tagról. <i>Ortvay Tivadar</i> l. tagtól	— > 80 >
II. Gorové István t. tagról. <i>György Endre</i> l. tagtól	— > 40 >
III. Beöthy Leó l. tagról. <i>György Endre</i> l. tagtól	— > 40 >
IV. Jendrássik Jenő r. tagról. <i>Klug Nándor</i> l. tagtól	— > 60 >
V. Rádzsa Rádzsendralála Mitra k. t.-ről. <i>Duka Tivadar</i> l. tagtól	— > 80 >
VI. Kacs Kovics Lajos l. tagról. <i>Nagy Iván</i> r. tagtól	— > 20 >
VII. Ballagi Mór r. tagról. <i>Imre Sándor</i> r. tagtól	1 > — >
VIII. Lenhossék József r. tagról. <i>Mihalkovics Géza</i> r. tagtól	— > 90 >
IX. Haán Lajos l. tagról. <i>Zsilinszky Mihály</i> l. tagtól	— > 60 >
X. Keleti Károly r. tagról. <i>Jekelfalussy József</i> l. tagtól	— > 60 >

VIII. KÖTET.

I. Szűcs István lev. tagról. <i>Ballagi Géza</i> l. tagtól	— > 60 >
II. Renan mint orientalista. <i>Goldziher Ignác</i> r. tagtól	2 > — >
III. Pandi József külső tagról. <i>Kanitz Ágost</i> l. tagtól	— > 80 >
IV. Bárány Kemény Gábor t. tagról. <i>György Endre</i> l. tagtól	— > 60 >
V. Wenzel Gusztáv r. tagról. <i>Vécsey Tamás</i> r. tagtól	1 > 50 >
VI. Sir Richard Owen k. tagról. <i>Margó Tivadar</i> t. tagtól	1 > — >
VII. Vajkay Károly l. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	— > 60 >
VIII. Grünwald Béla l. tagról. <i>Láng Lajos</i> r. tagtól	— > 60 >
IX. Deák Farkas r. tagról. Bárány <i>Radvánszky Béla</i> t. tagtól	— > 30 >

VIII. KÖTET.	X. Szabó Károly r. tagról. <i>Szilágyi Sándor</i> r. tagtól	— kor. 30 fill.
	XI. Markusovszky Lajos t. tagról. <i>Högyes Endre</i> r. tagtól	— > 60 >
	XII. Roscher Vilmos k. tagról. <i>Kautz Gyula</i> r. tagtól	1 > 50 >
IX. KÖTET.	I. Cantù Caesar k. tagról. <i>Óváry Lipót</i> l. tagtól	— > 60 >
	II. Dankó József lev. tagról. <i>Pór Antal</i> r. tagtól	— > 60 >
	III. Nagy Imre r. tagról. <i>Fejérpataky László</i> r. tagtól	— > 50 >
	IV. Ludwig K. F. V. k. tagról. <i>Klug Nándor</i> r. tagtól	— > 60 >
	V. Kronecker Lipót k. tagról. <i>Rados Gusztáv</i> l. tagtól	— > 30 >
	VI. Margó Tivadar t. tagról. <i>Entz Géza</i> r. tagtól	— > 60 >
	VII. Gneist Rudolf k. tagról. <i>Concha Győző</i> l. tagtól	— > 80 >
	VIII. Du Bois-Reymond E. k. tagról. <i>Thanhoffer L.</i> r. tagtól	— > 60 >
	IX. Xántus János l. tagról. <i>Mocsáry Sándor</i> l. tagtól	— > 60 >
	X. Hazslinszky Frigyes r. tagról. <i>Mágócsy-Dietz S.</i> l. tagtól	— > 80 >
	XI. Finály Henrik l. tagról. <i>Márki Sándor</i> l. tagtól	1 > 20 >
	XII. Török József és Antal Géza tagokról. <i>Högyes Endre</i> r. tagtól	— > 60 >
X. KÖTET.	I. Spencer Wells k. tagról. <i>Duka Tivadar</i> l. tagtól	— > 30 >
	II. Szathmáry György l. tagról. <i>Zsilinszky Mihály</i> r. tagtól	— > 60 >
	III. Gladstone W. E. k. tagról. <i>György Endre</i> l. tagtól	— > 60 >
	IV. Ábel Jenő l. tagról. <i>Hegedüs István</i> l. tagtól	— > 60 >
	V. Horvát Boldizsár t. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	1 > — >
	VI. Nagy Iván r. tagról. <i>Márki Sándor</i> l. tagtól	— > 40 >
	VII. Mihalkovics Géza r. tagról. <i>Thanhoffer Lajos</i> r. tagtól	— > 50 >
	VIII. Pasteur Lajos k. tagról. <i>Högyes Endre</i> r. tagtól	1 > — >
	IX. Capasso Bertalan k. tagról. <i>Óváry Lipót</i> l. tagtól	— > 30 >
	X. Jurányi Lajos r. tagról. <i>Mágócsy-Dietz Sándor</i> l. tagtól	1 > — >
	XI. Bunsen Róbert k. tagról. <i>Than Károly</i> r. tagtól	1 > — >
	XII. Gr. Andrásy Manó l. tagról. <i>Br. Radvánszky Béla</i> t. tagtól	— > 30 >
XI. KÖTET.	I. Domanovszky Endre l. tagról. <i>Alexander Bernát</i> l. tagtól	— > 30 >
	II. Hauer Ferencz k. tagról. <i>Böckh János</i> l. tagtól	1 > 20 >
	III. Télfy Iván l. tagról. <i>Pecz Vilmos</i> l. tagtól	— > 80 >
	IV. Szilágyi Sándor r. tagról. <i>Fraknoi Vilmos</i> r. tagtól	2 > — >
	V. Laufenauer Károly l. tagról. <i>Kétly Károly</i> l. tagtól	— > 30 >
	VI. Arneth Alfréd k. tagról. <i>Károlyi Árpád</i> r. tagtól	— > 40 >
	VII. Hollósy Jusztíán l. tagról. <i>Fehér Ipoly</i> t. tagtól	— > 40 >
	VIII. Jekelfalussy József r. tagról. <i>Vargha Gyula</i> l. tagtól	— > 40 >
	IX. Fodor József r. tagról. <i>Högyes Endre</i> r. tagtól	— > 20 >
	X. Horvát Árpád l. tagról. <i>Károlyi Árpád</i> r. tagtól	— > 40 >
	XI. Halász Ignác l. tagról. <i>Szilasi Móricz</i> l. tagtól	— > 40 >
XII. KÖTET.	I. Taine Hippolyt k. tagról. <i>Alexander Bernát</i> l. tagtól	— > 60 >
	II. Heller Ágost r. tagról. <i>Fröhlich Izidor</i> r. tagtól	— > 60 >
	III. Kerékgyártó Árpád l. tagról. <i>Békefi Remig</i> l. tagtól	— > 60 >
	IV. Plósz Pál l. tagról. <i>Lengyel Béla</i> r. tagtól	— > 30 >

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
ELHÚNYT TAGJAI FÖLÖTT TARTOTT
EMLÉKBESZÉDEK.

SZERKESZTI A FŐTITKÁR.

XII. KÖTET. — 6. SZÁM.

KONDOR GUSZTÁV

LEV. TAG

EMLÉKEZETE

KÖVESLIGETHY RADÓ

I. TAGTÓL.

(Olvastatott a M. Tud. Akadémia 1904. május 30-án tartott összes ülésén.)

Ára 60 fill.

MAGY. AKADEMI
KÖNYVTÁRA

BUDAPEST.

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA.

1904.

EMLÉKBESZÉDEK

A M. T. AKADEMIA ELHÚNYT TAGJAIRÓL.

I. KÖTET.	I. Korponay János l. t.-ről. <i>Kápolnai Pauer István</i> l. tagtól	— kor. 20 fl.
	II. Suhayda János lev. tagról. Dr. <i>Konek Sándor</i> r. tagtól ...	— » 20 »
	III. Morócz István lev. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól ...	— » 20 »
	IV. Révész Imre l. tagról. <i>Ballagi Mór</i> r. tagtól	— » 40 »
	V. Broca Pál külső tagról. <i>Lenhossek József</i> r. tagtól	— » 60 »
	VI. Asbóth Lajos lev. tagról. <i>Kápolnai Pauer István</i> lev. tagtól	— » 20 »
	VII. Ami Boué külső tagról. Dr. <i>Szabó József</i> r. tagtól	— » 20 »
	VIII. Fabritius Károly lev. tagról. <i>Kozma Ferencz</i> lev. tagtól ...	— » 80 »
	IX. Jerney János emlékezete. <i>Gyárfás István</i> lev. tagtól	— » 40 »
	X. Mihályi Károly lev. tagról. <i>Domanovszky Endre</i> lev. tagtól	— » 20 »
II. KÖTET.	I. Molnár Aladár levelező tagról. <i>Tanárky Gedeon</i> l. tagtól	— » 40 »
	II. Árkosi Benkő Dániel lev. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	— » 20 »
	III. Mailáth Gy. emlékezete. Gr. <i>Szécsen Antal</i> t. tagtól	— » 20 »
	IV. Charles Róbert Darwin k. tagról. <i>Margó Tivadar</i> r. tagtól	— » 80 »
	V. Wöhler Frigyes k. tagról. <i>Nendtvich Károly</i> l. tagtól	— » 20 »
	VI. Érkövy Adolf l. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> l. tagtól	— » 20 »
	VII. Zsivora György l. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> rendes tagtól	— » 40 »
	VIII. Fenzl Ede k. tagról. Dr. <i>Haynald Lajos</i> igazg. és t. tagtól	— » 60 »
	IX. Sainte-Claire Deville Henrik k. t.-ről. <i>Than Károly</i> r. tagtól	— » 60 »
	X. Mignet Ferencz k. tagról. <i>Trefort Ágoston</i> igazg. tagtól ...	— » 20 »
III. KÖTET.	I. Tarczy Lajos rendes tagról. <i>Török József</i> r. tagtól	— » 20 »
	II Thiers Lajos Adolf k. tagról. <i>Trefort Ágoston</i> t. tagtól	— » 20 »
	III. Lönnrot I. k. tagról. <i>Hunfalvy Pál</i> r. tagtól	— » 40 »
	IV. Baintner János l. tagról. <i>Apáthy István</i> r. tagtól	— » 20 »
	V. Guizot Ferencz k. tagról. <i>Trefort Ágoston</i> t. tagtól	— » 20 »
	VI. Horváth Cyrill tiszt. tagról. Dr. <i>Pauer Imre</i> tiszt. tagtól	— » 20 »
	VII. Davis József Bernát k. tagról. <i>Lenhossek József</i> rendes tagtól	— » 40 »
	VIII. Vandrák A. lev. tagról. <i>Vécsey Tamás</i> lev. tagtól	— » 40 »
	IX. Konek Sándor r. tagról. <i>Kautz Gyula</i> r. tagtól	— » 20 »
	X. Kruesz Krizosztom t. tagról. <i>Hollósy Jusztinián</i> lev. tagtól	— » 40 »
IV. KÖTET.	I. Zsoldos Ign. r. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	— » 60 »
	II. Benfey Tivadar k. tagról. <i>Budenz József</i> r. tagtól	— » 20 »
	III. Frankenburg Adolf l. tagról. <i>Vadnai Károly</i> l. tagtól	— » 40 »
	IV. Tárkányi Béla József t. tagról. <i>Szvorényi József</i> t. tagtól	— » 60 »
	V. Dr. Henle Jakab k. tagról. Dr. <i>Mihalkovics Géza</i> r. tagtól	— » 20 »
	VI. Pompéry János l. tagról. <i>Joannovics György</i> t. tagtól	— » 20 »
	VII. Gyárfás István l. tagról. <i>Szilágyi Sándor</i> r. tagtól	— » 20 »
	VIII. Kovács Pál lev. tagról. <i>Vadnai Károly</i> r. tagtól	— » 20 »
	IX. Ladányi Gedeon l. tagról. <i>Szabó Károly</i> r. tagtól	— » 20 »
	X. Korizmicz László t. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól ...	— » 20 »

1895. ÉVI FÉNYKÉP UTÁN.

Dr. Kondor Gusztáv

MAGYAR
TUDOMÁNYOS
AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

KONDOR GUSZTÁV L. T. EMLÉKEZETE.

KÖVESLIGETHY RADÓ I. tagtól.

(Olvastatott a M. T. Akadémia 1904. május 30-án tartott összes ülésén.)

A multba bevilágító mécsseműl felujul gyermekkorom egy élénk emléke, a francia-porosz háború egy megindító részlete.

Fiatal német tanárral, közeli rokonommal, gyermeki képzeletben én is általküzdöttem.

Megjelen szemem előtt az agg *Chevreul*. A ritka hosszúra nyúlt, munkás emberöltőn át fejlesztett drága múzeumába csap az ellen nyolczvan bombája, és az ellenségnél vadabb francia nép felgyújtással fenyegeti Páris féltett büszkeségét.

És felgyúlt emlékem világánál vissza tudok mennni majd még egy negyedszázad múltjába.

És látom a haza védelmében a komáromi csatatéren ifjúsága teljében az ifjút, a kit a Gellérthegy koronája csendes falvából sokat ígérőn Uránia kultusába csalt.

De mint a zápor hull a vár felől a bomba, és elvakítva segíti gyászos munkájában envérünk.

És Európa tudományos büszkesége, a József nádor emelte csillagvizsgáló romba dől, és hazánkban, a mely vendégül látta Regiomontanust, és üldözői elől megoltalmazta Keplert, az ég műzsája hontalanná vált.

Az ontott vérből áldás fakadt és felvirágozott a hon. Ujra beköltözött hozzánk művészet és tudomány, és biztonságban elfoglalta régi házait, vagy a romokon épült pompásabb csarnokát. Csak ő árvult el még inkább, mert csillogász volt.

És mindez ifjúsága teljében. A legfájóbb csalódással szívében élni tudott a hazáért, és az anyagi javakkal kecsegtető pályát elutasítván, tanár lett, és másodszor küzdötte végig a most már nem véres, de nem kevesebb elszántságot kívánó, évekig tartó harczot a hazáért. Mert az abszolút kormány a jövő nemzedékével vélte kiépíthetni a »közhazát«, és idegen tanítók vezetésére bízott iskolákat alapított. Így szervezte Weiser József bécsi főreáliskolai igazgató is a bécsi miniszterium meghagyásából 1854-ben az alapítandó pestvárosi reáliskolát.¹⁾

A tanári állásokra hetvennél több pályázó volt; közöttük Finály Henrik, Klamarik János, Lubrich Ágost, Márki József, Preysz Mór, Szabóky Adolf, Szathmáry Károly és Zalka Antal.

Kondor Gusztávot, a kivel már bécsi egyetemi és csilagvizsgálói tanulmányai idejében volt alkalma megismerkednie, Weiser egyenesen felszólította, hogy vállalja el a matematika tanszékét.

És így két pálya nyílt meg előtte: a gyakorlati mérnök pályája, a melyen már működött, és melyre a pesti egyetemen elnyert oklevele minősítette, és a tanárság. Amaz az úrbéri patensnek és a telekkönyvnek ez időben való behozatala folytán kecsegtető volt, emez meg reményt nyújtott, hogy az önzetlenül és önfeláldozóan ellátott tanári szék hatásos szellemi fegyver a haza visszahódítására.

Sokan így gondolkoztak e borús időben, a kiket a felületes bíráló utóbb osztrákbarátoknak ítelt, és Kondor Gusztáv elfogadta Weiser ajánlatát, a mire Pest községtanácsa 1854. november 11-én ideiglenes, majd 1855-ben rendes tanárrá megválasztotta. Másod- és harmadhelyen felterjesztett concurrensei voltak a cseh Sewčik és a német Mayer Jakab.

Tanári működését a következő év januárius 13-án kezdte meg, és 1871. május 1-ig szakadatlanul folytatta. Minthogy a reáliskolák akkor a polgári, ipari és kereske-

¹⁾ Kemény Xavér Ferencz, A budapesti IV. ker. közs. főreáliskola története 1854–1896. Budapest, 1897.

delmi iskolákat is pótolták, a tanterv utasítása értelmében a váltójogot és váltóüzletet, az egyszerű könyvvitelt és a vámismét is kellett tanítania, és egyidejűleg az iskolával szerves kapcsolatban volt alreáliskolai tanárképző tanfolyamon a matematika előadásával is megbízták.

Ezen felül 3 évig mint kisegítő tanár physikát, sőt még Ney Ferenczet ki nem nevezték, az első osztályban a magyar nyelvet is tanította.

A tanártestületnek kezdetben négy magyar tagja, Kondor Gusztáv, Ney Ferencz, Preysz Mór és Szabóky Adolf, a kik közül a három első a M. Tudományos Akadémia is tagjai sorába emelt, elérték a czélul tűzött ideált, és az iskola negyedszázados történetének írója joggal mondhatta róluk, »hogy akkor az 1855—1860-ig terjedő ellenszenves években a tanártestületnek néhány hazai és hazafias tagja megóvta és megőrizte a fiatalságban annyi incselkedés és támadás ellenére a szülőföldhez és annak ősi erényeihez, szokásaihoz való ragaszkodás öntudatát.«

Sőt meghodították Walser Edét, az iskola idegen származású, de rokonszenves, művelt igazgatóját is, a ki körükben elsajátította hazai nyelvünket, sőt a magyar osztályok ügyében Bécsbe is felment, hogy a miniszteriumot annak megnyerje.

És midőn Walser Ede hétévi igazgatósága után szívélyes marasztalás ellenére is távozott az intézetből, Kondor Gusztávnak igen szép levelet írt, melyben »eminens tehetségét, feláldozó buzgóságát és utánzásra méltó lelkiismeretességét, melylyel a magyar ifjúságot a matematika nehéz terén kitűnő paedagogiai ügyességgel a legeredményesebben oktatta«, hálásan magasztalja.

Tíz év mulva bevált jóslat a levél folytatása. »Nem maradhat el, hogy szép hazája eleddig a középiskolában felhasználta kitűnő tehetségét nem sokára az egyetemen is fel fogja használni, a mely esetben matematikai tudásának gazdag tárháza új életpályát fog nyitni ugyanazon szerencsével, melylyel eddig a középiskolán oly szép eredményeket ért el.«

Mikor 1861-ben az országbirói értekezlet a hazai tör-

vények közül az 1840-ben hozott váltótörvényt is némi módosítással visszaállította, Kondor Gusztáv megírta »A magyar váltójog és üzlet kivonatát« alsóbb tanodák számára. Ezt követték 1864-ben és 1865-ben az »Egyszerű könyvvitel vázlata« alreáltanodák számára, magyar nyelven az első ilyenű könyv és »Vámisme« reáltanodák számára.

E könyvek ez időben általánosan érzett szükségét pótolták, mert a több oldalról igen kedvezően elbírált váltójog, a mely hogy visszaállítása után mielőbb minél szélesebb rétegekben megismertessék, az »Iparlap« 1861-iki évfolyamában is megjelent, 1873-ig négy, a könyvvitel 1872-ig három, és a vámisme 1871-ig két kiadást ért meg.

De ez korántsem meríti ki a középiskola érdekében kifejtett irodalmi működését. A városi főreáliskola negyedik értesítőjében (1858-ban) »Die auf elementarem Wege entwickelte Theorie der Maxima und Minima« tárgyú értekezése foglaltatik, mely egyszersmind első irodalmi munkája. Ebben kimerítően tárgyalja a négyzetes, harmadfokú és biquadrátikus egyenletekre visszavezethető függvények szélső értékeit és számos példát ad, melyek a legkisebb négyzetek elméletére, a Fermat-féle tételre és a legkisebb hatás elvére, és az isoperimetrikus feladatokra engednek érdekes megjegyzéseket tennie.

Nagyon fontosnak tartom, hogy a régebben egyhangú középiskolai matematikát sikerült egy új elemmel érdekesebbé és élénkebbé tennie. Dr. Wagner Alajos a Močnik-Klamarik-féle Algebra 1884-iki kiadásában Kondor e dolgozatát már forrásul használta.

A pesti reáliskolában Kondor Gusztáv megszakítás nélkül 16 évet töltött, és több ízben mint igazgatóhelyettes is működött.

Már egy évi tanárkodása után Haas Mihály főigazgató, utóbb szatmári püspök a budai helytartósághoz azon jelentést terjeszti be, mely szerint Kondor Gusztáv fáradhatatlan iparkodása, hogy kötelességeinek a legpontosabban eleget tegyen, dicséretes, a tanulók előmenetele pedig nagyon dicséretreméltó.

A kiváló tanár dicsérete nem csupán hivatali aktákban lappangott, szárnyra kelt és elterjedt. Török János,¹⁾ a ki némely tantárgygyal szemben elég éles kritikát gyakorol, a »Magyar Sajtó« 1857. szeptember 1-i számában így ír: »Valóban bámulatra ragadtatánk azon alapos ismeretek által, mikről a növendékek gyakorlati megmutatással kísért feleleteikkel mind a mathesisben, mind a physikában s fel-tűnőleg a chemiában tanulástól szolgáltattak« ...

De mindezeknél többet mond ama hivatalos bizonyítvány, melyet Ney Ferencz igazgató tanár állított ki 1869. május 24-iki kelettel s mely a tudományos érdemen kívül szeretettel kiemeli különösen »a tanuló ifjúság vezetésében mindig éber, atyailag nyájas, művelt és tapintat- teljes komoly nevelészeti eljárását és bánásmódját, melyet a növendékek eredménydús haladása és értelmi fejlődése mindenkor a legörvendetesebben igazolt.«

1870-ben báró Eötvös József közölte vele, hogy a Kolozsvártról felállítandó tudományegyetem matematika-tanárának szemelte ki; szándékát azonban elhúnyta folytán nem valósíthatta meg.

De ugyanezen év végén Nékám Sándor egyetemi tanár az akkor felállított állami számvevőszékhez tanácsossá kineveztetvén, a bölcsészeti kar 1871. januárius havában az elemi mennyiségtani tanszék helyettesítésével őt bizta meg, és már 1871. márczius 12-én Pauler minisztersége alatt nyilvános rendes tanárrá neveztetett ki, miután a pesti egyetemen már 1865. óta mint a csillagászat magántanára habilitálva volt.

Kinevezése és a reáliskolából való távozása alkalmával 1871. május 16-án Ney Ferencz, Aujeszky Lipót, Balló Mátyás, Báthory Nándor, Felsmann József, Kudelka István, Szabóky Adolf, Szemlér Mihály, Ternyei Ferencz és Turcsányi János tanártársai rendkívül meleg hangú levélben búcsúznak, és Pest város városhatósági közgyűlése is 1871. május 3-iki jegyzőkönyvében meleg hangon ismeri el a városnál töltött 16 évi buzgó és kitűnő szolgálatait.

¹⁾ Publicistikai és nemzetgazdasági némely dolgozatai. Pest, 1858.

Ez idő alatt tevékeny részt vett 1866-ban a reálgymnasiumi, 1868—69-ben a reáliskolai, gymnasiumi és lyceumi tantervek megállapítására kiküldött tanügyi bizottságokban, a miért a miniszter elismerését is kifejezte.

De volt tanártársainak óhajta is teljesült, mert a középiskolai ügynek tovább is hű harczosa maradt. A hetvenes években ugyanis Budapest főváros IV. kerületi iskolaszékének hat éven át tagja volt, és buzgóságát mivel sem bizonyíthatnám jobban, mint azon iskolaszéki 1878. május 29-iki jegyzőkönyvi kivonattal, mely Pauler Tivadar elnök, és Komócsy József jegyző aláírásával legmélyebb háláját fejezi ki kitünő érdemű tagtársa iránt, hogy az iskolaköteles gyermekeket statisztikai kimutatás alapján nagy fáradsággal és lelkiismeretességgel felkutatta.

A középiskola felé vonzódása, melynek egyetemi előadásaiiban is mindig szívesen kifejezést adott, csak természetesnek láttatja, hogy az országos középiskolai tanár egyesületnek alakulása óta, 1865 óta rendes, és 1873-ig választmányi tagja volt. 1868—1870-ig a kebelében fennállott matematikai-természettudományi szakosztálynak elnöki tisztét is viselte.

1870—71. évben mint az Országos Középiskolai Tanár egyesületi Közlöny szerkesztőbizottságának tagja az Akadémia III. osztálya és a Természettudományi Társulat üléseiről ismertető cikkeket írt; a közlőnyt különben is több ízben felkereste csillagászati cikkekkkel, bírálatokkal, ismeretésekkkel, és 1873. februárius 11-től az augusztusi közgyűlésig a választmány az egyesület alelnökének is megválasztotta.

Így ragaszkodott a középiskolai tanári kar hosszú éveken át volt társukhoz, és a szeretetben kivették részüket még azok is, a kik tanárkodásának már csak emlékét ismerték. Csak így történhetett, hogy midőn 1874. május 14-én a középiskolai törvényjavaslat országgyűlési tárgyalása küszöbén a budapesti tanárok nagy számmal összegyűltek a pesti főreáliskolában, megvitatni, vajjon küldjenek-e a politikai pártokhoz küldöttséget, e gyűlés elnöké Kondor Gusztávot választotta. Bizalommal tették le kezébe érdekü-

ket és szeretettől sugárzik az a meleg hangú megemlékezés,¹⁾ melylyel emlékének áldoznak.

Mint egyetemi tanár is folytonos kapcsolatban állott a középiskolai tanítással; 1871—1873-ig a középiskolai tanárképzőben is közreműködött, és 1872 óta az országos középiskolai tanárvizsgáló bizottságnak tagja volt a mennyiségtani szakra. 1876-tól a budapesti I. kerületi állami paedagogiumban tartott polgári tanítóképesítő vizsgálatokon mint miniszteri szakbiztos vett részt, 1888 óta pedig ugyanezen intézetnél az igazgatótanács tagja volt. 1886—1895-ig az érettségi vizsgálatokon mint miniszteri biztos különböző intézetekhez kiküldetett.

* * *

Kondor Gusztáv 1825. augusztus 7-én a bács-bodrogmegyei Szántován született. Az elemi oktatást szülei házában nyerte: édes atya, Kondor Ferencz, kincstári főerdész és anyja, a francia származású Collin Sarolta, szívben és lélekben kitűnő nő tanították. Atyja különös szeretettel foglalkozott zenével, anyja pedig, a ki Hamburgban mint egy ottani kereskedő leánya született, de közénk szakadva nyelvünket is megtanulta, az elemeken kívül a francia és német nyelvre is oktatta. A latin nyelvet a gymnasiumban sajátította el, melyet Baján és Szabadkán járt.

A matematikához való hajlandóságát egy véletlen fedezte fel. Az iskolában egy ízben a matematikai feladatot senki sem tudván megoldani, a kis Gusztáv jelentkezett. Hibátlan megfejtését a tanár dicsérte és úgy látszik, innen keltezhető a matematika és a természettudományok iránti vonzalma.

A bölcséletet a szegedi lyceumban jeles eredménnyel végezte és azután a mérnöki pályára lépett. Minthogy az akkor még az egyetemen tanított mérnöki tudományokra való beiratkozás két évi előzetes gyakorlatot kívánt, Kondor 1846—1847-ig az apatini kincstári építészeti hivatalnál mint mérnökgyakornok működött, és ernyedetlen szorgal-

¹⁾ Orsz. középisk. Tanáregyes. Közl. 1897. okt. 10.

mával szép készültséget szerzett. Ezután elméleti mérnöki tanulmányait a pesti egyetemen kezdte meg. A gyakorlati mértant Petzelt József kitűnő geodaetától tanulta, a ki a szabadságharcz folytán oly tragikus sorsra jutott.

Kondor rajzai az ábrázoló mértanból és különösen a térképezésből ritka gonddal és csinossággal vannak készítve, és mint baljóslatú jövőbelátás ragadta meg figyelmemet egy 1848. október 5-ikén készült rajzlapja, melyen »Térképi jelek« czímen különféle katonai jelzések mellett a bitófának öt különböző formáját festi le. Vajjon gondolta-e az ifjú, hogy egy év multán a vértanúság szent jele lesz?

Már két nappal később, október 7-ikén olvasták fel a képviselőházban Ferdinánd királynak Schönbrunnban október 3-ikáról kelt leiratát, melylyel az országgyűlést felosztatja, Magyarhont és Erdélyt hadi törvények alá rendeli és Jellasić bánt királyi biztosnak és a magyarországi haderő teljhatalmú főparancsnokává kinevezi.

Ismét két nappal később, október 9-én megjelent a napilapokban a bécsi forradalom kitörésének a híre, a mire a honvédelmi bizottmány minden fegyverfogható férfit harcra hítt.

A szabadságharcz így hirtelenül véget vetett az alig megkezdett tanulmányoknak. Kondor Gusztáv beállott köz-honvédnek a feldunai hadseregbe, de rövid idő alatt a Gózon őrnagy parancsnoksága alatt álló VII. hadtesthez tartozó 66-ik gyalogzászlóaljnál hadnagy lett, és ebben a minőségben egy ideig a zsolczai hősnek adjutánsa is volt. Végig küzdötte a branyiszkói, kápolnai, verpeléti, horti, hatvani és nagysarlói csatákat, majd a Klapka vezérlete alatti hadtesthez került Komáromba és az 1849. április 26-iki komáromi első csata után, a mely az általános vélemény szerint a szabadságharcz legfontosabb csatája volt, és közvetlenül az orosz hatalom segélyülhívását eredményezte, a Klapka vezérlete alatt akkor alakuló 99-dik zászlóaljhoz jutott Tatára s innét ismét Komáromba. Komárom védelmében annak 1849. szeptember 27-ikén történt kapitulációjáig mint árkászfőhadnagy vett részt.

A komáromi harcztéren létele ideje alatt történt, hogy

Hentzi a gellérthegyi csillagvizsgálót bombáztatta, azt az intézetet, a mely felé Kondor az egyetemrelépés első pillanatától fogva titkos reménynyel tekintett.

A csillagvizsgálónak előző története is elég szomorú. A gyönyörű, Európának akkor legjobb műszereivel ellátott intézetben folytonos személyes surlódás megbénította a munkaerőt, és Kondor hivatást érezhetett magában, hogy új, szerencsésebb aera kezdője lehet.

A Pestet 1849 elejétől fogva ostromállapotban tartó osztrák sereg a szervezett magyar sereg közeledésére, két nappal a komáromi csata előtt kivonult, és csak Hentzi vezérőrnagy maradt meg ezer emberrel a várban, melynek makacs védelmére készült. A magyar hadsereg május 3-án jelent meg a Gellérthegyen s részint onnan, részint a Naphegyről intézte támadását a vár ellen. Ez alatt Hentzi a békés és védtelen Pestet szüntelenül bombáztatta s lakosságának egy részét menekülésre kényszerítette, de már május 4-én a csillagvizsgálóra is záporként hullott a bomba, melyből Montedegoi Albert Ferencz segédcsillagász már előbb lehordatta a becsebb műszereket a Rudasfürdőbe. Míg az ellenség lehetőség szerint kimélni iparkodott az intézetet, honvédeink maguk vandal módon pusztították. De a műszerekből mégis sokat sikerült megmenteni és az intézet sem volt oly reménytelen állapotban, hogy helyreállítására gondolni nem lehetett volna.

A komáromi kapituláció után Kondor a Dunába temette kardját, de attiláját, kardkötőjét és tiszti bojtját megmentette. Ezeket édes anyja rejtegette és ezen gondoskodásnak köszönhetette, hogy a dicső napok ezen emlékeit az 1891-iki ereklyekiállításra kiállíthatta.

Az osztrák rémuralom alatt sikerült ugyan a börtön elől menekülnie, de sok zaklatásnak volt kitéve. Sokszor emlékezett meg lelkesen a szabadságharcz eseményeiről, de ama zaklatásokról nem szívesen szólt.

Nem csoda tehát, hogy szeretettel csüngött volt bajtársain; ritkán hiányzott a honvédegyesület gyűléseiről, melyeken Csanád régi honvédeit képviselte.

A szabadságharcz után folytatta egyetemi tanulmá-

nyait, és 1850. augusztus 3-án elnyerte végre hites mérnöki oklevelét, mely a gyakorlati mértanra, vízépítészettanra, erőműtanra, gazdaszáttanra és felső mennyiségtanra képesített.

De Kondor ezzel nem vált meg az egyetemről. Petzval Ottó matematikai előadásai oly nagy hatással voltak az ifjúra, hogy továbbtanulásra serkentették. 300 forintos csillagászati ösztöndíjat kapott, a melylyel mint a budai egyetemi csillagvizsgáló ösztöndíjas növendéke két éven át Petzval Ottót, Jedlik Anyost és különösen Mayer Lambertet, a csillagászat tanárát hallgatta. 1850—51-ben az elméleti, 1851—52-ben a gyakorlati csillagászati előadásokat Mayer bizonyítványa szerint igen szorgalmasan látogatta és minden egyes évfolyam végén tartott vizsgálaton kitűnő előmenetelt tanúsított. Erkölcsi és politikai magaviselete pedig az akadémiai törvényeknek kifogástalanul megfelelt.

Minthogy azonban a csekély ösztöndíj az élet fenntartására nem volt elegendő, Kondor Pesten 1851—52-ben mérnökjelölteket tanított, és mintegy 40 jelöltet készített elő a vizsgálatra.

1852—54-ig két újabb évet a bécsi egyetemen töltött, a hol különösen Petzval József, Hornstein Károly, Moth Ferencz és Kunczek Ágost voltak a tanárai. Matematikát, physikát és különösen csillagászatot tanult azon reményben, hogy a szabadságharcz alatt megrongált, de helyreállítható gellérthegyi observatoriumon alkalmazást nyerhessen.

Hornstein Károly, a ki akkor a bécsi csillagvizsgáló adjunctusa és egyetemi magántanár volt, két évfolyam bizonyítványban elismeri a szorgalmat, melylyel Kondor az égi mechanikáról tartott előadásában részt vett, és a sikeres eredményt, melyet ezen nehéz tárgyból tartott colloquiumon elért. Elmondja továbbá, hogy a gyakorlati csillagászati munkálatokban serényen részt vett, több bolygópályát megfigyelésekből számított és néhány nagyterjedelmű bolygó- és üstökös ephemeridát számolt.

Épöly kedvezők azon bizonyítványok, melyeket Petzval József állított ki, a kinél a lineáris differentialegyenletek integratióját, a partialis differentialegyenletek integratióját, rugalmas testek egyensúlyát és mozgását, mechanikát, varia-

tioszámítást és dioptrikát hallgatott. Igen szorgalmasan járt el az előadásokra, és »a szóbeli és írásbeli colloquiumok eredményei ezen nehéz physikai-mathematikai tárgyak igen alapos ismeretére vallanak, melyek az exact tudományokra való hivatását minden kétségen kívül megállapítják és ezen fiatal tudós jövődő tevékenységére a legszebb reményekre jogosítanak, derék tanítóra és tudósra vallanak.«

Ezen időből maradt néhány igen gondosan kidolgozott értekezés az üstököspályák számításáról és periodikus függvények sorbontásáról, a mely minden valószínűség szerint ilyen colloquiumi dolgozat lehetett. Ezeknek pontos címe:

Methode der parabolischen Bahnbestimmungen nach Olbers.

Entwicklung periodischer Functionen in Reihen.

Entwicklung der periodischen Functionen in Reihen mittels der Methode der kleinsten Quadrate.

A hagyatékban számos kézírata van, bizonyára ama dolgozatok és számítások, melyeket Hornstein is említ. Ezek részben gyakorlatok, részben pedig ephemeridaszámítások, a melyeket annak idején bizonyára közzé is tettek. E hagyaték jegyzéke a következő:

Berechnung jener Störungen, welche von dem Planeten Uranus auf den Planeten Ceres ausgeübt werden.

Elemente der Calliope.

Elemente II. der Calliope.

Elemente des Planeten Euterpe.

Ephemeride der Calliope.

Die Coordinaten der Sonne. Planet Calliope: Elemente der Calliope.

Berechnung der Parthenope aus 4 Beobachtungen.

Comet II. 1852. pályaszámítása 16 megfigyelésből.

Comet 1853. I. Coordinaten der Sonne. Pályaszámítás 7 megfigyelés alapján.

Elemente des Cometen I. 1853.

Berechnung einer parabolischen Cometenbahn nach Olbers.

Berechnung der totalen Sonnenfinsterniss vom 28. Juli 1851.

Berechnung einer Sternbedeckung, γ Librae, nach dem Berliner Jahrbuche.

Berechnung der Sonnenfinsterniss nach der Besselschen Methode.

E szorgalmas tevékenység folytán csak természetes, hogy Littrow Károly, a ki atyja révén a magyarországi csillagászati viszonyokat eléggé jól ismerte, Kondor Gusztávot Bécsben szeretete volna marasztalni és meg is ígérte, hogy jövőjéről gondoskodni fog.

De Kondor a megtisztelő ajánlatot nem fogadta el, mert haza vágyott s mert még mindig lehetett reménye, hogy a budai csillagvizsgáló helyreállítása után benne alkalmazást nyerhet. E miatt Littrow azután sokáig neheztelt rá.

Egy 1850. április 23-ikán kelt leirat szerint a Gellérthegyre már 1849-ben erődöt terveztek,¹⁾ de Ő Felsége az erődítmény tervezetét oly módon rendeli el, hogy mellette a csillagásztorony, melynek megtartását és fölépítését a régi helyén Ő Felsége föltétlenül kívánja, zavartalanul fennállhasson. A tervek is megvoltak már (a magyar kir. közlekedési minisztérium tervtárában most is láthatók) és katonai hatóságok is foglalkoztak azzal, miképen lehetne a várfalban meridiánrést hagyni, mely szükség esetén bombamentesen elzárható. Még 1852. szeptember végén tartottak a felépítés dolgában ülést. De a bécsi hadügyminisztérium a phantastikus tervet elfujta, a várat a csillagászati observatoriummal összeférhetetlennek tartotta. Az egyetem már előzőleg a katonai kincstárnak a csillagásztorony körül fekvő és az egyetem birtokát tevő területből 2474 négyszögölet ingyen engedett át.

»Az ötvenes években még adták a déli jelt a két testvérvárosnak, míg végre azt is beszüntették és az órát a többi eszközökhöz szállították. A katonai kincstár az egész épületet a telekkel együtt oly áron vette meg az egyetemtól, melyet az épület rézfedelének elárúsítása már bőségesen visszatérített.

Azóta a gellérthegyi csillagásztorony eltűnt a föld

¹⁾ Heller Ágost: A gellérthegyi csillagásztorony. Term. tud. Közl. X. k. 341. l.

szinéről, egy magányos kőpillér, valamelyik eszköz alapja maradt meg csupán mint szomorú tanúja a múlt időknek. A csillagvizsgáló egyik kisebb távcsövét az egyetemnek adott elismervény ellenében Kondor őrizte lakásán. Szerette vele észlelni az érdekesebb égi tűneményeket, melyekkel gyermekeit is megismertette. De utóbb e cső nagy gondot okozott, mert az elismervény elkallódván, a műszert nem akarták beállítani az új leltárba. Most ismét az egyetem vette át.

A hazatérés tehát csalódással járt. Szerencsére legalább a reáliskolához való kinevezése nem váratott magára; az utolsó bécsi bizonyítványa 1854. augusztus 23-áról szól.

Nyolcz évig hevert parlagon Kondor astronomiai tudása, midőn 1862-ben egy gyenge reménysugár mégis felcsillant. Mayer Lambert ekkor nyugalomba vonúlt és az 1830. június 27-kén kezdeményezett déljelzés iránti intézkedésnek szükségére merült fel. Pauler Tivadar, az egyetem akkori rectora, tanácshatározat folytán felszólítja tehát Kondor Gusztávot, »hogy a csillagda elhelyezésének végleges eldöntéseig az érintett munkálat teljesítését magára vállalni sziveskednék«. Kondor tehát 1862. május elejétől az egyetemi csillagászati observatoriumon ennek végleges beszüntetéséig, 1867-ig időmeghatározásokat tett és ellenőrizte a déljelzést.

Bármily csekély legyen is tudományos szempontból e munka, mégis közelebb hozta őt az egyetemhez, és csakhamar meg is találjuk ennek hatását, mert 1863. februárius 22-ikén a pesti egyetem a szépművészetek és bölcsélet doctorává avatja, és 1865-ben negyvenéves korában, ugyanezen egyetemen a csillagászatnak magántanára lett.

A M. Tudományos Akadémia Kondor Gusztávot még 1861. december 20-án választotta levelező tagjává, és midőn 1862-ben elhatározta, hogy az Almanachot, úgy mint a Magyar Tudós Társaság névkönyvét, melynek naptárát 1837-től 1843-ig Nagy Károly rendes tag szerkesztette, szintén csillagászati részszel fogja kibővíteni, annak számítását és szerkesztését őreá bízta. Kondor 29 éven át, 1891-ig nagy szeretettel teljesítette e feladatát, és a csillagászati naptár évről évre gazdagabb tartalommal jelent meg, és 1874-ben már 212 lapot számlált.

E naptárakról szól Toldy Ferencz az Akadémia történetében¹⁾ mint oly eredeti munkákról, melyek számos astronomiai, geometriai, physikai, geographiai táblázataival egy mindeddig páratlan gyűjteményt képeznek irodalmunkban. És midőn Kondor a szerkesztésétől 1891-ben megvált, a »Nemzet« napilap is megemlékezik róluk egyik júniusi számában azt írván, hogy »e kitünő gonddal összeállított almanach az idők folyamán egész tekintélylyé vergődött fel«.

Kondor előtt mintaképül nagyon helyesen az *Annuaire du Bureau des Longitudes* lebegett, és a fontosabb kosmikus és physikai állandók táblázatát akarta a művelt magyar közönség kezébe adni.

Sajnos azonban, hogy az Akadémia utóbb vagyoni körülményei folytán kénytelen volt e naptári részt a lehető legszűkebb terjedelemre szorítani, és ez volt egyrészt az oka, hogy 1880 óta névtelenül jelenik meg.

Remélhető, hogy szüksége mutatkozván, terjedelme ismét nőni fog. Tudományosan képezett tanári karunk van, mely sok kérdésben nem fogja beérhetni tovább a vidéki időjelzésnek most dívó kezdetleges módjával, minthogy maga is a lehető legegyszerűbb, pénzbe nem kerülő eszközökkel tudományos igényeknek megfelelő pontos időhatározást tud tenni. Rövidesen erőteljesebb seismikus hálózat fejlődésével ennek szükségessége égetően fog felmerülni, és ekkor az akadémiai almanach néhány oldal átengedésével bizonyára szívesen fogja szolgálni a csillagászat egyik legegységibb gyakorlati feladatát.

A délmeghatározások — úgy látszik — csakugyan közelebb hozták Kondort a csillagászat gyakorlati részéhez.

1869- és 1871-ben Magyarország délnyugoti részén Schenzl Guidóval együtt földmágneses megfigyeléseket tett, melyeknek csillagászati részét ő dolgozta ki a M. Tudományos Akadémiától kiadott munkában. Ezúttal egyszerűsített számos helyen geographiai hosszúságmeghatározást is teljesített.

A munka ismét érintkezésbe hozta őt a külfölddel.

¹⁾ Magyar Tudom. Encyclopaedia, I. k.

Ugyanis 1869-ben utazása közben műszerei megváltoztak, úgy hogy igazítás és javítás végett Pozsonyból Bécsbe kellett mennie, a hol akkor éppen az Astronomische Gesellschaft, melynek létesítésében 149 alapító tag között egyedül Kondor képviselte a magyar tudományt, tartotta nagygyűlését. Üléseiben részt véve alkalma volt a csillagászat akkori koripheusaival személyesen megismerkedni, megtekintette azok társaságában a cs. kir. csillagvizsgálót és a műegyetem kis observatoriumát, meg a töröksánczon kijelölt helyet, melyre az új egyetemi csillagvizsgálót tervezték. Alkalma volt továbbá a Zöllnertől bemutatott protuberantia-spectroskot, és az astrophysika néhány érdekes jelenségét gyakorlatilag is megismerni.

A Littrow Károly igazgatósága alatt épült új remek egyetemi observatoriumot úgy látszik csak 1893-ban ismerte meg közelebbről. A szemlélőre gyakorolt hatásának, különösen az imposans 27 hüvelykes távcső látásának tudható be talán, hogy a nálunk legalább az egyetemen szunnyadozó csillagászatot néhány javaslatával új életre kelteni iparkodott.

Mellékesen legyen szabad megjegyeznem, hogy e szép csillagvizsgálóhoz engem is kedves emlék köt. Mint növénydek két évnél hosszabb időt töltöttem benne, rövid ideig az ott kutató Vogel oldalán. A zárkó letételének ünnepén pedig nekem jutott a szerencse, hogy Ő Felségének a spectralanalysisnek alapvető jelenségeit és azok astrophysikai alkalmazását a szó szoros értelmében privatissimumban bemutathassam.

Mint akadémikus Kondor nem tartott gyakran felolvasást, mert egész erejét tanári hivatásának szentelte. Megválasztatását megelőzőleg írta a részletes külzeléki egyenletek egészélése (1861) című értekezését, melyet — a mint bevezetőjében maga mondja — lényegesen Petzval József tanár oldala mellett gyűjtött jegyzetekből állított össze Lagrange, Pfaff, Jacobi és Fourier integratio-módszerei felhasználásával. Akadémiai székét »a délkör, különösen mint déllőtávcső használva« (1863) című értekezésével foglalta el. A hetvenes és nyolczvanas években Herschel János külső tagról, Nagy Károly és Petzval Ottó rendes tagokról mon-

dott emlékbeszédet, és ő írta meg Vész János Ármin rendes tag nekrológját is. De az Akadémia munkálataiban való szorgalmas részvételéről számos jelentése és véleménye tesz tanubizonyságot.

Kondor Gusztáv 32 éven át tanított az egyetemen s ez időből 26 évnél hosszabb időt mint nyilvános rendes tanár töltött el. Az 1880—83. tanévben három éven át a tudományegyetem bölcsészeti karának dékánja volt, és Petzval Ottónak 1883-ban bekövetkezett halála után ugyanez évben a csillagászati tanszék helyettes tanárává is neveztetett ki. Mindkét tanszéket sírja széléig ritka buzgósággal és kötelességérzéssel látta el és kartársainak és tanítványainak tisztelete, ragaszkodása és szeretete környezte mindenkor. Volt hallgatói azt mondják róla,¹⁾ hogy mint tanítványainak jószágos atyai barátja mély hálára kötelezte az utolsó negyedszázadnak a tudományegyetemen nevelt matematikus generációját. És lelkében mindig elevenen fennmaradt a hála a középiskolai tanár pályája iránt, melynek emlékeit ő folyton buzdítólag és lelkesítőleg fel-felidézgette egyetemi előadásaiiban. Én, a ki nem lehettem közvetlen tanítványa, e helyen ismétlem hálámat, hogy atyai szeretettel és jószággal magához ölelt. Többen vagyunk, a kiknek fiatal korunkban a tudomány csarnokaiba útjait egyengette, és a kik hálásan visszagondolunk reá.

Csakugyan a tanári pályán fejtette ki tevékenysége és tehetsége javát. Alkalmas tankönyvek híján, a melyek megírására lelkesedéssel vállalkozott, de a melyekre kiadót az akkori időben hiában keresett, előadásait igen gondos kidolgozásban autographikusan sokszorosította, és ezen gyűjtemény nem kevesebb mint 17 kötet, a melyből 8 a matematikára, 7 a geometriára és 2 a csillagászatra jut.

Különösen astronomiai előadásaiiban szerette a seminaristikus módszert, a mennyiben gyakran tehetségesebb hallgatóival dolgoztatta ki előadása anyagának egy részét a táblán. Ez kizárja ugyan a gyors haladást és nagyobb előadási kör felölelését, de viszont rendkívül hasznos, külö-

¹⁾ Orsz. középisk. Tanáregyes. Közl. 1897. okt. 10.

nösen oly egyetemen, melynek mathematikai és csillagászati seminariuma nincs.

Minden esetre ezen eljárásának tapasztalt jó hatása buzdíthatta, hogy javaslatára 1896-ban az egyetemen matematikai seminarium létesült, melynek haláláig ő volt az igazgatója. Oly erősen vetette meg ennek alapját, hogy ezen intézet folyton gyarapszik és áldásosan működik.

De a csillagvizsgáló sorsa sem engedte pihenni, és a vallás- és közoktatásügyi miniszter úr által 1891. novemberében összehívott bizottsági ülésen tevékeny részt vett. De minthogy ezen értekezlet a dolgot éppen nem vitte előbbre, Kondor 1896-ban javaslatot adott be a bölcsészeti karhoz, melynek értelmében a csillagászati tanszék állandósítása érdekében Weinek László Prágában élő hazánkfia hívassék meg. E meghívásban a javaslattevő egyszersmind a csillagvizsgáló felépítésének lehetőségét látta. Az egyetem, talán éppen mert a volt csillagvizsgálóval szemben némi mulasztás alól felmenteni nem lehet, lelkesedve karolta fel a javaslatot, és lelkesedésében megfeledezett a szükséges körülményekről: a javaslat meddő maradt. De valami mégis történt: az Astronomische Gesellschaftnak 1898 őszén Budapesten tartott közgyűlésén, melyet Kondor Gusztáv, fájdalom, nem élt meg, a vallás- és közoktatásügyi miniszter üdvözlő beszédében kijelentette, hogy Konkoly Thege Miklósnak negyedszázadnál hosszabb idő alatt felvirágzott, jónevű magán-csillagvizsgálóját az államnak ajándékozta. Az átvételt az egyetemmel tudató rendelet felemlíti, hogy az intézet egész felszerelésével az egyetemi tanításnak is van rendelkezésére. A fővárostól való tekintélyes távolsága miatt e rendelet csak írott malaszt marad, ha a kormány rövid időn belül nem gondoskodott volna arról is, hogy évenként hat érdemes hallgató megfelelő ösztöndíjjal a nyári szünidőt gyakorlati csillagászattal ott töltheti. Ez intézmény, mely közvetve minden esetre Kondor indítványának gyümölcse, eddig várakozáson felül bevált.

De a tudományt az egyetemen kívül is istápolta. 1860-ban a kir. m. Természettudományi Társulatba rendes tagul

választatott, és 8 éven át 1865—1873-ig buzgó választmányi tagja volt. A Természettudományi Közlönyt 1862 és 1891 között számos ismeretterjesztő cikkel kereste föl, és a társulat megbízásából megírta Schenzl Guidóval és Kruspér Istvánnal együtt »Adalékok a magyar Koronához tartozó országok földmágnességi viszonyainak ismertetéséhez« című nagy munkát. Az ismertető cikkek között feltűnő nagy számmal vannak képviselve az astrophysikai tárgyak. Ez annál felőtölőbb, minthogy későbbben ezen tárgy iránt sok más kartársával együtt érdeklődése csökkent. Úgy látszott, nem bizott abban, hogy a csillagászat ezen ágának az exact tudományok sorában jövője lesz. Ma a legconservatívabb ó-astronomiai folyóiratnak, az *Astronomische Nachrichten*-nek igen lényeges részét teszi.

Részt vett a »Magyar mérnök- és építészegylet« alaptásában 1867-ben és négy éven át 1870-ig könyvtárosa is volt.

Hasonlóképen segítette megalapítani 1891-ben a Matematikai és Fizikai Társulatot, és a Magyar Iskolaegyesületnek is alakulása óta alapító tagja volt.

1897. pünkösdjén hirtelen megbetegedett és kénytelen volt magát súlyos orvosi műtétnak alávetni. Ezt szerencsésen kiállotta ugyan, de augusztus vége felé a hosszas betegeskedés annyira meggyöngítette szív működését, hogy a leg gondosabb ápolás sem menthette már meg, és szeptember 16-ikán bevégezte érdemekben gazdag, tevékeny életét.

Az elsők között Vaszary Kolozs biboros herczegprimás fejezte ki részvétét, és különösen megható volt honvéd bajtársainak és az országos központi honvédbizottság küldöttségének részvétele. Az egyetem és az Akadémia nevében Fröhlich Izidor akkori bölcsészeti dékán és volt tanítványa mondott megható bucsúztatót, melyben 43 évre terjedő fáradhatatlan és önzetlen munkásságát méltatta a tudomány és különösen a tanítás terén.

Szerény egyszerűségben élt, irigységet és féltékenységet nem ismerve, minden idejét a tudományos munkának és szeretett családjának szentelte. Szerénységét misem jellemzi jobban, mint hogy sem negyedszázados egyetemi tanári, sem negyvenéves jubileumát nem engedte megünnepelni.

1858. majus 26-ikán nőül vette Royko Emiliát, előkelő kereskedő lányát, a kivel 39 éven át a legboldogabb családi életet élte. Három fia és három lánya maradt, a kiknek nevelése fölött a legszeretetteljesebb gonddal őrködött. Fiai Dr. Kondor Gusztáv, királyi albiró, Dr. Kondor Aladár, kir. curia tanácsjegyző, albiró, és Dr. Kondor Ferencz, kir. kincstári ügyész. Leányai, a kiknek mindegyike kitünő minősítéssel megszerezte a tanítónői oklevelet: Elma, dr. Draskovich István ügyvéd felesége, Józsa, az özvegyhez ritka fiúi szeretettel ragaszkodó család gondozója, és Sarolta, Reimann Alajos a cs. kir. szab. Dunagőzhajózái Társaság felügyelőjének felesége, a ki váratlanul rövid szenvedés után ez év tavaszán követte atyját a halálba.

A kedves családi kör nem csak az apa tudományának hagyományosa, hanem a művészet is, melyhez még más kötelek is fűzi, talált benne helyet. Az atyának rég elszállt jószágos, derült mosolyát sikerült visszavarázsolni Józsa lányának; úgy ismertük őt.

Azt óhajtotta mindig, hogy a kathedráról dőljön sirjába; ne ő búcsúzzék tanítványaitól, hanem azok búcsúzzanak tőle. S ez óhajta teljesült.

Teljességében harmonikus élet zárult le. Fiatalkori jogosult, és a teljesedhetés minden reményével kecsgető ambíciója csalódással járt: de ezen csalódás az egyetlen maradt. A lemondást s a megnyugvást lassú emelkedése követte, melynek minden fokát boldog családi élet még édebbé tette. Élte alkonyán újból hevesebben mozgatják a fiatalságát lelkesítő eszmék, és a siker első derengését még felfogja szeme. Mint komoly dalnak megnyugtató végaccordja, úgy szállt el élete.

Emléke áldott legyen!

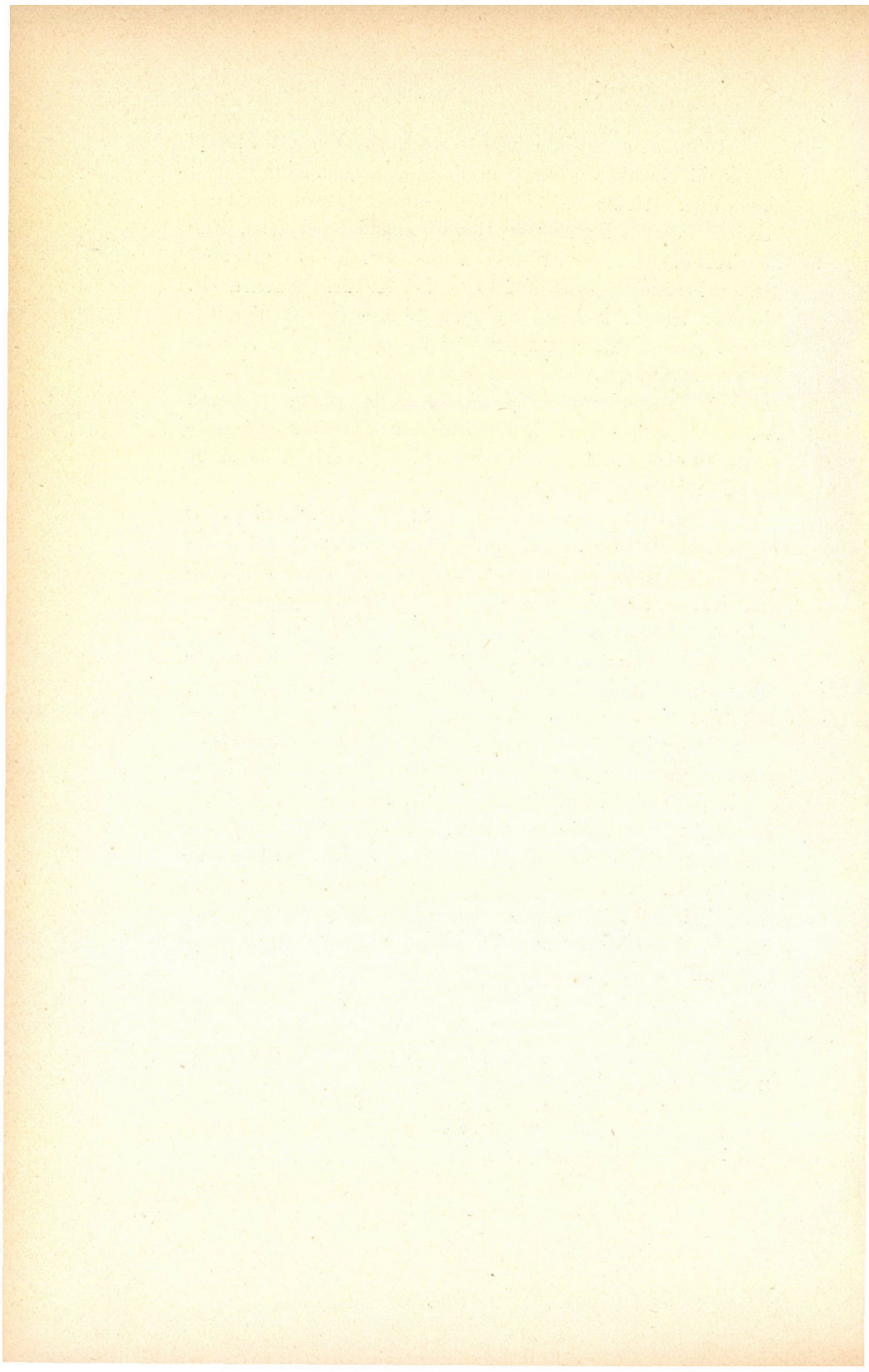
*

A szövegben meg nem nevezett forrásaim: Vasárnapi Ujság, 1897. 41. sz.

Szinnyei József, Magyar írók élete és munkái, VI. k. 6. f., és a Math. és Phys. Lapok 1898-iki évfolyamában e sorok írójától való névtelenül megjelent megemlékezés.

1258
19
1292

KONDOR GUSZTÁV IRODALMI MUNKÁSSÁGA.

I. Csillagászat.

1. A déllőkör, különösen mint déllőtávcső használva. Akad. székfogl. ért. 1863. M. T. Akad. Értes. a Math. és Termtud. köréből. III. köt. 3. füz. 312—342. l.

2. Magnetikai helymeghatározások Magyarország délnyugoti részében 1869-ben Schenzl Guidóval. 1870. M. T. Akad. Math. és Termtud. Közl. VIII. k. 3. sz. 1—168. l., és kivonatosan M. T. Akad. Értesítője V. évf. 9. sz. 147—149. l.

3. Magnetische Ortsbestimmungen im Königreiche Ungarn III. Folge. Im Vereine mit Prof. Dr. Gustav Kondor ausgeführt von Dr. Guido Schenzl. Wien, kais. kön. Hof- u. Staatsdruckerei, 1871. Nagy 4°, 5 ív.

4. Véleményes jelentés az 1874. évi Venus-átvonulás megfigyelésére kiküldendő expeditióban való részvételről. M. T. Akad. Értes. 1872. 16. sz. 258—260. l. (Névtelenül.)

5. Adalékok a magyar Koronához tartozó országok földmágneségi viszonyainak ismertetéséhez. A kir. m. Termtud. Társ. megbízásából Schenzl Guidóval és Kruspér Istvánnal. Budapest, 1881. Nagy 4°.

6. M. Tud. Akadémiai Almanach csillagászati részének számítása és szerkesztése 1863-tól 1891-ig. 29 kötetben.

7. Csillagászati közlemények: Winnecke üstököse. Mercur átmenete a Nap előtt 1861-ben. Kaiser fénymérője. 1862. Termtud. Közöny III. köt. 1. füzet.

8. Nagy Károly: »Considérations sur les comètes stb.« című művének ismertetése. 1862. U. o. III. k. 1. füz.

9. Publications de l'observatoire d'Athènes ismertetése 1863/64. U. o. IV. k. 1. füz.

10. A fokmérésről általában és különösen a középeurópai fokmérésnek egyik előmunkálatáról. 1865. U. o. V. k. 41—54. l.

11. Az Encke és Faye-féle üstökösökről. 1866. U. o. V. k. 55—62. l.

12. Az égi testek színképelemzéseinek újabb eredményei. U. o. 1865. VI. k. és 1867. VI. k. 2. füz.

13. A hullócsillagok és üstökösök összefüggéséről. 1867. U. o. VII. k. 1. f. 85—87. l.

14. Csillagászati közlemények: Az égi testek fényének színeképei és a Holdon levő többről. 1868. U. o. VII. k. 3. f.

15. Mercur átvonulása a Nap korongja előtt 1868. nov. 5-én. 1869. U. o. Új folyam 3. f.

16. Az ausztráliai expedíció ügyében. Kruspér Istvánnal együtt. 1871. U. o.

17. A Nap távolsága a Földtől. 1889. U. o.

18. A csillagászat újabb segédeszközei. 1891. U. o.

19. A M. T. Akad. Almanachjában közölt csillagfedésekről. 1888. U. o. 226. f. (Válasz a 224. füzetben feltett kérdésre).

20. Az 1868. aug. 18-iki nagyszerű teljes napfogyatkozásról. 1868. Orsz. kptan. tanáregyl. Közl. 258—298. l. és Pesti Napló 1868. 190—192. számaiban a bevezetés elhagyásával, mely a csillagászati földrajz tanításáról szólt.

21. Kepler törvényeinek bebizonyítására szolgáló Hagenbach-féle készülék ismertetése. 1869. U. o. 7. füz. 297—300. l.

22. Csillagászati cikkek a M. T. Encyclopaediában. Sz. István Társ. 1860—76. (Többnyire K. G. jel alatt).

23. Indítvány a mostani naptárak javítása ügyében. »Hon« napilap, 1865. 52. sz.

24. Birálat Szabó Ignác: A csillagászati és természettani földrajz tankönyvéről. Orsz. kpisk. tanáregyl. Közl. 1871. 9—10. füz.

25. Inczédy, Berecz A. és Baló Miklós csillagászati földrajz tankönyveinek bírálata az Orsz. Közokt. Tanács megbíz. (Kézirat.)

26. Véleményes jelentés az egységes zérus meridián és az egységes időszámítás megállapítása ügyében. A vall.- és közokt. min. megker. folytán. A böles. kar megbíz. (Kézirat.) 1890.

27. Vélemény az egységes középeurópai időnek a polgári életben való meghonosításáról. A vall.- és közokt. min. megker. folyt. a böles. kar megbíz. (Kézirat). 1891.

28. Elméleti csillagászat. 1883/84. Hallgatói számára autographiában megjelent egyet. előadások. 4°, 22 ív.

29. Csillagászat. 1886/87. U. a. jelzéssel. 4°, 34 ív.

II. Matematika.

1. Die auf elementarem Wege entwickelte Theorie der Maxima und Minima. 1858. Progr. d. städt. Realschul. in Pest 1857/58. 4°, 3^{1/2} ív.

2. A részletes külzeléki egyenletek egészélése. 1860. M. Tud. Akad. Math. és Termtud. Közl. I. köt. 3. sz. 141—235. l., különlenyomata előszóval és tartalommutatóval, 1861. Pest, Emich G. 1—95. l.

3. Birálatok Lutter Nándor matematikai tankönyveiről az Orsz. Közokt. Tan. megbíz. (Kézirat); Birálat Koménovich S. Algebra és Weninger V. Kereskedelmi számtan könyveiről a helytartótanács részére. (Kézirat).

4. Számelmélet. 1878—79. Autographiában megjelent egyetemi előadások. 4°, 36 ív.

5. Elemző mértan a síkban. 1878—79. U. i. 4°, 34 ív.

6. Algebrai analysis. 1879—80. U. i. 4°, 25 ív.

7. Másodrendű görbe vonalak. 1879—80. U. i. 4°, 30 ív.

8. Determinánsok. 1879—80. U. i. 4°, 18 ív.

9. Egyenletek emlélete. 1880—81. U. i. 4°, 27 ív.

10. Elemző mértan a térben. 1880—81. U. i. 4°, 26 ív.

11. Gömbháromszögtan. 1880—81. U. i. 4°, 7 ív.

12. Algebrai analysis. 1881—82. U. i. 4°, 29 ív.

13. Analitikai síkmértan. 1881—82. U. i. 4°, 32 ív.

14. Synthetikai mértan. 1881—82. U. i. 4°, 23 ív.

15. Számelmélet. 1882—83. U. i. 4°, 28 ív.

16. Felsőbb algebra. 1884—85. U. i. 4°, 12 ív.

17. Synthetikai mértan. 1884—85. U. i. 4°, 12 ív.

18. Analysis. 1888—89. 4°, 22 ív.

III. Emlékbeszédek.

1. Emlékbeszéd Herschel János külső tag felett. 1874. M. Tud. Akad. Értek. a math. tud. köréből. III. k. 3. sz.

2. Emlékbeszéd Nagy Károly rendes tag felett. 1876. U. o. V. köt. 1. sz.; kivonatosan Term. tud. Közl. 1877.

3. Emlékbeszéd Petzval Ottó rendes tag felett. 1889. Emlékbesz. a M. Tud. Akad. elh. tagjai f. VI. k. 1. sz.

4. Nekrológ Vész János Ármin rendes tagról. M. Tud. Akad. Alm. 1883. 298—300. l. (Névtelenül.)

IV. Reáliskolai tankönyvek.

1. A magyar váltójog és üzlet kivonata. Alsóbb tanodák számára. Pest, 1862. Emich G. — II. kiad. 1865.; III. kiad. 1870. Ráth Mór; IV. kiad. 1873. Ráth Mór. — Azonkívül ugyanez az »Iparlap« 1861-iki évfolyamában.

2. Vámisme. Reáltanodák számára. Pest, 1865. Emich G.; II. kiad. 1871. Ráth Mór.

3. Az egyszerű könyvvitel vázlata. Alreáliskolák számára. Pest, 1864. Emich G.; II. kiad. 1870. Ráth M.; III. kiad. 1872. Ráth M.

V. Vegyesek.

1. Ismertető cikkek a M. Tud. Akadémia III. osztálya és a Természettudományi Társulat üléseiről 1871. évf. 2., 3., 4. füzetiben K. G. és Dr. K. G. jel alatt.

2. Számos bírálat és véleményes jelentés a M. Tud. Akad. megbízásából, az Akad. levéltárában.

BUDAPEST

V. KÖTET.	I. Fábíán Gábor rendes tagról. <i>Zichy Antal</i> t. tagtól	— kor. 20 fill.
	II. Tanárky Gedeon lev. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	— > 80 >
	III. Dr. Zlamál Vilmos lev. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	— > 20 >
	IV. Fleischer Leberecht Henrik k. t.-ről. <i>Goldziher Ign.</i> l. tagtól	— > 60 >
	V. Hornyik János lev. tagról. <i>Szilágyi Sándor</i> r. tagtól	— > 40 >
	VI. Reichard Henrik Vilmos k. tagról. <i>Kanitz Ágost</i> lev. tagtól	— > 40 >
	VII. Boissier Péter Edmund k. tagról. Dr. <i>Haynald Lajos</i> t. tagtól	— > 40 >
	VIII. Greguss Ágost rendes tagról. <i>Bánóczy József</i> l. tagtól	— > 40 >
	IX. Grote Artur külső tagról. Dr. <i>Duka Tivadar</i> l. tagtól	— > 20 >
	X. Rózsay József t. tagról. Dr. <i>Batizfalvy Sámuel</i> l. tagtól	— > 40 >

VI. KÖTET.	I. Petzval Ottó r. tagról. <i>Kondor Gusztáv</i> l. tagtól	— > 20 >
	II. Ökröss Bálint lev. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	— > 40 >
	III. Hunfalvy János r. tagról. <i>Keleti Károly</i> r. tagtól	— > 60 >
	IV. Tóth Ágoston lev. tagról. <i>Hollán Ernő</i> t. tagtól	— > 40 >
	V. Oppolzer Tivadar külső tagról. <i>Konkoly Miklós</i> tiszt. tagtól	— > 30 >
	VI. Paúr Iván lev. tagról. <i>Hampel József</i> l. tagtól	— > 50 >
	VII. Pauer János l. tagról. Dr. <i>Czobor Béla</i> l. tagtól	1 > 20 >
	VIII. Heer Oszwald külső tagról. <i>Kleijn Gyula</i> l. tagtól	— > 80 >
	IX. Balogh Kálmán r. tagról. <i>Högyes Endre</i> r. tagtól	1 > 20 >
	X. Pott Frigyes Ágoston k. tagról. <i>Pecz Vilmos</i> l. tagtól	— > 40 >
	XI. Danielik János t. tagról. <i>Szvorényi József</i> t. tagtól	— > 60 >
	XII. Apáthy István r. tagról. <i>Matlekovich Sándor</i> l. tagtól	— > 60 >
	XIII. Rómer F. Flóris r. tagról. <i>Hampel J.</i> l. tagtól	1 > 20 >
	XIV. Zsigmondy Vilmos l. tagról. <i>Pécs Antal</i> l. tagtól	— > 50 >
	XV. Rónay János Jácint r. tagról. <i>Pór Antal</i> l. tagtól	— > 60 >

VII. KÖTET.	I. Pesty Frigyes r. tagról. <i>Ortvay Tivadar</i> l. tagtól	— > 80 >
	II. Gorové István t. tagról. <i>György Endre</i> l. tagtól	— > 40 >
	III. Beöthy Leó l. tagról. <i>György Endre</i> l. tagtól	— > 40 >
	IV. Jendrassik Jenő r. tagról. <i>Klug Nándor</i> l. tagtól	— > 60 >
	V. Rádzsa Rádzsendralála Mitra k. t.-ről. <i>Duka Tivadar</i> l. tagtól	— > 80 >
	VI. Kacsokovich Lajos l. tagról. <i>Nagy Iván</i> r. tagtól	— > 20 >
	VII. Ballagi Mór r. tagról. <i>Imre Sándor</i> r. tagtól	1 > — >
	VIII. Lenhossék József r. tagról. <i>Mihalkovich Géza</i> r. tagtól	— > 90 >
	IX. Haán Lajos l. tagról. <i>Zsilinszky Mihály</i> l. tagtól	— > 60 >
	X. Keleti Károly r. tagról. <i>Jekelfalussy József</i> l. tagtól	— > 60 >

VIII. KÖTET.	I. Szücs István lev. tagról. <i>Ballagi Géza</i> l. tagtól	— > 60 >
	II. Renan mint orientalista. <i>Goldziher Ignác</i> r. tagtól	2 > — >
	III. Pančić József külső tagról. <i>Kanitz Ágost</i> l. tagtól	— > 80 >
	IV. Báró Kemény Gábor t. tagról. <i>György Endre</i> l. tagtól	— > 60 >
	V. Wenzel Gusztáv r. tagról. <i>Vécsey Tamás</i> r. tagtól	1 > 50 >
	VI. Sir Richard Owen k. tagról. <i>Margó Tivadar</i> t. tagtól	1 > — >
	VII. Vajkay Károly l. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	— > 60 >
	VIII. Grünwald Béla l. tagról. <i>Láng Lajos</i> r. tagtól	— > 60 >
	IX. Deák Farkas r. tagról. Báró <i>Radvánszky Béla</i> t. tagtól	— > 30 >

VIII. KÖTET.	X. Szabó Károly r. tagról. <i>Szilágyi Sándor</i> r. tagtól	— kor. 30 fill.
	XI. Markusovszky Lajos t. tagról. <i>Högyes Endre</i> r. tagtól	— » 60 »
	XII. Roscher Vilmos k. tagról. <i>Kautz Gyula</i> r. tagtól	1 » 50 »
IX. KÖTET.	I. Cantù Caesar k. tagról. <i>Óváry Lipót</i> l. tagtól	— » 60 »
	II. Dankó József lev. tagról. <i>Pór Antal</i> r. tagtól	— » 60 »
	III. Nagy Imre r. tagról. <i>Fejérpataky László</i> r. tagtól	— » 50 »
	IV. Ludwig K. F. V. k. tagról. <i>Klug Nándor</i> r. tagtól	— » 60 »
	V. Kronecker Lipót k. tagról. <i>Rados Gusztáv</i> l. tagtól	— » 30 »
	VI. Margó Tivadar t. tagról. <i>Entz Géza</i> r. tagtól	— » 60 »
	VII. Gneist Rudolf k. tagról. <i>Concha Győző</i> l. tagtól	— » 80 »
	VIII. Du Bois-Reymond E. k. tagról. <i>Thanhoffer L.</i> r. tagtól ...	— » 60 »
	IX. Xántus János l. tagról. <i>Mocsáry Sándor</i> l. tagtól	— » 60 »
	X. Hazslinszky Frigyes r. tagról. <i>Mágócsy-Dietz S. l.</i> tagtól ...	— » 80 »
	XI. Finály Henrik l. tagról. <i>Márki Sándor</i> l. tagtól	1 » 20 »
	XII. Török József és Antal Géza tagokról. <i>Högyes Endre</i> r. tagtól	— » 60 »
X. KÖTET.	I. Spencer Wells k. tagról. <i>Duka Tivadar</i> l. tagtól	— » 30 »
	II. Szathmáry György l. tagról. <i>Zsilinszky Mihály</i> r. tagtól ...	— » 60 »
	III. Gladstone W. E. k. tagról. <i>György Endre</i> l. tagtól	— » 60 »
	IV. Ábel Jenő l. tagról. <i>Hegedüs István</i> l. tagtól	— » 60 »
	V. Horvát Boldizsár t. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	1 » — »
	VI. Nagy Iván r. tagról. <i>Márki Sándor</i> l. tagtól	— » 40 »
	VII. Mihalkovics Géza r. tagról. <i>Thanhoffer Lajos</i> r. tagtól ...	— » 50 »
	VIII. Pasteur Lajos k. tagról. <i>Högyes Endre</i> r. tagtól	1 » — »
	IX. Capasso Bertalan k. tagról. <i>Óváry Lipót</i> l. tagtól	— » 30 »
	X. Jurányi Lajos r. tagról. <i>Mágócsy-Dietz Sándor</i> l. tagtól ...	1 » — »
	XI. Bunsen Róbert k. tagról. <i>Than Károly</i> r. tagtól	1 » — »
	XII. Gr. Andrásy Manó l. tagról. <i>Br. Radvánszky Béla</i> t. tagtól	— » 30 »
XI. KÖTET.	I. Domanovszky Endre l. tagról. <i>Alexander Bernát</i> l. tagtól ...	— » 30 »
	II. Hauer Ferencz k. tagról. <i>Böckh János</i> l. tagtól	1 » 20 »
	III. Télfy Iván l. tagról. <i>Pecz Vilmos</i> l. tagtól	— » 80 »
	IV. Szilágyi Sándor r. tagról. <i>Fraknói Vilmos</i> r. tagtól	2 » — »
	V. Laufenauer Károly l. tagról. <i>Kétly Károly</i> l. tagtól	— » 30 »
	VI. Arneth Alfréd k. tagról. <i>Károlyi Árpád</i> r. tagtól.	— » 40 »
	VII. Hollós Jusztián l. tagról. <i>Fehér Ipoly</i> t. tagtól	— » 40 »
	VIII. Jekelfalussy József r. tagról. <i>Vargha Gyula</i> l. tagtól ...	— » 40 »
	IX. Fodor József r. tagról. <i>Högyes Endre</i> r. tagtól	— » 20 »
	X. Horvát Árpád l. tagról. <i>Károlyi Árpád</i> r. tagtól	— » 40 »
	XI. Halász Ignác l. tagról. <i>Szilasi Mórincz</i> l. tagtól	— » 40 »
XII. KÖTET.	I. Taine Hippolyt k. tagról. <i>Alexander Bernát</i> l. tagtól ...	— » 60 »
	II. Heller Ágost r. tagról. <i>Fröhlich Izidor</i> r. tagtól	— » 60 »
	III. Kerékgyártó Árpád l. tagról. <i>Békefi Remig</i> l. tagtól	— » 60 »
	IV. Plósz Pál l. tagról. <i>Lengyel Béla</i> r. tagtól	— » 30 »
	V. Bethlenfalvi Balássy Ferencz l. tagról. <i>Szentkláray Jenő</i> l. tagtól	— » 80 »

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
ELHÚNYT TAGJAI FÖLÖTT TARTOTT
EMLÉKBESZÉDEK.

SZERKESZTI A FŐTITKÁR.

XII. KÖTET. — 7. SZÁM.

EMLÉKBESZÉD
KRONES FERENCZ

KÜLTAG FELETT.

WERTHEIMER EDE

L. TAGTÓL.

(Olvastatott a M. Tud. Akadémia 1904. október 31-én tartott összes ülésén.)

Ára 30 fillér.

BUDAPEST.

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA.

1904.

I. KÖTET.	I. Korponay János l. t.-ről. <i>Kápolnai Pauer István</i> l. tagtól	— kor. 20 fill.
	II. Suhayda János lev. tagról. Dr. <i>Konek Sándor</i> r. tagtól ...	— » 20 »
	III. Morócz István lev. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól ...	— » 20 »
	IV. Révész Imre l. tagról. <i>Ballagi Mór</i> r. tagtól	— » 40 »
	V. Broca Pál külső tagról. <i>Lenhossek József</i> r. tagtól	— » 60 »
	VI. Asbóth Lajos lev. tagról. <i>Kápolnai Pauer István</i> lev. tagtól	— » 20 »
	VII. Ami Boué külső tagról. Dr. <i>Szabó József</i> r. tagtól	— » 20 »
	VIII. Fabritius Károly lev. tagról. <i>Kozma Ferencz</i> lev. tagtól ...	— » 80 »
	IX. Jerney János emlékezete. <i>Gyárfás István</i> lev. tagtól ...	— » 40 »
	X. Mihályi Károly lev. tagról. <i>Domanovszky Endre</i> lev. tagtól	— » 20 »
II. KÖTET.	I. Molnár Aladár levelező tagról. <i>Tanárky Gedeon</i> l. tagtól	— » 40 »
	II. Árkosi Benkő Dániel lev. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	— » 20 »
	III. Mailáth Gy. emlékezete. Gr. <i>Szécsen Antal</i> t. tagtól	— » 20 »
	IV. Charles Róbert Darwin k. tagról. <i>Margó Tivadar</i> r. tagtól	— » 80 »
	V. Wöhler Frigyes k. tagról. <i>Nendtvich Károly</i> l. tagtól	— » 20 »
	VI. Érkövy Adolf l. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> l. tagtól	— » 20 »
	VII. Zsivora György l. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> rendes tagtól	— » 40 »
	VIII. Fenzl Ede k. tagról. Dr. <i>Haynald Lajos</i> igazg. és t. tagtól	— » 60 »
	IX. Sainte-Claire Deville Henrik k. t.-ről. <i>Than Károly</i> r. tagtól	— » 60 »
	X. Mignet Ferencz k. tagról. <i>Trefort Ágoston</i> igazg. tagtól ...	— » 20 »
III. KÖTET.	I. Tarczy Lajos rendes tagról. <i>Török József</i> r. tagtól	— » 20 »
	II. Thiers Lajos Adolf k. tagról. <i>Trefort Ágoston</i> t. tagtól	— » 20 »
	III. Lönnrot I. k. tagról. <i>Hunfalvy Pál</i> r. tagtól	— » 40 »
	IV. Baintner János l. tagról. <i>Apáthy István</i> r. tagtól	— » 20 »
	V. Guizot Ferencz k. tagról. <i>Trefort Ágoston</i> t. tagtól	— » 20 »
	VI. Horváth Cyrill tiszt. tagról. Dr. <i>Pauer Imre</i> tiszt. tagtól	— » 20 »
	VII. Davis József Bernát k. tagról. <i>Lenhossek József</i> rendes tagtól	— » 40 »
	VIII. Vandrák A. lev. tagról. <i>Vécsey Tamás</i> lev. tagtól	— » 40 »
	IX. Konek Sándor r. tagról. <i>Kautz Gyula</i> r. tagtól	— » 20 »
	X. Kruesz Krizosztom t. tagról. <i>Hollósy Jusztinián</i> lev. tagtól	— » 40 »
IV. KÖTET.	I. Zsoldos Ign. r. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	— » 60 »
	II. Benfey Tivadar k. tagról. <i>Budenz József</i> r. tagtól	— » 20 »
	III. Frankenburg Adolf l. tagról. <i>Vadnai Károly</i> l. tagtól	— » 40 »
	IV. Tárkányi Béla József t. tagról. <i>Szvorényi József</i> t. tagtól	— » 60 »
	V. Dr. Henle Jakab k. tagról. Dr. <i>Mihalkovics Géza</i> r. tagtól	— » 20 »
	VI. Pompéry János l. tagról. <i>Joannovics György</i> t. tagtól	— » 20 »
	VII. Gyárfás István l. tagról. <i>Szilágyi Sándor</i> r. tagtól	— » 20 »
	VIII. Kovács Pál lev. tagról. <i>Vadnai Károly</i> r. tagtól	— » 20 »
	IX. Ladányi Gedeon l. tagról. <i>Szabó Károly</i> r. tagtól	— » 20 »
	X. Korizmicz László t. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól ...	— » 20 »

KRONES FERENCZ, KÜLSŐ TAG EMLÉKEZETE.

WERTHEIMER EDE, 1. tagtól.

(Olvastatott a M. Tud. Akadémia 1904. október 31-én tartott összes ülésén.)

Tudományos Akadémiánk ama nemzeti irányzat mellett, melynek művelésére különösen hivatva van, még egy más, egyetemesnek mondható célra is törekszik. Ez, első sorban, a külföld kiváló férfiainak akadémiai tagokká való megválasztásában nyilvánul, miáltal Akadémiánk nyomatékosan hangsúlyozza az egész világ művelődési törekvéseivel való kapcsolatát.

Az Akadémia II-ik osztálya azzal a reám nézve meg-tisztelő feladattal bízott meg, hogy egyik elhunyt kiváló külföldi tag felett tartsak itt, az Önök körében, emlékbeszédet. Teljesen méltatva az ő nagy érdemeit, készséggel vállalkozom gyenge erőmhöz képest a reám ruházott feladat megoldására. Akadémiánk kültagjai közül valóban kevesen érdemlik meg oly nagy mértékben emlékezetük fel-élesztését, mint az 1902 február 17-én 67-ik életévében elhunyt osztrák történész: Krones Ferencz, lovag. Nemzeti nyelvünk birtokában, melyet az ötvenes évek végére eső magyarországi tartózkodása alatt sajátított el, arra törekedett, hogy a magyar nemzet multját eredeti forrásokból és nem csupán másod-harmad kézből származó dolgozatokból tanulmányozza. A kutatás közvetlensége lehetségessé tette neki, hogy a magyar nemzetnek léteért folytatott törekvéseiről és küzdelmeiről élénkebb és helyesebb felfogásra

tegyen szert, mint a minővel ebben a tekintetben az osztrák történészeknél rendszerint találkozunk. Téves eljárás volna azonban, Kronestől elvárni akarni, hogy írói tevékenysége közepette megtagadja magában az osztrákot. Ő ugyan nem helyezkedik az egységes állam merev álláspontjára, mely, Bach miniszter követeléséhez képest, Magyarországot pusztá földrajzi fogalommal akarta lefokozni. Mindazonáltal ő rá, az osztrák történészre nézve is, Magyarország csak mint az osztrák állam egyik tagja létezik, bár előnyösen különbözik honfitársaitól abban, hogy a magyar államnak önállóságáért folytatott küzdelmei irányában éppenséggel nincsen gyűlölettel eltelve. Azt is nagy érdeműl kell beszámítanunk, hogy, bár szerényebb keretekben, de eljárásával bizonyos értelemben, minden esetre új irányt tűzött ki. Ugyanis az ő példáját követve, törekedett a tiroli Huber Alfons is arra, hogy megírandó osztrák történelme érdekében a magyar nyelvet elsajátítsa, a mi vállalkozásának csak javára vált és az elért eredmény értékét tetemesen növelte. Csak sajnálnunk lehet tehát, hogy az oly kecsegtetően megindult kezdeményezés nem vált idővel tartós hagyománnyá. Nem vádképpen, hanem csak mint jellemző tény legyen itt megemlítve, hogy az osztrák történészek újabb nemzedéke, az egy Friedjung dicséretes kivételével, figyelmen kívül hagyta a kitűnő mesterek, Krones és Huber adta utasítást, megfosztván ezzel magát saját hátrányára egy hatalmas kutatási eszköztől, melyre éppen a magyar és osztrák történelem szakadatlan vonatkozásai miatt oly nagy mértékben szüksége volna. El nem vitatható és az ő jellemzése érdekében ezen a helyen mulhatatlanul felemlítendő, bokros érdemeket szerzett tehát Krones azzal, hogy történelmünk jobb megérthetése céljából teljes odaadással szentelte magát a magyar nyelv tanulmányozásának, kifejezést adván ezzel az alkalommal ama reményünknek is, hogy, bár példaadása most figyelmen kívül marad, a mag, melyet ő tele marokkal szórt, egykoron még termő talajra fog esni.

Krones, kivel egészen haláláig élénk tudományos érintkezésben állottam, de kivel személyesen életemben csak egyszer találkoztam, persze nem is sejtve, hogy egykor én leszek

hivatva felette itt emlékbeszédet tartani; mondom, Krones végtelen szerény férfiú volt. Szakmájánál magasabbat nem ismert. Legkellemesebb tartózkodási helyének a dolgozó szobát tekintette, melyben kora reggeltől késő éjszakáig munkálkodott. Sohsem lépett, mint pl. Beer Adolf, a politikai küzdőterre. Csendesen, zajtalanul folyt le egész élete. Egyetlen említésre méltó, maga befolyásolta avagy előmozdította politikai esemény sem szolgál pályafutásának messziről látható mértföldmutatójául. Őt egy túlfeszített munkában elmerült tudós lét hamisítatlan képviselőjének tekinthetjük. Terjedelmes tudományos kutatásai mellett minden idejét az oktatásnak szentelte, melyet az őt jellemző komoly odaadással ápolt. Hallgatói élvezettel követték alapos, lelkesítő előadásait. Azt a szeretetet és tiszteletet, melyben tanítványai részesítették, leghívebben tolmácsolja a »Vater Krones« epitheton, melyvel őt bizalmasabb körben emlegették.

Krones 1835-ben született Ungarisch-Ostriban Morvaországban. Első neveltetését a régi iglauri kerületbeli Neurischban nyerte. Onnan Brünnbe került, hol az 1844—52-iki évek folyamában a középiskolát végezte. 17 éves korában jutott a bécsi egyetemre és szakmájául a bölcsészeti-történelmi tanulmányokat választotta. A történelmi szak fellendülésének korszaka volt a bécsi egyetemen az az idő, melynek folyama alatt ő az előadásokat látogatta. Széles körben évek óta hangoztatták a történelem behatóbb művelését annál, a minővel a márczius előtti időkben találkoztunk. Az 1847-ben alapított császári tudományos Akadémia első üléseiben Chmel fejtette ki nézeteit a történelmi kutatás előmozdításáról Ausztriában. Az akkoriban e kérdés körül közzétett röpiratok közül különös figyelmet igényel, első sorban az, mely 1853-ban: »Über Nationalgeschichte und den gegenwärtigen Stand ihrer Pflege in Österreich« cím alatt, Helfert József, gr. Thun Leó, vallás- és közoktatásügyi miniszter államtitkárának tollából került ki. Helfert kimutatván, hogy eleddig csakis egy államilag díjazott birodalmi historiographus alkalmazására szorítkoztak, de a kutatók nevelésével mitsem törődtek, élénken síkra száll ennek a közönyös magatartásnak épp oly gyors, mint alapos meg-

változtatása érdekében. Saját álláspontjának megfelelőleg, egy »Nationalgeschichte von Gross-Österreich« eszméjét pendíti meg, mely nála azonos az osztrák összbirodalom és össznépeesség történelmével, mint a mely utóbbinak — saját szavaival élve — »szervesen egymásba fonódott tagjaiként jelentkeznek azok a származásukra, műveltségükre és erkölcsaikre nézve különböző néptörzsek, melyek a birodalom széles területén, emitt össze nem vegyülve, nagyobb tömegekben, amott egymással sokszorosan összeelegyvedve élnek«.

Helfert e füzetével és egyben, hivatalos állásából kifolyólag, mint oktatásügyi államtitkár adta meg 1854-ben az első lökést az osztrák történetírás iskolájának, vagy mint később nevezték, intézetének az »Institut für österreichische Geschichtsforschung« létesülésére nézve. Az osztrák történelmi kutatás újabb nemzedékének ebből, a párizsi »École des Chartes« mintájára alkotott nevelőházból került ki Krones is. Az alapos iskolán keresztül ment ifjút az akkori absolut kormány alig 22 éves korában, 1857 márczius 11-én, a kassai jogakadémiához az osztrák történelem helyettes tanárává nevezte ki. Még ugyanabban az évben folyamodott rendkívüli tanárrá leendő előléptetéseért és ez a kérése teljesedésbe is ment. Történelmi előadásai mellett 1856-ban arra is jogosítást kapott, hogy különös tekintettel a jogbölcseletre, az etikából is előadásokat tarthasson.

De e közben a magyarországi politikai állapotok változáson mentek keresztül. A nemzet, mely eddig némán tűrt és Deák Ferencz vezérlete alatt a jobb idők elkövetkezésében reménykedett, most, az 1859-iki szerencsétlen hadjárat után, boldogabb napok felvirradását érte meg. Bach az ő merev cenzuraliztikus rendszerével egyetemben megbukott és 1860-ban a hírhedt októberi diploma kibocsátására került a sor. Azok a hivatalnokok és tanárok, kiket a kormány Magyarország germanizálása végett ideküldött, a változott politikai helyzet bekövetkezésével Ausztriába özönlettek vissza. Úgy mint Beer, Zahn és mások, Krones is, 1860 deczemberében, hazájába leendő visszahelyeztetését kérte. Tényleg az 1860/61-iki tanév alatt már nem tartott többé Kassán előadásokat. Mind a mellett még egyik, 1863-ban közzétett

dolgozatán is, a kassai jogakadémián az osztrák történelem nyilvános rendkívüli tanáráként jelöli meg magát. És ez olyan időben történt, mikor már a gráci cs. kir. főgymnáziumnál volt alkalmazva és e város egyetemén is mint magántanár működött. Valjon megfeledezett-e a bécsi oktatásügyi kormány az egymásra tornyosuló események hatása alatt Kronés kérésének hivatalos elintézéséről? Avagy talán titokban még mindig arra gondolt, hogy a Magyarországból visszatért tanárokat kedvezőbb körülmények között majd csak újból kiküldi a germanizáció apostolai gyanánt? Tény, hogy a kassai jogakadémia irattárában semmi nyom sem található Kronés áthelyezési kérésének elintézéséről. De épp oly bizonyos, hogy ő a felvidéki városban a legjobb emlékezetet hagyta maga után.

Mindazok, a kik őt azokból az időkből ismerik, mint szeretetre méltó, derék ifjú emberről emlékeznek meg róla. Hogy pedig ő maga mennyire vonzódott Kassához, ennek élénk bizonyítéka az a körülmény, hogy annak a tanintézetnek, melyen tanári pályáját megkezdette, összes irodalmi közleményeit élte fogytaig hűségesen megküldötte.

Felsőmagyarországi tartózkodása azonban azért volt döntő kihatással egész jövőjére, mert ott ébredett fel benne a vágyakozás a magyar történelemmel és magyar nyelvvel való beható foglalkozásra, a miért is ő szűkebbkörű osztrák kartársai között sokszorosan megbámult különlegességgé vált.

Hogy mennyi odaadással élt ebbeli tanulmányainak, ezt már az az értekezése is tanúsítja, mely a Kolatschek kiadásában megjelenő »*Stimmen der Zeit*« című folyóiratban: »*Die magyarische Geschichtschreibung der Gegenwart und ihre Entwicklung als vaterländische Historiographie*« cím alatt 1862-ben látott napvilágot. Ez a munka egész történeti gondolkodásmódját visszatükrözteti.

Az egyik oldalon — úgymond — a magyarok irodalmi törekvéseit előkelően lenézik és őket az emberi művelődés köztársaságában ülési és szavazati joggal nem bíró curiosumnak tekintik. Viszont mások — folytatja — ezeket a törekvéseket épp oly kevésbé vagy talán még kevésbé ismerik mint az előbbieket, de azért »elvből« és »rokonszenv-

ből» rajonganak érettük, mert hát azok a törekvések: magyarok. Kicsiny, valóban kicsiny — így hangzik ítélete a harmadik csoportról — azoknak serege, kik sem nem hizelegnek, sem nem dicsőítenek, hanem tényleges megismerés alapján igyekeznek ítéletet alkotni, a kik az elfogulatlanságot és jóakaratot józan kutatással egyesítik. A történészeknek ehhez az osztályához számítja önmagát is és feladatául kifejezetten azt tűzi ki, hogy a nem-magyar közönséget a jelenkor magyar történetírásával, úgy a mint ez a XIX. évszáz óta fejlődött, megismertesse. Bár egyrészt kárhoztatólag emlékszik meg bizonyos álhazafiságról és dilettantismusról, másrészt a legnagyobb elismeréssel szól a magyar történészeknek a magyar nyugati történetírással egyenrangú történettudomány megteremtése érdekében kifejtett kitartó buzgalmáról, valamint a magyar közönség áldozatkészségéről és odaadási szomjúságáról, melylyel az írók aránylag nagy termékenységet istápolja.

Ehhez az irányhoz, mely az egyoldalú lenézéstől épp oly távol áll mint a túlbecsüléstől, hanem ezek helyett a dolog valódi mibenlétét igyekszik kideríteni, Kronos mindvégig hű maradott és ebbeli álláspontja abban a nagy művében, mely méltán szerzé meg részére az osztrák történelmi kutatás atyamesterének (Altmeister der österreichischen Geschichtsforschung) címét, szintén kifejezést lelt.

Mint az igazi hangyaszorgalom gyümölcse, mint oly férfiú irodalmi terméke, ki az osztrák-magyar monarchia mindkét államának területén lakó népek nyelvét bírja, jelent meg 1876-ban »Handbuch der Geschichte Österreichs von der ältesten bis neuesten Zeit« című művének első kötete. Ez a négy részből álló mű jogosan emelte Kronest a leg-híresebb és legkiválóbb osztrák történészek sorába. Hogy alkotását érdeme szerint méltathassuk, rövid visszapillantást kell vetnünk az osztrák történelmet egységesen feldolgozó művek irodalmának akkori állapotára. Tagadhatatlan, hogy ez az irodalom bizony meglehetősen alacsony színvonalon állott és alig igényelheti, hogy a tudomány magasabb követelményeit kielégítőnek jelentessék ki. Ezen a téren még leginkább kiemelkedik a szász Pölitznek Lorenz Ottokár átdol-

gozásában közkézen forgó »Österreichische Geschichte«-je és Mayer 1874-ben megjelent »Handbuch«-ja. De mind a két mű, úgy a Pölitz-Lorenz- mint a Mayer-féle, főként paedagogia szempontoknak hódol és nem bír magasabb tudományos jelentőséggel. Szakmájának olyan alapos ismerője, mint Krones, legott tisztában volt azzal, hogy itt nagy hézag betöltéséről kell gondoskodni és ő nem is habozott, ennek a feladatnak megoldása végett »Handbuch der Geschichte Österreich« czímű művével fellépni. Rőla elmondhatni, hogy nem vakon ment neki a feltornynosuló nehézségeknek, a nélkül, hogy azok igazi mivoltát tisztán fel ne ismerte volna. Hisz ő maga mondja előszava elején, hogy »Ausztiria történelme nem tartozik a történelem olvasóközönségének becézett gyermekei közé.«

Az a kedvező fogadtatás, melyben kézikönyve részesült, alaposan meggyőzhette Kronest vállalkozása szerencsés voltáról és arról, hogy valódi szükség kielégítését tűzte ki céljául. Igaz, hogy azóta Huber: »Geschichte Österreichs« czímű művében veszélyes versenytársa akadott, de azért bizvást elmondhatni, hogy ez Krones érdemeit nem csökkenti, mi több, hogy Krones műve nélkülözhetetlen alapot képezett Huber munkálkodására nézve.

Mint Krones kézikönyvének bizonyos tekintetben kiegészítését kell az ő 1882-ben megjelent »Grundriss der österreichischen Geschichte mit besonderer Rücksicht auf Quellen und Literaturkunde« czímű művét figyelembe vennünk. Az osztrák történésznek ez az alkotása megbecsülhetetlen értéket képvisel. Jogosan nevezhetnők őt az osztrák Dahlmann-nak. Az irodalom összegyűjtését valóságos vaszorgalommal és meglepő szakismerettel vitte keresztül. Nemcsak az osztrák, hanem a magyar történészre nézve is kimeríthetetlen forrás marad ez a »Grundriss«, mely maradandó bizonyítéka Krones rengeteg tudásának. De ez a mű még más tekintetben is jelentőséggel bír ránk nézve. Ha Krones kézikönyvében az osztrák történelemre vonatkozó felfogását úgyszólván gyakorlatilag domborította ki az osztrák történész hivatására és feladatára vonatkozó nézetét, ebben a vázlatban elméletileg fejtette ki. Persze azt a

nézetét, mely csakis osztrák talajon sarjadzhatott ki. Okoskodása ekként hangzik: »Ausztria történelme a szó szoros értelmében vett *dynastikus*, vagyis olyan állam lényegét tárja fel, a melyben az uralkodóház, mint az állameszme hordozója, az egység, az egyes uralma alatt álló nemzetiségek és országtestek pedig mint megannyi historico-politikai egyedek a többség mozzanatát képviselik. Ennek megfelelően a XV-ik évszázad vége és a XVI-ik eleje óta az uralkodóházat és államát egybeforrasztva látjuk az oly gyakran használt »osztrák ház« megnevezésében; másrészt a nagy osztrák összállam korszakalkotás évéhez (1526) — mint történeti létének alapvonása — fűződik össze két erő ellenhatása: a dynastikus állameszméé, mint centripetalis és a nemzeti és országonkénti önállósági és függetlenségi törekvése mint centrifugalis erőhatás. A két erőnek az egység, illetve az ellenkező irány felé való törekvésében a szerint, a mint az egyik vagy a másik jutott túlsúlyra, mutatkozik az állameszme ereje avagy gyengesége; a kettő rezultálásában jelentkezik a váltakozó állameszmély és Ausztria változó sorsa. . . . Történelme 1526 előtt természetszerűleg az állam *alakulási történelme* (Bildungsgeschichte), 1526 után pedig első sorban az összállam történelme (Gesamtstaatsgeschichte).«

Ebből a felfogásból kiindulva, dolgozta fel Krones önálló közleményekben a magyar történelem egyes részleteit. Ezek közül ezen a helyen első sorban mint legkorábbi dolgozatát: »Zur ältesten Geschichte der Freistadt Kaschau« című 1864-ben megjelent tanulmányát akarjuk felemlíteni. Ő maga jelöli azt meg történelmi kutatásai »kedves irányának« gyümölcseként és felemlíti, hogy évek során át foglalkozott II. Rákóczi Ferenczcel, kiről a dolgozatok egész sorozatát tette közzé a bécsi tudományos Akadémiában,¹ a Sybel-féle folyóiratban² és a Görres-társaság történelmi évkönyvében.³ Krones határozott ellentétben áll a mi kitünő Rákóczi-kutatónk: Thaly Kálmán képviselte magyar felfogással Rákóczi személyiségét illetőleg. Bármint gondol-

¹ Archiv für österreichische Geschichte, 42. és 43. kötet.

² Sybel: Historische Zeitschrift, 30. és 32. kötet.

³ I. kötet, 1882.

kozzunk azonban az osztrák történész szemléletének módjáról, *egy* érdemet tőle el nem vitathatni és ez az, hogy a magyar nyelvben nem járatos külföld figyelmét Thálnak II. Rákóczi Ferencz korszakáról szóló, nagyarányú közleményeire ő hívta fel. Krones azonban a Rákóczi korszak eseményein kívül, még az Anjoukkal,¹ továbbá a jezsuitáknak magyarországi antireformatorius törekvéseivel,² valamint Mária Terézia és II. József uralkodásával³ is önálló művekben foglalkozott. »Zur Geschichte des deutschen Volkstums in den Karpatenländern mit besonderer Rücksicht auf die Zips« című 1876-ban megjelent és »Deutschbürtigen Adel im mittelalterlichen Ungarn« című művei pedig arról tanuskodnak, hogy szándéka volt a magyarországi németiség történelmét megírni. Tényleg kifejezést is adott ilyes célzatának grácz kartársa, Losert tanár előtt,⁴ de az sohasem került kivitelre. Hazánkra vonatkozó művei kiegészítésül legyen még e helyen: »Die böhmischen Söldner im östlichen Oberungarn« című érdekes értekezése megemlítve.

Grácz tartózkodása, tanára lévén az ottani egyetemnek, melynek historiographusa is lett,⁵ egyenes alkalmat nyújtott neki arra, hogy a szép Stájerország multjába belemerüljön. A nélkül, hogy ebbeli tevékenységének méltatásába mélyebben is belebocsátkoznánk, pusztán annak eredményeként akarjuk: »Verfassung und Verwaltung der Mark und des Herzogtums Steier von ihren Anfängen bis zur Herrschaft der Habsburger« című 1897-ben megjelent, továbbá: »Landesfürst, Behörden und Stände des Herzogtums Steier von 1283—1411«, végül: »Forschungen zur Verfassungs- und Verwaltungsgeschichte der Steiermark« című műveit megemlíteni.

¹ Zeitschrift für die österreichischen Gymnasien, XIV. évf. 1863.

² Zur Geschichte des Jesuitenordens in Ungarn. — Id.: Zur Geschichte Ungarns mit besonderer Rücksicht auf die Tätigkeit des Jesuitenordens.

³ Ungarn unter Maria Theresia und Josef II.

⁴ Losert J., Franz von Krones, Zeitschrift des deutschen Vereines für die Geschichte Mährens und Schlesiens, VII. évfolyam, 14. l.

⁵ Krones: Geschichte der Universität Graz.

Habár az »Institut für österreichische Geschichtsforschung« Kronest a középkor kifejtésére utalta és ő ehhez a korszakhoz hosszú ideig hű is maradt, mégis szükségesnek látta egy lépéssel tovább haladni és tollát az újabb történelemnek is szentelni. Ezzel szakított egy, különösen Ausztriában mély gyökeret vert, de sajnos, még nálunk az oly erős politikai érzékkel bíró nemzet körében is csodálatos módon termékeny talajra talált előítélettel.

Krones, világosan szólva, nyílt hadjáratot indított az ellen az előítélet ellen, mely nem hajlandó az újabb és legújabb történelemmel való foglalkozást a tudományos színvonal magaslatán állónak elismerni. Nem is szólva Franciaországról és Angliáról, még Németországban is rég hátat fordítottak az ilyes elavult és ma már tarthatatlan felfogásnak és itt jelenleg épp a történelmi tudomány vezérlő szellemi szentelik figyelmüket az emberi fejlődés legújabb korszakának felderítésére.

Krones, bár rövidre szabva, de azért a vonatkozó irodalom beható ismerete alapján kézikönyvében is tárgyalja a legújabb történelmet egész napjainkig. Az új idők beható kifejtésére azonban őt János főhercegnek rengeteg kiadatlan forrásanyagot tartalmazó hagyatéka ösztönözte, melyet a főherceg immár elhunyt fia, Meran gróf, a legnagyobb liberalitással bocsátott Krones rendelkezésére.

Az újabb történelem körébe vágó első nagyobb műve 1886-ban: »Zur Geschichte Österreichs im Zeitalter der französischen Kriege und der Restauration 1792-től 1816-ig« cím alatt látott napvilágot. A könyv középpontja Baldacci Antal báró, az az államférfiú, ki Ferencz császárra a csak elképzelhető legvégzetesebb befolyást gyakorolta.

Krones megkísértette a császár titkos kabinetjének hirhedt vezetőjét fehérre mosdatni. De ezt a kísérletét irányadó kortársak tanúsága értelmében teljesen meghiusultnak kell kijelentenünk. Baldacci a maga helyén csak bajt tudott okozni. Heves, szenvedélyes természete őt könnyen ragadta erőszakosságra. Gyors emelkedése révén csak fokozódott nagyzási hóbortja, mely ellenmondást nem tűrt. Ebben az összeférhetetlen természetű és egyoldalú emberben nyoma sem

volt meg annak a tulajdonságnak, mely a korona tanácsosára nézve olyannyira nélkülözhetetlen, hogy tudniillik a személyektől az általuk képviselt ügyeket elválasztani tudja. Ő mindig csak személyes tekintetek által vezéreltette magát. Ilyen férfiúnál kétszeresen károssá vált a szilárd elvek hiánya és véleményének szakadatlan változtatása. Az állam szerencsétlenségére vajmi korán jutott abba a fontos állásba, melyet a császár közvetlen közelében ez utóbbi korlátlan bizalmának birtokában elfoglalt.

Ránk nézve különös értéket képvisel Krones 1892-ben megjelent: »Aus Österreichs stillen und bewegten Jahren 1810—1815« című műve, mely szintén János főherczeg feljegyzéseire támaszkodik, ki az 1811/12-iki országgyűlés folyama alatt, melyet a legnehezebbnek, de egyben a szemlélőre nézve a »legtanulságosabbnak« nevez, hosszasan tartózkodott Pozsonyban. Mint élesszemű megfigyelő jegyzi fel naplójába János főherczeg az ő pozsonyi tartózkodása alatt felmerült nevezetes eseményeket és mindaz, a mit ő élményeiről feljegyzett, kétségtelenül az 1811/12-iki országgyűlésre vonatkozó legérdekesebb és legfontosabb tudósításaink közé sorozható. Krones nagy érdemeket szerzett hazai történelmünk körül, midőn a főherczeg naplójegyzeteit, bármint szóljanak is egyébként azok, megcsonkítatlanul tette közzé.

Míg Krones említett műveiben a bécsi Congressus befejezéséig terjedő újabb idők történelmét tárgyalja, addig már előbb, 1888-ban, oly művet bocsátott a nyilvánosság elé, a melyben a legújabb, minket oly közel érintő napok eseményeivel foglalkozott. Az 1867 előtti és utáni napok ismerője előtt bizonyára nem ismeretlen személyiség Kaiserfeld Móricz, az osztrák parlamenti férfiú sem, ki a mi államférfiainkkal is kereste az érintkezést. Ennek a férfiúnak az osztrák alkotmányos élet egyik oszlopának szentelt Krones egy életrajzot, mint: »Adalékot Ausztria államtörténelméhez 1848—1884-ig.« A ki Ausztria-Magyarország legújabb történelmét akarja tanulmányozni, az Kaiserfeld Móricznak ezt a részt kiadatlan, részt a dúskiadott források értékesítésén nyugvó életrajzát alig fogja mellőzhetni. Krones Kaiserfeldről szóló művében, kit az 1867-iki kiegyezés egyik

keresztatyjának nevez, azoknak az élénk küzdelmeknek szemlélőivé tesz meg bennünket, melyek Magyarország és Ausztria között 1867 előtt törtek ki, de ezóta egyre jelentkeznek. Különösen hálásak lehetünk Krones iránt, Kaiserfeld nejéhez intézett ama levelének közzétételeért, melyek írójuknak a vezető államférfiakra vonatkozó személyes megjegyzéseit tartalmazzák. Így hát különösen érdekes lehet előttünk megismerni Krones könyvéből, miként gondolkozott Kaiserfeld Andrássy Gyula grófról. »Láttam a grófot — így ír Kaiserfeld nejéhez 1866 május 26-án, — ki nagyon kellemes benyomást gyakorolt rám, mint oly férfiú, kit melegség és nemes érzés tölt el. Vajha nekünk is ilyen embereink volnának, de mi rosszul állunk. Ingerlékenység, értelmetlenség és határtalan hiúság, ezek képezik a mi embereink főjellemvonását. Nagyon nyugtalan vagyok az Ausztria sorsára nézve oly döntő jelentőségű kiegyezési kérdés kimenetele miatt, annyival inkább, mert Beust teljes tudatlanságban leledzik a mi viszonyainkat illetőleg és úgy többet árthat, semmint használhatna.« Kaiserfeld életrajza azonban írójának gondolkozásmódjára nézve is nagyon jellemző. Krones az osztrák politikus életének előadását azért választotta tárggyául, mert annak egész magatartásával bensőleg rokonszenvezett és az ő politikai nézeteiben is osztozkodott. Valamint Kaiserfeld, úgy Krones is, meg volt győződve a kiegyezés és a dualisztikus alap szükségességéről. Ebből kiindulva pálcát is tör a cseh közjog felett, mely nézete szerint, immár a történelemé és a melynek felélesztésére csak az vállalkozhatnék, ki az idő kerekét, a rég letűnt Ausztria újból való felidézése végett visszafelé volna képes forgatni.

Hagyjuk azonban Krones egyes irodalmi alkotásainak jellemzését és igyekezzünk e helyett végezetül annak az összehatásnak jelentőségét méltatni, melyet ő a történeti irodalomra gyakorolt. Ha Krones Kaiserfeldről azt mondja, hogy egy nemes férfiú emlékét a kortársak és utódok előtt épűgy fentartja az, a mit megvalósított, mint az, a mire törekedett, akkor e szavait szintűgy alkalmazhatjuk magára Kronesre. Ő ugyan soha sem tarthat számot a történészek között olyan rangsorozatra, mint a minő teszem Springert illeti meg. De

eredményekben épp oly dús, mint fáradhatatlan tevékenysége révén egyik legelső helyre tarthat igényt az osztrák történészek sorában. Hisz ő volt a legelső, ki vissza nem riadva a hatalmas akadályoktól, abba a nagy fába vágta fejszáját, hogy Ausztria nagy arányok szerint tervezett történelmét megírja. Itt a kutató fölébe kerül a fejtegetőnek, a mi a később bekövetkező túlszárnyaltatás csiráját feltétlenül magában hordozza. Műveinek egyes részleteiből ugyanannak felismerésére jutunk, hogy Kronesen jelentékeny írói tehetség megfelelő alakító képességgel párosult. De úgy látszik, mintha a történésznek ezeket az oldalait elhanyagolta és tevékenységének egész súlyát a kutatásra fektette volna. Ezért olvasatja magát oly nehezen az ő kézikönyve, a minthogy egyéb művei is abban a hibában szenvednek, hogy egy-egy mondatba gyakran igen sokat igyekezett belepréselni, és ez a törekvése sokszor az érthetőség hiányát és az irány egyenlőtlenységét vonta maga után. Bizonyára nem éreztelen, hogy e hiányokat olyan férfiúnál kell felemlítenünk, ki mint elbeszélő író kezdte meg pályafutását »Veronica von Tschernic« című történelmi novellájával és »Ulrich II. von Cilli« című történelmi regényével. További életpályája elterelte őt azonban első írói fellépése színterétől, hogy aztán a képzelet alkotta történelem helyett a valódit fejtse ki. Ennek szentelte ő ezentúl egész erejét és képességét. Ezek egyesülve a tudomány iránti határtalan szeretettel őt oly művek megírására képesítették, melyek részére Magyarország és Ausztria történelmének mivelői sorában a legelőkelőbbek egyikének hírnevét biztosították. Ennek a teljesen jogosult hírnévnek elismerése Akadémiánk kapuit is feltárta előtte és alig zárhatnám az oly igen korán elhunyt külső tag feletti emlékbeszédemet találóbban, mint annak a meggyőződésnek kifejezésével, hogy ő külső taggá választatását teljes mértékben kiérdemelte. Maradjon hát továbbra is jó emlékezete közöttünk.

V. KÖTET.

I. Fábíán Gábor rendes tagról. <i>Zichy Antal</i> t. tagtól	— kor. 20 fill.
II. Tanárky Gedeon lev. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	— > 80 >
III. Dr. Zlamál Vilmos lev. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	— > 20 >
IV. Fleischer Leberecht Henrik k. t.-ről. <i>Goldziher Ign.</i> l. tagtól	— > 60 >
V. Hornyik János lev. tagról. <i>Szilágyi Sándor</i> r. tagtól	— > 40 >
VI. Reichard Henrik Vilmos k. tagról. <i>Kanitz Ágost</i> lev. tagtól	— > 40 >
VII. Boissier Péter Edmund k. tagról. Dr. <i>Haynald Lajos</i> t. tagtól	— > 40 >
VIII. Greguss Ágost rendes tagról. <i>Bánóczy József</i> l. tagtól	— > 40 >
IX. Grote Artur külső tagról. Dr. <i>Duka Tivadar</i> l. tagtól	— > 20 >
X. Rózsay József t. tagról. Dr. <i>Batizfalvy Sámuel</i> l. tagtól ...	— > 40 >

VI. KÖTET.

I. Petzval Ottó r. tagról. <i>Kondor Gusztáv</i> l. tagtól	— > 20 >
II. Ökröss Bálint lev. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	— > 40 >
III. Hunfalvy János r. tagról. <i>Keleti Károly</i> r. tagtól	— > 60 >
IV. Tóth Ágoston lev. tagról. <i>Hollán Ernő</i> t. tagtól	— > 40 >
V. Oppolzer Tivadar külső tagról. <i>Konkoly Miklós</i> tisz. tagtól	— > 30 >
VI. Paúr Iván lev. tagról. <i>Hampel József</i> l. tagtól	— > 50 >
VII. Pauer János l. tagról. Dr. <i>Czobor Béla</i> l. tagtól	1 > 20 >
VIII. Heer Oszvald külső tagról. <i>Kleir Gyula</i> l. tagtól	— > 80 >
IX. Balogh Kálmán r. tagról. <i>Högyes Endre</i> r. tagtól	1 > 20 >
X. Pott Frigyes Ágoston k. tagról. <i>Pecz Vilmos</i> l. tagtól ...	— > 40 >
XI. Danielik János t. tagról. <i>Szvorényi József</i> t. tagtól	— > 60 >
XII. Apáthy István r. tagról. <i>Matlekovich Sándor</i> l. tagtól ...	— > 60 >
XIII. Rómer F. Flóris r. tagról. <i>Hampel J.</i> l. tagtól	1 > 20 >
XIV. Zsigmondy Vilmos l. tagról. <i>Péchy Antal</i> l. tagtól	— > 50 >
XV. Rónay János Jácint r. tagról. <i>Pór Antal</i> l. tagtól	— > 60 >

I. Pesty Frigyes r. tagról. <i>Ortvay Tivadar</i> l. tagtól	— > 80 >
II. Gorové István t. tagról. <i>György Endre</i> l. tagtól	— > 40 >
III. Beöthy Leó l. tagról. <i>György Endre</i> l. tagtól	— > 40 >
IV. Jendrassik Jenő r. tagról. <i>Klug Nándor</i> l. tagtól	— > 60 >
V. Rádzsa Rádzsendlála Mitra k. t.-ről. <i>Duka Tivadar</i> l. tagtól	— > 80 >
VI. Kacs Kovács Lajos l. tagról. <i>Nagy Iván</i> r. tagtól	— > 20 >
VII. Ballagi Mór r. tagról. <i>Imre Sándor</i> r. tagtól	1 > — >
VIII. Lenhossék József r. tagról. <i>Mihalkovich Géza</i> r. tagtól ...	— > 90 >
IX. Haán Lajos l. tagról. <i>Zsilinszky Mihály</i> l. tagtól	— > 60 >
X. Keleti Károly r. tagról. <i>Jekelfalussy József</i> l. tagtól	— > 60 >

VIII. KÖTET.

I. Szűcs István lev. tagról. <i>Ballagi Géza</i> l. tagtól	— > 60 >
II. Renan mint orientalista. <i>Goldziher Ignác</i> r. tagtól	2 > — >
III. Pančić József külső tagról. <i>Kanitz Ágost</i> l. tagtól	— > 80 >
IV. Bárány Kemény Gábor t. tagról. <i>György Endre</i> l. tagtól ...	— > 60 >
V. Wenzel Gusztáv r. tagról. <i>Vécsey Tamás</i> r. tagtól	1 > 50 >
VI. Sir Richard Owen k. tagról. <i>Margó Tivadar</i> t. tagtól	1 > — >
VII. Vajkay Károly l. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	— > 60 >
VIII. Grünwald Béla l. tagról. <i>Láng Lajos</i> r. tagtól	— > 60 >
IX. Deák Farkas r. tagról. Bárány <i>Radvánszky Béla</i> t. tagtól ...	— > 30 >

VIII. KÖTET.	X. Szabó Károly r. tagról. <i>Szilágyi Sándor</i> r. tagtól	— kor. 30 fill.
	XI. Markusovszky Lajos t. tagról. <i>Högyes Endre</i> r. tagtól	— > 60 >
	XII. Roscher Vilmos k. tagról. <i>Kautz Gyula</i> r. tagtól	1 > 50 >
IX. KÖTET.	I. Cantù Caesar k. tagról. <i>Óváry Lipót</i> l. tagtól	— > 60 >
	II. Dankó József lev. tagról. <i>Pór Antal</i> r. tagtól	— > 60 >
	III. Nagy Imre r. tagról. <i>Fejérpataky László</i> r. tagtól	— > 50 >
	IV. Ludwig K. F. V. k. tagról. <i>Klug Nándor</i> r. tagtól	— > 60 >
	V. Kronecker Lipót k. tagról. <i>Rados Gusztáv</i> l. tagtól	— > 30 >
	VI. Margó Tivadar t. tagról. <i>Entz Géza</i> r. tagtól	— > 60 >
	VII. Gneist Rudolf k. tagról. <i>Concha Győző</i> l. tagtól	— > 80 >
	VIII. Du Bois-Reymond E. k. tagról. <i>Thanhoffer L.</i> r. tagtól	— > 60 >
	IX. Xántus János l. tagról. <i>Mocsáry Sándor</i> l. tagtól	— > 60 >
	X. Hazslinszky Frigyes r. tagról. <i>Mágócsy-Dietz S. l.</i> tagtól	— > 80 >
	XI. Finály Henrik l. tagról. <i>Márki Sándor</i> l. tagtól	1 > 20 >
	XII. Török József és Antal Géza tagokról. <i>Högyes Endre</i> r. tagtól	— > 60 >
X. KÖTET.	I. Spencer Wells k. tagról. <i>Duka Tivadar</i> l. tagtól	— > 30 >
	II. Szathmáry György l. tagról. <i>Zsilinszky Mihály</i> r. tagtól	— > 60 >
	III. Gladstone W. E. k. tagról. <i>György Endre</i> l. tagtól	— > 60 >
	IV. Ábel Jenő l. tagról. <i>Hegedüs István</i> l. tagtól	— > 60 >
	V. Horvát Boldizsár t. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	1 > — >
	VI. Nagy Iván r. tagról. <i>Márki Sándor</i> l. tagtól	— > 40 >
	VII. Mihalkovics Géza r. tagról. <i>Thanhoffer Lajos</i> r. tagtól	— > 50 >
	VIII. Pasteur Lajos k. tagról. <i>Högyes Endre</i> r. tagtól	1 > — >
	IX. Capasso Bertalan k. tagról. <i>Óváry Lipót</i> l. tagtól	— > 30 >
	X. Jurányi Lajos r. tagról. <i>Mágócsy-Dietz Sándor</i> l. tagtól	1 > — >
	XI. Bunsen Róbert k. tagról. <i>Than Károly</i> r. tagtól	1 > — >
	XII. Gr. Andrassy Manó l. tagról. <i>Br. Radvánszky Béla</i> t. tagtól	— > 30 >
XI. KÖTET.	I. Domanovszky Endre l. tagról. <i>Alexander Bernát</i> l. tagtól	— > 30 >
	II. Hauer Ferencz k. tagról. <i>Böckh János</i> l. tagtól	1 > 20 >
	III. Télfy Iván l. tagról. <i>Pecz Vilmos</i> l. tagtól	— > 80 >
	IV. Szilágyi Sándor r. tagról. <i>Fraknói Vilmos</i> r. tagtól	2 > — >
	V. Laufenauer Károly l. tagról. <i>Kétly Károly</i> l. tagtól	— > 30 >
	VI. Arneth Alfréd k. tagról. <i>Károlyi Árpád</i> r. tagtól	— > 40 >
	VII. Hollósy Jusztián l. tagról. <i>Fehér Ipoly</i> t. tagtól	— > 40 >
	VIII. Jekelfalussy József r. tagról. <i>Vargha Gyula</i> l. tagtól	— > 40 >
	IX. Fodor József r. tagról. <i>Högyes Endre</i> r. tagtól	— > 20 >
	X. Horvát Árpád l. tagról. <i>Károlyi Árpád</i> r. tagtól	— > 40 >
	XI. Halász Ignác l. tagról. <i>Szilasi Mórincz</i> l. tagtól	— > 40 >
	XII. Tóth Lőrincz r. tagról. <i>Vécsey Tamás</i> r. tagtól	1 > — >
XII. KÖTET.	I. Taine Hippolyt k. tagról. <i>Alexander Bernát</i> l. tagtól	— > 60 >
	II. Heller Ágost r. tagról. <i>Fröhlich Izidor</i> r. tagtól	— > 60 >
	III. Kerékgyártó Árpád l. tagról. <i>Békefi Remig</i> l. tagtól	— > 60 >
	IV. Plósz Pál l. tagról. <i>Lengyel Béla</i> r. tagtól	— > 30 >
	V. Bethlenfalvi Balássy Ferencz l. tagról. <i>Szentkláray Jenő</i> l. tagtól	— > 80 >
	VI. Kondor Gusztáv l. tagról. <i>Kövesligethy Radó</i> l. tagtól	— > 60 >

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
ELHÚNYT TAGJAI FÖLÖTT TARTOTT
EMLÉKBESZÉDEK.

SZERKESZTI A FŐTITKÁR.

XII. KÖTET. — 8. SZÁM.

EMLÉKBESZÉD
BERTRAND SÁNDOR

K. TAG FÖLÖTT

WOSINSKY MÓR

L. TAGTÓL.

(Olvastatott a M. Tud. Akadémia 1904. november 28-án tartott összes ülésén.)

Ára 30 fill.

BUDAPEST.

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA.

1904.

EMLÉKBESZÉDEK

A M. T. AKADÉMIA ELHÚNYT TAGJAIRÓL.

I. KÖTET.	I. Korpány János l. t.-ről. <i>Kápolnai Pauer István</i> l. tagtól	—	kor.	20	fil.
	II. Suhayda János lev. tagról. Dr. <i>Konek Sándor</i> r. tagtól ...	—	>	20	>
	III. Morócz István lev. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól ...	—	>	20	>
	IV. Révész Imre l. tagról. <i>Ballagi Mór</i> r. tagtól	—	>	40	>
	V. Broca Pál külső tagról. <i>Lenhossek József</i> r. tagtól	—	>	60	>
	VI. Asbóth Lajos lev. tagról. <i>Kápolnai Pauer István</i> lev. tagtól	—	>	20	>
	VII. Ami Boué külső tagról. Dr. <i>Szabó József</i> r. tagtól	—	>	20	>
	VIII. Fabritius Károly lev. tagról. <i>Kozma Ferencz</i> lev. tagtól ...	—	>	80	>
	IX. Jerney János emlékezete. <i>Gyárfás István</i> lev. tagtól	—	>	40	>
	X. Mihályi Károly lev. tagról. <i>Domanovszky Endre</i> lev. tagtól	—	>	20	>
II. KÖTET.	I. Molnár Aladár levelező tagról. <i>Tanárky Gedeon</i> l. tagtól	—	>	40	>
	II. Árkosi Benkő Dániel lev. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	—	>	20	>
	III. Mailáth Gy. emlékezete. Gr. <i>Szécsen Antal</i> t. tagtól	—	>	20	>
	IV. Charles Róbert Darwin k. tagról. <i>Margó Tivadar</i> r. tagtól	—	>	80	>
	V. Wöhler Frigyes k. tagról. <i>Nendtvich Károly</i> l. tagtól	—	>	20	>
	VI. Érkövy Adolf l. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> l. tagtól	—	>	20	>
	VII. Zsivora György l. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> rendes tagtól	—	>	40	>
	VIII. Fenzl Ede k. tagról. Dr. <i>Haynald Lajos</i> igazg. és t. tagtól	—	>	60	>
	IX. Sainte-Claire Deville Henrik k. t.-ről. <i>Than Károly</i> r. tagtól	—	>	60	>
	X. Mignet Ferencz k. tagról. <i>Trefort Ágoston</i> igazg. tagtól ...	—	>	20	>
III. KÖTET.	I. Tarczy Lajos rendes tagról. <i>Török József</i> r. tagtól	—	>	20	>
	II Thiers Lajos Adolf k. tagról. <i>Trefort Ágoston</i> t. tagtól	—	>	20	>
	III. Lönnrot I. k. tagról. <i>Hunfalvy Pál</i> r. tagtól	—	>	40	>
	IV. Baintner János l. tagról. <i>Apáthy István</i> r. tagtól	—	>	20	>
	V. Guizot Ferencz k. tagról. <i>Trefort Ágoston</i> t. tagtól	—	>	20	>
	VI. Horváth Cyrill tisz. tagról. Dr. <i>Pauer Imre</i> tisz. tagtól	—	>	20	>
	VII. Davis József Bernát k. tagról. <i>Lenhossek József</i> rendes tagtól	—	>	40	>
	VIII. Vandrák A. lev. tagról. <i>Vécsey Tamás</i> lev. tagtól	—	>	40	>
	IX. Konek Sándor r. tagról. <i>Kautz Gyula</i> r. tagtól	—	>	20	>
	X. Kruesz Krizosztom t. tagról. <i>Hollósy Jusztinián</i> lev. tagtól	—	>	40	>
IV. KÖTET.	I. Zsoldos Ign. r. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	—	>	60	>
	II. Benfey Tivadar k. tagról. <i>Budenz József</i> r. tagtól	—	>	20	>
	III. Frankenburg Adolf l. tagról. <i>Vadnai Károly</i> l. tagtól	—	>	40	>
	IV. Tárkányi Béla József t. tagról. <i>Szvorényi József</i> t. tagtól	—	>	60	>
	V. Dr. Henle Jakab k. tagról. Dr. <i>Mihalkovics Géza</i> r. tagtól	—	>	20	>
	VI. Pompéry János l. tagról. <i>Joannovics György</i> t. tagtól	—	>	20	>
	VII. Gyárfás István l. tagról. <i>Szilágyi Sándor</i> r. tagtól	—	>	20	>
	VIII. Kovács Pál lev. tagról. <i>Vadnai Károly</i> r. tagtól	—	>	20	>
	IX. Ladányi Gedeon l. tagról. <i>Szabó Károly</i> r. tagtól	—	>	20	>
	X. Korizmics László t. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól ...	—	>	20	>

BERTRAND SÁNDOR, KÜLSŐ TAG EMLÉKEZETE.

WOSINSKY MÓR, I. tagtól.

(Olvastatott a M. Tud. Akadémia 1904. november 28-án tartott összes ülésén.)

A Magyar Tudományos Akadémia Almanachjából ez évben maradt ki legelőször egy név, melyet 1880 óta a II-ik osztály kültagjainak névsorában találtunk s ez Bertrand Sándor, francia régész neve. Elragadta őt is a halál, kinek pusztító munkája képezte élete munkásságának kedvelt terét. A sírok titka szolgáltatja nagyrészt a régészet tudományának tárgyát, azért kevés embernek van annyi alkalmja a világ hiú dicsősége mulandóságáról s a halálról oly sokat elmélkedni mint a régésznek, ki nap-nap után egy-egy hősnek fegyverét, egy-egy hódító szépségnek ékszerét vizsgálja apróra, vagy egy-egy vezérnek kegyelet összehordta nagy sírhalmát ássa fel.

Igaz ugyan, hogy megszokás folytán e csontokban s a sokat forgatott koponyákban többnyire már nem a vitézt, nem a bölcs vezért halmozza el kegyelelte érzelmeivel a tudós, hanem azokban száraz osteologiai adatot, cranometriai sajátságokat keres.

De a kutató ész még sem uralja úgy az érzelem világát, hogy e csontletekben az embert, az egyént ne lássa. Ha mohó tudományszomjával egy-egy sírmezőben a csontvázak ezreit bolygatja is meg, hányszor mereng el egy-egy koponyán? Szeretné tudni annak gondolat- és érzelem-világát,

az eseményeket, melyek küzdelemre serkenték, míg ide jutott az enyészet ölébe.

De kíváncsiságát nem elégítik ki e porladozó csontok, némán maradnak azok, csak a sírleletek szólnak s azok beható vizsgálata ad a régésznek néha jelentéktelennek látszó darabból is bő felvilágosítást.

A csontváz csak egyet hirdet, de azt eléggé hangosan hirdeti, a halált, mely mindnyájunkat elér, az életben talán hiú czélokért küzködve vergődő egyént, mint annak koponyáján elmerengő régészt. Külömbözők az utak, de valamennyi egy végponthoz vezet, a régészt oly sokat foglalkoztató sírhoz.

Bertrand is a régészeti tudomány körül fáradva, világosságot derítve a sírokból, jutott a sír sötét üregébe. Enyészetnek indult porhüvelyét, a föld vegyész laboratóriumában praeparált koponyáját más anthropologus vagy archeologus fogja vizsgálni, ki abból épp oly keveset fog megtudni, mint ő tudott meg az ős gallok koponyáiból, de fog találni sok felvilágosítást, sok feljegyezni való tanulságot, nem ugyan sírmellékletéből, melyek ma már nem szokásosak, de talál tanulságot szelleme alkotásából, melyekkel emléket emelt magának.

Ezen alkotásait óhajtom a Magyar Tudományos Akadémia megbízásából ez alkalommal ismertetni, hogy ezek felelevenítésével a kegyelet adóját rójuk le a boldogult tudóssal szemben.

*

Bertrand Sándor 1820 június 17-én született Párisban. Családja rennesi származású volt. Olyan körben nevelkedett, hol a tudományokkal való komoly foglalkozás családi tradíciót képezett. Egyik anyai nagybátyja, Roulin, a francia tudományos akadémia tagja volt. Atyja mint orvos és író nagy hírnévre jutott. József nevű fivére mint híres matematikus került a tudományos akadémiaába. Nem csoda tehát, hogy e családban, hol a tudományos munka oly meleg otthonra talált, a szülők kiváló gondot fordítottak gyermekeik nevelésére s a zsenge ifjúságuktól fogva beléjük oltott legnemesebb ambíció termékeny talajra talált.

A tudományszomj így apáról fiúra, testvérről testvérré szállt. Egyik a másikának szolgált követendő példa gyanánt. Atyjának és fivérének irodalmi sikereire büszke is volt Bertrand Sándor s iparkodott munkásságuk emlékét azzal is meghosszabítani, hogy »Religion des Gaulois« című munkáját atyja, Bertrand Jakab Ferencz emlékének ajánlotta s e dedicatióban meg is említi, hogy atyja

1. a »*Traité du somnambulisme*«;

2. »*Lettres sur les révolutions de Globe*«;

3. »*Magnétisme animal en France et de l'extase dans les traitements magnétiques*« című munkák szerzője volt. A »*L'Archeologie celtique et Gauloise*« című munkáját pedig fivérének, Bertrand Józsefnek, a tudományos akadémia titkárának ajánlotta.

Bertrand Sándor, az orvosi pályán oly nagy tekintélyt és hírnevet szerzett atyjának nyomdokaiba akarván lépni, eredetileg orvosi pályára készült, de csakhamar a tanári szakra lépett át.

Élettörténete nem jelez nagy eredményeket. Tanár volt, mint ilyen csendes visszavonultságban irodalmi munkásságban élte napjait. A véletlen egy múzeum szervezéséhez juttatta, hol energiájával nagy munkát végzett, annak befejezésével egész munkaerejét éppen múzeuma fejlesztése érdekében régészeti kutatásokra fordította. Hírnévre jutva, régészeti tanfolyamot kezdett a »*L'école de Louvre*«-ben. Ezen előadásait publikálta különálló munkákban s mint múzeum-igazgatót s egy szakfolyóirat szerkesztőjét lepte meg 82 éves korában a halál. Csendes munkás élete tehát elég szűk határok között, sekély mederben folyt le, mint a csermely, mely nem szirtek között tör utat magának, tajtékzó habjaival esésében morajt keltve messze környéken, hanem csendesen folydogál üde réten keresztül, öntözgetve a szomjas virányokat.

Mint tanár eleinte Pauban működött. 1848-ban pedig már mint nyilvános rendes tanár Lavalban a Lyceumban nyert alkalmazást.

Tudni vágyó természete s a görög classicusok olvasása vágyat keltettek benne a görög mythos hazájának megtekintésére.

Terveinek megvalósítására azt találta legjobbnak, hogy mint a francia iskola tagja Athenbe kerüljön, a mi 1849-ben sikerült is neki. A mint Schliemannt az Ilias olvasása tette oly hírneves régésszé, úgy Bertrandban is ennek olvasása keltette fel eleinte a mythologia s később a régészet szeretetét. 1850-ben a Peloponnesusba tett hosszabb útja és kutatása eredménye gyanánt jelent 1858-ban a »D'Athènes à Argos, Études de mythologie et d'archeologie grecques« című munkája.

Egy évre rá »De fabulis Arcadiae antiquissimis« és »Essai sur les dieux protecteurs des héros grecs et troyens dans l'Iliade« című dolgozata. E munkáin Rennesben dolgozott, hol Athenből haza térve 1851-től 1857-ig az ottani Lyceumban a retorikát tanította.

Ezen időtájban III. Napoleon Julius Caesar történetét akarta megírtni s ennek előkészítésére egy bizottságot küldött ki Gallia térképének elkészítésére. E bizottságba neveztetett ki Bertrand Sándor is, mint titkár 1858-ban. Ez újabb hivatal, mely a tanszék elhagyására kényszerítette, elvonta őt a mythológiától s kizárólag a régészethez terelte további működését. Nagy szorgalommal kutatta most már a rómaiaknak Galliába vezető útját s e tanulmánya eredménye gyanánt jelent meg 1864-ben »Les voies romaines en Gaule« című dolgozata, mely már tekintélyt szerzett nevének a régészet terén. E tevékeny munkásságának köszönhetette azt, hogy midőn egy évre rá Saint-Germainben múzeum felállítását tervezték, az e célra kiküldött bizottságba őt is bevásztották, sőt midőn az ottani régi kastélyt múzeummá átalakították, őt bízták meg annak berendezésével s kinevezték annak conservatorává. E múzeum szervezésével és berendezésével emelt magának legszebb s legmaradandóbb emléket. Nekem is volt alkalmam e remek munkában igaz élvezettel gyönyörködnöm, sokat tanulnom, s az itt nyert tapasztalatokat érvényesítettem Szekzárdon, midőn az ezredéves jubileum nekem is lelkes alkalmat nyújtott egy tekintélyes múzeum szervezésére és berendezésére.

Már e körülmény is hála rá kötelezett le engem Bertrand Sándor emléke iránt s örvendek a különös véletlennek,

hogy éppen nekem — ki a múzeumlétesítés és berendezés ezer gondjait és nehézségeit a legkisebb részletig tapasztalásból ismerem, mert e nehéz küzdelmeknek minden phasisát magam is végig harcoltam s így legjobban méltányolhatom az itt végzett munkát — juttatta a szerencsét méltányolni annak a tudásnak érdemeit, ki a saint-germaini múzeum létesítése és mintaszerű berendezésével talán nagyobb érdemet szerzett, mint irodalmi munkásságával. Harmincz éven át fáradozott e saint-germaini múzeum megalkotásán és rendezésén, de ez oly szépen sikerült, hogy minta gyanánt szolgálhat.

Midőn a saint-germaini múzeumot tanulmányoztam, akkor már láttam Európa majd minden múzeumát, de ezek egyikében sem tanultam annyit, mint a saint-germainiban.

A párisi Louvre-ral hamarább végeztem, mint a saint-germaini múzeummal, igaz csak azért, mert a praehistoria lévén szorosabb szakmám, abból pedig többet találtam itt, mint a Louvre-ban, hol a szentpétervári Eremitage módjára csak a kincseket halmozzák össze, az őskor ködös homályának megvilágítását célzó leleteket pedig szürkéknek tartják, s azért, hogy a csillogó kincseket el ne csúfítsák, be sem fogadják.

A Bertrand berendezte múzeum értékét nem annyira az összegyűjtött tárgyak képezik, hanem azok kiállításának tanulságos módja. Ebben az az irányelv vezérelte, hogy a múzeumban a nem szakértő nagyközönség minél többet tanuljon, a kiállított tárgyak ne képezzenek csupán látványosságot, hanem tanulja meg a közönség azok készítési és használati módját is. E célra az egyes kulturszakokat plasztikus alakokkal élénkítette, melyek az eredeti tárgyakkal mutatják be azon kor életét, modellekben lakásrendszerüket s az eredeti situst feltüntető sírokkal azok temetkezési módját. E rendszerben mutatja be a földvárakat, a római építkezést, castrumokat, a hadi felszerelést, sőt egész ostromokat, melyek megragadják a laikus figyelmét.

Ezt a szemléltető módszert sehol sem láttam Európa múzeumaiban s annyira tanulságosnak találtam, hogy én is ezt a módszert követtem a szegzárdi múzeum berendezésénél

azon különbséggel, hogy a nagyon költséges és túlsok helyet igénylő plasztikus alakok és modellek helyett apró részlet-rajzokat és festményeket alkalmaztam.

Régészeti kutatásai terén s munkáiban kifejtett nézeteiben a legerősebb conservativismus jellemezte Bertrاندot. A régészet bölcső korában e tudománynak oly sokat ártott, elhamarkodott combinációktól mindig távol állott, csak annak hitt mindig, a minek valódiságáról autopsia útján maga meggyőződött. Nem haladt a külföldi régészek felfogásai után, hanem önállóan kutatott saját hazájában azon ösvények után, melyeken az igazságot vélte elérhetni.

Ezen önállóság dicséretére válik ugyan, de kutatásai közben annyira megszerette önállóan megfogamzott nézetét, hogy ahhoz a legszívósabban ragaszkodott. Elfogultság ellen küzdött s észrevétlenül maga esett abba. Nehéz harczot vívott kora régészeinek általánosan elfogadott nézeteivel szemben, különösen két kérdésben: a praehistoria hármaskorfeosztásában és a kelta-kérdésben.

A skandináv és dán régészek javasolták legelőször saját hazájukban tett kutatásaik eredménye alapján a praehistoriának kő-, bronz- és vascultura szerint történendő korfeosztását. Skandináviának rendkívül gazdag őskori leletei olyan kézzel foghatólag igazolták e culturszakoknak egymásutánját, hogy a régészek csakhamar általánosan elismerték e *hármaskorfeosztás* helyességét az északi vidékekre vonatkozólag, de nem fogadták azt el egész Európára.

Bertrand s vele eleinte a francia régészek sem csatlakoztak a skandináv régészek theoriájához. De lassan-lassan beigazolást nyert ugyanezen culturalis egymásután Angolországban, Irhonban, Hannoverben, Mecklenburgban s Németország északi vidékén s így a francia régészek is elfogadták e hármaskorfeosztás tanát, csak Bertrand Sándor küzdött ellene még akkor is, midőn a harczban már egyedül állott.

Chantre Ernő, tekintélyes francia régész, már a bolognai congressuson elismerte Franciaország bronzkorát s azt három egymástól elválasztható szakra osztotta. A stockholmi nemzetközi congressuson bemutatta »Album des antiquités de l'âge du bronze dans la vallée du Rhône« című

munkáját, mely a Rhône völgyben lelt legremekebb bronzok ábráit tartalmazza, és e szűk területről is kimutatta a bronzkor létezését Franciaországban: Bertrand alaptalan, veszélyes állításnak nyilvánította ott Chantre nézetét, mely ellen, mint pusztá hypothesis ellen tiltakozott, mert nézete szerint bizonyos mennyiségű bronztárgyból még nem lehet korszakra következtetni annál kevésbé, mert ugyanezen bronztárgyak Felsőolaszországban vastárgyakkal találtak sírokban. Elismeri, hogy vannak Franciaországban is az északi vidékhez hasonló bronzok, de ezek nem az ősi belakók culturfejlődésének productumai, nem jeleznek általános társadalmi állapotot, hanem kereskedelem útján kerültek Galliába olyan tribusok révén, kik Gallia megalithikus emlékeinek népével szemben egészen idegenek voltak.

Gallia, Délnémetország és Olaszországra nézve tagadta tehát a bronzkor létét. Veszélyesnek tartotta a hármas korbeosztás általánosítását. Nem ismerte el a praehistorikus régészet terén nemzetközileg taposott nagy culturösvényeket.

A stockholmi congressuson a kézzel fogható temérdek lelet láttára már módosította kissé eddigi merev tagadását. Elismerte, hogy volt idő, midőn egész Európában az érczet nem ismerték, tehát jogosan mondható, hogy volt Európában kőkor. Az adatok óriási halmaza kétségtelenné tette, hogy Dániában és Svédországban a kőkort egy újabb cultura váltotta fel, melyben a síremlékeket egy új temetkezési szokás, a hullaégetés s igen gazdag bronzleletek jellemzik. De szerinte nem igazolt ez a tapasztalat Galliában, a svájci czölöpépítményekben, Olaszországban és Görögországban.

A magyarországi bronzkor létezését sem ismerte el. De midőn 1876-ban Budapesten tartották meg az anthropologusok és régészek nemzetközi congressusukat, a melyben ő a francia közoktatásügyi miniszter kiküldetésében vett részt s annak egyik alelnöke volt,¹ s midőn az ez alkalommal rendezett kiállításon bemutathattuk rendkívül gazdag

¹ Mint alelnök szerepelt az 1866. évben Neuchâtelben s az 1869-ben Kopenhágában megtartott nemzetközi régészeti congressusokon.

bronzkori leleteinket, az meglepte őt is annyira, hogy Wor-saae-nak a skandináv és magyar bronzkor leleteiről tartott értekezése után felállott s a kétségtelen bizonyítékoknak ilyen súlya alatt kénytelen volt az eddigi negatio teréről visszavonulni s nyilvánosan bevallani, hogy most már tisztán látja nemcsak az északvidéki, hanem a dunamenti, vagyis a magyarországi bronzkornak létezését.

De azért még sem tette le egészen a hármaskorfeosztás ellen annyit koptatott fegyverét, mert hozzá tette: hogy azt azonban még nem látja bebizonyítotttnak, hogy a vasat is nem használták volna a Dunavölgyben a bronzkultura terjeszkedésének már kezdetén. A budapesti congressuson különben élénk részt vett a nyilvános ülések vitáin.

De az itteni felszólalásaiban is legnagyobbbrészt kedvencz témájára, a kelta-kérdés tisztázására, szorítkozott. Ugyanezen budapesti congressuson külön értekezést is tartott a praehistorikus Európa térképezéséről, melyben ajánlotta, hogy különböző színű festékekkel: így vörös, sárga és zöld színekkel jelöltessenek meg a kő-, bronz- és vasleletek. De ebben a különben egészen más irányú dolgozatában sem tudta megállni, hogy rá ne térjen kedvencz eszméjére. Hangoztatta, hogy az általa javasolt eljárással rá fogunk ismerni a kőkor névtelen népei mellett a már történelmi feljegyzések alapján ismert népekre s ilyenek: a bronzkor népei között a kelták, kik a középtenger északi partvidékein, főleg Svájcban és Felsőolaszországban laktak; valamint a vaskor népei között a Gallok, kik a Közép-Rajna partvidékéről oly messze tájakra portyáztak széjjel.

Bertrandnak a hármaskorfeosztáson kívül másik szívósan, talán túlsokat vitatott ügye, a *kelta-kérdés* volt.

A hatvanas években a régészeti ismeretek még vajmi fogyatékosak voltak. Akkor a francia régészek még csak római és kelta régiségeket ismertek. A mi nem volt római, azt egyszerűen a »kelta-kor« fogalmába sorozták, az őskor legprimitívebb eszközeit úgy, mint a bronz- és vaskor emlékeit. De Bertrand Sándornak már akkor tisztultabb fogalmai voltak a leletek koráról, mint sok kortársának. Így már

1862-ben írt egy terjedelmesebb dolgozatot a megalithikus emlékekről, melylyel pályadíjat is nyert, s ebben, habár a kelta-kérdésnek ő volt a leglelkesebb harczosa, mégis tiltakozik azon felfogás ellen, hogy az ezen emlékek alá temetett nép is kelta lett volna.

Fáradtságos nagy munkát végzett, midőn a kelta-kérdés tisztázásához hozzáfogott. A nemzeti eszme lelkesítette őt ebben, s az igazság keresése serkentette őt kitartásra. Hazája multjának felderítésében mindenek előtt történelmi feljegyzések után kutatott. A mostani Franciaország területéről Julis Caesar »Commentár«-jai képezik a legelső történelmi feljegyzést, de Caesar előtti időkből is tesznek római és görög történetírók idegenben hadakozó Keltákról és Gallokról említést. Így Plutarch után, ki kelta törzsből származó Galatákról ír, Bertrand azt igyekezett bebizonyítani, hogy más nép volt a kelta és más a galata. A Keltákat jobban megtelepedett conservatív vallásos tribusnak tartotta, a Galatákat kalandvágó, harczias zsákmányéhesnek.

Nagy fáradtsággal hordta össze s szedte chronologikus sorrendbe a régi íróknak összes történelmi feljegyzéseit a Keltákra vonatkozólag úgy, mint a római »Galli« és a görög »Galatae« névre vonatkozó történelmi adatokat. Ezekhez hozzá vette az anthropologiai s régészeti kutatásai eredményét s e hármassal forrásnak 15 éven át folytatott összevetésével alkotta meg a Kelták és Galaták dualismusának theoriáját, melyet mindvégig vitatott s e tévedése vezette őt végkövetkeztetéseiben is tévútra.

Miből állottak a Kelták és Galaták dualismusából vont téves következtetései? Abból, hogy e nézete szerint két különböző népnek két különböző kort is tulajdonított. Felállította a kelták korát és a galaták korát.

A Keltáknak tulajdonította azt a culturát, melyet egész Európában a régészek a bronzkorból mutattak ki. A Kelták voltak tehát szerinte az érczművesség első terjesztői, de a hármassal korfelosztás tagadásához hűen, oly módon, hogy a bronz mellett ismerték a vasat is, sőt a bronzok nem is voltak túlsúlyban. Temetési szokásaikban a hullát égetetlenül helyezték a sírba.

A Galaták culturájában szerinte már túlsúlyra emelkedik a vas a bronzok fölé. Eltűnnek már a korábbi Keltáknak bronz fegyverei, különösen a szép bronz kard, s a Kelták hullatemetési szokását felváltja a hullaégetés. Tényleg fennáll e két culturkülömbözet, ezt helyesen is észlelte, de a régészek is ugyanezt constatatálták a bronzkor és vas-kor megkülömböztetésével. De Bertrand a Kelták és Galaták dualismusába merülve, e culturkülömbözetben nem látott egyebet, mint újabb érvet téves theoriájának beigazolására. Miért tartozzék e két eltérő cultura ugyanazon néphez? Ha pedig különbözök e népek, úgy azok a Kelták és Galaták voltak!

E dualistikus theoriája miatt támadták Bertrandot saját honfitársai is, így D'Arbois Jubainville és Thierry Amadé, de ő hajthatatlan maradt. Hüen kutatta a Gallok nyomát hazáján kívül is. Így kimutatta a Gall civilisatio befolyását Felsőolaszországban, hol rámutatott a marzabottoi síroknak a marnevidéki sírokkal constatatált hasonlatosságára. Itt azonban már az olasz régészekkel gyűlt meg a baja, mert azok az Etruskoknak tulajdonították e két helyen jelentkezett hasonló művelődést.

Franciaország legjelesebb történetírói sem fogadták el Bertrand e theoriáját, nem választották el a Keltákat a Galatáktól, csak az elnevezésben találnak csekély változtatást. Mindkét elnevezésben csak ethnikus nevet látnak, mely mitsem bizonyít az ezen név alá foglalt népesoportoknak igazi jellegére, a mint a történelem tanubizónysága szerint a mai Francziák sem tekinthetők nagyobb részben a Frankok leszármazottainak, hanem Keltákat, Ibéreket, Bretonokat és Belgákat egyesített idővel a politika.

A tudomány terén vívott harcrai között emlitém még »Mortillet«-vel a szakfolyóiratokban s később még a napi sajtó terén is folytatott polemiáját. Mortillet Gábor, ki a saint-germaini múzeum segédőre volt, s kire ott a paleolith-kori terem berendezését is bízák, munkájában a paleolith-kort négy periodusra osztotta, a lelőhelyek után elnevezett acheuli, a moustéri, solutréi és magdaléni periodusokra. E lelőhelyeken talált hasogatott kőszközkben éles

megfigyeléssel tényleg eltérő jelleget lehetett észlelni, de miután ez alakok, mint a későbbi leletek beigazolták, más lelőhelyeken vegyest is előfordulnak, Mortillet Gábor elharmarkodta nézetét s túllőtt a czélon, midőn azt vitatta: hogy e négyféle jellegzetes alakú eszközök más-más korszakból valók. A sokkal higgadtabb gondolkozású Bertrand Sándor beismerte ez alakok különbözetét, de tagadta, hogy azok más-más periodust képviselnek. Bertrandnak e kérdésben teljesen igaza volt s mégis ez a vita nagyon megkeserítette életét.

Mortillet ugyanis a vitát személyes térre terelte, minden utat, módot felhasznált arra, hogy hivatali főnökének ártson. Midőn Mortillet Gábort később képviselőnek választották, akkor a politikától mindig oly távol álló Bertrand-ot politikai gyanúsításokkal is illette, s ármánykodással befolyásos barátai segítségével még állásától is el akarta mozdíttatni, a mi azonban különösen Ferry Gyula miniszter védelme folytán nem sikerült.

Nagy érdeme Bertrand Sándornak, hogy a Louvre-iskolában a nemzeti régészetről tanfolyamot szervezetett, hol a francia nemzeti régészetnek sok lelkes művelőt nevelt.

E tanfolyamokon tartott előadásait külön *munkákban* is közrebocsátotta. Előbb azonban 15 éven át (1861—1876-ig) megjelent régészeti cikkei gyűjtötte össze s ezeket »L'Archeologie Celtique et Gauloise« című munkában bocsátotta közre, mely két kiadást ért. »La Gaule avant les Gaulois« című munkája a Louvre iskolájában a nemzeti archeológiáról tartott cursusok egyik cyklusát tartalmazza, úgy a mint azokat tartotta.

Bertrand hazájának történetét akarta ez előadásaiban kiegészíteni, azon időkből, melyekről még történelmi feljegyzések nincsenek. Kimutatja ezekben, hogy a mostani Franciaországot a paleolith-kortól kezdve nagyon régen lakták a Kelták és a Gallok megérkezte előtt. Ismerteti a geológiai negyedkori leleteket, a barlangleleteket, a megalithikus emlékeket s azok népének culturáját, a czölöpépítmények lakóit, az ifjabb kőkor, a neolith-kor művelődését, az érczművesség ismereteinek terjesztését, a történelmi korszakban

a legelső vándorlást Gallia területére s a Gallok megjelenését a Rajna jobb partján.

E munkájában fejti ki egész bőven azt a meggyőződést, hogy a Galliában talált bronzokból nem lehet egy bronzkor létezésére következtetni. Nézete szerint lehetnek a geológiában a rétegek egymásutánjára vonatkozó megdönthetetlen törvények, melyek az egész föld kérgén egyenlők; de nem ismeri el, hogy léteznék olyan törvény, melyet hasonlóképen az emberi művelődés rétegeinek egymásutánjára lehetne alkalmazni, a kő-, bronz- és vaskor teoriájával. E nézetét már az 1873-ban megtartott stockholmi congressuson fejtette ki és nem változtatta meg azt még e munkájában sem 1884-ben.

Nézete szerint tehát a bronz és a vas egyszerre jelentkezik Galliában, a kőkori megalithikus emlékek népeinél a nélkül, hogy e magasabb culturfokkal egy újabb bevándorlást vagy e népek erkölceinek megváltozását kellene feltételezni. A temetkezési szokásnak megváltozását, a hullaégetést is csak szórványosnak mondja s inkább vallási propaganda eredményének tartja egyes tribusoknál.

A Gallok korszaka után felöleli még e munkájában a római korszakot, részletesebben ismertette a Rómaiaknak Galliában követett nemzetgazdászati, társadalmi és vallási politikáját, valamint a Frankok-, Burgundok és Vizigótoknak északon, keleten és délen megkísérelt betöréseit Galliába. Ezen munkája is két kiadást ért.

A Louvre-iskolában tartott előadásainak 1893. évi cursusát »Les Celtes dans les vallées du Po et du Danube« című munkájában adta ki.

»La religion des Gaulois« című munkájában a Louvre iskolájában tartott 25 előadása van összefoglalva. Nehéz feladatra vállalkozott e kényes témával ez újabb ciklusban, melyhez inkább nemzete iránt érzett hazafiúi lelkesedése serkentette, mint a bebizonyítható tények és adatok. Úgy járt ő is, mint boldogult Ipolyink, midőn hozzá fogott a magyar mythologia megírásához. Hazafiúi lelkesedésének tüzevel fényt deríteni vélt a sűrű ködös homályba, de csak bizonytalanban, ingoványos talajon tapogatózott, s midőn

nagy fáradsággal megírta munkáját, azt látta: hogy nem tudott positiv adatokat összehordani témájához s pusztán csak hypothesiseket állított fel, megbánta tehát munkája kiadását s megpróbálta azt megsemmisíteni.

Bertrand ugyanezen téren, nemzete őseinek vallása körül sokat kutatott, de érezte jól, hogy mindezen fáradságával inkább tájékoztatást nyújtott e kérdéshez, mint bebizonyított igazságot. Azért munkája előszavában maga is azt mondja, hogy helyesebb lett volna, ha munkájának azt a címet adta volna: »Nézeteim a Gallok vallásáról.« »Nos vues sur la Religion des Gaulois.« De kiadója óhajára adta neki e címet: »La religion des Gaulois.«

E munkája első részében a Druidák (a Gallok papjai) előtti vallási nézetekkel foglalkozik. Ebben rengeteg sok anyagot hordott össze. Az ős bűvészet, a babona, a víz, a tűz, a kövek cultusa, a drága kövekre vonatkozó babonák, az emberáldozatok, a kampós kereszt és nap-kerék és sok egyébre vonatkozólag. Ha nincsenek is ezek összefüggésben Gallia őslakóinak vallásával, mint nagy területről összehordott analógiák is beccsel bírnak.

A munka második részében Gallia vallási nézeteit ismerteti a Druidák alatt. A Druidákra, Gallia nagy műveltségű papjaira vonatkozó adatokat részben a kereszténységet megelőzőtt kor íróinak feljegyzéseiből vette, tehát a Druidák uralmával egykorú írótól, részint pedig a kereszténység első százada íróinak feljegyzéseiből.

A Druidák eredetéről és szervezetéről azt mutatja ki, hogy azok zárdailag szervezett társaságban éltek »sodaliciis adstricti consortiis« s Galliának nevelői voltak. A Druida-papok, jósok, bírák, tanárok, orvosok, csillagászok, bölcsészek és költők voltak. A Druidáknak nem voltak külön istenségeik, hanem hitték a lélek halhatatlanságát és vándorlását, de a Galloknak voltak bálványaik. Midőn Caesar Galliát meghódította, a Druida-collegiumok Angolországba, Scotiába és Irhonba vonultak vissza, hol Bertrand szerint még az V. századig elszigetelten fentartották magukat. Hogy behatóbban tanulmányozhassa e kérdést s tovább kutassa a Druidák nyomát, Irhonba utazott. Felelevenítette azt a

már rég megczáfolt theoriát, mely szerint Irhonnak a VI. és VII. században virágzó keresztény zárdái, a Druidismusnak volnának maradványai.

Belemelegedve a Druidák szervezetébe, nagy érdeklődéssel tanulmányozza a Mongolországról, a tatár birodalomról s Tibetről megjelent útleírásokat, hol a szerzetben élő Láma ma is még ugyanaz, a mi Galliában a Druida volt: pap, törvényhozó, jós és orvos. Ismerteti a Lámák szervezetét, hogy a jelennel világosítsa meg a multat. Nézete szerint, ha a Gall Druidismus azonos az írthoni Druidismussal, akkor a turáni Lámák is azonosak lehetnek a Gall Druidákkal.

E munkája harmadik részében a Galliában a rómaiak meghódítása után tisztelt »divinités assimilées«-ket a görög és római istenségekhez idomított kelta symbolumokkal ellátott alakokat ismerteti.

Mi volt e hosszú kutatásainak eredménye? Ő maga beismeri, hogy azok főleg negatívok! Nem tudott őseinek vallásáról kielégítő képet alkotni. De nem végzett hiába való munkát, sok elfogultságot és tévedést igazított helyre; így a többi között Caesarnak a Gallok vallására vonatkozó állításait; s annyi anyagot hordott össze, hogy a Druidismusról alaposan senki sem írhat, ha Bertrand e munkáját nem tanulmányozta. Jobban illik e munkájára az a jelmondat, melyet egyik korábbi munkájához választott. »C'est ici un livre de bonne foi!«

Bertrand nemcsak mint múzeum-szervező, tanár és író, hanem lapszerkesztői minőségben is gyarapította érdemeit. Negyven éven át ő volt a »Revue Archeologique« című szakfolyóiratnak lelke, melynek szerkesztését 1883-tól kezdve tényleg is átvette s 1902 december 8-án bekövetkezett haláláig vezette.

Nem elég a tudós méltatásához munkáinak ismertetése. Egyéni tulajdonai, lelkülete, jelleme adják meg szeleme termékeinek emelkedettebb értékét, a mint a virágnak színpompáját, illatát hatványozottabban élvezzük, ha az a nap meleg verőfényében ragyog. Bertrand-ot mint embert, szilárd jellem, határozottság, páratlan szívjóság s tudomány-

szaka iránt érzett meleg lelkesedés jellemezték. Nem elégedett meg kutatásaival, hanem minél tágabb körben igyekezett kutatása eredményét megismertetni, és pedig írásban úgy, mint szóval. Szava hatalmával talán jobban sikerült ez neki. Előadásai a l'école du Louvre-ban oly vonzóak s oly lelkesek voltak, hogy mind nagyobb számban jelentkeztek hallgatói s tekintélyes iskolát teremtett maga körül. A zajos társadalmi élettől visszavonultan élt számos tagból álló boldog családi körben, de itt is legnagyobb örömmel fogadta kíválóbbs tanítványai látogatásait s a mint boldogította őt magát nemzete régészete körül kifejtett munkája, úgy nagy öröme tellett abban, ha ezek fogékony körében is terjeszthette szíve s értelme fényét és melegét. Ezen, életrendjében is következetesen betartott conservatismusával folytathatott csak ily tevékeny munkás életet 83 éves koráig.

*

Talán vétettem Bertrand akarata ellen, midőn emlékét ez alkalommal felelevenítettem, mert puritán jelleme még végrendeletében is megtiltotta, hogy temetésénél beszédet mondjanak fölötte. De a kegyeletnek, az elhunyt akaratánál is hangosabb parancsszava követelte, hogy ne hagyjuk teljesen emlékét akkor, midőn ő, ki egész életén át a multak emlékét kutatta, most maga is kutatása sphaerájába jutott; most, midőn ő, ki kedvelt Keltáinak sírmezőiből annyi soknak sírját bontotta fel, hogy emlékükre fényt derítsen, maga szaporította azokat egy gall sírral, melynek emléke azonban nem vár késő generatiók felderítésére, mert lelkes s fáradhatatlan munkája biztosította azt a feledés ellen.

Bertrand Sándor munkáinak lajstroma.

1858. évben. »Étude de mythologie et d'archeologie grecque. D'Athènes à Argos.« (12-rétben 297 lap.)
1858. » »Essai sur les dieux protecteurs des héros grecs et romains dans l'Iliade.« (8-rétben 190 lap.)
1859. » »De fabulis Arcadiae antiquissimis.« (8-rétben 91 lap.)
1861. » »Les tombelles d'Anvenay.« (Rev. archeol. 1861, I, 1—11. lap.)
1861. » »Le musée de Namur.« (Rev. archeol. 1861, II, 81—87. lap.)

1861. évbén. »Le musée de Besançon.« (Rev. archeol. 1861, II, 377—392. lap.)
1861. » »Quelques difficultés du second livre des Commentaires étudiées sur le terrain.« (Rev. archeol. 1861, II, 453—466. lap.)
1862. » »Le musée Campana.« (Rev. archeol. 1862, I, 268—272. l.)
1862. » »Un vase et un pendant de collier provenant des fouilles de Camiros.« (Rev. archeol. 1862, II, 264. lap.)
1863. » »L'enceinte du Haram-ech-chérif et le temple de Salomon à Jérusalem. Analyse d'un mémoire de M. de Saulcy.« (Rev. archeol. 1863, I, 12—31. lap.)
1863. » »Les monuments primitifs de la Gaule. Monuments dits celtiques. Dolmens et Tumulus.« (Rev. archeol. 1863, I, 217—237. lap.)
1863. » »Un mot sur les mesures itinéraires en Gaul à l'époque gallo-romaine.« (Rev. archeol. 1863, I, 344—349. lap.)
1863. » »Les voies romaines en Gaule.« (Rev. archeol. 1863, I, 406—412. és 1861, II, 62—69., 148—173. és 342—350. l.)
1863. » »Le calice de Chelles, oeuvre de saint Éloy. Analyse d'un mémoire de M. Grézy.« (Rev. archeol. 1863, II, 21—25. lap.)
1863. » »Fouilles du Chatelier, près Avranches.« (Rev. archeol. 1863, II, 422—426. lap.)
1863. » »Monuments dits celtiques dans la province de Constantine.« (Rev. archeol. 1863, II, 519—530. lap.)
1864. » »Les anciennes populations de la Gaule.« (Rev. archeol. 1864, I, 323. és 404. lap.)
1864. » »Opinion de M. de Vogüé sur le Temple de Jérusalem.« (Rev. archeol. 1864, I, 428. lap.)
1864. » »De la distribution des dolmens sur la surface de la France.« (Rev. archeol. 1864, II, 144—154.)
1865. » »Les ruines d'Ara-el-emir. Analyse d'une mémoire de M. de Saulcy.« (Rev. archeol. 1865, I, 474—485. lap.)
1866. » »Collier en coquillages découvert à Vignely. (Seine-et-Marne).« (Rev. archeol. 1866, I, 285—286. lap.)
1866. » »Compte rendu de l'ouvrage de M. de Saulcy: Les derniers jours de Jérusalem.« (Rev. archeol. 1866, II, 466. lap.)
1866. » »Compte rendu de l'ouvrage de M. de Mortillet: Le signe de la croix avant le christianisme.« (Rev. archeol. 1866, II, 447. lap.)
1869. » »Quelques inscriptions du sud-est de la Gaule.« (Rev. archeol. 1869, I, 301—309. lap.)
1873. » »Tumulus de la Tauride.« (Rev. archeol. I, 203—206. lap.)
1873. » »Deux mors de cheval en bronze. (Moeringen et Vaudrevanges).« (Rev. archeol. 1873, I, 327—332. lap.)

1873. évben. »Seeaux ou cistes en bronze à côtes.« (Rev. archeol. 1873, I, 361—372. lap.)
1873. » »Note sur quelques découvertes récentes : trois épées en fer et un vase en bronze.« (Rev. archeol. 1873, II, 321—328. lap.)
1873. » »Note sur quelques bronzes étrusques de la Cisalpine et des pays transalpins.« (Rev. archeol. 1873, II, 363—373. lap.)
1873. » »Les tumulus gaulois de la commune de Magny-Lambert. (Côte-d-Or.)« (Mémoires de la Société nationale des antiquaires de France XXXIV. k., 1873, 287—381. l.)
1873. » »Celts, Gaulois et Francs.« (Rev. archeol. 1873, 236—250., 422—435. és 629—643. lap.)
1874. » »Le Kestre ou Kestrosphendone.« (Rev. archeol. 1874, I, 73—78. lap.)
1874. » »Sépulture à incinération de Poggio Renzo près Chiusi.« (Rev. arch. 1874, I, 209—222. és 1874, II, 155—157. lap.)
1874. » »Le renne de Thaïngen.« (Rev. arch. 1874, I, 290—307. l.)
1875. » »Le casque de Berru.« (Rev. archeol. 1875, I, 244—253. l.)
1875. » »Les Gaulois.« (Rev. archeol. 1875, I, 281—303. és 391—394. lap.)
1875. » »Le vase de Graeckwyl.« (Rev. arch. II, 1873, 174—185. l.)
1875. » »Rapport sur les questions archeologiques discutées au Congrès de Stokholm.« (Rev. arch. 1875, II, 246—298. és 322—337. lap.)
1876. » »De la valeur des expressions Κελτοὶ et Γαλάταις, Κελτική et Γαλατία dans Polybe.« (Rev. archeol. 1876, I, 1—24. és 73—98., valamint 153—161. lap.)
1877. » »Numismatique de la province du Languedoc. Période antique.« (Rev. archeol. 1877, II, 91—101. lap.)
1878. » »Conférence sur les populations primitives de la Gaule et de la Germanie.« (Rev. archeol. 1878, II, 112—128. l.)
1878. » »Les peuples préhistoriques de la région centrale de l'Europe. (A Sorbonneban 1878 ápril 25-én tartott értekezés.)
1879. » »De la valeur historique des documents archeologiques.« (Az Eure-et-Loirei régészeti társulat 1879. évi közgyűlésén tartott értekezés.)
1879. » »Note précédant le rapport d'Abel Maitre sur le Casque en fer du musée d'Agen.« (Rev. archeol. 1879, I, 216. lap.)
1879. » »Les Bijoux de Jouy-le-Comte (Seine-et-Oise) et les cimetières mérovingiens de la Gaule.« (Rev. archeol. II, 193—210. lap.)

1880. évben. »L'autel de Saintes et les triades Gauloises.« (Rev. archeol. 1880, I, 337—347.; 1880, II, 1—18. és 70—84. lap.)
1882. » »Les divinités gauloises à attitude buddhique.« (Rev. archeol. 1882, I, 321—327.)
1883. » »Les Ibères et les Ligures de la Gaule.« (Rev. archeol. 1883, I, 31—46.)
1884. » »La Gaule avant les Gaulois d'après les monuments et les textes.« (8-rétben 204. lap.)
1884. » »L'amentum et la cateia sur une plaque de ceinture en bronze avec figures du cimetière gaulois de Watsch.« (Rev. archeol. 1884, I, 102—108. lap.)
1884. » »Les deux divinités gauloises de Sommerécourt.« (Rev. archeol. 1884, II, 301—304. lap.)
1889. » »Archeologie celtique et Gauloise.« Második bővített kiadás. (8-rétben XXXII. és 464. lap.)
1891. » »La Gaule avant les Gaulois.« Második átdolgozott kiadás. (8-rétben XV. és 349. lap.)
1893. » »Le vase d'argent de Gundestrup.« (Rev. archeol. 1893, I, 283—291. és 1894, I, 152—169. lap.)
1894. » »Les Celtes dans les vallées du Pô et du Danube.« (8-rétben VII és 241 lap.)
1896. » »Les Druides et le Druidisme, leur rôle en Gaule.« (Rev. archeol. 1896, II, 273—278. lap.)
1897. » »La religion des Gaulois. Les Druides et le Druidisme.« (8-rétben 436. lap.)
1901. » »Réflexions sur l'Inquisition au moyen-âge.«

Számos czikke jelent még meg a »Bulletin de la Société des antiquaires de France«-ban, a nagy »Encyclopédie«-ban és a »Dictionnaire archeologique de la Gaule«-ban.

V. KÖTET.

I. Fábíán Gábor rendes tagról. <i>Zichy Antal</i> t. tagtól	— kor. 20 fill.
II. Tanárky Gedeon lev. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	— > 80 >
III. Dr. Zlamál Vilmos lev. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	— > 20 >
IV. Fleischer Leberecht Henrik k. t.-ről. <i>Goldziher Ign.</i> l. tagtól	— > 60 >
V. Hornyik János lev. tagról. <i>Szilágyi Sándor</i> r. tagtól	— > 40 >
VI. Reichard Henrik Vilmos k. tagról. <i>Kanitz Ágost</i> lev. tagtól	— > 40 >
VII. Boissier Péter Edmund k. tagról. Dr. <i>Haynald Lajos</i> t. tagtól	— > 40 >
VIII. Greguss Ágost rendes tagról. <i>Bánóczi József</i> l. tagtól	— > 40 >
IX. Grote Artur külső tagról. Dr. <i>Duka Tivadar</i> l. tagtól	— > 20 >
X. Rózsay József t. tagról. Dr. <i>Batizfalvy Sámuel</i> l. tagtól ...	— > 40 >

VI. KÖTET.

I. Petzval Ottó r. tagról. <i>Kondor Gusztáv</i> l. tagtól	— > 20 >
II. Ökröss Bálint lev. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	— > 40 >
III. Hunfalvy János r. tagról. <i>Keleti Károly</i> r. tagtól	— > 60 >
IV. Tóth Ágoston lev. tagról. <i>Hollán Ernő</i> t. tagtól	— > 40 >
V. Oppolzer Tivadar külső tagról. <i>Konkoly Miklós</i> tisz. tagtól	— > 30 >
VI. Paúr Iván lev. tagról. <i>Hampel József</i> l. tagtól	— > 50 >
VII. Pauer János l. tagról. Dr. <i>Czobor Béla</i> l. tagtól	1 > 20 >
VIII. Heer Oszwald külső tagról. <i>Klein Gyula</i> l. tagtól	— > 80 >
IX. Balogh Kálmán r. tagról. <i>Högyes Endre</i> r. tagtól	1 > 20 >
X. Pott Frigyes Ágoston k. tagról. <i>Pecz Vilmos</i> l. tagtól ...	— > 40 >
XI. Danielik János t. tagról. <i>Szvorenyi József</i> t. tagtól	— > 60 >
XII. Apáthy István r. tagról. <i>Matlekovich Sándor</i> l. tagtól ...	— > 60 >
XIII. Rómer F. Flóris r. tagról. <i>Hampel J.</i> l. tagtól	1 > 20 >
XIV. Zsigmondy Vilmos l. tagról. <i>Péck Antal</i> l. tagtól	— > 50 >
XV. Rónay János Jácint r. tagról. <i>Pór Antal</i> l. tagtól	— > 60 >

VII. KÖTET.

I. Pesty Frigyes r. tagról. <i>Ortvay Tivadar</i> l. tagtól	— > 80 >
II. Gorové István t. tagról. <i>György Endre</i> l. tagtól	— > 40 >
III. Beöthy Leó l. tagról. <i>György Endre</i> l. tagtól	— > 40 >
IV. Jendrassik Jenő r. tagról. <i>Klug Nándor</i> l. tagtól	— > 60 >
V. Ráczsa Ráczsendralála Mitra k. t.-ről. <i>Duka Tivadar</i> l. tagtól	— > 80 >
VI. Kacs Kovács Lajos l. tagról. <i>Nagy Iván</i> r. tagtól	— > 20 >
VII. Ballagi Mór r. tagról. <i>Imre Sándor</i> r. tagtól	1 > — >
VIII. Lenhossék József r. tagról. <i>Mihalkovich Géza</i> r. tagtól ...	— > 90 >
IX. Haán Lajos l. tagról. <i>Zsilinszky Mihály</i> l. tagtól	— > 60 >
X. Keleti Károly r. tagról. <i>Jekelfalussy József</i> l. tagtól	— > 60 >

VIII. KÖTET.

I. Szűcs István lev. tagról. <i>Ballagi Géza</i> l. tagtól	— > 60 >
II. Renan mint orientalista. <i>Goldziher Ignác</i> r. tagtól	2 > — >
III. Pančić József külső tagról. <i>Kanitz Ágost</i> l. tagtól	— > 80 >
IV. Bárány Kemény Gábor t. tagról. <i>György Endre</i> l. tagtól ...	— > 60 >
V. Wenzel Gusztáv r. tagról. <i>Vécsey Tamás</i> r. tagtól	1 > 50 >
VI. Sir Richard Owen k. tagról. <i>Margó Tivadar</i> r. tagtól	1 > — >
VII. Vajkay Károly l. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	— > 60 >
VIII. Grünwald Béla l. tagról. <i>Láng Lajos</i> r. tagtól	— > 60 >
IX. Deák Farkas r. tagról. Bárány <i>Radványi Béla</i> t. tagtól ...	— > 30 >

VIII. KÖTET.	X. Szabó Károly r. tagról. <i>Szilágyi Sándor</i> r. tagtól	— kor. 30 fill.
	XI. Markusovszky Lajos t. tagról. <i>Högyes Endre</i> r. tagtól	— > 60 >
	XII. Roscher Vilmos k. tagról. <i>Kautz Gyula</i> r. tagtól	1 > 50 >
IX. KÖTET.	I. Cantù Caesar k. tagról. <i>Óváry Lipót</i> l. tagtól	— > 60 >
	II. Dankó József lev. tagról. <i>Pór Antal</i> r. tagtól	— > 60 >
	III. Nagy Imre r. tagról. <i>Fejérpataky László</i> r. tagtól	— > 50 >
	IV. Ludwig K. F. V. k. tagról. <i>Klug Nándor</i> r. tagtól	— > 60 >
	V. Kronecker Lipót k. tagról. <i>Rados Gusztáv</i> l. tagtól	— > 30 >
	VI. Margó Tivadar t. tagról. <i>Entz Géza</i> r. tagtól	— > 60 >
	VII. Gneist Rudolf k. tagról. <i>Concha Győző</i> l. tagtól	— > 80 >
	VIII. Du Bois-Reymond E. k. tagról. <i>Thanhoffer L.</i> r. tagtól ...	— > 60 >
	IX. Xántus János l. tagról. <i>Mocsáry Sándor</i> l. tagtól	— > 60 >
	X. Hazslinszky Frigyes r. tagról. <i>Mágócsy-Dietz S.</i> l. tagtól ...	— > 80 >
	XI. Finály Henrik l. tagról. <i>Márki Sándor</i> l. tagtól	1 > 20 >
	XII. Török József és Antal Géza tagokról. <i>Högyes Endre</i> r. tagtól	— > 60 >
X. KÖTET.	I. Spencer Wells k. tagról. <i>Duka Tivadar</i> l. tagtól	— > 30 >
	II. Szathmáry György l. tagról. <i>Zsilinszky Mihály</i> r. tagtól ...	— > 60 >
	III. Gladstone W. E. k. tagról. <i>György Endre</i> l. tagtól	— > 60 >
	IV. Ábel Jenő l. tagról. <i>Hegedüs István</i> l. tagtól	— > 60 >
	V. Horvát Boldizsár t. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	1 > — >
	VI. Nagy Iván r. tagról. <i>Márki Sándor</i> l. tagtól	— > 40 >
	VII. Mihalkovics Géza r. tagról. <i>Thanhoffer Lajos</i> r. tagtól ...	— > 50 >
	VIII. Pasteur Lajos k. tagról. <i>Högyes Endre</i> r. tagtól	1 > — >
	IX. Capasso Bertalan k. tagról. <i>Óváry Lipót</i> l. tagtól	— > 30 >
	X. Jurányi Lajos r. tagról. <i>Mágócsy-Dietz Sándor</i> l. tagtól ...	1 > — >
	XI. Bunsen Róbert k. tagról. <i>Than Károly</i> r. tagtól	1 > — >
	XII. Gr. Andrássy Manó l. tagról. <i>Br. Radvánszky Béla</i> t. tagtól	— > 30 >
XI. KÖTET.	I. Domanovszky Endre l. tagról. <i>Alexander Bernát</i> l. tagtól ...	— > 30 >
	II. Hauer Ferencz k. tagról. <i>Böckh János</i> l. tagtól	1 > 20 >
	III. Télfy Iván l. tagról. <i>Pecz Vilmos</i> l. tagtól	— > 80 >
	IV. Szilágyi Sándor r. tagról. <i>Fraknoi Vilmos</i> r. tagtól	2 > — >
	V. Laufenauer Károly l. tagról. <i>Kétly Károly</i> l. tagtól	— > 30 >
	VI. Arneth Alfréd k. tagról. <i>Károlyi Árpád</i> r. tagtól.	— > 40 >
	VII. Hollós Jusztián l. tagról. <i>Fehér Ipoly</i> t. tagtól	— > 40 >
	VIII. Jekelfalussy József r. tagról. <i>Vargha Gyula</i> l. tagtól ...	— > 40 >
	IX. Fodor József r. tagról. <i>Högyes Endre</i> r. tagtól	— > 20 >
	X. Horvát Árpád l. tagról. <i>Károlyi Árpád</i> r. tagtól	— > 40 >
	XI. Halász Ignác l. tagról. <i>Szilasi Mórincz</i> l. tagtól	— > 40 >
	XII. Tóth Lőrincz r. tagról. <i>Vécsey Tamás</i> r. tagtól	1 > — >
XII. KÖTET.	I. Taine Hippolyt k. tagról. <i>Alexander Bernát</i> l. tagtól ...	— > 60 >
	II. Heller Ágost r. tagról. <i>Fröhlich Izidor</i> r. tagtól	— > 60 >
	III. Kerékgyártó Árpád l. tagról. <i>Békefi Remig</i> l. tagtól	— > 60 >
	IV. Plósz Pál l. tagról. <i>Lengyel Béla</i> r. tagtól	— > 30 >
	V. Bethlenfalvi Balássy Ferencz l. tagról. <i>Szentkláray Jenő</i> l. tagtól	— > 80 >
	VI. Kondor Gusztáv l. tagról. <i>Kövesligethy Radó</i> l. tagtól ...	— > 60 >
	VII. Krones Ferencz k. tagról. <i>Wertheimer Ede</i> l. tagtól	— > 30 >

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
ELHÚNYT TAGJAI FÖLÖTT TARTOTT
EMLÉKBESZÉDEK.

SZERKESZTI A FŐTITKÁR.

XII. KÖTET. — 9. SZÁM.

EMLÉKBESZÉD
TORMA KÁROLY

R. TAG FÖLÖTT

TÉGLÁS GÁBOR

L. TAGTÓL.

(Olvastatott a M. Tud. Akadémia 1904. december 19-én tartott összes ülésén.)

Ára 60 fill.

BUDAPEST.
KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA.
1905.

I. KÖTET.	I. Korponay János l. t.-ről. <i>Kápolnai Pauer István</i> l. tagtól	— kor. 20 fill.
	II. Suhayda János lev. tagról. Dr. <i>Konek Sándor</i> r. tagtól ...	— » 20 »
	III. Morócz István lev. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól ...	— » 20 »
	IV. Révész Imre l. tagról. <i>Ballagi Mór</i> r. tagtól	— » 40 »
	V. Broca Pál külső tagról. <i>Lenhossek József</i> r. tagtól	— » 60 »
	VI. Asbóth Lajos lev. tagról. <i>Kápolnai Pauer István</i> lev. tagtól	— » 20 »
	VII. Ami Boué külső tagról. Dr. <i>Szabó József</i> r. tagtól	— » 20 »
	VIII. Fabritius Károly lev. tagról. <i>Kozma Ferencz</i> lev. tagtól ...	— » 80 »
	IX. Jernéy János emlékezete. <i>Gyárfás István</i> lev. tagtól	— » 40 »
	X. Mihályi Károly lev. tagról. <i>Domanovszky Endre</i> lev. tagtól	— » 20 »
II. KÖTET.	I. Molnár Aladár levelező tagról. <i>Tanárky Gedeon</i> l. tagtól	— » 40 »
	II. Árkosi Benkő Dániel lev. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	— » 20 »
	III. Mailáth Gy. emlékezete. Gr. <i>Szécsen Antal</i> t. tagtól	— » 20 »
	IV. Charles Róbert Darwin k. tagról. <i>Margó Tivadar</i> r. tagtól	— » 80 »
	V. Wöhler Frigyes k. tagról. <i>Nendtvich Károly</i> l. tagtól	— » 20 »
	VI. Érkövy Adolf l. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> l. tagtól	— » 20 »
	VII. Zsivora György l. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> rendes tagtól	— » 40 »
	VIII. Fenzl Ede k. tagról. Dr. <i>Haynald Lajos</i> igazg. és t. tagtól	— » 60 »
	IX. Sainte-Claire Deville Henrik k. t.-ről. <i>Than Károly</i> r. tagtól	— » 60 »
	X. Mignet Ferencz k. tagról. <i>Trefort Ágoston</i> igazg. tagtól ...	— » 20 »
III. KÖTET.	I. Tarczy Lajos rendes tagról. <i>Török József</i> r. tagtól	— » 20 »
	II Thiers Lajos Adolf k. tagról. <i>Trefort Ágoston</i> t. tagtól	— » 20 »
	III. Lönnrot I. k. tagról. <i>Hunfalvy Pál</i> r. tagtól	— » 40 »
	IV. Baintner János l. tagról. <i>Apáthy István</i> r. tagtól	— » 20 »
	V. Guizot Ferencz k. tagról. <i>Trefort Ágoston</i> t. tagtól	— » 20 »
	VI. Horváth Cyrill tisz. tagról. Dr. <i>Pauer Imre</i> tisz. tagtól	— » 20 »
	VII. Davis József Bernát k. tagról. <i>Lenhossek József</i> rendes tagtól	— » 40 »
	VIII. Vandrák A. lev. tagról. <i>Vécsey Tamás</i> lev. tagtól	— » 40 »
	IX. Konek Sándor r. tagról. <i>Kautz Gyula</i> r. tagtól	— » 20 »
	X. Kruesz Krizosztom t. tagról. <i>Hollósy Jusztinián</i> lev. tagtól	— » 40 »
IV. KÖTET.	I. Zsoldos Ign. r. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	— » 60 »
	II. Benfey Tivadar k. tagról. <i>Budenz József</i> r. tagtól	— » 20 »
	III. Frankenburg Adolf l. tagról. <i>Vadnai Károly</i> l. tagtól	— » 40 »
	IV. Tárkányi Béla József t. tagról. <i>Szvorényi József</i> t. tagtól	— » 60 »
	V. Dr. Henle Jakab k. tagról. Dr. <i>Mihalkovics Géza</i> r. tagtól	— » 20 »
	VI. Pompéry János l. tagról. <i>Joannovics György</i> t. tagtól	— » 20 »
	VII. Gyárfás István l. tagról. <i>Szilágyi Sándor</i> r. tagtól	— » 20 »
	VIII. Kovács Pál lev. tagról. <i>Vadnai Károly</i> r. tagtól	— » 20 »
	IX. Ladányi Gedeon l. tagról. <i>Szabó Károly</i> r. tagtól	— » 20 »
	X. Korizmicz László t. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól ...	— » 20 »

TORMA KÁROLY R. T. EMLÉKEZETE.

TÉGLÁS GÁBOR I. tagtól.

(Olvastatott a M. T. Akadémia 1904. december 19-én tartott összes ülésén.)

A kik Dacia történeti földrajzával foglalkoznak, minden lépten-nyomon hálálkodva tapasztalhatják, hogy *Torma Károly* buzgóságának köszönhetjük azokat a becses felfedezéseket, melyek majdnem négy évtizedre terjedő önzetlen munkásságával a *Corpus Inscriptionum Latinarum* daciai kötetét eme tartomány megbecsülhetetlen hadtörténelmi és kulturális adattárává bővíték s a táborhelyek, hadi utak hosszú sorozatával tágiták ismeretkörünket.

Ha tehát nem az ő nevéhez fűződnek is az *óbudai ásatásokkal* az *aquincumi amphitheatrum* felfedezése; ha mint *főispán, a törvényhozás tagja, sőt alelnöke és két egyetemünk tanára* nem örökítheti vala is meg nevét közéletünk Évkönyveinek tündöklőbb lapjain, már a *limes dacicus* felfedezésével, páratlan gazdagságú felirati gyűjtésével bőven rászolgált arra: hogy Akadémiánk halakoszorúját távol idegenben porladozó hamvaira tűzve, legalább futólag emlékezetünkbe idézzük a magyar névnek és tudományosságának a messzi külföldön is becsülést biztosító archaeologiai működését.

I.

Torma Károly tudományos pályafutása annyival tanúságosabb reánk nézve, mert *minden különösebb főiskolai előképzés nélkül, pusztán saját erejéből s szülőmegyéje törté-*

neti hagyományai és családja tradícióitól inspirálva küzdötte fel magát a régészet elismert vezéremberévé! A kis *Kuduval* ugyanis, hol 1829. október 13-án napvilágot látott, szomszédos *Alsó-Ilosva*, melynek római castrumát épen atyja tette irodalmunkban ismeretessé¹⁾, s melynek rendszeres felásatásával szerzé ő is első és leghervadhatatlanabb irodalmi babérait. Dajkameseit a csatahelyekben oly gazdag Szamos-mellék regéi képezék s a völgy felett messzire ellátszó csicsói vár szemléletében elmerülve, míg társai gondatlan koruk játékait üzték, ő már a letűnt századok rejtélyein tündődött. Az írás-olvasás elemeit az alsó-ilosvai táborhelyről udvarukra került római feliratok öreg betűin kezdé gyakorolni s első nagyobb útja a *Bethlenek* történelmileg emlékezetes kastélyát érintve, »a diadalomnak büszke tetője»: *Cserhalom* alatt vezetett Beszterczére, hol iskoláztatását megkezdte. Ez a középkori ódon jellegű város a török tatár dúlások rombolásait sinlő tisztos falaival; a borgói szoroson ki a Pontus mellékeig terjedt *Hanza* kereskedelem virágkorára emlékeztető évszázados patricziusi házak, az impozáns góth templom művészi díszítményét, a Rogerius mester síralmaiban emlegetett *Radna* közelsége, Hunyadi János kastélyának romjaival, a borgói és radnai havasok felséges hegykoszorújában még más, kevésbé fogékony lelkű ifjút is történelmi eszmélkedésre hangolnának, hát még Tormát, a ki költőileg finom lelkülettel és élénk képzelő tehetséggel vala felruházva!

S atyja József sem közönséges műveltségű férfi vala, ki az *Aranka* hatása alatt erdélyszerte megindult történelmi gyűjtésben gróf *Kemény Józsefnek* is értékes szolgálatakat tett, gróf Bethlen Ferenczczel már 1830-ban ásatott *Ilosván* s féljjeleket képes vala könyves szobájában virrasztani, csakhogy tudományszomjas fiának gyarló iskolakönyveit kimerítőbb cursusokkal pótolhassa, melyeknek egyike:

¹⁾ *Torma* József: A rómaiaknak a tudós világ előtt eddigelé ismeretlen nyomdokaik nemes Belső Szolnok vármegyében, figyelem gerjesztésül. *Nemzeti Társalkodó*. Kolozsvár, 1831. évf. 14. sz. 104—110 l.; 15. sz. 113—117. l.; 16. sz. 120—125 l.; 17. sz. 129—135. l.; 18. sz. 137—143. l.

a *diplomatia Calendarium* utóbb 1879-ben irodalmunk nyereségévé is vált. Csoda-e aztán, ha ilyen házi környezetben Torma Károly az akkori iskoláztatás nagy fogyatkozásai daczára nemcsak a történelemben, de a diplomatikában, sőt az epigraphiában is igen korán otthonossá vált s a jogi tanfolyamra jutva, kolozsvári tanárait valósággal bámulatba ejtette.

Ez a nálunk még ma sem gyakori s egészen a német professzori dynastiákra emlékeztető mívelt családi kör nem csupán *Károlyban* lobbantá lángra a tudomány szeretetét, hanem *Zsófia* nővérét is szokatlan buvárlatokra ragadá. Hisz *Torma Zsófia* a jelenleg főiskolákat látogató nőktől sem épen kedvelt *geologia* után a *prae-históriát* kezdte még abban a régi, három évtized előtti időkben művelni, a mikor irodalmunk fejletlensége, főleg a vidéken, az e nemű kutatásoknak nem kedvezett s a mikor a női *tudóskodást* a közvélemény is inkább gunyolódással jutalmazta. És *Torma Zsófia* e nem épen biztató, sőt meggyében ugyancsak hangoztatott nyilatkozatokkal nem törődve tordosi kutatásaiból szászvárosi lakásán egész muzeumot rendezett be s bár eleinte vonakodott a nyilvánosság elé lépni s 1877-ben velem íratta le gyűjteményét,¹⁾ biztatásomra megkezdett írásival prae-históriai irodalmunknak is érdemes uttörői közé számít.²⁾ Az elhalálózásával a kolozsvári muzeumba került gyűjteményének főleg halvány alakjai, festett edényei *Dacia* őslakóinak a keleti kulturnépekkel fennállott kapcsolatára leg-

¹⁾ *Téglás Gábor*: Torma Zsófia kőkorszakbeli telepek felfedezője. Fővárosi Lapok 1876. évf. 144. sz. 913. l. Majd Hunyadból Pesti Napló 1876. évf. 185—187. szám. A kőkorszaki ember nyomai Hunyadmegyében. Dévai m. kir. áll. reáliskola 1876/7. évi Értesítőjében 1—32. l. Külön is megjelent. Vesd össze Carl Gross: Bericht über die von Fräulein Sofie v. Torma in der Sitzung der historischen Section des Vereins für Siebenbürgische Länderkunde im August 1877 ausgestellte Sammlung. 1877.

²⁾ *Torma Zsófia*: Neolithkorbeli telepek Hunyadmegyében Erdélyi Muzeum 1879. Kolozsvár 129—155.; 190—192.; 199—211. lapján. A tordosi őstelep és *Dacia* őslakói, Hunyadmegye monographiája első kötetében. Szerkeszté dr. Kuun Géza gróf Torma Zsófia segítségével. Téglás Gábor Budapest 1900. Athenaeum.

nyomatékosabb bizonyítékul szolgálnak s a Hunyadmegyei Történelmi és Régészeti Társulat az Erdélyi Muzeumegylet körében kifejtett irodalmi munkásságával is bőven rászolgált a kolozsvári egyetem díszdoktori diplomájára.

Torma Károly régészkedő hajlamaira azonban egy szerencsés véletlen gyakorolt elhatározó befolyást. Gróf *Kemény József* meghívására ugyanis *Neigebaur C. F.* bukaresti konzul s a római archaeologiai intézet levelezője, 1847-ben Erdélybe utazván, itt az aristocratia, a hatóságok és az egész értelmiség hathatós támogatásával a római telepeket megvizsgálta s vizsgálódásainak eredményét a dunai fejedelemségre is kiterjedő *Dacien* című munkájában örökíté meg. Tormáékat gróf *Kemény* uti programja szerint szintén útba ejtven, a már akkor jogászkodó fiatal Torma nagy érdeklődéssel nézte *Neigebaur* próbaásatásait s pár napig a közel vidéken is kalauzolván tudós vendégüket, ezalatt nyerte meg azt a bibliographiai tájékozódást és tudományos módszert, a mit a jelenleg tanuló nemzedék az utolsó európai egyetemről sem hiányozható »archaeologiai *seminarium*« gyakorlatain könnyű szerrel elsajátíthat.

Csakhogy a *Neigebaurtól* kapott útmutatások szerint nagy mohósággal megkezdett szaktanulmányoknak hamar vége is szakadt, mert a jogot elvégezvén, 1848-ban az Unio kimondása után atyját szülőmegyéjének nem kisebb embere, mint báró *Jozsika Miklós* regényírónk ellenében a pesti országgyűlésre követül választván, diaetai irlökként ő is oda küldetett. Az alapos készülségével, sokoldalú alkalmazhatóságával hamar megkedvelt követi irlók *Deák Ferencz*, gróf *Andrássy Gyula*, *Trefort Ágost* rokonszenvét is megnyerte s ettől a rövid pesti szerepléstől datálódik az a befolyás, mely őt később a politika körébe vonta. Az országgyűléstől csakhamar megvált, hogy karddal szolgálhassa hazáját s az utolsó erdélyi sereggel *Kazinczy* tábornok alatt 1849 augusztus 26-án a zsbói fegyverletételnél végződött honvédsége. És sajátságos, hogy a mikor mindenki reményét vesztítette, a különben hamar csüggedező Torma még mindig bízni tudott a szabadság ügyében s tovább bujdosott »az alföldi magyar sereg« felkeresésére, míg

Szatmáron a szomorú valóság annál keservesebben ki nem ábrándítá.

Üldözött vadként bolyongva *Bocskay István* szülőföldjén, a *Kereki* pusztákon *Biharba* szakadt rokonainál került ki *Haynau* rémuralmát s nagy későre vergődött haza, hol már elveszettként sírátták. S míg mások a honfibanat keserveibe temetkezve, leginkább méla busongással töltötték idejüket, ő, a ki később nem egyszer emlegette, hogy tán jobb lett volna *Zsibónál* neki is követni azon bajtársait, a kik reményvesztetten golyót röpítettek agyukba, az általános csüggedés eme sötét korszakában fokozott erélyvel karolta fel abbanmaradt jogi és történelmi studiumait, mintha érezte volna, hogy mihamarább készen kell állnia ismét a haza szolgálatára. Ekkor kezdte meg azon hasznos bibliographiai jegyzeteit is, melyekből később *Dacia reperoriuma*, ez a valóban hézagot pótló munkája kikerekedett.

Atyja betegeskedéseivel a gazdasági ügyek is reá hárulván, 1855-ben családalapítás után látott és szíve vonzalmával is akaratlanul erősíté azokat az összeköttetéseket, melyeknek későbbi régészeti tevékenysége oly sokat köszönhet. Két nővére: *Makray Lászlóné* és *Barcsay Ákosné* útján már amúgy is élénk kapcsolat fűzte a római régészet classicus földjéhez: Hunyadmegyéhez. Mert a nejüül választott *Makray Berta* Szászvároson és Alvinczen lakozó családja *Dacia* másik fővidékével: *Apulummal* hozta szorosabb viszonyba. S az akkori nehéz és költséges utazási állapotok mellett ezen rokoni kötelékek nélkül még *Mommsen* biztatása daczára is nehezen nyer vala annyiszor kedvet és alkalmat az otthonától pár napi földre eső *Marosvidék* felkérésére; s aligha jut azon gazdag felirati aratáshoz, melynek *Dacia* felderítésében oly sokat köszönhetünk. Apósa is a tanultabb emberek közé tartozott, mert ez vala az a *Makray Sándor*, a ki alvinczi otthonában physikai laboratoriumot rendezett be, a mikor ez nálunk még ritkaság számba ment s csillagászati kérdésekben pater Sechivel (Róma) és Oppolzerrel (Bécs) is levelezést folytatott.

Torma Károly így apránként jövőbeli hivatására felkészülvén, úgyszólván csak a munkatér és alkalom kellett

ahhoz, hogy a tudomány szolgálatát is megkezdhesse. S ezt a várva várt alkalmat gróf *Mikó Imre* 1856-ban az *Erdélyi Muzeumegylet* gyors megteremtésével egész váratlanul meg is adá neki. Az erdélyi muzeum létesítését már 1841/3-ban elhatározzák a kolozsvári országgyűlésén, a mikor gróf *Kemény József Simon* testvére nevében is *nagybecsű gyűjteményét és könyvtárát is arra ajánlotta fel*. A muzeum létesítését azonban a bekövetkezett nehéz idők folyvást késleltették. Az 1856. májusban megindult Kolozsvár lapban újból felszínre került az eszme; mígnem 1856 szeptember 1-én gróf *Kemény József* hirtelen elhalálozván, más országos muzeum hiányában a pesti nemzeti muzeumot illeti vala az öröklés joga s annak igazgatósága kötelességszerűleg szorgalmazni is kezdé a gyűjtemények beszolgáltatását.

Az erdélyiek vágyódásainak célpontját akkoriban épen a *muzeum* megteremtése képezé, úgy, hogy a *Doria Daniel* által 1856-ban megindított *Kolozsvári Közlöny* napilap *Erdélyi Muzeum* című rovatában mindjárt 1856 tavaszán megindult a gyűjtés s gróf *Mikó Imre* példáján gróf *Kemény József* bátorításán felbuzdulva, *Torma Károly* is itt kezdé meg *Adatok Erdély történelméhez*¹⁾ címmel oklevélközléseit. Gróf *Mikó Imre*, kit jogosan neveznek *Erdély Széchenyi-jének*, a gróf *Kemény*-hagyaték megmentése érdekében hamarosan Bécsbe utazván, ő Felsége engedélyét kinyerte arra nézve, hogy az alapszabályok elkészülte előtt is a gyűjtést megindíthassa s a muzeum sorsát kolozsvári villája felajánlásával biztosíthassa. Az 1856. november 16-ról kibocsátott lelkes felhívás élénk visszhangra talált Erdély bércei között s *Torma Károly* képes vala gyűjteményeivel még a tanulmányaira oly szükséges könyvtárát is felajánlani²⁾.

Ebben a lelkes hangulatban érkezett Mommsen Tivadar Erdélybe, hogy a berlini Akadémia megbízásából mun-

¹⁾ *Torma Károly: Adatok Erdély történelméhez. Erdélyi Muzeum a Kolozsvári Közlöny 1856 május 26-iki számában.*

²⁾ *Torma Károlyra jellemző az a levél, melyet Vass Józsefhez, a kolozsvári kulturális mozgalmak egyik intézőjéhez írt s melyben a muzeum megnyithatásáig is helyet kért a muzeumban adományának.*

kába vett nagy felirati vállalatához (Corpus Inscriptionum Latinarum) Erdély helyrajza mellett annak régibb irodalmában is otthonos munkatársat keressen. *Mommsen* rendkívül nagy örömmel tapasztalá, hogy *Tormainál* különb segítőtársat még a többi országok egyetemi tanárai között sem talált sehol. Kivüle még Ackner Mihály *szenyerzsébfalvi* ág. ev. lelkész jöhetett figyelembe, a ki épen akkor dolgozta *Müller Frigyes* segesvári gymnasiumi tanárral, a mostani szász püspökkel, a bécsi Akadémia részére *Dacia felirattárát*¹⁾. Hajlott kora miatt azonban nem vállalkozhatott ő sem erre a sok utazást, erős szervezetet igénylő feladatra, melyet társa *Müller*, nagy hivatali elfoglaltsága miatt szintén nem vehetett volna át. Tormait igyekezett tehát *Mommsen* megnyerni, a kinek széleskörű tudása őt is annyira meglepte, hogy búcsúzóul így nyilatkozott: »Önök kedve és tehetsége is van az epigraphiához, nagy szolgálatokat tehet vele a tudománynak.« Ebben a biztató kijelentésben nyerte meg Torma legméltóbb *tudományos habilitációját* is s ettől fogva családi érdekeinek háttérbe szorításával, minden gondját, idejét a Corpus ügyének szentelése s *Mommsen* legbizodalmasabb vezérkarába számított.

Mily nagy szerencse lett volna tudományos ügyünkre, ha nálunk is oly bővíben működnek a *főiskolák*, mint legalább a parányi Svájcban s *Torma* a *Mommsen* kitüntető minősítésével mindjárt *egyetemi tanszéken az archaeologia javára értékesítheti vala összes erejét* s nem kénytelen utóbb a politikai harcok útvesztőiben vergődve, kedvencz foglalkozásával évekig szünetelni.

II.

Torma Károly szakszerű munkásságát tehát *Mommsen* buzdítására *Alsó-Ilosva* ásatásával mindjárt 1858-ban megkezdvén, a két *Szamos* környékét Erdély északi felével egész *Tordáig* aprójára átvizsgálván, az 1859-ben megnyílt *Erdélyi Múzeum* első tudományos ülését gróf *Mikó Imre*

¹⁾ Michael Ackner und Friedrich Müller: Die römischen Inschriften *Daciens*. Ackner halála után jelent meg. Wien, 1863.

egyenes óhajására 1860. február 26-án »Rómaiak nyoma Erdély északi részeiben«¹⁾ című értekezésével vezették be. Ebben hozta nyilvánosságra *Alsó-Ilosva* újabb feliratával az *Alsó-Kosálynál* felfedezett római castrumból, a környék úri lakásaihoz szétszóródott feliratait s mindjárt megkísérlé a *Tabula Pentingeriana* alapján az *északi Daciába* vezetett római út állomásainak kitűzését is. Abból a feltevésből kiindulva, hogy a Traian-út is a jelenlegi országúttal azonos irányban *Kolozsvártól* egyenesen északra követte a *Nagy-Szamos*t, a hol több római maradvány jelzi is a rómaiak térfoglalását s *Szamosújvárnál* nagyobb táborhelyet ismerhetett meg, két új castrumához vezeti a rómaiak útját s Tordára sóbányai miatt a *Tabula Salinae* nevét ruházván, így Kolozsvárnak a valósággal a *Tordát* illető *Potaissa*, Szamosújvárnak a *Kolozsvárra* tartozó *Napoca* juthatott. Ezt a tévedését pár év múlva akadémiai értekezésében ő maga helyrehozta. Másik nehéz gondját képezé a *Borghesi* által 1835-ben megállapított három daciai kerület. Ezekből *Dacia aurariat* foglalja le a *Nagyszamos* környékére, mert a *Lápos-hegyység* aranyat is szolgáltatott. A legfontosabbnak tekinté az *Alsó-Kosályról* Kapjonba, a volt báró Huszárkastély falába jutott Nemesis-oltárt, melyen az ő olvasása szerint M. Valerius Valentinus beneficiarius consularis, Gordius császár idejében 239-ben a Szamos regiojában és a *transvallumon* végzett adószedés (agens subsignavit) szerencsés befejeztével áldozott *Nemesisnek*. Torma öröme határtalan vala s méltán sorolá ezt a követ *Dacia* legnevezetesebb emlékei közé, mert habár tévesnek bizonyult is utóbb épen a kritikus pár sor olvasása, de mégis ezen sajátságos tévedésből kiindulva jutott *Dacia* legnevezetesebb hadtörténelmi emlékeihez, a *Limes dacicus*hoz, a miről előtte senki nem is álmodott. *Mommsen* ugyan mindjárt az örömhír vétele után baljóslatúlag megírta, hogy: »*Das Vallum und sein Vorland wird Ihnen genug zu denken geben*«; s ez a baljóslat a szó legkeserűbb értelmében be is teljesült, mert

¹⁾ Torma Károly: Rómaiak nyoma Erdély északi részeiben csak 1861-ben jelent meg Erdélyi Muzéumegylet Évkönyvei. Kolozsvár, 27—45. l.

Tormainak a vallum okozott nemcsak legtöbb gondot, de egyúttal legtöbb keserőséget is. Belső nyugtalansága már ezen első felolvasásából is kiérezhető, mert a mint *Dacia aurariát* magyarázgatja, egyszerre eszébe jut, hova *vallum* ott nem mutatkozik, hol lehet tehát az? és hogy helyezze a Meszes aljáról már tudomására jutott *Tibor*, *Vármező*, *Mojgrad* táborhelyeit? »Mindezek oly kérdések, — jelenti ki mintegy belső kételyeit csillapítólag — melyeket most avatlatlan kezekkel érinteni nem akarok«.

Hiába tapsolták meg a Muzeumegylet tagjait, hasztalan halmozta el a *Kolozsvár* lap magasztalásaival, ettől fogva nem vala nyugodalma s éjjel-nappal gyötörte a *vallum* és *transvallum* kérdése. Nyughatatlanul puhatólózott a Szamos-vidéken s így akadt reá *Karán*, Kolozsvár közelében arra az eredetileg *Sarmizegetusából* odaszármazott oltárköre, melyet 241-ben a »*Concilium provinciarum III. Daciarum*« állított volt. Ebből kiindulva, próbálta egy újabb felolvasásában, szülőföldje környékére, *Dacia malvensis* kerületet elhelyezni, *Dacia auraria* helyett, melyet a Kis-Szamos és Aranyos mellékére, vagyis az erdélyi aranyvidékre most találóbbnak ítelt.¹⁾ Csakhogy ebben sem vala szerencsésebb, mint első combinatiojában, mert nemsokóra ő maga deríté ki, hogy *Dacia auraria* soha sem létezett, azt a XVIII. század tudákos írói eszelték ki s *Dacia malvensis*ről még életében kimutatták *Tosilescu György* bukaresti egyetemi tanár ásatásai, hogy az nem is tartozott a mai Erdélyre, hanem a déli *Kárpátokon* kívül a romániai *Alföldet* ölelte fel az *Olt* mentén.

Annál szerencsésebb vala a *vallum* nyomozása közben talált feliratokkal. A merre megfordult, mindenütt érdekesnél érdekesebb új felirat kárpótolá lelkes fáradozásait s az 1862/3. egyetlen esztendő leforgása alatt nem kevesebb mint 80 új felirattal gazdagíthatá *Dacia* adattárát. Csak a ki maga is fáradozott már ilyenekben, csak az tudja igazában méltányolni ezeket a fáradalmakat s azokkal kapcsolatos felfedezéseinek jelentőségét is.

¹⁾ *Torma Károly*: *Dacia felosztása a rómaiak alatt*. Az Erdélyi Muzeumegylet Évkönyvei. Kolozsvár. II. Évkönyv, 1863. 108—114. l.

Az 1863. év tavaszán rokoni látogatást tesz Hunyadmegyében sógora Makray Lászlónál s az Egregy (Cserna) a Sztrigy mentén 12 új felíratra bukkan, melyek közül kettő egy-egy állomás *nevét*: t. i. a *Veczel Maros-Németi* közt fekvő *Miciaet*¹⁾ és Kis-Kalán *Aquae* (Ad Aquas) deríti fel. A *Meszes* hegységtől le a *Hátszegvidékeig* Erdély nyugati felében minden zeget-zugot átvizsgált az Érczhegység kivételével s a Székelyföldön éppen akkor nagy munkájával fáradozó Orbán Balázst is bele tudá vonni ebbe az üdvös működési körbe, úgy hogy Erdély keleti részeiből Orbán Balázs addig fel sem tételezett római állomások fölírataival lepte meg irodalmunkat. E mellett a régibb íróknak olvasásban, lelőhelyekben nem egészen szabatos közléseit gondosan átvizsgálva, *Mezerzius*, *Lazius*, *Zamozius* (Szamosközy), *Seivert* feljegyzéseinek helyreigazításával is megbecsülhetetlen szolgálatokat tett Mommsen Corpusának. Nem csoda, ha a mester áradozó elismeréssel adózik érdemeinek úgy sűrűn írt leveleiben, mint a *Corpus* Dáciát tartalmazó III. kötetéhez 1873., sőt utóbb a pótkötethez írt bevezetéseivel, hol többi közt így méltatja közreműködésének értékét:

»Csicsókeresztúri Torma Károly már évek óta nem csupán a lakóhelyéhez közel eső területeken tesz kutatásokat s a római castrumok ott létező számos maradványát vizsgálja szorgalmasan, hanem majdnem egész Dáciát felíratok okából évente meglátogatja, a *Szeivert* gyűjteményének pótkötetét előkészítvén, mely munka bizonynyal kimerítő és alapos is leend. Nekem ez a férfiú, úgy Erdélyben tett minapi utazásomban, mint később a dáciai kötet szerkesztése alatt, folyton segítségemre vala s tudósításaival, valamint Dácia felíratairól írt dolgozatainak megküldése által, munkám kívánt sikeréhez nagyban hozzájárult. Az alsóilosvai táborhely környékéről 1864-ben nyújtja be a *Múzeumegyletnek* kimerítő monographiáját. Ez az aratás az első rendszeres ilyenmű munkálat hazánk területén, melynél különbet csakis a szintén általa kezdeményezett aquincumi

¹⁾ Torma még *Micum*-nak olvasta s *Miciaet* utóbb Studnitzka deríté ki a gróf Gyulayak által Maros-Németiben megépítettett ref. templomban látható kőről.

ásatások képeznek. A castrumon kívül közetkező canabe, a temető, a közfürdő, a vízvezeték, a téglagyárak, az útelágazásokkal, mind szépen ki vannak ezen munkájában és ahhoz mellékelte térképen derítve. Még most, 30 év multán is haszonnal forgathatják a kezdő archaeológusok!

S e nagy vállalkozása mellett még érkezése vala a kapjoni oltárköre alapított *vallum* továbbnyomozására is s azt *Mojgrád* közelében a *Meszesen* szerencsésen üstökön is ragadva, 1864. június 25-én »*Adalékok északnyugati Dacia föld- és helyíratához*« cz. székfoglaló értekezésében annak bejelentésével az Akadémia tagjait is a szó szoros értelmében elragadá.

Az akadémiai székfoglalójában olvasható 13 új felirat és 8 táborhely fölfedezését az Archaeologiai Közlemények 1963 és 1865 két évfolyamában követte még egy sereg új felirat Erdély különböző részeiből, s miután a bécsi műemlékek bizottsága által szervezett conservatori állások egyikét is elfogadta, végre engedvén a folytonos unszolásnak, 1866-ban oda is juttatott egy részletet soha ki nem apadó felirati felfedezéseiből.¹⁾

Ezzel azonban szépen megindult irodalmi és tudományos sikereinek *első virágkora* véget is ér, mert az 1867-iki kiegyezés után a Deák-párt érdekeinek kelle népszerűségét s azzal úgyszólván magát is áldoznia. Milyen másként, tudományosságunkra mennyivel kedvezőbben alakulhat vala *Torma* életfolyása, ha az a nagy befolyás, mely őt áldásos munkateréről a politikai harcok tűzvonalába állította, a *temperamentumával, lelkületével annyira ellenkező főispánság* helyett akkor, férfikora delén juttatja egyetemi tanársághoz, vagy a római részében amúgy is általa gazdagított *Erdélyi Múzeum* élén teremtnék olyan állást részére, melyben annak az intézménynek is dicsőségére szolgálhatott volna utolsó lehelleltéig! Valóban helyrehozhatatlan nagy kár a múzeumra és Dácia ügyére egyaránt, hogy gróf *Mikó Imre*, a ki *Torma* kiváló derékségét ismerte és méltányolta, nem lehetett

¹⁾ Lásd bővebben *Téglás Gábor*: *Torma Károly* jelentősége Észak-Dacia kikutatásában. Erdélyi Múzeum 1897. évf. 541 laptól.

annyira informálva az ő politikai szereplésének nyomasztó következményeiről, hogy az 1872-ben éppen az ő királyi biztosságával szervezett kolozsvári egyetemen nem mentheté meg őt legalább az 1872-ben a Belső Szolnokban elhatalmasodott balközéppel rákényszerített választási hadjárat sebeitől. Néma önmegadással járta tehát Torma a szenvedések Golgotháját 1876-ig, a mikor elviselhetetlen keresztje alatt leroskadva, miután az ősi föld is kisiklott lábai alól, testben lélekben megtörve, azzal a keserű elhatározással vonult nővére, Makray Lászlóné felpestesi Tusculanumába: hogy a világgal együtt még kedvencz tanulmányainak is örökre hátat fordít. S a kik Tormát mint a földi javakkal élni nem tudó bohém jellemet emlegeték, vessenek egy bizalmas pillantást a *Bukarestből* hazakerült ama *két jegyzőkönyvébe*, mely megható módon visszatükrözi azt a sisyphusi erőlködést, a mivel e kínos ügyét a legapróbb részletekig nyilvántartva, a menekülést éveken át változó reménykedéssel megkísérlette. De a *százalékok akkor alkalmazható magas csavarjaival és furfangjaival szemben* az ő igazán naiv erőlködései tehetetlennek bizonyultak.

III.

Szerencsére a végzet könyvében mégis másként szólt Torma jövője. Komor elhatározása daczára rá még szép napok derülének s a régészetnek és szakirodalmunknak még igen nagy szolgáltatokat tehetett. Ezt az újjászületést a nővére családjánál részébe jutott gyöngéd ápolás balzsama mellett egy különben találó critica revelláló hatása idézte elő. *Ortvy Tivadar* ugyanis a délvidéki sánczok rendszerében olyan eltéréseket észlelt, melyek alapján 1875-ben azoknak *Griselini Ferencz* óta divatba hozott »római sáncz« elnevezését jogosulatlannak nyilvánítván, erre nézve további vizsgálódásokat követelt.¹⁾

E magában találó észrevételekből azonban Torma *liemes dacicusára* is áttérve, annak rómaiságával szemben

¹⁾ *Ortvy Tivadar Dacia és Moesia területén.* Archaeologiai Értesítő IX. 1877.

szintén kifogásokat tett, különösen az okból, mert *limes dacicus* eszméjének alapjául szolgáló kopjoni oltáron »*transcallumnak*» olvasott betűket nem találta biztosaknak, habár Mommsen is akceptálta vala Torma legendáját. Különösen fájt Tormának ez a kathegórikus kijelentés, hogy »sem Mommsen, sem Torma, sem a világ akárminő epigrafusa nem határozhat döntőleg« arra nézve, hogy ki és miczélből építette azt a vallumot? Ortwayval lényegileg azonos álláspontra helyezkedett a Budapesten 1876-ban tartott európai ősemléktani és anthropologiai kongresszuson a hazai összáncokról vagy Ördögárkokról tartott előadásában *Romer Flóris* is.¹⁾

Normális viszonyok közt talán Torma sem fogja ily tragikusan fel e magukban nem alaptalan megjegyzéseket. Beteges túlérzékenysége azonban úgy láttatá vele, hogy a magyar tudományos akadémia tekintélye követeli tőle az igazolást. S a mit a környezet gyöngéd ápolása, a gyógyítószerek ereje el nem érhetett, t. i. Torma szellemi ruganyosságának megújulását, hamarosan meghozá ennek a magára erőszakolt erkölcsi tartozásnak átérzése. Az addig jóformán magával is tehetetlen Torma jegyzőkönyvei, feliratgyűjteménye iránt kezdett érdeklődni, úgy hogy mikor gróf Kuun Gézá,²⁾ a súlyos betegség riasztó hírei látogatására indíták, érthető meglepetésére és kedves csalódására, a már-már elszentenciázott szenvedőt a *limes dacicus* aktáival és dáciai Corpusával találta annak örömdetes tanujelül, hogy a betegségen Torma feléledt lelki ereje immár szerencsésen diadalmaskodott. De Torma Károly újraélesztésében a a szerető kör önfeláldozó gyöngédsége mellett *legnagyobb halálával irodalmunk nevében mégis a kolozsvári tudományos egyetem ama jogtanárainak tartozunk*, a kik nemes szívük sugallatára hallgatva, a nagyon is lényeges szakbeli divergentiák daczára a közjogi tanszék megüresedésével a korlá-

¹⁾ Le docteur Francois Florian Romer: Les fesse du diable en Hongrie. Compte rendu de la huitiema session du congrés international d'anthropologie et d'argeologique prehistoriques a Budapest 1876. Secoud volume 1me partie. Budapest 1878. V. 72. lap.

²⁾ Dr. Kuun Géza gróf *Emlébeszéd Torma Károlyról*. Hunyadm. Tört. és Régészeti Társulat Évkönyve. Déva. 1879.

tozó formaságokon túlhelyezkedve módját tudták találni annak a nem éppen könnyű feladatnak is, hogy Tormát maguk közé segíthessék! Ennek a megváltó munkának üdvös következményei azonnal jelentkeztek is. Alig vette ugyanis kezeibe Torma 1877. január 12-ről kelt tanári diplomáját, erői gyorsan felfrissültek s azon a nyáron már képes vala *Kapjonba* látogatni, hogy az 1860-iki ünnepélyes beköszöntőjében világgá hirdetett *Nemesis*-oltárt revideálva, annak a pör tárgyaivá vált pár kopott betűjétől az *Akadémia tekintélyének és saját reputációjának megvédelmezésére új erőt, fegyvert nyerhessen!*

Budapesten berendezkedve mindjárt 1879-ben hozzálát a limes dacicus pörének tisztázásához s mint említők is az *Akadémia* előtt győzedelmesen helyreállítja annak megingatott hitelét. Ezen vitája érdekében három esztendőn át megismételt helyszini szemléje közben Erdély nyugati felének a rómaiaktól legsűrűbben megszállott vidékeit a *Meszes-től* le a Marosmentén *Hátszegvidékéig* a Mezősége kiterjedőleg is végig járván, újból másfélszáznál több felirati adatot szolgáltatathat tizenkét esztendei hallgatás, a mint ő mondja: horae fereales után az a közben már megjelent daciai *Corpus* kiegészítésére Bécsben megindított *Archaeologische epigraphische Mittheilungen* szerkesztőségének s egy csomó hibásan olvasott, tévesen jelzett régibb feliratot lelőhelyben, szövegében helyesbít.

Már ez magában akkora siker, a minőt egy hosszú élet munkájával is alig érhetnek el mások, melynek párját széles e hazában nem találjuk, mert e fáradalomban, önzetlenségben, szivósságban Tormához legközelebb álló nagyérdemű *Romer* Florisunk sem vihette idáig. S ezzel a sok megerőltetésbe került munkájával egyidejűleg képes vala még a *Havas Sándor* által az óbudai Csigahegyen és Papföldön kezdeményezett ásások eredményes vezetésével is szolgálni a hazai archaeologia ügyét. A Csigahegyen az aquincumi vízvezeték gyűjtő reservoirját feltételezte a munkálat megkezdése előtt a bizottsággal maga Torma is. Mily nagy vala öröme s a főváros büszkesége, a mikor az amphitheatrumot hozhatá abból felszínre! Pannóniából ez vala az első

biztos amphitheatrum, miután az alsó pannóniai *Cibalisc* nem egészen bizonyos és *Cornuntumot* akkor még nem ismertük. Daciából feliratilag kettő szerepelt, a teljesen lerombolt porolissumi s a sarmizegetusai, melyet azonban csak 1891/2-ben ásathattam utóbb fel.

Érthető tehát az a nagy érdeklődés, melyet ásatásai a régészettől távolabb állók köreiben is támasztott. Külön társaskocsikat igényelt a látogatók tömege, a lapok szokatlan gondossággal registrálták a munkálatok haladását s képes lapjaink illusztrációikkal siettek a kíváncsiaknak kedveskedni. Torma elemében volt s látható örömmel adta meg a legnaivabb kérdésekre is a felvilágosításokat s alig volt készen az északi félrészlettel, 1880 decemberében már arról szóló jelentésével sietett az Akadémiában rendes tagsági helyét elfoglalni. Az erdélyiek kis köre, mely *Tormára* amúgy is büszke volt, Szilágyi Sándor, Salamon Ferencz, Szász Károly, Orbán Balázs, Nagy Miklós vezetése alatt külön megünnevelte Torma sikereit s még a jó öreg Szabó Károlyt is képes vala csekélységgel, mint Torma famulusával felrendelni. Majd a mikor a Nemesis szentélyt is kitakarták annak oltáráról, Szász Károly jeles költőnk egy meghatóan szép költeményt írt.

Tormának mint a fórum emberének véghetetlenül jól esett ez a tudományos sikerekért valóban nem gyakori ünnepeltetés, mely annyira felvillanyozá, hogy az amphitheatrum ásatásával egyidejűleg kedvet kapott a délvidéki sánczok százados rejtélyének felderítésére is. Vállalkozási kedvét éleszté az a hiedelme is, hogy a szilágysági vallum déli folytatását képezik a *Griselini* óta római sánczoknak nevezett földművek s hogy ő azokkal ép oly hamarosan végezhet, miként a szilágysági *Limes dacicussal* történt.

Trefort Ágost minster kiváló érdeméül tudhatjuk be, hogy erős tudományszeretete abban a korban is lehetővé tudta tenni *Torma* vállalkozásánál legalább megkezdését, a mikor az *effélékre* szűkös budgetjéből neki is nehezen telhetett s az ilyen nagyobb arányú helyi felvételek nálunk is szokatlanok valának s a vidéki muzeumok segítéyzése is kivétel számba mehetett.

És csodálatos, hogy a ki annyi epigraphiai rejtély megfejtésével ragyogtatta tudását s ebbeli kiválóságában Mommsen Tivadar is teljesen megbizott, az a Torma Károly ennél a kapjoni oltárkőnél másodszor is hibásan értelmezhetette az oltárok rendes fogadalmi záradék-formulárját, a

V L M

betűket, mert történetesen egy daciai törzs kezdőbetűi ANS előzték meg. Így a *transvallum* mellett újból sikra szállott, pedig a vallum már létezett, arra 1861-beli téves olvasása szerencsésen rávezeté s ettől az oltárkőtől függetlenül folytathatta volna annak védelmezését 1880 februárjában, az Akadémia elé terjesztett munkájában! A felvétel gyengéjét tehát nem a kapjoni kő olvasási mikéntje képezé, hanem az, hogy Torma beteges szervezete nem bírta ki a 100 kilométernél hosszabb hegyivonal gyalogszerű bejárását s »szavahihető kalauzaiban bízva« ő is, mint a szalonrégészek szoktak tenni, az íróasztal mellől kombinálta ki a nehezebb hegyi utat. Ez tehát nem is sikerülhetett!

A Limes dacicus azonban minden fogatkozásai daczára nagyobb nyereség irodalmunkra, akárhány pusztán muzeumi vagy irodalmi forrásokból mesterségesen komponált nagy stylű és még nagyobb igényű munkánál, mert oly nehéz terrenumra irányítja figyelmünket, hol minden talpalatnyi igazságért arcunk verejtékével ugyancsak meg kell izzadni s Daciának eme korábban ismeretlen végvidékéről annyi érdekes új adatot deríte fel, hogy már az magában biztosíthatná Torma halhatatlanságát.

A Limes dacicus tisztázása érdekében mégkezdett helyszíni reambulatiója, ifjúkori szereplésével megszentelt boldog otthonának néhány napi szemlélete nemcsak roskadozó egészségét frissíté fel, de önbizalmát, vállalkozási kedvét is megnöveszté olyannyira, hogy 1877/8 második semesterében tanári előadásait is megkezdheté. Kolozsvári tanársága azonban nem tartott már sokáig, mivel *Romer Flórisnak* Nagyváradra költözésével *Trefort* minister jósa a budapesti tud. egyetem archaeologiai tanszékére helyezteti át, hogy teljesen régészeti buvárlatainak élhessen. Nehéz szívvel vált

meg haláláig hálásan emlegetett kartársaitól s a neki oly kedves Erdélyi Muzeumtól, melynek első ifjúságától minden mozzanatával össze vala forrva, melynek kebelében fejlődött nagyra tudományos neve, munkássága s melynek gazdagításában találta azután is legfőbb örömét.

Ez a csere azonban új, eddig elérhetetlen munkaköröket tárt fel előtte tovább is híven szolgált *Daciája* mellett s még az elsónél is gazdagabb, változatosabb ciklust nyit meg élettörténetében, s oly felfedezésekhez juttatá, melyek tán máig homályban maradnak nélküle.

IV.

Budapesten egészen tudományos buvárlatainak élve, a legszűkebb baráti körre szorítkozott érintkezéseivel. Leggyakrabban Szilágyi Sándorral és Salamon Ferenczczel osztotta meg rövid pihenőit. Csakhogy ilyenkor sem nyugodt tevékeny lelkülete s főleg Salamonnal tüzes szóvitákat űzve, sokszor hetekig elévődtek egy-egy parányinak látszó kérdés felett. Ilyen vala többi között az óbudai castrum hol- és mibenléte, a dunamenti római út, melyet Torma topographiai okokból a *Gellért* alján keresett, míg Salamon ezer stratégiai ellenvetéssel vitatta, hogy ettől a kedvező iránytól eltérve, a Kis-Gellért hegynyergen keresték fel Kelenföldet. De azért egymás tanulmányai iránt kölcsönösen érdeklődtek, Torma írt a Budapesti Szemlében Salamon Budapest fővárosáról s Salamon leghívebb bámulója vala ásatási sikereinek, sőt még *Carnuntumba* is együtt rándultak ki az odavaló ásatások megtekintésére.

Alig elképzelhető ambícióval fogott Torma 1880 nyarán a Római sánczok bonyodalmába. Vállalkozását hathatósan elősegíté Temes megye akkori főispánja és régésze, *Ormos Zsigmond* is a Délmagyarországi Múzeumegyesület vezérkarával együtt. Torma repeső szívvél, s mondhatni madárkönnyűséggel repülte át a hosszú megyét le a Dunáig. Majd annak gyönyörű szorulatába hatolva Orsováról visszahajózott, hogy *Böhm Lénárd*, *Millecker Bódog* kalauzolás-

sával a Traján-út hollétét is kipuhatolja. Így kalandozta be *Lugos*, Karánsebes környékét is, hol Nemoján János gör. kel. seminárium tanárban akadt készséges utitársra. S bárha emberfeletti munkát végzett, azért rá sem gondolhatott még arra, hogy a már akkor sürgetett jelentést kimerítőleg megtehesse, hisz hol állhatott akkor még attól, hogy ezekből a elképzelhetetlenül hosszú sánczokból bár egygyel is tisztába jöhessen!

A következő nyáron Déva felé vette útját, mert a gróf Kuun Géza és dr. Sólyom-Fekete Ferencz elnökletével megalakított Hunyadmegyei Történelmi régészeti Társulatnál már néhány római felirattal s többi között a DIIS PATRIIS kezdetű méltán elhíresült oltárkövel kedveskedheténk neki. Ez a pár napi együttlét elegendő vala arra, hogy engem és Király Pál kartársamat, a kik másnemű tanulmányainktól és hivatalunktól elfoglaltan bizony nem nagy hajlandóságot érezünk a római régészethez, persvadeáló képességével a várhelyi ásatásoknak megnyerjen. S mert első kísérletünk mindjárt az európaszerte maig is páratlan gazdaságú *Mithras*-emlékekre vezetett, ily módon a daciai emlékek eme becses adattáránál is az ő apostoli lángbuzgalma érvényesült mindjárt, melynek áldásos nyomait a merre elhaladt, másutt is megtaláljuk.

Déváról a Béga völgyén áthaladva kutatta a római állomásokat, benézett Aradmegyébe, hol dr. Márki Sándor, az aradi reáliskola tanára segédkezett felvételeiben. Tünődései ismét levezeték a Duná-hoz s Rama, Kostolai, Szemendria váraiból egy csomó római feliratot böngészett ki, melyeket a daciai és pannóniai adalékokkal Inschriften aus Dacia, Moesia superior und Pannonien inferior cím alatt expeditioja végén 1883-ban tett közzé a bécsi *Archaeologisch-epigraphische Mittheilungenben*. Ez összesen 142 számból álló collectióval záródik epigraphiai tevékenysége, mely 1860-tól kevés híján 500-ig menő feliratot eredményezett. Akkora szám, a minőre aligha viheti még valaki nálunk! S hogy mennyi fáradságos utazásba, nélkülözésbe, pénz- és idővesztésbe kerülhetett ez a rengeteg feliratgyűjtés, arról a könyvekből vagy múzeum tárgyakról irogató szobatudó-

soknak sejtelmük sem lehet, s arról valóban csak azok mondhatnak helyes ítéletet, a ki — mint jó magam is — élete java részét ott künn a daciai hegyek s a Nagy Alföld bejárásában a szó szoros értelmében a tudomány javáért ázva-fázva tölthetné el.

A következő 1882. év nyarán újból délvidékről vette fel a kutatások fonalát, s a *Vaskapun* át *Sarmizegetusa* érintésével kereste fel *Dévát*, hol már félszáznál több felirattal gazdagíthatók uti tárczáját. Ezek lejegyzése közben kezdé emlegetni a romai sánczok bonyolultságát s kezdett buzdítni azok felvételére, úgy hogy *Gerebensznél* és *Dragsinánál* meg is tekintettem vala egy-egy részletet a nélkül azonban, hogy komoly szándékom lett volna a továbbiakra. Hisz az ő csodás szerencséjében babonásan bízunk mindnyájan! s eszembe sem juthatott, hogy az ő nagy munkájából még nekem is rész juthasson!

Ezen a nyáron azonban már észrevehető idegességgel nyomozta a sánczok végződéseit, a mit az is bizonyít, hogy egész Szabolcsmegyéig, sőt a mint utóbb megtudhatám, még a Bodroghközben, Sárospataknál is megkísérlé a puhatolózást, annak jeléül, hogy az *Ariadne*-fonalat nem sikerült kezeibe ragadnia. Csalódott, csalódnia kellett vállalata terjedelmében; de azt ki érthette volna akkor meg, a midőn három esztendővel már meg tudák sokalni a subsidiumot olyan vállalattól, melyet azóta a legodaadóbb fáradozással sem birunk a megoldás stadiumáig juttatni, s melyhez hasonló ma Európában több nincs is. Lám a Lajtán túl a *Carnunatum-Verein*, a *Deutsch-Altenburgtól Bécsig* terjedő néhány kilométernyi *limesvonal egy-egy parányi szakaszára évente több ezeret áldoz, mint a hány százszal Tormát a fél ország kimerítő átnyargalására kényszerítettük!* A *limes germanicus* sem haladja túl a mi sánczhalózataink hosszúsági összegét, s ott a birodalmi *Limes commissió* évente 100 ezer márkánál nagyobb összeget sem sajnál a kutatóktól, s az összes erdészeti mérnöki hivatalokkal műszaki alkalmazottak a szaktudósok rendelkezésére állnak. Valóban szinte nevetséges kívánság vala, hogy *Torma Károly* egymaga ily rövid idő alatt végezhesen a pár ezer kiló-

mértet képviselő sánczvonalakokkal s nem ő reá vet árnyat, hogy a legnagyobb ügyszeretet és önfeláldozás daczára félúton maradt és sok munkájába, fáradságába került bűváratait csüggedten abba kelle hagynia.

Hogy merre járt, mit végezhetett? annak egyetlen tanujele az a térkép, melyet 1884-ben a Hunyadmegyei Történelmi régészeti Társulat közgyűlésén *gróf Kuun Géza* meghívására bemutatott volt. Ez az előadása is elkerülte azonban a nyilvánosságot épp úgy, mint az a másik, melyet Budapesten tartott vala s a várt és sürgetett monographiát évről évre halogatva, utoljára jobbnak látta teljesen elejteni. Örökre kár, hogy nem bírjuk legalább azon egyetemi előadásait, melyeket *Lóczy Lajos* kari dékán szives közlése szerint a daciai hadállásokról 1884/5 I félévében specialiter hirdetett. 1883/4. és 1884/5. első semestereiben a *Traján*-oszlopon látható képsorozatok helyi vonatkozásairól tartott előadást. Különösen az utolsó vállalkozás érdemelte volna meg a támogatást, mert hisz épen az ő példáján buzdulva 1892-ben *Cichorius Conrád* breslauer tanár a szászországi Akadémia megbízásából Tormának *ezt a kezdeményezését* felkarolva, meg is valósítja azt, a mire *Tormát* alapos helyismeretei és tapasztalatai bizonyára jobban képesíthetik vala s így nem történhetik meg vele is, hogy a magyar tudományosság egyik büszkeségéül szánt kezdeményezése nem nagy dicsőségünkre ma külföldi névvel tündökölhét a világirodalomban.

V.

Nagyszerű terveinek meghiúsulása láthatólag elkedvetleníté, az Archaeologiai Értesítőben is mind ritkábban találkozzunk nevével. Utolsó szakszerű dolgozatát a gróf Lázár Jenő által Maroskeresztúrról (Maros-Tordamegye) a Magyar Nemzeti Múzeumnak ajándékozot katonai elbocsátó diploma ismertetése vala. Észrevehető kedvvel írta meg ezt a rövid munkáját, mint a ki előszeretettel szokott foglalkozni a Dacia területén lelt feliratos római emlékekkel. Hogy ez a kedv és készség oly hamar ellobogjon, azt valóban senki se remélhette vala, s érthetetlen rejtély ma is; miért hagyta oly

hirtelen abba kedvencz tanulmányait? Mert eredeti cikket többé nem kaptunk tőle s a Szilágyi Sándor szerkesztésében megjelent *Századok Történelmi Tárnak* juttatott apróbb történelmi adatok, emlékiratok és oklevélmásolatok még ifjúkorában atyjával együtt végzett tanulmányaiból maradtak kezén. 1892-ben a Történelmi Tárból zárulnak ezen közleményei *Szaniszló Zsigmond* tordai alispán becses naplójával és gróf *Korniss Zsigmond* erdélyi gubernator végrendeletével. Egy 10—15 kötetes daciai encyclopaediával foglalkozott még, melynek költségeitől, a már betegeskedő *Trefort* visszariadván, 1887. az egyetemtől, Aquincumtól megválva, végső vigaszul *Corpus Inscriptionum Latinarum Daciae* vagy *Monumenta Hungariae aevi Romani epigraphica* maradt, melyet még 1860-beli első értekezésében maga elé tűzött vala. A legkisebb levélkét, jegyzettörödéket megható gondossággal becsomagolt, elvitt 1890. mikor Romába, a latin műveltség focusába szánta el magát, hol a classicus világ nagy kincseit tanulmányozva remélte élete legszebb álmának megvalósíthatását. Helyrepótolhatatlan nagy kár irodalmunkra, hogy önkéntes számkivettetéséből nem igyekeztünk visszahódítani azt a tudósunkat, a ki önálló buvárlataival tudományosságunknak a külföldön is becsülést szerzett.

Mennyi szépet, üdvöst teremthetett volna, ha akkor szerveznek a vidéki múzeumok felügyelőséget részére, a ki egymaga évekig minden jutalom reménye nélkül a keleti részekben úgyszólván önkénytelenül ezt a szerepkört töltötte be. Hisz Torma temperamentumával, örökös tűzben égő lelkiületével egészen rátermett az ilyen vándorapostolkodásra s igazi elemében akkor vala, ha ott künn a szelős magaslatokon, vagy a verőfényes alföldi síkon napokon át étlen-szomjan járva-kelve mások oktatására, buzdítására is alkalmat nyerhetett. Lehetséges, hogy a *cathedra* merevebb formásaiban tanító genieje kevésbé érvényesült; de az ásatások színhelyén hamarabb alig találta el valaki a hallgatóinak megfelelő hangot és modort, s az aquincumi szokatlan nagy érdeklődést is ez a kiválóan szívélyes s úrral, szegénynyel bánni tudó gyöngéd modorá-

nak tulajdoníthatjuk. Valóban örökre helyrehozhatatlan károsodás tehát irodalmunkra s archaeológiánk egyetemes érdekeire, hogy a mikor az egyetemtől elébb szabadságolva, majd nyugalmazva megvált, legalább az őt örökös tevékenységre *inspiráló daciai tájak múzeumi inspectiójával* nem teremthetünk lelke szerinti munkakört részére. Vagy ha az nem telt, *nemzeti jutalmat érdemelt volna élte alkonyára, hogy vagyona elvesztése s egészségének rohamos pusztulása feletti keserűségeit feledve, folytathassa áldásos munkásságát.* Így a ki idehaza a szülőföld rajongó szeretetének szent tüzétől hevítve *mindenét képes* vala hivatásáért áldozatul hozni, habár naponta elandaloghatott a dák határokat ábrázoló Traianus-oszlop domborművein, színről-színre láthatta az ásatások kincseit, ott az *idegenség dermesztő tengerében* mihamar elveszté alkotási ösztönét, szelleme frisseséget, mihelyt nem inspirálták az édes daciai tájak szemlélete s impulsust nem nyerhetett a neki oly kedves baráti kör és családi otthon tűzhelyének melegétől. Miként Antheus, ő is új életre kelt a hazai föld érintésére első nagy catastrophája és betegsége után s most, mikor a hazai föld életnedvével lelki tevékenységét tápláló gyökerei elszakadtak, kialszik agyának örök tüze és egy-egy vidámabb órát honfitársainak, legkivált pedig *Péterffy Jenő* és *Riedl Frigyesnek* látogatásai képezének reá nézve. Hovatovább mind fájóbb tudatára ébred annak, hogy megkésve érkezett vágyainak *Mekkájába*. »Bár elébb jöttem volna ide, mondá Riedlnek — tán egészen másként fordult volna életem.« Majd 1894 júniusában csüggedni kezd: »Megtanultam öregségemben és szerencsétlen elhagyott állapotomban, hogy a hallgatás is — *ékesszólás*. De mégis, ha az égiek úgy akarják, nem voltam hiába Rómában, *elhagyottan*, szegényen csodálni is *Caesarok Romáját* ha nem kinos — *hát nevetséges*.« Testi bajai is fokozódtak, súlyosbodó asthmája tengeri levegőre készteté. Így kedvelte meg 1892-ben egy kirándulás után a Rómától 60 km. *Coriolanus* városát, *Porto di Antiot*, a régi Anzinumot, melynek elragadó vidéke *Cladius* és *Nero* császárokat is odavonzotta, hol *Cicero* a közélet harczeit után a római arisztocrátia annyi jelesével pihenést talált s a *Horatius*-tól

dicsőített *Fertena*- és *Aesculap*-templomok romjai foglalkoztatják a régészeket. Őt is lebilincselte a sok nevezetes régészeti vonatkozás; hisz Ancinoból került napfényre II. Gyula pápasága alatt a Vatikán egyik büszkeségéül szolgáló *Apollo di Belvedere*, s V. Pál pápa alatt a párisi Louvret diszító borghesi gladiator-szobra.¹⁾ *Torma K.* életének utolsó sikerét és örömét az képezé, hogy az ancinóiak által Nero császár villája helyén tervezett közbúgóhid építése ellen az olasz kormányhoz intézett óvása figyelembevételével a tervezetet meghiusíták. Kinzó asthmája napról-napra erősödve, légészeti zavaraitól alig vala pihenése.

»Örömtelen napjaim polypcsápokkal fogtak körül, szívják élet s tetterőmet. Egykor s tán nem oly régen azt hittem: *Eiche die dem Sturme steht.*« Nem dolgozhatom csak vegetálok *per mancansa di soffio* — írja 1894-ben asthmájáról Riedl Frigyesnek,²⁾ kivel Szilágyi Sándor mellett legtovább levelezett. »Pedig néha úgy érzem, hogy jobbra is volnék való: *hogy képes volnék* még dolgozni. De hát hol is *fiato*?« Szenvedéseitől gyötörtetve a Gran Turco tengerparti osteriában zajongó halászok közt papírra vetett összefüggéstelen keserű kifakadások az emberi hálátlanság, a sors igaztalansága ellen. De azért gondosan osztályozva azokat is elrakosgatta, mint egykor epigraphiai másolatait.

Mind fájóbb *honvágy emésztette*; de hogyan élhetett volna szegénységben itthon, hol hírben, dicsőségben ragyogott! S miként ő maga idézgette leveleiben:

Haupt gelenkt am Meeres Strande
Fremder Mensch im Fremden Lande —

a tenger mormolását hallgatva, mint a rodostói bujdosók órákig ábrándozott az elhagyott hazai tájékról és szereteteiről, mig nem 1897 február 28-án nemes szive megszűnt

¹⁾ Dr. Kuun Géza gróf: Emlékbeszéd *Torma Károlyról*. A Hunyadmegyei Történelmi régészeti Társulat Évkönyve. Déva 1899. 29. lap.

²⁾ Riedl Frigyes: Necrolog *Torma Károlyról*. Akadémiai Értesítő 1897. évfolyam. Még bővebben: *Magyarok Rómában*. Olesó Könyvtár. 1161. — 2. szám. 1900.

dobogni, s életfáklyája utolsó lobbanásával észrevétlenül belemerült az örök éjszakába. Rómából *Fraknoi Vilmos* püspök, *Torma* kiváló jóakaró barátja és *Kollányi Ferencz* fákói apát siettek hamvaihoz, hogy a ki életében mindenét a hazai tudomány dicsőségére áldozá s magyarságát még világirodalmi hírének megrövidítésével sem szorítatá publicatióinál háttérbe, annak idegen hamvak alá kerülő földi részei felett legalább magyar Miatyánkot rebegve könnyíthessék siri álmait.

VI.

Ime, tekintetes Akadémia, a hálás tanítvány és az üresen hagyott dáciai munkatér méltatlan örököseként bizonyára több jóakarattal, mint eredménynyel ezekben adhatom *Torma Károly* fáradhatatlanul kitartó lelkes munkásságának rövid vázlatát. *Torma Károlyt*, a minden ízében magyar tudóst, a ki csak hosszas nógatásra vette igénybe közléseivel a külföld organumait, a mikor százakra növekedett epigraphiai anyagának publikációjára idehaza megfelelő tér nem kínálkozott, a kinek minden gondolata, vágya a magyar tudomány emelésében, irodalmi jövőjének fokozásában összpontosult, elég sajátságosan és viszonyainkra jellemzőleg a külföld jobban ismerte és méltányolta, mint honfitársai s váratlan halálásának hírére az archaeologusokban ugyancsak nem szűkölködő német sajtó is fájdalmasan jegyezte meg, hogy bárcsak nekik is jutna minél több a *Tormához* hasonlókból! *A limes dacius* felfedezése, északi Dacia hadi utainak, egy egész hosszú sor addig nem is álmodott *katonai* állomásnak kinyomozása egymagában halhatatlanságot biztosíthatna nevének a világirodalomban is s követendő példányképül állítja nem csupán tanítványai elé, a kiket atyai jóságával, nemes önzetlenségével örök hálára kötelezett; de mindazok elé is, a kik nem a könyvtárak félhomályából szövegetik hypothesis-eiket olyan kor-szakok, vagy események történelmi jelentőségeiről, melynek színhelyével legfeljebb a gyorsvonal szalónkocsija ablakán át próbálkoznak megismerkedni s a kik életerejük, kényelmük, sőt anyagi előnyük kockáztatásával ép úgy, miként *Torma*

tette, ott künn a szabad természet ölen, járatlan utakat taposva, ezernyi nélkülözés között szerzik meg a biztos látásnak a legbonyolultabb kérdések rejtekébe is behatoló erejét s azt a *diviñatiót*, a mit a gyakorlati archaeologia fáradsalmaitól irtózó szobatudósok képzelgésnek szeretnének fitymálni. de a mi nélkül a *Meszes* hegység vallumához hasonló felfedezéseket soha sem nyerhet meg irodalmunk. Torma irányító befolyását életének szomorúan végződése sem szakíthatá meg, hisz nagy mohósággal felkarolt eszméi valóságos iskolát teremtettek s a külföldön is előtérbe nyomuló *Columna Trajana* topographiai tanulmányozásában is őt tisztelhetjük úttörő kezdeményező gyanánt.

Bármilyen futólag érinthetők is tehát fáradhatatlan szellemének czélpontjait, a vállalkozásokat, melyeket első ifjúságától életerejének, sőt ősi javainak önzetlen rápazarolásával tudományosságunk érdekében híven szolgálni igyekezett; a nem közönséges eredményeket, melyekkel Akadémiánk díszét Európaszerte öregbíthet: azt hiszem, e halvány vonásokból is kellően kiderülhet, hogy benne nem csupán *Dacia epigraphiájának, de egyetemes archaeológiánknak is legeredetibb* s Mommsen Tivadar által haláláig nagyrabecsült s a világirodalomban is elismert munkását veszítettük.

Ha élete viszontagságai s a szerencse változandósága megfoszták is őt attól, hogy a maga elé tűzött nagy feladatok mindenikét a tökéletesség és befejezés pontjáig érlelhette, már tisztán epigraphiai gyűjtésének hazánkban másoktól meg sem közelített páratlan gazdagságával s az elméleti próbálkozások mesterfogásaitól elérhetetlen évszázados archaeologiai problémák napirendretűzésével s azok megoldását egyedül biztosító *helyszini bűvárlatok* meghonosításával s ez irányban ma is üdvösen megnyilatkozó hatásával teljes mértékben rászolgált arra: hogy a kit a szaktudósokban bővelkedő külföld is irigyelni tudott tőlünk, annak példáját a hazai archaeologiai művelésében híven kövessük s még haló poraiban is áldólag emlegessük nevét!

Áldás emlékezetén!

Téglás Gábor.

FÜGGELÉK.

I. Torma Károly egyetemi előadásai.

Torma Károly egyetemi előadásainak sorozata a budapesti tud. egyetemen dr. Lóczy Lajos bölcsészeti dékán szives közlése szerint.¹⁾ Jellemző ez a leczkesorozat, mert *saját eredeti kutatásainak eredményeit* tünteti fel, s e tekintetben is mintául szolgálhat. Ilyen önálló előadási sorozat a külföldön sem gyakori.

1879/80. I. félév. Római régiségek, folytonos tekintettel a két Pannoniára, Dacia feliratos és másnemű emlékeire. Heti 3 óra.

Erdély érmészete. Heti 2 óra.

1879/80. II. félév. Római régiségek stb. Folytatása az első félévi előadásainak. Heti 5 óra.

1880/81. I. félév. Római régiségek stb., mint 1879/80. Heti 3 óra.

Római felirattan. Heti 2 óra.

Epigraphiai gyakorlatok. Heti 1 óra (vasárnap).

Ingyenes előadás: Dacia mint római tartomány Kr. u. 274-ig.

Heti 1 óra.

1880/81. II. félév. Római régiségek stb. Heti 3 óra.

Római felirattan. Heti 2 óra.

Felirattani gyakorlatok. (Epigraphiai seminarium.) Heti 1 óra.

1881/82. I. félév. Római felirattan stb. Heti 3 óra.

Felirattani gyakorlatok. Heti 2 óra.

1881/82. II. félév. Ingyenes előadás: Római felirattan. Heti 1 óra.

Római felirattani gyakorlatok. Heti 3 óra.

Ősrégészet, folytonos tekintettel Magyarország e nemű emlékeire.

Heti 2 óra.

1882/83. I. félév. Ősrégészeti gyakorlatok. Heti 2 óra.

Római felirattan (befejezés). Heti 1 óra.

Római felirattani gyakorlatok. Heti 2 óra.

1882/83. II. félévben nem hirdetett előadást betegsége miatt.

¹⁾ A kolozsvári tud. egyetemen, dr. Kiss Mór rektor szives értesítéséből láthatólag, 1876/7. II. félévében és 1877/8. I. félévében betegsége miatt nem tartott előadást. 1877/8. II. félévében a közjogból hirdetett előadást. 1878/9. I. félévében beteg volt.

- 1883/4. I. félév. Római érmészet és érmeszeti metrologia a császárság kezdetéig.
Traianus oszlopainak ábrázolásai, vonatkozással a dák hadjáratokra. Heti 1 óra.
 A római állótáborok, hadi utak, katonai építkezések rendszere Daciában s a két Pannoniában. Heti 3 óra.
- 1883/84. II. félév. Római érmészet a császárság alatt *Diocletianus* uralkodása végéig. Heti 1 óra.
 Római agyag- és üvegművesség, utalással hazai telepeinkre. Heti 2 óra.
 A római állótáborok, hadi utak, s katonai építkezések rendszere a két Pannoniában és Daciában (befejezés). Heti 2 óra.
- 1884/85. I. félév. Római érmészet a császárok korában *Diocletianus* uralkodása végéig (befejezés). Heti 1 óra.
 A római érc- és csontművesség. Heti 1 óra.
 Dacia hadállásai és erősítései. Heti 3 óra.
 Ingyenes előadás: *A Trajanus oszlopai ábrázolásának topographiai vonatkozásai.* Heti 1 óra.
- 1884/85. II. félév. Magyarország római kori emlékei. Heti 4 óra.
 Magyarország népvándorlaskori emlékei. Heti 1 óra.
- 1885/86. I. félév. Magyarország római kori emlékei (befejezés). Heti 4 óra.
 Magyarország népvándorlaskori emlékei (befejezés). Heti 1 óra.
- 1885/86. II. félév. Római régiségek. Heti 3 óra.
 Római feliratok és felirattani gyakorlatok. Heti 2 óra.
- 1886/87. I. félév. Római régiségek (folytatás). Heti 3 óra.
 Római feliratok és felirati gyakorlatok. Heti 2 óra.
- 1886/87. II. félév. Római régiségek (befejezés). Heti 1 óra.
 Római felirattani gyakorlatok. Heti 3 óra.
 Ingyenes előadás: Római katonai régiségek tekintettel Pannonia inferior és Dacia emlékeire. Heti 1 óra.
- 1887/88. Szabadsággolva.
- 1888/89. Szabadsággolva.

II. Torma Károly irodalmi munkássága.

1856. I. Adatok Erdély történelméhez. A Kolozsvári Közlöny 1856 május 29. sz. *Erdélyi Múzeum* című rovatában gróf Miko Imre »*Erdélyi történelmi adatok*« című munkája hatása alatt közölni kezdte a gróf *Kemény* József buzdítására atyjával együtt gyűjtögetett történeti jegyzeteket s főleg okleveleket. Így ez is egy török oklevél *Barcsay* Ákos és II. Rákóczy György erdélyi fejedelmek ellenségeskedéséről.
- II. Ugyanazon lap *Erdélyi Múzeum* 1856 június 5. sz.

III. Junius 10. sz.

IV. Augusztus 7. sz. II. Rákóczy György fenyegető levele Nápolyi György özvegyéhez osdolai Kun Katinkához.

1860. Archaeologiai levelek. Kolozsvár 1860. V. évfolyam, 70. sz. 297. tárcza, 74. sz. 305., 75. sz. 309. E három tárczája báró Löwenthal Sámuelnek Székely-Földvárnál talált feliratos és faragványos régiségeit tárgyalja, melyeket a Verein für Landeskunde Siebenbürgens ez évi nagygyűlésén Beszterczében kiállított volt. A tárczákból egész értekezés kerekedett ki s befejezésül megállapítja (habár, mint most tudjuk, tévesen), hogy Székelyföldvárnál *Brucla* állomás állott. Ezen tárczákat Ipolyi Arnold, mint az Archaeologiai Közlemények Magyar Régészeti Krónikájának írója ezzel a hízlgő észrevétellel iktatja be az Archaeologiai Közlemények III. kötete 1863. 174—179. lapjaira: »Ezért kitűnő érdekénél és szakavatott leírásánál fogva a tudósító beleegyezésével ide, mint illetékes helyre átveszszük.«
1861. Rómaiak nyoma Erdély északi részeiben. Az Erdélyi Muzeumegylet Évkönyvei. Kolozsvár, I. 1861. 27—45. l. Alsó-Ilosva újabb feliratai, Alsó-Kosaly felfedezése felirataival. Kapjonból a híressé vált felirat: »Samum cum regione Transvallum« olvasásával, mely a limes dacicus felfedezésére vezette. A Peutinger-tábla fő hadi útjának Szamos-Ujvár felé irányításával állomásainak téves beosztása. (Így nála Torda = Salinae, Kolozsvár = Potaissa, Szamos-Ujvár = Napoca, Alsó-Kosaly = Optatiana, Alsó-Ilosva = Largiana.) Dacia három kerületéből a soha nem létezett D. aurariat a Nagy-Szamos mellékére próbálja alkalmazni. Ez is tévedés.
1863. Dacia felosztása a rómaiak alatt. Erdélyi Muzeumegylet Évkönyvei II. 1862/3. Kolozsvár, 1863. 108—114. lap. Különlönyomatban is megjelent. Egy Ajtonba (Kolozs m.) Sarmizegetuzából került s a concilium trium Dáciarumot említő felirat alapján újból megkísérli Dacia három kerületének felosztását. Dacia aurariával, mely soha sem létezett. Tizenkét új római felirat Daciából. Hunyadmegyében, Vajdahunyadon a Szent Péterhegyen Benedikty Albert véletlen ásatásából kiderített feliratok, szobrok, melyek egykor Hunyadi János kertjét díszíthették. Egyik feliraton már megtalálta Veczel a Maros-Németi közt álló római tábor nevének kezdő tagját: MIC. Ő ezt MICUMnak olvasta. Később kiderült a MICIA. Cserna Kereszturon talált feliratok közül különösen becses a Kis-Kalánban talált oltárkö *Aquae* nevével Genio pagi aquensis szentelve. Ezzel megfejtette Kalán *Aquae* nevét. Indítvány az Erdélyi Muzeum régiségtára ügyében. Kolozsvár 1863. VIII. 114. sz. 471. l.
- Zsögödi Mikó János naplójegyzetei. Kolozsvár, 1863.

- Adalék északnyugati Dacia föld- és helyrajzához. Akad. székfoglaló értekezés, melyben már kifejti a kapjoni felirat után nyomozott vallum hollétét (a meszesi limes dacicust), a római hadi utat, helyreigazítja Kolozsvártól Zutoron át Mojgradig; de Napocat még nem ismeri. 13 új római telepet mutat be. A M. Tud. Akadémia Évkönyvei XI. kötetének 2. darabja. Pest, 1863. Nagy elismeréssel szól róla Csengery Antal *Buda-pesti Szemle* 1863. (XVIII.) 110—122. lapjain.
- Római feliratok Erdélyből.* Archaeologiai Közlemények 1863. (III.) 139—150. I. Különlenyomatban is. 27 felirat, 19 új és trevidealt Nagyapold, Várhely, Felpes, Károlyfehérvár, Nándorválya, Torda.
1864. A szamosújvári római fürdőkről. Magyar orvosok és természetvizsgálók munkálatai. Pest, 1864. (X.) 77—81. I.
1865. II. *Indítvány az Erdélyi Múzeum régiségtára ügyében.* Kolozsvár, 1865. évfolyam, 7. sz. 26. lap.
- Archaeologiai levelek II.* Kolozsvár 1865. X. évfolyam, 86. sz. 342. lap, tárcza.
- Levél F. E. urhoz. Déván. Vonatkozás azon római felírra, melyet Déván alul a vasút építése hozott felszínre, s melyet b. *Nopcsa* főispán az Erdélyi Múzeumnak beszolgáltatott. A figyelmeztető levél írója, mint kinyomozhatám: F(ilep) E(lek) akkori megyei alügyész volt, ki ma is él Mihályfalván Nagyküküllő megyében s érdeklődik a régészet iránt.
- Római feliratok Erdélyből.* Archaeologiai Közlemények. 1865. (V.) 12—28. Külön lenyomatban is. 44 felirat és pedig 25 új és 19 javított, revideált. Torda, Gyulafehérvár, Kis-Kalán, Várhely, Vajdahunyad, Cserna Keresztur, Veczel, Alpestes, Nagyapold, Enlaka, Algyógy, lelőhelyekről.
- Kornis György emlékezete. 1587—1593. Kolozsvár, 1865. évf. Ueber einige dacische Inschriften. Mittheilungen der k. k. Central Commission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale, Wien, 1865. (X.) XC—XCII. (Külön lenyomatban is.)
- Valami a kőkor czölöpépítményeiről, Henselman *Uj Korszak* cz. lapjában. 1865. I. 160—163 I. Ez tulajdonképen báró *Sachen* Leitfaden zur Kund des heidnischen Alterthums mit Beziehung auf die oesterreichisch Länder, Wien, 1865. cz. munkájának ismertetése.
1866. Az alsó-ilosvai római állótábor s műemlékei. Helyirati vázlat. I. közlemény. Erdélyi Muzeumegylet Évkönyvei. III. 1865. 10—67. lap. Alaprajzzal, térképpel és leletrajzokkal. Legbecsebb munkái közé számíthatjuk. Fájdalom, folytatását soha sem adta ki, jöllehet 1880-ban az Alsó-Ilosvárról Makray Elek által 1777-ben feljegyzett és gróf Kemény József iratai között megtalált felíratot közölve, még hangoztatja ebbeli terveit.

- Késmárky Tököly Imre naplója 1676—1678. évekről. Egy kötet Magyar történelmi emlékek. Monumentum Scriptum. XVIII. kötet. M. Tud. Akadémia.
1867. Okmányok az 1607. és 1608. évek történetéhez. Magyar Történelmi Tár XIII. kötet. 1867.
1870. A kolozsvári hidkapu falában lévő római feliratos kő ismertetése. Archaeologiai Értesítő. Pest, 1870. IX. köt. 111. sz. 132. l.
1873. Idáig gyűjtött összes felirati anyagát felvette Mommsen Tivada Corpus Inscriptionem Latinarum consilio et auctoritate Academiae litterarum regiae foris sicae editum voluminis tertii pars prior. Beroleni apud Georgium Rei merum MDCCCLXXIII. Illyricum Pars prima Dacia rovatóban 169—261. lapjai között. Az előszóban a munkatársak közt XXXV. sorszámmal igen kitüntetőleg méltatja Torma fáradozását.
1874. Adalékok Sarmizegetuza és Aquincum felirataihoz. Archaeologiai Értesítő VIII. évf. 1874. 136—140. lap.
Régiségkedvelőinkhez. Magyar Polgár. 1875. IX. évf. 208. sz. Ehhez Finaly H. 211. sz.
1879. XVI. századbeli összeírások. 1573—1599. Történelmi Tár 1879. évf. 558. l.
Oklevélszeti naptár, Calendarium diplomaticum. A középkori, főleg hazai oklevelek meghatározására átdolgozta és összeállította Torma József. Szerző halála után kiadta Torma Károly. Kolozsvár, 1879.
A csákyai (Alsó-Fejérm.) őskori telep ismertetése. Erdélyi Múzeum 1879. évf. VI. lev. 31—32. lap.
Neue Inschriften aus Dacien. Archaeologisch epigraphische Mittheilungen aus Oesterreich. III 1879. Jhg. 86—122. 70 új felirat Alsó-Ilosva, Alsó-Kosaly, Moygrad, Csáki-Gorbó, Romlott, Vármező, Sebecsváralja, Zsobok, Nagy-Almás, Devité, Szucság, Kalyan, Kolozsvár, Torda, Alsó-Szent-Mihályfalva, Várfalva, Gyulafehérvár, Tibor, Csigmo, Algyógy, Arany-Veczél, Déva lelőhelyekről. 32 téglabélyeg, 127 lámpaedénybélyeg, összesen 129.
1880. A Limes dacicus felső része. M. Tud. Akadémia 1880. febr. ülésén bemutatta. Tört. Értekezések IX. 2. l. 1 térképpel 1—134. l. Budapest 1880. Folytatásaul szánta volt a római sánczokat. Aquincumi ásások. Archaeologiai Értesítő XIV.
Az aquincumi amphitheatrum északi fele. M. Tud. Akadémia. Tört. Értekezések IX. 5. Budapest 1881. 1—109. lap. 8 fametszettel és 15 fénynyomatu táblával.
Római felirat Alsó-Ilosváról. Archaeologiai Értesítő XIV. 1880. 60—62 l. Még ebben is igéri Alsó-Ilosva monographiájának II. részét, melyet már nem irhatott meg.
Adalékok Dacia föld- és helyrajzához Római helységek Zalatnánál. 1880. Archaeologiai Értesítő XIV. 101—117. lap.

1880. A csikfalvi (Székes-Fehérmegye) római felirathoz. *Archaeologiai Értesítő* XIV. 1880. 192 lap. Egy rövid helyreigazítás. Budapest története. Irta *Salamon* Ferencz. Századok 1880. 418. és 500. lap.
Repertorium Dacia régiséges felirattani irodalmához. Kiadta a M. Tud. Akadémia archaeologiai bizottsága. Budapest, 1880. I—XXIX. 1—190. lap.
 Revidirte und neue Inschriften zu *Corpus Inscriptionum Latinarum*. III. Dacia Archaeologisch-epigraphische Mittheilungen aus Oesterreich, IV. 1880. 128—145. 33 feliratot tartalmaz. A *Corpus* pótlására szánt anyag, melyet az 1874-től megjelent többi felirataival a *Corpus Inscriptionum Latinarum* III. kötetéhez 1890-ben a berlini Akadémia által kiadott voluminis tertii Supplementien fasciculus II. mind felvett.
1881. Bánfy Dénes tragoediája történetéhez. 1671—1675. *Tört. Tár* 1881. évf. 722. l.
 Római cserépedények és karczolatok. Uj folyam. II. kezdődik.
1882. Római cserépedények és karczolatok. *Archaeologiai Értesítő*. Uj folyam III. II. közlemény. (A III. közlemény ki volt szedve, de a correctura-ivre ráírta, hogy nem engedi kinyomtatni.)
 Inschriften aus Dacia Moesia superior und Pannonia inferior. *Archaeol. epigr. Mittheilungen aus Oesterreich-Ungarn* Jhrg. VI. 1882. Tartalmazza az általam Király Pállal Várhelyről kiásatott Mithos-templom gazdag feliratkinceseit és az általa szervezett dévai muzeum első szerzeményeivel s gyűjtéseimmel. Ez az egyetlen közlemény 111 feliratot, 36 téglabélyeg.
1883. Könyvismertetés. Márki Sándor: Dózsa György és forradalma, Századok 1883. évf. 883. l.
1884. *Das Amphitheater zu Aquincum*. *Archaeol. epigr. Mittheilungen aus Oesterreich-Ungarn*. Jhg. VIII. 1884.
1885. Egy XVII. századbeli gunyirat. Hazánk (Abafy Lajos) 1885. IV. évf. 552—555. lap.
 Rettégi György emlékiratai 1718—1767. Abafy, Hazánk 1884/5. évfolyam.
 Adalék az esztergomi aranybulla provenientiájához. Századok 1885. évf. 349. l.
 Cserey Mihály írásai. Századok 1885. évf. 352. l.
 Adversariak gróf Bethlen János históriájához. Századok 1885. évf. 423. lap.
1886. Gróf Gyulai Ferencz tábornok emlékiratai 1714—1784. Abafy, Hazánk 1886. évf. VI. és XI. kötetében hat közlemény.
 Római katonai elbocsátó-levél Maros-Kereszturrról (Maros-Tordamegye). *Archaeologiai Értesítő*. Uj folyam VI. 1886. 303—318. Egy hasonmással. A gróf Lázár Jenő által a mu-

- zeumnak ajándékozott diploma honestae missionisról. Ez vala utolsó szakszerű dolgozata, melyet nagy apparatussal és észrevehető kedvvel irt meg. Átvette Corpus Inscript. Latinarum consilio et auctoritate Academiae litterarum regiae borussicae editum voluminis tertii Supplementum Fasciculus tertius p. 1889. LXVII. szám alatt.
1887. Kijegyzések három erdélyi család levéltár-lajstromából. Két közlemény. Történelmi Tár 1887.
Két nevezetes okiratgyűjtemény nyomai. Századok. 1887. évf. 384. l.
1888. Történeti apróságok. Czegei Wass József feljegyzései. Századok 1888. évf. 349. l. Zsögödi Mikó János és léczfalvi Gyárfás István, József és Elek feljegyzéseiből Századok 1888. évf. 355. lap.
1889. Régi könyvek tábláira tett feljegyzésekből. Balassa Bálint ismeretlen költeményei. Századok 1889. évf. 638 l.
Adalékok gróf Lázár Miklós Erdély főispánjai 1540—1711 című közleményéhez. Századok 1889. évfolyam, 311—324. lap.
Felsorolja 1. Tordamegye főispánjait 1605—1727-ig. 2. Belső Szolnokmegye főispánjait 1540—1888-ig, mikor Szolnok-Dobókába olvadt a megye.
1891. Egy érdekes végrendelet a XVIII. századból (1740). Tört. Tár 1841. évf.
Szaniszló Zsigmond naplói 1682 — 1711. Történelmi Tár 1889—1891. évfolyam.
1892. Gr. Korniss Zsigmond erdélyi kormányzó végrendelete 1731-ből. Tört. Tár 1892. évf.

V. KÖTET.

I. Fábíán Gábor rendes tagról. <i>Zichy Antal</i> t. tagtól	— kor. 20 fű.
II. Tanárky Gedeon lev. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	— > 80 >
III. Dr. Zlamál Vilmos lev. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	— > 20 >
IV. Fleischer Leberecht Henrik k. t.-ről. <i>Goldziher Ign.</i> l. tagtól	— > 60 >
V. Hornyik János lev. tagról. <i>Szilágyi Sándor</i> r. tagtól	— > 40 >
VI. Reichard Henrik Vilmos k. tagról. <i>Kanitz Ágost</i> lev. tagtól	— > 40 >
VII. Boissier Péter Edmund k. tagról. Dr. <i>Haynald Lajos</i> t. tagtól	— > 40 >
VIII. Greguss Ágost rendes tagról. <i>Bánóczy József</i> l. tagtól	— > 40 >
IX. Grote Artur külső tagról. Dr. <i>Duka Tivadar</i> l. tagtól	— > 20 >
X. Rózsay József t. tagról. Dr. <i>Batizfalvy Sámuel</i> l. tagtól	— > 40 >

VI. KÖTET.

I. Petzval Ottó r. tagról. <i>Kondor Gusztáv</i> l. tagtól	— > 20 >
II. Ökröss Bálint lev. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	— > 40 >
III. Hunfalvy János r. tagról. <i>Keleti Károly</i> r. tagtól	— > 60 >
IV. Tóth Ágoston lev. tagról. <i>Hollán Ernő</i> t. tagtól	— > 40 >
V. Oppolzer Tivadar külső tagról. <i>Konkoly Miklós</i> tisz. tagtól	— > 30 >
VI. Paúr Iván lev. tagról. <i>Hampel József</i> l. tagtól	— > 50 >
VII. Pauer János l. tagról. Dr. <i>Czobor Béla</i> l. tagtól	1 > 20 >
VIII. Heer Oszvald külső tagról. <i>Klein Gyula</i> l. tagtól	— > 80 >
IX. Balogh Kálmán r. tagról. <i>Högyes Endre</i> r. tagtól	1 > 20 >
X. Pott Frigyes Ágoston k. tagról. <i>Pecz Vilmos</i> l. tagtól	— > 40 >
XI. Danielik János t. tagról. <i>Szvorényi József</i> t. tagtól	— > 60 >
XII. Apáthy István r. tagról. <i>Mattekovics Sándor</i> l. tagtól	— > 60 >
XIII. Rómer F. Flóris r. tagról. <i>Hampel J.</i> l. tagtól	1 > 20 >
XIV. Zsigmondy Vilmos l. tagról. <i>Pécs Antal</i> l. tagtól	— > 50 >
XV. Rónay János Jácint r. tagról. <i>Pór Antal</i> l. tagtól	— > 60 >

VII. KÖTET.

I. Pesty Frigyes r. tagról. <i>Ortvy Tivadar</i> l. tagtól	— > 80 >
II. Gorové István t. tagról. <i>György Endre</i> l. tagtól	— > 40 >
III. Beöthy Leó l. tagról. <i>György Endre</i> l. tagtól	— > 40 >
IV. Jendrassik Jenő r. tagról. <i>Klug Nándor</i> l. tagtól	— > 60 >
V. Rádzsa Rádzsendralála Mitra k. t.-ről. <i>Duka Tivadar</i> l. tagtól	— > 80 >
VI. Kacs Kovics Lajos l. tagról. <i>Nagy Iván</i> r. tagtól	— > 20 >
VII. Ballagi Mór r. tagról. <i>Imre Sándor</i> r. tagtól	1 > — >
VIII. Lenhossék József r. tagról. <i>Mihalkovics Géza</i> r. tagtól	— > 90 >
IX. Haán Lajos l. tagról. <i>Zsilinszky Mihály</i> l. tagtól	— > 60 >
X. Keleti Károly r. tagról. <i>Jekelfalussy József</i> l. tagtól	— > 60 >

VIII. KÖTET.

I. Szűcs István lev. tagról. <i>Ballagi Géza</i> l. tagtól	— > 60 >
II. Renan mint orientalista. <i>Goldziher Ignác</i> r. tagtól	2 > — >
III. Pančić József külső tagról. <i>Kanitz Ágost</i> l. tagtól	— > 80 >
IV. Bárá Kemény Gábor t. tagról. <i>György Endre</i> l. tagtól	— > 60 >
V. Wenzel Gusztáv r. tagról. <i>Vécsey Tamás</i> r. tagtól	1 > 50 >
VI. Sir Richard Owen k. tagról. <i>Margó Tivadar</i> t. tagtól	1 > — >
VII. Vajkay Károly l. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	— > 60 >
VIII. Grünwald Béla l. tagról. <i>Láng Lajos</i> r. tagtól	— > 60 >
IX. Deák Farkas r. tagról. <i>Bárá Radvánszky Béla</i> t. tagtól	— > 30 >

VIII. KÖTET.	X. Szabó Károly r. tagról. <i>Szilágyi Sándor</i> r. tagtól	— kor. 30 fill.
	XI. Markusovszky Lajos t. tagról. <i>Högyes Endre</i> r. tagtól	— > 60 >
	XII. Roscher Vilmos k. tagról. <i>Kautz Gyula</i> r. tagtól	1 > 50 >
IX. KÖTET.	I. Cantù Caesar k. tagról. <i>Óváry Lipót</i> l. tagtól	— > 60 >
	II. Dankó József lev. tagról. <i>Pór Antal</i> r. tagtól	— > 60 >
	III. Nagy Imre r. tagról. <i>Fejérpataky László</i> r. tagtól	— > 50 >
	IV. Ludwig K. F. V. k. tagról. <i>Klug Nándor</i> r. tagtól	— > 60 >
	V. Kronecker Lipót k. tagról. <i>Rados Gusztáv</i> l. tagtól	— > 30 >
	VI. Margó Tivadar t. tagról. <i>Entz Géza</i> r. tagtól	— > 60 >
	VII. Gneist Rudolf k. tagról. <i>Concha Győző</i> l. tagtól	— > 80 >
	VIII. Du Bois-Reymond E. k. tagról. <i>Thanhoffer L.</i> r. tagtól	— > 60 >
	IX. Xántus János l. tagról. <i>Mocsáry Sándor</i> l. tagtól	— > 60 >
	X. Hazslinszky Frigyes r. tagról. <i>Mágócsy-Dietz S. l.</i> tagtól	— > 80 >
	XI. Finály Henrik l. tagról. <i>Márki Sándor</i> l. tagtól	1 > 20 >
	XII. Török József és Antal Géza tagokról. <i>Högyes Endre</i> r. tagtól	— > 60 >
X. KÖTET.	I. Spencer Wells k. tagról. <i>Duka Tivadar</i> l. tagtól	— > 30 >
	II. Szathmáry György l. tagról. <i>Zsilinszky Mihály</i> r. tagtól	— > 60 >
	III. Gladstone W. E. k. tagról. <i>György Endre</i> l. tagtól	— > 60 >
	IV. Ábel Jenő l. tagról. <i>Hegedüs István</i> l. tagtól	— > 60 >
	V. Horvát Boldizsár t. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	1 > — >
	VI. Nagy Iván r. tagról. <i>Márki Sándor</i> l. tagtól	— > 40 >
	VII. Mihalkovics Géza r. tagról. <i>Thanhoffer Lajos</i> r. tagtól	— > 50 >
	VIII. Pasteur Lajos k. tagról. <i>Högyes Endre</i> r. tagtól	1 > — >
	IX. Capasso Bertalan k. tagról. <i>Óváry Lipót</i> l. tagtól	— > 30 >
	X. Jurányi Lajos r. tagról. <i>Mágócsy-Dietz Sándor</i> l. tagtól	1 > — >
	XI. Bunsen Róbert k. tagról. <i>Than Károly</i> r. tagtól	1 > — >
	XII. Gr. Andrassy Manó l. tagról. <i>Br. Radvánszky Béla</i> t. tagtól	— > 30 >
XI. KÖTET.	I. Domanovszky Endre l. tagról. <i>Alexander Bernát</i> l. tagtól	— > 30 >
	II. Hauer Ferencz k. tagról. <i>Böckh János</i> l. tagtól	1 > 20 >
	III. Télfy Iván l. tagról. <i>Pecz Vilmos</i> l. tagtól	— > 80 >
	IV. Szilágyi Sándor r. tagról. <i>Fraknói Vilmos</i> r. tagtól	2 > — >
	V. Laufenauer Károly l. tagról. <i>Kétly Károly</i> l. tagtól	— > 30 >
	VI. Arneth Alfréd k. tagról. <i>Károlyi Árpád</i> r. tagtól	— > 40 >
	VII. Hollósy Jusztíán l. tagról. <i>Fehér Ipoly</i> t. tagtól	— > 40 >
	VIII. Jekelfalussy József r. tagról. <i>Vargha Gyula</i> l. tagtól	— > 40 >
	IX. Fodor József r. tagról. <i>Högyes Endre</i> r. tagtól	— > 20 >
	X. Horvát Árpád l. tagról. <i>Károlyi Árpád</i> r. tagtól	— > 40 >
	XI. Halász Ignác l. tagról. <i>Szilasi Móricz</i> l. tagtól	— > 40 >
	XII. Tóth Lőrincz r. tagról. <i>Vécsey Tamás</i> r. tagtól	1 > — >
XII. KÖTET.	I. Taine Hippolyt k. tagról. <i>Alexander Bernát</i> l. tagtól	— > 60 >
	II. Heller Ágost r. tagról. <i>Fröhlich Izidor</i> r. tagtól	— > 60 >
	III. Kerékgyártó Árpád l. tagról. <i>Békefi Remig</i> l. tagtól	— > 60 >
	IV. Plósz Pál l. tagról. <i>Lengyel Béla</i> r. tagtól	— > 30 >
	V. Bethlenfalvi Balassy Ferencz l. tagról. <i>Szentkláray Jenő</i> l. tagtól	— > 80 >
	VI. Kondor Gusztáv l. tagról. <i>Kövesligethy Radó</i> l. tagtól	— > 60 >
	VII. Kronos Ferencz k. tagról. <i>Wertheimer Ede</i> l. tagtól	— > 30 >
	VIII. Bertrand Sándor k. tagról. <i>Wosinsky Mór</i> l. tagtól	— > 30 >

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
ELHÚNYT TAGJAI FÖLÖTT TARTOTT
EMLÉKBESZÉDEK.

SZERKESZTI A FŐTITKÁR.

XII. KÖTET. — 10. SZÁM.

EMLÉKBESZÉD
CZOBOR BÉLA

R. TAG FÖLÖTT

BÉKEFI REMIG

L. TAGTÓL.

(Olvastatott a M. Tud. Akadémia 1905. január 30-án tartott összes ülésén.)

ARCZKÉPPEL

Ára 80 fillér.

BUDAPEST.

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA.

1905.

EMLÉKBESZÉDEK

A M. T. AKADÉMIA ELHÚNYT TAGJAIRÓL.

I. KÖTET.		I. Korponay János l. t.-ről. <i>Kápolnai Pauer István</i> l. tagtól — kor. 20 fill.
	II. Suhayda János lev. tagról. Dr. <i>Konek Sándor</i> r. tagtól ... — » 20 »	
	III. Morócz István lev. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól ... — » 20 »	
	IV. Révész Imre l. tagról. <i>Ballagi Mór</i> r. tagtól ... — » 40 »	
	V. Broca Pál külső tagról. <i>Lenhossék József</i> r. tagtól ... — » 60 »	
	VI. Asbóth Lajos lev. tagról. <i>Kápolnai Pauer István</i> lev. tagtól ... — » 20 »	
	VII. Ami Boné külső tagról. Dr. <i>Szabó József</i> r. tagtól ... — » 20 »	
	VIII. Fabritius Károly lev. tagról. <i>Kozma Ferencz</i> lev. tagtól ... — » 80 »	
	IX. Jerney János emlékezete. <i>Gyárfás István</i> lev. tagtól ... — » 40 »	
	X. Mihályi Károly lev. tagról. <i>Domanovszky Endre</i> lev. tagtól — » 20 »	
II. KÖTET.		I. Molnár Aladár levelező tagról. <i>Tanárky Gedeon</i> l. tagtól — » 40 »
	II. Árkosi Benkő Dániel lev. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól — » 20 »	
	III. Mailáth Gy. emlékezete. Gr. <i>Szécsen Antal</i> t. tagtól ... — » 20 »	
	IV. Charles Róbert Darwin k. tagról. <i>Margó Tivadar</i> r. tagtól — » 80 »	
	V. Wöhler Frigyes k. tagról. <i>Nendtvich Károly</i> l. tagtól ... — » 20 »	
	VI. Érkövy Adolf l. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> l. tagtól ... — » 20 »	
	VII. Zsivora György l. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> rendes tagtól ... — » 40 »	
	VIII. Fenzl Ede k. tagról. Dr. <i>Haynald Lajos</i> igazg. és t. tagtól — » 60 »	
	IX. Sainte-Claire Deville Henrik k. t.-ről. <i>Than Károly</i> r. tagtól — » 60 »	
	X. Mignet Ferencz k. tagról. <i>Trefort Ágoston</i> igazg. tagtól ... — » 20 »	
III. KÖTET.		I. Tarczy Lajos rendes tagról. <i>Török József</i> r. tagtól ... — » 20 »
	II Thiers Lajos Adolf k. tagról. <i>Trefort Ágoston</i> t. tagtól — » 20 »	
	III. Lönnrot I. k. tagról. <i>Hunfalvy Pál</i> r. tagtól ... — » 40 »	
	IV. Baintner János l. tagról. <i>Apáthy István</i> r. tagtól ... — » 20 »	
	V. Guizot Ferencz k. tagról. <i>Trefort Ágoston</i> t. tagtól ... — » 20 »	
	VI. Horváth Cyrill tiszt. tagról. Dr. <i>Pauer Imre</i> tiszt. tagtól — » 20 »	
	VII. Davis József Bernát k. tagról. <i>Lenhossek József</i> rendes tagtól — » 40 »	
	VIII. Vandrák A. lev. tagról. <i>Vécsey Tamás</i> lev. tagtól ... — » 40 »	
	IX. Konek Sándor r. tagról. <i>Kautz Gyula</i> r. tagtól ... — » 20 »	
	X. Kruesz Krizosztom t. tagról. <i>Hollósy Jusztinián</i> lev. tagtól — » 40 »	
IV. KÖTET.		I. Zsoldos Ign. r. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól ... — » 60 »
	II. Benfey Tivadar k. tagról. <i>Budenz József</i> r. tagtól ... — » 20 »	
	III. Frankenburg Adolf l. tagról. <i>Vadnai Károly</i> l. tagtól ... — » 40 »	
	IV. Tárkányi Béla József t. tagról. <i>Szvorényi József</i> t. tagtól — » 60 »	
	V. Dr. Henle Jakab k. tagról. Dr. <i>Mihalkovics Géza</i> r. tagtól — » 20 »	
	VI. Pompéry János l. tagról. <i>Joannovics György</i> t. tagtól ... — » 20 »	
	VII. Gyárfás István l. tagról. <i>Szilágyi Sándor</i> r. tagtól ... — » 20 »	
	VIII. Kovács Pál lev. tagról. <i>Vadnai Károly</i> r. tagtól ... — » 20 »	
	IX. Ladányi Gedeon l. tagról. <i>Szabó Károly</i> r. tagtól ... — » 20 »	
	X. Korizmicz László t. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól ... — » 20 »	

Dr. C. J. F. M. de Vries

CZOBOR BÉLA R. T. EMLÉKEZETE.

1852—1904.

BÉKEFI REMIG I. tagtól.

(Olvastatott a Magy. Tud. Akadémia 1905. január 30-ikán tartott összes ülésén.)

Most egy esztendeje akadémiai összes üléseinkre temetésről jövet gyűltünk egybe; — Czobor Béla rendes tag ravatalát álltuk körül. Az anniversarium a katolikus egyházban az elhunytak kiengesztelésének napja; az »anni revo-lucio« a régi magyar jogéletben szemmel tartott határidő; a temetést követő összes ülés évfordulóján meg Akadémiánk alakuljon át néhány pillanatra a kegyelet szentélyévé, hadd áldozzak, a tek. Akadémia nevében, korán elvesztett tag-társunk emlékének.

Kegyeletünk útja a honfoglaló Árpádok ősi családi fészkébe, Székes-Fehérvárra vezet, a hol Czobor Béla 1852. május 9-én jött napvilágra. Már mint serdülő ifjú megtanulta a cisztercezi rend székesfehérvári gimnáziumának hazafias tanáraitól, hogy uralkodóinkat a szent koronával itt koronázták magyar királyokká; a kereszténység itt vívta utolsó élethalálharczát a pogánysággal; a király, vagy az ő képeben a nádor Nagy-Boldogasszonykor, majd Szent-István király napján, az egybesereglett nemesség ügyében, évenként itt ült törvényt; s a magyar nemzet ide, a remek-művű Nagy-Boldogasszony-egyházba zarándokolt Szent István, Kálmán, III. Béla, Nagy Lajos és Hunyadi Mátyás király sírjához.

A tehetséges ifjú, mint a székesfehérvári egyházmegye növendéke, ilyen történeti hatások alatt fejlett lélekkel érkezik 1871-ben a budapesti központi szemináriumba, a tudományegyetem hallgatására. A szeminárium rectora ekkor a nagytudományú és lánglelkű *Ipolyi* Arnold volt. Ez a találkozás jelölte ki Czobor életpályáját.

Ipolyi az egykori zohori, majd török-szent-miklósi plébános a gyakorlati élet tapasztalataival és a zajtalan, de értékes munka tanulságaival lépett a szeminárium rectori hivatalába. A magyar papság feladata éles körvonalakban domborodott ki előtte. Tudta, hogy eleven hit a lélekben, lelkiismeretesség a kötelességteljesítésben, emberszeretet a szívben, nemesség az érületben, tudás a szellemben és hazafiság az egyénben a magyar papságnak a nemzet javára és a haza gyarapodására gyümölcsöző tulajdonságai. Ő maga ekkor már a magyar tudománynak előkelősége s a magyar archaeológiának hivatott apostola. Éppen ezen helyről már negyvenöt évvel ezelőtt hirdette feladatául a nemzeti archaeologia megírását, »beléje foglalva a köz- és magánélet régiségeit: a vallási és egyházi, a polgári és házi, az állami, jog- és műrégiségeket, — egyszóval mindent e téren, kezdve, hogy úgy mondjam, azon hamvedény végső cseréptöredékétől, mely az elszántott sirhant rögével előgördül, egész a felhőkbe nyúló magasztos fönségű gót domnak csúcsáig; s a hét vezér vérszerződésének nemzetet alkotó törvénypontjaitól egész a nép ajkán öntudatlanul elhangzó közmondásig.«¹⁾ S a magyar katolikus papságnak ide, az ország fővárosába egybeseregglő fiatal és szemén-szedett levitái színről-szinre látták rectoruk szakadatlan munkásságát, magasan szárnyaló lelkesedését, a tudományos világ tisztelétével körülfogott alakját s nagy áldozattal és finom ízléssel megteremtett gyűjteményét; s magánúton és nyilvánosan hallották magyarázó, biztató és munkára felhívó szavait. ... »Nem fogom feledni soha — írja Czobor Béla — a hatást, melyet Ipolyi képgyűjteménye, az ő szeretetteljes leeresz-

¹⁾ *Ipolyi* Arnold: A deákmonostori XIII. századi román bazilika. (A Magy. Akad. Évkönyvek X. köt. III. darabja 3. l.)

kedő magyarázata mellett, reám gyakorolt. Egy ily alkalom elég s a lélek szikrát fog, a lelkesedésnek szárnyai nőnek.«¹⁾

Ezen lelkesedésnek megnyilatkozása Czobornak »*Magyarország világi és egyházi hatóságai kiadott pecségeinek jegyzéke*« című dolgozata, a melylyel már mint egyetemi hallgató pályadíjat nyert a budapesti kir. magy. tudományegyetemen. Ez a pályamű bizonyosságot tett szerzőjének tudományos érzékéről, forrástani jártasságáról és csoportosító tehetségéről s fölhívta Ipolyi és Rómer Flóris, a tudományegyetemen az archaeologia tanárának figyelmét. Kétségkívül ezen, magas szempontok által vezérelt férfiak kezét kell látnunk azon tényben, hogy Pulszky Ferencz, a Magyar Nemzeti Múzeum igazgatója, Czobort Dulánszky Nándor székesfehérvári püspöktől a Nemzeti Múzeumhoz kérte. Így került Czobor Bicskéről, négy hónapi káplánkodás után, 1876. január havában a hazai tudományosság egyik előkelő csomópontjába.

Tanulékony szelleme itt csakhamar otthonra talált. A Nemzeti Múzeum gazdag régiségtára tudományos berendezésével, tanulságos tárgyi csoportjaival, szakszerű kezelésével és tervszerű gyarapításával Czobor látókörét tágította, ismereteit növelte, ízlését fejlesztette és tudományos hajlandóságát izmosította. Czobor előtt a cél és a feladat tisztán állott; érezte, tudta, hogy rá *az egyházi művészetek tanulmányozása várakozik*. A felhívó szózat ezen munkatérre Ipolyi ajkáról már 1867-ben, Esztergomban, a Szent László-társulat nagygyűlésén elhangzott s a régi munkások sorába az ifjabb nemzedékből Czoboron kívül kevesen iparkodtak. Pedig itt mily fölséges és hálás tér kínálkozott!

Hiszen a magyar nemzetnek tiszteletreméltó közép-kora van. A kereszténység tanaival nemzetünket kiművelte; eszméivel szellemünket nemesbítette; alkotásaival meg hazánk földjének dicsőséget szerzett. Az első szent királytól kezdve uralkodóink s nyomukban egyházi és világi uraink versenyző

¹⁾ Czobor Béla: Ipolyi Arnold tiszteleti elnök emlékezete. 9. l. (Az országos régészeti és embertani társulat Évkönyve 1886—1888. Szerkesztette dr. Szendrei János. Budapest. 1889.)

buzgalommal alapítják a monostorokat, építik és fölszerelik a templomokat az egyházi eszközök, ruhák és tárgyak választékos sokaságával. Okleveles tanúk beszélnek, mily nagy számmal voltak ekkor az egyházas helyek. A romokról olvassuk le, hogy hatalmas dómjainktól a kis falusi egyházig gazdagság, fény és kiállítás dolgában nagy a változat, de a stílszerűség mindenütt érvényesül. A román, csúcsíves és renaissance stílus fejlődésének mindegyik fokozata megjelenik, a magyar nemzet középkori műveltségének és műízlésének igazolásául. A reformatio az egyházi festő- és szoborvéső-művészetet nem karolta fel; a török hódítás meg a katolikus vallás életereit vágta el. A mint meg a török kiűzésével a katolikus restauratio kora megkezdődött, a barock műízlés uralkodott a lelkeken. Ideális szellemű főpapok és vallásos főurak szinte fejedelmi fényvel építenek ismét egyházakat, — de már barock stílusban. Ez a nemzedék feledni látszott a középkor műalkotásait. Nem értette meg, nem is sokra becsülte őket. Barock templomait és egyéb épületeit igen gyakran a középkori egyházak és monostorok köveiből építette meg. Ez a rombolás magyar ember csákányával, művészettörténeti szempontból, igen nagy károkat okozott. Az építés mellett így folyt a pusztítás jó másfélszáz esztendeig szinte észrevétlenül, hiszen közjogi helyzetünk és alkotmányos átalakulásunk küzdelmei az egész nemzet figyelmét és erejét lekötötték. Egyedül csak a Magy. Tud. Akadémia emelte föl szavát 1847-ben a műemlékek megvédelmezésére.¹⁾ Az 1848-iki szabadságharcz előtt csak a derék *Henszlmann* Imrének volt ideje és lelki ereje az egyházi művészetek tanulmányozására. Az önkényuralom s az ezt követő jobb napok alatt *Ipolyi* Arnold és *Rómer* Flóris szenteltek időt és életet ezen tudományos és hazafias feladat megoldására. Néhány kiváló főpap — mint Simor János, Haynald Lajos és Kruesz Krizosztom — párját ritkító bőkezűséggel és fejlett ízléssel fog az egyházak restaurálásához. Nyomukon az alsópapságból többen indulnak, tiszteletreméltó érzékkel és

¹⁾ *Forster* Gyula: Magyarország Műemlékei. I. köt. 3. l.

kegyelettel a multak emlékei iránt. De egészben véve az emberekben kevés volt már a fogékonyság a középkori egyházi művészetek iránt. Régi egyházainkat a stílszerűség figyelmen kívül hagyásával alakították át, összekeverve és egybekapcsolva a legeltérőbb jellemvonásokat. A laikus nem is sejti, a mit pedig a szakember az első pillanatra észrevesz, hogy — miként a mai veszprémi székesegyháznál — a rengeteg falak és hatalmas pillérek belsejében a régi román-stílusú templom lappang. Egyházi edényeink egyszerű alakjukat és művészi motívumaikat elvesztették; miseruháink (casula), a kényelem szempontjának érvényesülésével, régi harang-alakjukat a hegedű-formával cserélték föl, anyagukban kisebb értékűek, színükben meg állhatatlanok lettek; oltárainkat papirosból és vászonból csinált virágok lepték el; búcsújáróhelyeink szobrai meg nem egyszer az ízléstelenségig felcizfrázták.

Ezen helytelen és éppenséggel nem egyházas iránynak Ipolyi Arnold műízlése állott útjába. Tudományos társulatokban és gyűléseken, beszédeivel és czikkeivel hirdette, hogy az egyházi művészetek terén vissza kell menni a régi útra, a honnan letévedtünk. Programmul állítá fel, hogy mindenekelőtt tanuljuk és ismerjük meg az egyházi művészeteket; művészeti emlékeinket kutassuk ki és eredeti stílusban állítsuk helyre; az új templomokat és egyházi tárgyakat pedig műízléssel s egyházi szellemben alkossuk meg.¹⁾

Ezen terv keresztülvitelére, magán a mesteren kívül, *Henszlmann* Imre és *Rómer* Flóris vállalkozott, a kik tollal az irodalomban, előszóval meg a tudományegyetem tanszékén hirdették a középkori egyházi művészetek új életre keltésének eszméit. Ezen előkelő táborhoz csatlakozott *Czobor* a tanítvány készségével és az ifjú lélek gyűlköny lelkesedésével. Ipolyi programjának mindegyik pontjánál ott találjuk őt a munkások sorában.

A budapesti kir. magy. tudományegyetem bölcsészettudományi kara Czobort korán, huszonötéves korában,

¹⁾ *Ipolyi* Arnold: Az egyházi művészetnek hazánkban emeléséről. (Kisebb Munkái II. k. 231. l.)

1877-ben magántanárrá habilitálta a keresztény műarchaeológiából és symbolikából. Rómer éppen ekkor távozott az egyetemről. Czoborra tehát szép feladat várakozott. Hiszen a budapesti tudományegyetem hittudományi karának negyedéves növendékei heti két órában kötelesek a keresztény műarchaeológiát hallgatni. S ne feledjük el, hogy ezek az összes egyházmegyék színe-java fiatalságából kerülnek ki, a kikre a vidéki hittudományi főiskolák tanszékei vagy a plébániák várnak. Egyházi és nemzeti érdek követelte tehát, hogy megismerjék a templomot, a melyben az istenitisztelést végzik, stílusának összes jellemvonásaival, beosztásával és architektonicus tagozatával; a falképeket, a népnek ezen nyitott bibliáit typologiai jelentéseikkel és művészi becsökkel; a kelyheket, melyekből áldoznak, stílbéli fejlődésük fokozataival s ezeknek jellemző tulajdonságaival; az egyházi ruhákat, melyeket magukra öltenek, stílszerű szabásukkal, anyaguk minőségével s a díszítés és hímzés változatos alakulataival.

Czobor előadásai ezt a sikert biztosították. Erős tehetségével tárgya körét egészen átfogja és hallgatóságának célját nem téveszti szem elől. Élénk, kellemes, világos, érdekes és mindig tanulságos előadásával a figyelmet leköti és a hallgatókat megnyeri a tárgynak. Fejtegetéseinek értékét nagyban emelték a személyes tapasztalaton nyugvó észrevételek és következtetések. Előadásának közvetlenségével és szemléltető tárgyalásával rekonstruálja a mult alkotásait s ezekbe életet önt. Helyes úton jár, midőn tanítványai kezébe vezérkönyvet ad. Legelőször megírja »*A középkori egyházi művészet kézi könyvé*«-t. A címlapon szerző maga megmondja, hogy ez a mű Otte Henrik nyomán készült. De ha nem önálló kutatás eredménye is, Czobor nagy szolgálatot tett vele. Kezdő archaeologusoknak valóságos kátéja lett. Megtanulhatták belőle az egyházi stílusokat, a templom alkotórészeit és ékítményeit, az egyházi szereket és öltönyöket a különböző korok műízlésében. Okos eljárás volt, hogy az archaeologiai fogalmak és jelenségek magyarázatára magyarországi példát hoz fel s így inductív úton, ha rövidesen is, a magyarországi egyházi művészetek történe-

tének több érdekes vonatkozását szem elé tárja. A magyar műszavak megállapításával meg úttörő munkát végezett.

Hasonló célból készült »*A keresztény műarchaeologia encyclopaediája, kiváló tekintettel a hazai műemlékekre*« című munkája is. Ez az eddigi bűvárlatok eredményét világos összefoglalásban tartalmazza. Megindul a katakombák történetével és ismertetésével; majd az ókeresztény bazilikák leírása és a byzanti stílus érintése után, a román és átmeneti műízlést fejtegeti s belekap a csúcsíves stílusba is, de ezt — sajnos — nem fejezi be. Szerző érdeme, hogy a magyar vonatkozásokat mindig gondosan beilleszti művébe és a hazai műemlékek viszonyát a külföldiekhez szem előtt tartja.

Előadásai eredményének fokozása céljából gyakran kiszállt tanítványaival az Alma Mater falai közül, Budapest vagy a vidék műemlékeinek megtekintésére. A bel- és ferenczvárosi s a Mátyás-templomot, a zsámbéki praemontrei egyház romjait és az esztergomi bazilikát és műkincseket többször a helyszínen magyarázgatta növendékeinek, kedvöket gyarapítva és érzéköket fejlesztve az egyházi művészetek iránt. Husz évi magántanárkodás után, 1897. május 18-án nyilvános rendkívüli tanárrá lőn. Tanítványainak egyre növekvő számával az ő kedve is fokozódott és nagy örömmel töltötte el a tudat, hogy egykori növendékei, mint tanárok és lelkészek, a középkori egyházi művészeteknek országszerte lelkes pártfogói és szószólói. S midőn saját szemeivel látta, hogy az utolsó negyedszázad alatt egyházaink művésziesebb irányban épültek és a papság műízlése fejlettebb lett, nyugodtan elmondhatta: ... »quorum ego magna pars fui.«

Egyetemi előadásait megtartotta azon két esztendőben is, melyeket (1886—1888) Ipolyi Arnold nagyváradai latin szert. püspök meghívására Nagyváradon töltött, mint a seminarium rectora és a hittudományi főiskolán a keresztény archaeologia tanára. Ekkor (1886) a székesfehérvári egyházmegyéből a nagyváradiba lépett át, de vonzalmát szülővárosához és ősi egyházmegyéjéhez továbbra is megőrizte. Lelkének ezen ifjúkori emlékeiből fakadt az a meleg-

ség és közvetlenség, mely Pauer János székesfehérvári püspök felett tartott emlékbeszédét áthatja.¹⁾

Czobort új otthonába a szerenese nem kísérte el. Ipolyi, az archaeologiai tudományban mestere, mindenkori támogatója és immár megyés püspöke, 1886. decz. 2-án hirtelen meghalt. Czobor lelkét »a tanítványi, sőt több, a gyermeki viszonyoknak örökre megőrzendő emléke«²⁾ töltötte el. Ebből vette a vonásokat és színeket azon képhez, melyet a feledhetetlen Ipolyiról az országos régészeti és embertani társulat 1888. decz. 27-iki közgyűlésén rajzolt meg.

Pár nappal előbb 1888. decz. 5-én hunyt el a derék *Henszlmann* Imre, budapesti tudományegyetemi tanár és *a műemlékek országos bizottságának előadója*. Ezen utóbbi állásra évtizedet meghaladó egyetemi magántanárkodás, gazdag múzeumi ismeretek és eredményes irodalmi működés Czobor Bélát jelölték ki. Sokat nyomott a mérlegben az az érdem, melyet ő az »*Egyházművészeti Lap*« révén szerzett. Czobor, a szerkesztő, 1880. január 1-én, a folyóirat megindulásakor így köszöntött be: »Végre az ige, melyet Ipolyi Arnold ajkairól értettünk meg először hazánkban, testté lőn. Tizenkét évi várakozás után megindul a lap, hogy Isten szent templomának szépségét — ez leszen törekvéseink közepett lelkesítő jeligénk — szem előtt tartva, annak díszét az egyházi nemes, vallásos ihletű ízlés liturgiai szabályai szerint terjeszszé.« ... »Főcélunk az egyházi művészetek körébe vágó értekezésekkel terjeszteni a vallásos ihletű irányt, mely az egyház és szent vallásunk méltóságához illőbb felfogású és alakítású képek, öltönyök, edények, bútorok, egy szóval templomi szerelvények mintaszerű s a liturgiai szabályoknak megfelelő előállításában áll.«³⁾

Czobor az ígéretét beváltotta. Az »*Egyházművészeti Lap*« hét évfolyama (1880—1886) értékes cikkeivel az

¹⁾ Czobor Béla: Emlékbeszéd Pauer János felett. (Akad. Emlékbeszédek VI. köt. 159—216. l.)

²⁾ Czobor Béla: Ipolyi Arnold tiszteleti elnök emlékezete. (Szendrei János: Az orsz. régészeti és embertani társulat Évkönyve 1886—1888. 2. l.)

³⁾ Czobor Béla: Egyházművészeti Lap. I. évfoly. 1880. 3. l.

egyházi művészetek mindegyik ágára kiterjeszkedik. A tanulmányok tekintélyes részét maga a szerkesztő írja. A gazdag tapasztalat és a műértő otthonossága mindegyikben megnyilatkozik. A gyakorlati czélt, a műízlés fejlesztését azonban leginkább »*A kehely*«, »*Az egyházi öltönyökről*«, »*A casula fejlődési története*« és »*Az oltár*« című dolgozataival érte el. A »*Rövid Közlemények*«-ben meg becsesebbnél-becsesebb tanácsokat osztogat az egyházi edények, ruhák és eszközök kijavítására és készítésére nézve. Elmondja teszem, hogy mily módon aranyozzák a kelyheket; milyen üvegámpolnákat használjanak; milyen az átmeneti ízlésű kehely és a románkori gyertyatartó. »*A lelkészkezdő papság köréből*« című rovatban meg gyakorlati útmutatást ad a lelkészeknek, hogy hol, mily úton és minő alakban szerezzék be a templomi tárgyakat és istentiszteleti eszközöket. A bírálatokat és könyvismertetéseket is — a melyekkel a figyelmet a külföldi irodalomra széles körben felhívta — javarészből maga írta. Ez az »*Egyházművészeti Lap*« bizonyítja legjobban, hogy Czobor milyen hatalmas munkakerő volt. A szerkesztés zaklató munkája mellett mennyi cikket ír s minő sokoldalúsággal; mennyit levelez és érintkezik az egész ország papságával, hogy a kérdezősködőknek válaszoljon, a bátorítanokat biztassa, a tájékozatlanokat meg útba igazítsa. Ugyanekkor indítja meg »*Az esztergomi főegyház kincstára*« című vállalatot, a mely közép- és újabbkori egyházi műkincsek fényképeit tartalmazza három füzetben, az ő magyarázatával. E mellett éber figyelemmel kíséri a pécsi dómot s »*A pécsi székesegyház restaurációja*« című tanulmányában ezen monumentális műemlék helyreállításának tervezetét az élesen megfigyelő lélek otthonosságával bírálja és több czélszerű javaslattal áll elő az egyöntetű restauráció sikerének biztosítására.¹⁾

Az egyházi művészetek ismerete mellett, »*Magyarország középkori várai*« című dolgozatában világi archaeologiai szakavatottságát is igazolta. A várak célját és fajait,

¹⁾ Czobor Béla: A pécsi székesegyház restaurációja. (Különlenyomat az »Egyházművészeti Lap« 1882. évfolyamából.)

helyét és anyagát, berendezését és részeit, a várépítés jogát és korát fejtegeti világos és szabatos előadással. Legszebben a várkápolnát írja le. »A román korszakban — úgymond — komoly egyszerűséggel, míg az átmeneti és csúcsíves műépítészetben költségesebb fénynyel találkozunk. A román kápolnák komor kinézésű, zömök épületek, lapos mennyezettel vagy rideg keresztboltozattal fődve; keskeny ablakjain gyér világosság ömlik szét belsejükben. A szentély félkörű alakítású, közepén az egyszerű oltárasztallal (altare). A keskeny ablakok közti terjedelmes falakat a bibliából vett jelenetek borítják (biblia pauperum). Az átmeneti és csúcsíves stílus kápolnák merészen felszökő boltozatgerinceik-, pompás színvegyületű ablakfestményeik- és remekül faragott szárnyas oltáruk-, szószékük- és padjaikkal érezhetően kellemesebb benyomást gyakorolnak a belépő kedélyére. Mintegy röptében kövült imaként áll előttünk a légies épület szemkápráztatólag dús faragványaival és polychromaticus dísrészleteivel. Nem tudja az ember, vajjon a mintázatok gazdagságát bámulja-e inkább, vagy a kivitel műgonddal párosult gyengédségét. A csúcsíves kápolnák és templomok valóságos középkori muzeumok: előbb belefárad szépségeinek és gazdag változatainak csodálatába a műértő szem, hogyszem rövid idő alatt kiaknázhathatná.«¹⁾

Czobor működéséhez már a Magy. Tud. Akadémia is odafűzte elismerését, midőn őt 1881-ben levelező tagjai sorába választotta. Ilyen sokszoros ajánlat²⁾ segítette őt 1889-ben a műemlékek országos bizottságának előadói tisztéhez.

A Magy. Tud. Akadémia régebbi kezdeményezésére, hosszas és sokoldalú előzetes tárgyalás után, *Pauler* Tivadar vallás- és közoktatásügyi miniszter, 1872. ápr. 4-én, a magyarországi műemlékek fölvétele, lajstromozása, osztályozása és fentartása céljából, *Szalay* Ágoston elnöklete alatt ideiglenes bizottságot küldött ki. A műemlékek fentartásá-

¹⁾ Czobor Béla: Magyarország középkori várai. (Századok 1877. 718—719. l.)

²⁾ Ismeretterjesztő kisebb közleményeit a napilapokban többször »Aladár«, »Emér« és »Janus Pannonius« név alatt közölte.

ról szóló 1881. évi XXXIX. törv.-czikk a »Müemlékek Országos Bizottságá«-t is véglegesen szervezte. Ennek élén áll az elnök — 1877. június 5-ike óta gróf *Zichy Jenő*, és a másodelnök — 1886 óta báró *Forster Gyula*.¹⁾ A bizottságnak van egy előadója — 1888. decz. 5-ig *Henszlmann Imre*, 1904. jan. 23-ig *Czobor Béla*, jelenleg meg *Éber László* —, titkára és építész. A bizottság tagjai rendesek és levelezők. Az elnöknek és a bizottsági tagoknak fizetések és tiszteletdíjuk nincsen.

A »Müemléki Országos Bizottság« feladatai közé tartozik: »a hazai műemlékek felkutatása, összeírása, felvétele, művészeti, történelmi becsők, továbbá helyi érdekű fontosságuk vagy idomukban, mutatkozó sajátosságuk szerint; végre a fentartás szempontjából való osztályozása és azok felügyelete, továbbá úgy az ingatlan, mint az ingó műemlékeknek kiadványokban való ismertetése, a műemlékek iránt való kegyeletnek s a fentartásuk iránt való érdeklődésnek a közönségben minden lehető módon való felébresztése és ápolása.«²⁾ Ezen feladat megoldásán a bizottság immár harminczkét év óta dolgozik férfias és odaadó munkával, önzetlenül, a magyar nemzet művelődésének és az országos érdekeknek hűséges szolgálatával. S ezen idő alatt mennyi műemléket restaurált és hányat mentett meg az enyészettől vagy szakavatatlan kezek pusztításától! Valóban ez a bizottság, mely csendben, hivalkodás nélkül és ideális szellemben dolgozik, méltó a nemzet elismerésére!

Ezen munkának osztályosa *Czobor Béla* is, mint a »Müemléki Országos Bizottság« előadója. Ezen hivatalát az elméleti és gyakorlati tudás nagy készletével foglalta el. A hazai műemlékeken kívül ekkor már megismerkedett a külföld művészi alkotásaival is. Szaktanulmányai empirikus részének kiegészítése végett beutazza 1877-ben Olasz-, 1879-ben Német- és Franciaországot, 1883 és 1885-ben Belgiumot, 1888-ban meg Szerbiát és Bulgáriát.

¹⁾ *Forster Gyula*: Magyarországi Műemlékek. I. köt. 7—8. l.

²⁾ A Műemlékek Országos Bizottságának Szabályzata 5. §. 7. l. (Jóváhagyta a vallás- és közoktatásügyi m. kir. miniszter 1902-ik évi július hó 5-én 41,178/1901. szám alatt kelt rendeletével.)

Legtanulságosabb volt rá a római tartózkodás 1877-ben. Ekkor *Giovanni Battista de Rossi*-val, »a keresztény archaeologiai tudomány fejedelmé«-vel közelebbről megismerkedett. Ez a világhírű tudós Czobort maga kalauzolta a »Coemeterium S. Callixti«-ban. Magyarázgatásai közben de Rossi a kíséretében levő vendégektől többször kért engedelmet, — jegyzi meg Czobor — »hogya nekem egyet-mást behatóbban mutathasson meg, mint jövődő hallgatóimra czélözva kegyesen megjegyzé: »*azért, mert a mit neki külön megmagyarázok, kamatozni fog Magyarországbán*«... »Már öreg este volt, — írja Czobor — midőn feljöttünk a vértanuk emléke által megszentelt földalatti üregekből. Az a néhány óra, melyet az ő kalauzolása mellett az őskeresztény sírok között töltöttem, valóban feledhetetlen és egész tudományos munkásságomra kihatással bíró tanfolyam volt. Még haló poraiban is áldom őt érte!«¹⁾

Ilyen tapasztalatok birtokában megvilágosodtak előtte az itthoni műemlékek is keletkezésök, külföldi kapcsolataik és művészi becsök szempontjából; s a szakember hozzáértő tudásával oldhatta meg az előadóra várakozó feladatokat. Kiküldetése alkalmával a műemlékek megvizsgálásáról be-terjesztett jelentései és előadói javaslatai az éleslátású gyakorlati ember és a tudományosan kiművelt lélek megnyilatkozásai. A műemlékek iránt kegyeletet és kiméletet ápol lelkében. Ipolyitól azt tanulta, hogy »nemcsak egyszerűen mint műrégiségnek jól áll a régi színezet és szírom, hanem mint egyházi műnek és kultusz-tárgynak is inkább megfelel e tisztes archaikus régies kinézés, mintsem a kiáltóbb s elütőbb új színezéssel s aranyozással túlságosan ragyogó felelevenítés vagy éppen a teljes átalakítás.«²⁾ A műemlékek restaurálásánál Ipolyinak az elvét vallotta: ...»*a javításból s újításból inkább kevesebbet, mint többet alkalmazunk.*«³⁾ Ezt a meggyőződést mindig hangsúlyozza s ha

¹⁾ Czobor Béla : Giovanni Battista de Rossi emlékezete 66—67. l. (A Szent-István-társulat tudományos és irod. osztályának felolvasó üléseiből. 15. szám. Budapest. 1896.)

²⁾ Századok. 1478. 440—441. l.

³⁾ U. o. 1878. 440. l.

lehet, érvényesíti is. A műemlékekért aggódó lelkének szavát jólesett olvasnunk, midőn a pécsi székesegyház restaurációja előtt, az itteni értékes szobrászati maradványok ügyében, 1882-ben így írt: »E perczben, midőn még nem sejtethjük domborképeink állapotát, *semmi esetre sem mondanók ki elvül, hogy azok stílszerű helyreállítása* mulhatatlanul szükséges. Kérdés, vajjon e domborművek nem oly éktelenül megcsonkított állapotban jönnek-e napfényre, hogy helyes restaurációról szó sem lehet; avagy még azon esetben is, ha a restauratio lehetséges, ismét kérdés, vajjon akad-e teljesen megbízható műszobrász, ki a középkor szellemében dolgozni képes? Habár megengedjük azt, hogy a lényegesen megcsonkult domborművek typologiailag ügyesen kiegészíthetők: kételkednünk kell a szobrászati restauratio sikere felett s ezért szívesebben javalnók a *domborművek eredeti állapotukban való konzerválását.*»¹⁾ Az esetleg majd előkerülő freskók megvédéséről pedig így gondoskodik: ... »nehéz szívvel vennők, ha kevésbbé sikeres experimentatio által, míg egyrészt a stílszerű renoválás el nem éretnék, másrészt műtörténetünk becses, datált emlékektől fosztatnék meg. Ha tehát contourjaiban és részleteiben meglehetősen fentartású régi freskót találnának: legczélszerűbb azt — mint a külföldi restauratióknál is lépten-nyomon tapasztaljuk — érintetlenül hagyni, legfőlebb keretelni, s a mennyiben a nép által hozzáférhető helyen fordulna az elő, üveg alatt kell conserválni, hogy a rongálástól megóvassék. Továbbá, ha a régi freskók hiányosak, nehogy csonkaságuk a templomban botrányra adjon okot, *legfőlebb contourjaikban* lennének kiegészíthetők avatott kézzel.«²⁾

Czobor jó észrevevő-tehetség — éles látással és erős megfigyeléssel. A műemlék felismerésében, rejtett tulajdonságainak kiderítésében és a hasonló vonások megállapításában valósággal játszi elme. Találékonyságával nem egyszer

¹⁾ Czobor Béla: A pécsi székesegyház restaurációja 22. l. (Különnyomat az »Egyházművészeti Lap« 1882. évfolyamából.)

²⁾ U. az: U. o. 25—26 l. (U. o.)

érdekes eredményhez jut. Így »1882-ben... a pécsi püspök nádasdi (Baranyam.) kastélyában — írja Czobor — ...feltűnt nekem egy ódon, keretnélküli olajfestett kép, melyen annyi volt a százados por..., hogy nem engedte felismerni a rajta ábrázolt tárgyat. Gondos tisztítás után nagy örömmel ismertem reá a kapu ívezetén levő jellemző feliratról az elpusztult esztergomi »*porta speciosa*« (nyugati főkapu) mult századi képére.«¹⁾ Ezt Klimó György pécsi püspök még esztergomi kanonok korában festette s később magával vitte Pécsre.

A kép a polychrom főkaput tárja elénk oly alakban, a mint III. Béla korában, a tűzvész után, Jób esztergomi érsek megkészíttette. Rendkívül becses a kapu szemöldöke a tympanonnal. Amannak jobb sarkában van az esztergomi XII. századi vár, melyből lehajolva kilép a király, fején nyílt koronával s rajta fölül vörös és alul fehér ruhával. A bal sarokban meg három ívezetű épület, mely a bazilika három hajójára emlékeztet. Belőle a templom helyreállítója, Jób érsek jön ki a királyhoz hasonló helyzetben; rajta miseing, vörös miseruha és fehér, főpapi süveg; kezében pásztorbot. A tympanon közepén trónuson a Bold. Szűz ül ölében a kis Jézussal; tőlük balra Szent István király, jobbra meg Szent Adalbert püspök.²⁾

1901. okt. 20-án meg Czobor a pécsi őskeresztény cubiculumban az eddig üreseknek ismert »falmezőkön, a századokon át beszivárgott víz képezte stalaktit-burkolat alól eddig ismeretlen falképmaradványokat hozott napfényre, melyekből az üreseknek jelzett három mezőben ábrázolt képeket is teljes biztonsággal megállapította.«³⁾ Ennek alapján a cubiculum összes festményeinek ez az értelmük: »Krisztusban van az üdvösség (szemben a bejárat-tól a Krisztus-monogramra mutató Péter és Pál apostol), a kit az evangéliumból tanulunk ismerni (az írástekerces).

¹⁾ Czobor Béla: 'Az esztergomi Bazilika. (Forster Gyula: III. Béla magyar király emlékezete. 178. l.)

²⁾ A polychrom kapu képe látható: U. o. V. és VI. tábla.

³⁾ Czobor Béla: Újabb felfedezések a pécsi őskeresztény cubiculumban. (Akadémiai Értesítő. 1903. 7. l.)

A bűnbeesett ember (Ádám és Éva az almafa alatt), miután megváltatott (a három király imádja a Madonna ölében levő kis Jézust), ha megkeresztelkedik (Noé a bárkában a keresztség jelképe), meghal és feltámad (Dániel és Jónás), bejut a paradicsomba (virágoskert), melynek középontja Krisztus (Krisztusmonogramm), a hova csak a tiszta lelkek jutnak (galambok) és ott örökké fog élni (páva = a halhatatlanság jelképe), valamint az itt eltemetettek is (a négy medaillonban ábrázolt egyének) a paradicsomba jutottak.«¹⁾

A *Forster* Gyula által szerkesztett »III. Béla magyar király emlékezeté«-be »A székesfehérvári ásatások«, »A magyar szent korona és a koronázási palást«, »III. Béla és hitvese halotti ékszerei« s »Szent László király ereklyetartó mellszobra« címmel írt cikkeket, melyekben több hibás felfogást igazít helyre, új vonatkozásokat állapít meg és a további vizsgálódásra nem egy alkalmas kérdést vet föl.

Czobor ismereteinek gyarapítására kedvezőleg hatottak a *kiállítások*. Szülőföldjének szeretete élesztette azon lelkesedését, melylyel a székesfehérvári 1879-iki kiállítás rendezésénél közreműködött. Itt szerzett tapasztalatait értékesítette és kiegészítette az 1881. évi országos magyar nőipar-, az 1884-iki ötvösmű- és az 1885-iki budapesti országos kiállításon. Ilyen előkészület után nagy szerep várakozott Czoborra az ezredéves országos kiállításban (1896).

Midőn a derék *Baross* Gábor m. kir. kereskedelmi miniszter az országos nemzeti kiállításról szóló törvényjavaslatot a magyar képviselőházhoz 1891. okt. 31-én benyújtotta, a megokolásban így szólt: »Az ezredik évforduló nemzeti ünnep, az ünneplésnek is nemzetinek kell lenni s így a kiállítás se legyen más. Tanuja fog lenni annak az egész művelt világ, de az, a mit felmutatni tudunk és fogunk, legyen a miénk, a mi saját erőnkéből eredett.« A hazafias Barossal érezte az egész nemzet, hogy Magyarország ezeréves fennállásának ünneplése lesz az első igazi

¹⁾ U. o. 8. l.

alkalom a magyar nemzet bemutatkozására a művelt külföld előtt. A nemzeti becsület kérdésévé érlelődött az a fel fogás, hogy a nemzeti erő alkotásait mind a multból, mind a jelenből összegyűjtsük és a kiállítás keretébe foglaljuk. Így tagolódott az ezredéves országos kiállítás két — történelmi és jelenkori — főcsoportra.

A történelmi főcsoport előadójául a közbizalom Czobort szemelte ki. A program elkészítésével már 1893. április havában megbízták. Ő hatalmas conceptióval fog feladata megoldásához. Meggyőződése szerint, »a honfoglalás ezredéves megünneplése alkalmából, 1896-ban Budapesten rendezendő országos kiállítás *kimagasló részét a történelmi főcsoportnak kell képeznie*, mely Magyarország kulturális fejlődésének főmozzanatait történeti, műemléki és művészi megvilágításban mutatja be. Szemlélhetővé kell tennünk, hogy minő kulturális állapotban volt mai hazánk a IX. században, a mikor őseink azt elfoglalták, s minő kulturális mozzanatok magaslanak ki a honfoglalást követő századokban a legújabb időkig.«¹⁾ A történelmi kiállítás anyagát tizenkét csoportba osztja és főcsoporti előadó tiszte mellett még az építészeti és egyházi csoportnak is előadója.

Erős történeti érzékéről tanuskodik a programnak főleg az a része, a mely szerint »a történelmi kiállítás épületeinek szükségképen a hazai építészet fejlődését feltűntető oly alkalmas keret gyanánt kell alkalmazkodniok az egész anyaghoz, hogy azok is a mult időkről nyújtott képet teljesebbé tegyék.«²⁾

Mint a főcsoport előadója, a történelmi kiállítás szervezése, előkészítése, megalkotása és lebonyolítása körül nagy tevékenységet fejt ki. Az általános szempontok megjelölésében, a részletkérdések megoldásában, a bizonytalanságok kiküszöbölésében és az ellentétes kérdések kiegyenlítésében mesterileg ügyes. A hazai és külföldi gyűjtemények tartalmát ismeri. Tudja a módját, hogy mihez és miként lehet

¹⁾ Czobor Béla: Magyarország történeti emlékei az ezredéves országos kiállításon. I. rész. 2. l.

²⁾ U. o. 3. l.

hozzáférközni. Nem titok előtte a bizalmatlanság, mely a tulajdonosokat a kiállítás iránt vezérelni szokta. De érti a meggyőzés s a rábeszélés mesterségét; a felsőbb szempontoknak homloktérbe helyezésével, a közérdek hangsúlyozásával és megnyerő egyéniségével még a legföltettebb műkincseket is megszerzi a kiállítás részére. Magam is, mint az oktatásügyi csoport egyik előadója, színről-színre láttam azt a fáradhatatlan buzgalmat, melylyel Czobor a kiállítás ügyét szolgálta. Az egyes csoportok munkatervét megállapítja; a végrehajtásnál meg okos tanácsokat osztogat. A kiállítók százaival levelez és tárgyal. Ha az írott betűnek nincs hatása, oda utazik és élő szóval nyeri meg az embereket a kiállításnak. A kiállításra érkező tárgyak átvételénél, törzskönyvezésénél, megőrzésénél és visszaállításánál lelkiismeretes gondossággal és az igazi szakembernél szokásos kimélettel jár el.

Jólesik a magyar ember lelkének még nem is egy évtized elteltével végigröpülni a történelmi kiállítás román, csúcsíves és renaissance épületein s újra szemlélni azon tanulságos gyűjteményeket, melyeket lelkes szakemberek önzetlen munkája a nemzeti ezeréves mult emlékeiből szedgetett össze, rendezett el és helyezett a magyar nemzet és a külföld szemléletére. A politikai és társadalmi élet, az egyház és művészet, a tudomány és irodalom, a család és az iskola, a jogélet és a hadi szervezet, az ösfoglalkozás és a nemzetgazdaság ezeréves jelenségei tárulnak itt föl. Ezer esztendő multunkból, a sok csapás és szenvedés után is, nemzetünk művelődésének nagybecsű emlékei maradtak ránk. Művészeti szempontból azonban figyelmünket leginkább az egyházi tárgyak kötik le. »Az egyházi csoport feladatául — úgymond Czobor — a legfényesebb kulturtörténeti anyag felkutatása és beszerzése jutott. Hazánkban is épen úgy, mint külföldön az egyház a művészetek minden ágának bőkezű pártolója és fejlesztője volt. Az ősök emléke iránt köteles kegyelet gondosan megőrizni iparkodott évszázadok hosszú során és viharai közepett a kincseket, melyekkel a vallásos elődök Isten házának szépségét emelték. Hogy mennyi pusztult,

veszett el nyomtalanul, régi egyházi leltáraink a megmondható, melyek mesés értékű arany, ezüst készletekről, fényes egyházi öltönyökről beszélnek. Hála a Gondviselésnek érte, hogy még mindig maradt a sok háborús idők daczára reánk annyi, a mennyiből hazánk magas kulturai fejlettségét bebizonyíthatjuk . . . Jelentős egyházi kincstárainktól kezdve le az utolsó falusi régi templomig kiterjedt kutatásunk köre mindenre, a mi alkalmasnak mutatkozott e csoport méltó megalkotásához. Nem hagytuk számításainkon kívül a külföld azon helyeit sem, melyekkel őseink szoros összeköttetése ismeretes volt előttünk. A kath. egyházi kincsek mellett gondot fordítottunk a többi keresztény vallásfelekezetek szintén becses emlékeinek és a zsinagógai érdekesebb tárgyak bekérésére, melyekkel e csoport teljességét törekedtünk előmozdítani. «¹⁾

Ilyen felfogás ápolta munkával gyűlt egybe a keresztek és kelyhek, az úrmutatók és ereklyetartók, a keresztelő-medenczék és szenteltvizek, a hintók és tömjénezők, a szenteltolaj- és gyertyatartók, a miseruhák és infulák, a pásztorbotok és mellkeresztek, a szárnyas-oltárok és szobrok azon díszes sorozata, melyet Czobor a történelmi fejlődés alapján, fejlett műízléssel és ritka ügyességgel szervezett. Ezen tettével Czobor valósággal remekelt. A laikust elragadta, a szakembert megnyugtatta, a magyar embert meg azon meggyőződésre bírta vele, hogy a magyarországi katolikus egyház a művészeteket saját kebelén ápolta és fejlesztette nagygyá.

Már az ezredéves kiállítás programjában fölvetődött az eszme, hogy a történelmi kiállítás sikerülte esetén, az egybegyűlt anyagot nagyobb szabású irodalmi műben le kellene írni. A történelmi kiállítás szemléletére meg közértelemmel fakadt fel a lelkekben az óhaj, vajha lehetne mindezt könyvben is látni és olvasni. A nemes eszme megtestesítésére mi, az egyes csoportok előadói hazafias lelkesedéssel vállalkoztunk; a szerkesztés munkáját a bizalom Czobor kezeibe tette le. Így született meg a »*Magyar-*

¹⁾ U. o. 4. l.

ország történeti Emlékei az ezredéves országos kiállításon» című díszmunka, melyből Czobor szerkesztésében tíz füzet jelent meg. A szerkesztő választékos műízlését és fejlett érzékét a mű beosztásában, az arányos tagolásban és az illusztrációk megválogatásában fényesen igazolta. Szakismereteit meg a történelmi kiállítás román és csücsíves épületcsoportjának és az Árpádok s vegyesházi királyok korabeli egyházi emlékeknek tudományos leírásánál érvényesítette.¹⁾ Az egyházi csoportban kiállított emlékeknek teljesebb és részletesebb leírását »Az 1896. évi ezredéves kiállítás eredménye« című munkában nyújtja.²⁾ Felfogásában önálló, szempontjaiban eredeti, leírásaiban pontos, fejtegetéseiben határozott és előadásában világos. Ezen tulajdonságai érdemesítették Czobort arra, hogy őt bízták meg »A magyar koronázási jelvények« (Les insignes Royaux de Hongrie) című díszmunka megírásával, a melyet a m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter az ezredéves országos kiállítás alkalmából Budapesten tartott művészettörténeti kongresszus tagjainak emlékül adott.

A kiállítás terén ily fényesen igazolt hivatottságát a magyar nemzeti érdek még egyszer munkatérre szólította. Midőn ugyanis magyar hazánk az 1900. évi párisi világkiállításon résztvett, a történelmi kiállításnál Czobor közreműködése a sikernek egyik biztosítékául kínálkozott. A szervezés munkájából itt is kiveszi a maga részét s az eredményről »Magyarország 1900. évi történelmi kiállítása Párisban« című tanulságos dolgozatában számol be. Ezen a világkiállításon irányult Czobor figyelme az »Árpádházi boldog Margit állítólagos házi oltárkájá«-ra. Erről írt tanulmányában, melylyel Akadémiánkban mint 1899. május 5-én megválasztott rendes tag széket foglalt, kimutatta, hogy ezen házi oltáron »nincs részlet, mely a XIII. századra vallana, és minden, a mi rajta van, egészében úgy, mint részletei-

¹⁾ Czobor Béla: Magyarország történeti Emlékei az ezredéves országos kiállításon. I. rész 27—32., 51—70. l.

²⁾ Matlekovits Sándor: Magyarország közgazd. és közműv. állapota. V. k. 509—646. l.

ben a XIV. századi ötvösművészet félreismerhetetlen jellegét hordja magán.«¹⁾

Párisból még a kiállítás tartama alatt leutazott Rómába, hogy résztvegyen a keresztény archaeologusok második kongresszusán, mint a hogy az elsőnél 1894-ben, Spalatóban, tevékenyen közreműködött.²⁾

S Czobort mindenüvé elkísérte az ő eleven temperamentuma élénk kedélyével, röpke szellemével, beszédes lelkével, szikrázó elmeélével, találó ötleteivel és kifogyhatatlan tréfáival, melyekkel másoknak kellemes perczeket, magának meg sok rokonszenvet szerzett. Erős testalkata szinte százados életkort ígért. De másként történt. Az lón a sorsa, mint a hegy ormán nőtt hatalmas tölgynek, melyet szélvész s vihar tövéből kimozdítani és derékban kettétörni nem tud; de a mint gyökereit a szű megörölte, szélcsendben s megérintés nélkül zuhan le a földre. A hervadás és pusztulás jelenségeit láttuk s aggodalmas félelemmel néztünk azon pillanat elé, mely 1904. január 23-án következett be, midőn a halál pár héttel eléje vágott Czobor Béla egyetemi nyilvános rendes tanári kinevezésének.³⁾

Kedves Tagtársunk! Még most is halljuk, hiszen ezen terem falai visszhangozzák azt a hatalmas felhívást, melylyel, akadémiai nagygyűléseink alkalmával, bennünket évek hosszú során át szavazásra szólítottál. Ezen hanggal egyesül most a mi kegyeletünk szava, a melylyel ígérjük, hogy emlékedet a magyar nemzet művelődésének munkásai sorában szívesen megőrizzük.

¹⁾ Czobor Béla: Árpádházi boldog Margit állítólagos házi oltárkája. (Akad. Értesítő. 1901. 416. l.)

²⁾ Czobor Béla: A keresztény archaeologusok első kongresszusa. (A Szent-István-társulat tud. és irod. osztályának felolvasó üléseiből. 7. szám. Budapest. 1895.)

³⁾ A gyászbeszédet ravatalánál, 1904. január 26-án, a Magyar Tud. Akadémia és a kir. magy. tudomány-egyetem nevében, dr. Ballagi Aladár egyetemi nyilv. rend. tanár, a bölcsészettudományi kar akkori dékánja és akadémiai rendes tag tartotta. A beszéd olvasható: Akadémiai Értesítő 1904. febr. szám (170-ik füzet) 95—96. l.

FÜGGELÉK.

Czobor Béla irodalmi munkássága.

I. Önálló művek.

1. *A középkori egyházi művészet kézikönyve* (165 ábrával). Budapest, 1875. 8-r., XX. + 207. l.
2. *A keresztény műarchaeologia encyclopaediája*. Kiváló tekintettel a hazai műemlékekre. I. füz. Budapest, 1880. 8-r., 1—160. l. — II. füz. Budapest, 1883. 8-r., 161—320. l.
3. *A magyar koronázási jelvények*. (Les insignes royaux de Hongrie.) Budapest, 1896. Nagy ívrét, 25 l. és 5 tábla.
4. *Egyházi beszéd Magyarország ezredéves fönállásának ünnepélése alkalmából*. Budapest, 1896. 8-r. 14 l.
5. *Egyházi beszéd a mohácsi vész 371. évfordulója alkalmával*. Budapest, 1897. 8-r., 15 l.

II. Értekezések és kisebb dolgozatok.

1. *Magyarország világi és egyházi hatóságai kiadott pecsétjeinek jegyzéke*. (A pesti m. k. tud.-egyetem által koszorúzott pályamű.) Pest, 1873. 8-r. 88 l.
2. *A székesfejevári ásatások*. (Új Magyar Sion. 1874. V. k. 792—796. l.)
3. *Az egyházi műarchaeologia*. (Új Magyar Sion. 1875. VI. k. 25—32. és 93—101. l.)
4. *A régészet és a hittudományok*. Budapest, 1875. 8-r., 22 l.
5. *Hazai középkori pecsétjeink*. (Archaeologiai Értesítő. 1876. 120—217. l.)
6. *A műipari és történelmi emlékkiállításról*. (Pesti Napló. 1876. 111. sz.)
7. *Magyarország középkori várai*. (4 ábrával.) Budapest, 1877. 8-r., 41 l. (Különlenyomat a Századok 1877. évfolyamából. 599—616. és 704—726. lap.)
8. *A visszakertült Corvinák*. (Vasárnapi Ujság. 1877. 21. sz. 323—327. l.)

9. *A nagyváradi régészeti és műipartörténeti kiállításról.* (Archaeologiai Értesítő. 1878. 169—173. l.)

10. *Kiadatlan őskeresztény műemlékek a magyar nemzeti múzeumban.* (Archaeologiai Értesítő. 1879. 169—180. l.)

11. *Az egyházi művészetek hazánkban.* Budapest, 1879. 8-r., 24 l.

12. *Jegyzék azon éremgyűjteményekről, melyeket Pauer János székesfehérvári püspök a fehérmegei és városi tört. és régészeti egyletnek ajándékozott.* A székesfehérvári kiállításra rendezte és lajstromozta. Székesfehérvár, 1879.

13. *A jász-kürt.* (Vasárnapi Ujság, 1879. 3. sz. 39—40. l.)

14. *A fogadalmi templom Bécsben.* (Vasárnapi Ujság. 1879. 17. sz. 273—274. l.)

15. *A lébenyi templom.* (Vasárnapi Ujság. 1879. 37. sz. 590—591. lap.)

16. *A kedhelyi oltárkö.* (Archaeologiai Értesítő. 1880. 66—69. lap.)

17. *A »Blätter für ältere Sphragistik« című könyv ismertetésével kapcsolatos pécsettani cikkek.* (Archaeologiai Értesítő. 1880. 143—152. l.)

18. *A fehérneműek polychrom-hímzéséről.* (Nemzeti Nőnevelés. 1880. 378—383. l.)

19. *Egy magyar plébános emléke.* (Egyházművészeti Lap. I. évf. 1880. 13—21. l.)

20. *A budapest-ferenczvárosi templom üvegfestményü ablaka.* (Egyházművészeti Lap. I. évf. 1880. 21—25. l.)

21. *A kelyhek aranyozásáról.* (Egyházművészeti Lap. I. évf. 1880. 28—29. l.)

22. *Az üvegámpolnák.* (Egyházművészeti Lap. I. évf. 1880. 29—30. l.)

23. *Az egyházi művészetek hazánkban.* (Egyházművészeti Lap. I. évf. 1880. 5—13. és 33—38. l.)

24. *A budavári plébánia-templom üvegfestésü ablakai.* (Egyházművészeti Lap. I. évf. 1880. 59—61. l.)

25. *Könyvpolecz a besztercebányai püspöki ipariskolából.* (Egyházművészeti Lap. I. évf. 1880. 61—62. l.)

26. *A legrégibb feszületek.* (Egyházművészeti Lap. I. évf. 1880. 70—77. l.)

27. *Az egyházi levéltárakról.* (Egyházművészeti Lap. I. évf. 1880. 87—92. l.)

28. *A beteglátogató szelenczék.* (Egyházművészeti Lap. I. évf. 1880. 149—150. l.)

29. *A besztercebányai olajfa-kert.* (Egyházművészeti Lap. I. évf. 1880. 165—168. l.)

30. *A kehely.* (Egyházművészeti Lap. I. évf. 1880. 38—49., 77—87., 107—118., 133—141., 169—178. l.)

31. *Martigny I. S. kanonok.* (Meghalt Belleyben 1880. aug. 18-ikán.) (Egyházművészeti Lap. I. évf. 1880. 225—228. l.)
32. *A toronyórákról.* (Egyházművészeti Lap. I. évf. 1880. 248—251. l.)
33. *Rong György plébános kelyhe.* (Egyházművészeti Lap. I. évf. 1880. 256—262. l.)
34. *Szemelvények Stornó Ferencz műalkotásaiból.* (Egyházművészeti Lap. I. évf. 1880. 206—211., 228—238., 270—278. l.)
35. *A jaáki apátsági templom restaurációjáról.* (Egyházművészeti Lap. I. évf. 1880. 278—281. l.)
36. *Egy árpádkori műemlék fentartása és helyreállítása.* (Egyházművészeti Lap. I. évf. 1880. 282—284. l.)
37. *A pécsi őskeresztény cubiculum.* (Egyházművészeti Lap. I. évf. 1880. 327—339. l.)
38. *Egyházi festmények az országos képzőművészeti társulat ősi kiállításán.* (Egyházművészeti Lap. I. évf. 1880. 339—342. l.)
39. *A casula fejlődési története.* (Egyházművészeti Lap. I. évf. 1880. 304—307. és 353—357. l.)
40. *Az oltárképekről.* (Egyházművészeti Lap. I. évf. 1880. 358—360. l.)
41. *Az egyházi öltönyökről.* (Egyházművészeti Lap. I. évf. 1880. 193—206., 238—248., 262—270. l.; II. évf. 1881. 257—267. és 303—308. l.)
42. *János áldozár pecsétnyomója.* (Egyházművészeti Lap. II. évf. 1881. 29—30. l.)
43. *A csalomjai román templom.* (Egyházművészeti Lap. II. évf. 1881. 38—42. l.)
44. *Mihály mester pecsétnyomója.* (Egyházművészeti Lap. II. évf. 1881. 42—47. l.)
45. *Római stílusú oltárszőnyeg.* (Egyházművészeti Lap. II. évf. 1881. 56. l.)
46. *Szelenczék az oltári szentség és utolsó kenet számára.* (Egyházművészeti Lap. II. évf. 1881. 89—91. l.)
47. *A tovarisovai oltárkép vázlata.* (Egyházművészeti Lap. II. évf. 1881. 122—123. l.)
48. *A simontornyai sz. ferencziek helyhe.* (Egyházművészeti Lap. II. évf. 1881. 161—166. l.)
49. *Simor János bibornok-primás aranykelyhe.* (Egyházművészeti Lap. II. évf. 1881. 215—217. l.)
50. *A chuti prépostság.* (Egyházművészeti Lap. II. évf. 1881. 243—246. l.)
51. *A mezőtarpai középkori harang.* (Egyházművészeti Lap. II. évf. 1881. 250—253. l.)
52. *Az országos nőiparkiallításról.* (Egyházművészeti Lap. II. évf. 1881. 267—273. l.)

53. *Egyházi pecséteink.* (Egyházművészeti Lap. II. évf. 1881. 211—215. és 273—275. l.)
54. *Czudar László pannonhalmi apát sírköve.* (Egyházművészeti Lap. II. évf. 1881. 281—283. l.)
55. *Könyvkiállítás.* (Egyházművészeti Lap. II. évf. 1881. 314—317. l.)
56. *A kézmelegítő.* (Egyházművészeti Lap. II. évf. 1881. 330—336. l.)
57. *Tanulmányok az esztergomi főszékesegyház kincstárában.* (Egyházművészeti Lap. II. évf. 1881. 118—122., 136—146., 170—184., 200—204., 246—250., 275—281., 336—342. l.)
58. *Adalékok sz. Margit ereklyéihez.* (Egyházművészeti Lap. II. évf. 1881. 342—344. l.)
59. *Az egyházfestészeti pályázat.* (Egyházművészeti Lap. II. évf. 1881. 353—361. l.)
60. *Az alsóúti udvari kápolna.* La chapelle de la cour d'Alsóúth (18 részben színnyomatú táblával). Budapest, 1881. 2-r. 22 l. — Megjelent az Egyházművészeti Lap. II. évf. 1881. 6—15. l. is.
61. *Az egyházi öltönyökről.* (Felolvasatott a Sz.-László-Társulat 1881. évi szeptember-hó 27-ikén Budapesten tartott közgyűlésén.) Budapest, 1881. 8-r. 26 l.
62. *Trésor de l'église métropolitaine d'Esztergom.* Planches photographiques d'objets d'art. *Az esztergomi főegyház kincstára.* Közép- és újabbkori egyházi műkincsek fényképei. Esztergom, 1881. 2-r. Három füzet.
63. *Boldog új évet.* (Katholikus Hetilap. 1881. 1. sz. 1—2. l.)
64. *Az alsóúti udvari kápolna.* (Katholikus Hetilap. 1881. 3., 4., 5. sz. 21—22., 30—31., 37—38. l.)
65. *Szent-László-Társulatunk érdekében.* (Katholikus Hetilap. 1881. 6. sz. 41—42. l.)
66. *Szabó Imre szombathelyi püspök emléke.* (Katholikus Hetilap. 1881. 9. sz. 65—66. l.)
67. *Karácsonyi kiállítás.* (Katholikus Hetilap. 1881. 14. sz. 107—108. l.)
68. *1881. május 10.* (Katholikus Hetilap. 1881. 19. sz. 149 - 150. l.)
69. *A magyar tudományos Akadémia.* (Katholikus Hetilap. 1881. 21. sz. 165—166. l.)
70. *Id. gróf Károlyi István.* (Katholikus Hetilap. 1881. 24. sz. 191—192. l.)
71. *A magyar nyelv és liturgiánk.* (Katholikus Hetilap. 1881. 28. sz. 223—224. l.)
72. *Háziipar vagy nőemancipáció.* (Katholikus Hetilap. 1881. 36. sz. 287—288. l.)
73. *A pápa és Róma.* (Katholikus Hetilap. 1881. 42. sz. 335—336. l.)

74. *Katholikus népkönyvtáraink.* (Katholikus Hetilap 1881. 48. sz. 383—384. l.)
75. *Krisztus Pilátus előtt.* Munkácsy Mihály festménye Budapest. A nagyhirű művész tiszteletére rendezett ünnepélyek emlékeül. Budapest, 1882. 2-r., 35 l.
76. *A pécsi székesegyház restaurációja.* (3 ábrával és 1 táblával). Budapest, 1882. 8-r., 32 l. (Különlenyomat az Egyházművészeti Lap. III. évf. 1882. 161—174. és 193—206. l.)
77. *Újévi gondolatok.* (Katholikus Hetilap. 1882. 1. sz. 1—2. l.)
78. *A középtanodai törvényjavaslathoz.* (Katholikus Hetilap. 1882. 4. sz. 27—28. l.)
79. *A magyar művészet diadala.* (Katholikus Hetilap. 1882. 8. sz. 62—63. l.)
80. *Krisztus Pilátus előtt.* (Katholikus Hetilap. 1882. 8. sz. 66—67. l.)
81. *Iparügyi érdekeink.* (Katholikus Hetilap. 1882. 10. és 11. sz. 77—78. és 87—88. l.)
82. *Fogarasy Mihály. 1800—1882.* (Katholikus Hetilap. 1882. 13. sz. 103—104. l.)
83. *Erőink tömörülése.* (Katholikus Hetilap. 1882. 17. sz. 141—142. l.)
84. *A törvények tisztelete.* (Katholikus Hetilap. 1882. 25. sz. 212—214. l.)
85. *Magyar nyelvünk érdekében.* (Katholikus Hetilap. 1882. 29. sz. 249—250. l.)
86. *A magyar háziipar fejlesztése.* (Katholikus Hetilap. 1882. 34. sz. 293. l.)
87. *A szerzetesek középiskolái.* (Katholikus Hetilap. 1882. 36. sz. 309—310. l.)
88. *Egyházirodalmunk érdekében.* (Katholikus Hetilap. 1882. 42. sz. 359—360. l.)
89. *Az árvaházak és a socialismus.* (Katholikus Hetilap. 1882. 46. sz. 391—392. l.)
90. *A polgárelem és a catholicismus.* (Katholikus Hetilap. 1882. 49. sz. 417—418. l.)
91. *Év végén.* (Katholikus Hetilap. 1882. 52. sz. 445—446. l.)
92. *Az alsóúti kápolna.* (Vasárnapi Ujság. 1882. 33. sz. 517—518. l.)
93. *Szent-István király ereklyéinek történetéből.* (Vasárnapi Ujság. 1882. 34. sz. 542—543. l.)
94. *A diakovári székesegyház.* (Vasárnapi Ujság. 1882. 48. sz. 760—762. l.)
95. *A basilikák.* (Egyházművészeti Lap. III. évf. 1882. 5—17. l.)
96. *A magyar üvegfestészeti műteremről.* (Egyházművészeti Lap. III. évf. 1882. 18—21. l.)

97. *Gr. Thurzó Mária hagyatéka a nagy-rippényi templomnak.* (Egyházművészeti Lap. III. évf. 1882. 23—25. l.)

98. *A pozsonyi dóm új üvegfestménye.* (Egyházművészeti Lap. III. évf. 1882. 25—26. l.)

99. *Szépművészeti kiállítás Rómában.* (Egyházművészeti Lap. III. évf. 1882. 57—59. l.)

100. *Szanthay Miklós klosterneuburgi kapitánynak sírköve.* (Egyházművészeti Lap. III. évf. 1882. 59—61. l.)

101. *Krisztus Pilátus előtt. Munkácsy Mihály festménye* (Egyházművészeti Lap. III. évf. 1882. 88—94. l.)

102. *Az 1882. évi egyházfestészeti pályázat.* (Egyházművészeti Lap. III. évf. 1882. 216—217. l.)

103. *Az aicsúthi udvari kápolna fölszentelése.* (Egyházművészeti Lap. III. évf. 1882. 240—243. l.)

104. *Két középkori kehely a m. n. múzeumból.* (Egyházművészeti Lap. III. évf. 1882. 275—278. l.)

105. *Legújabb pécsi leletek.* (Egyházművészeti Lap. III. évf. 1882. 225—232., 257—262., 289—296. l.)

106. *A diakovári új székesegyház.* (Egyházművészeti Lap. III. évf. 1882. 269—275. és 301—307. l.)

107. *Egyházművészeti mozgalom Németországban.* (Egyházművészeti Lap. III. évf. 1882. 311—312. l.)

108. *Kehely, mint consecrationalis ajándék.* (Egyházművészeti Lap. III. évf. 1882. 344—346. l.)

109. *Főpapi formularium.* (Egyházművészeti Lap. III. évf. 1882. 346—347. l.)

110. *Sz.-Olaj-tartó szarú az esztergomi főszékesegyház kincstárában.* (Egyházművészeti Lap. III. évf. 1882. 21—23., 147—150., 338—344., 353—358. l.)

111. *Románkori kereszt a m. n. múzeum gyűjteményében.* (Egyházművészeti Lap. IV. évf. 1883. 25—27. l.)

112. *De Rossi Ker. János emlékérmé.* (Egyházművészeti Lap. IV. évf. 1883. 27—28. l.)

113. *Miklós mester sírköve 1300-ból.* (Egyházművészeti Lap. IV. évf. 1883. 33—38. l.)

114. *István alesperes pecsétnyomója.* (Egyházművészeti Lap. IV. évf. 1883. 50—53. l.)

115. *Adalékul a Szent-Háromság ábrázolásához.* (Egyházművészeti Lap. IV. évf. 1883. 53—55. l.)

116. *Elefántcsont dombormű.* (Egyházművészeti Lap. IV. évf. 1883. 89—91. l.)

117. *Két ereklyetartó-monile az esztergomi főszékesegyház kincstárában.* (Egyházművészeti Lap. IV. évf. 1883. 15—19., 45—50., 111—115. l.)

118. *Románkori gyertyatartó.* (Egyházművészeti Lap. IV. évf. 1883. 116. l.)
119. *Az országos magyar képzőművészeti társulat köréből.* (Egyházművészeti Lap. IV. évf. 1883. 117—118. l.)
120. *A budapesti ferenczvárosi templom új menyezete.* (Egyházművészeti Lap. IV. évf. 1883. 220—221. l.)
121. *Őskeresztény emlékek Bregetiumból.* (Egyházművészeti Lap. IV. évf. 1883. 242—246. l.)
122. *Két üvegfestett ablak a garam-sz.-benedeki egyház számára.* (Egyházművészeti Lap. IV. évf. 1883. 246—248. l.)
123. *Az oltár.* (Egyházművészeti Lap. IV. évf. 1883. 257—369. lap.)
124. *Schmütgen mügyűjteménye Kölnben.* (Egyházművészeti Lap. IV. évf. 1883. 295—304. l.)
125. *Széchy Dénes bibornok kelyhe.* (Egyházművészeti Lap. IV. évf. 1883. 304—310. és 353—358. l.)
126. *Dulánszky Nándor pécsi püspök triptychonja.* (Egyházművészeti Lap. IV. évf. 1883. 312—314. l.)
127. *A vatikán tekintélye.* (Katholikus Hetilap. 1883. 2. sz. 9—10. l.)
128. *A corruptio.* (Katholikus Hetilap. 1883. 7. sz. 53—54. l.)
129. *A népnevelés morálja, vallás nélkül.* (Katholikus Hetilap. 1883. 18. sz. 159—160. l.)
130. *Öngyilkos tanulók.* (Katholikus Hetilap. 1883. 23. sz. 223—224. l.)
131. *Isten ujjai.* (Katholikus Hetilap. 1883. 32. sz. 299—300. l.)
132. *Boldog új évet.* (Katholikus Hetilap. 1884. 1. sz. 1—2. l.)
133. *Arenberg plébánosa.* (Katholikus Hetilap. 1884. 1. sz. 5—7. lap.)
134. *Egy nap a starendergi tó vidékén.* (Katholikus Hetilap. 1884. 3., 4., 5. sz. 22., 30—31., 38—39. l.)
135. *Ötvenműkiállítási levelek.* (Katholikus Hetilap. 1884. 12., 14., 15., 17., 18., 19., 20., 22., 25. sz. 98—99., 119., 127—129., 145—146., 153—154., 161—162., 169—170., 188—189., 213—214. l.)
136. *Az idők jele.* (Katholikus Hetilap. 1884. 43. sz. 355—356. l.)
137. *Az iparművészeti múzeumról.* (Katholikus Hetilap. 1884. 45. sz. 377—378. l.)
138. *A vallás-erkölcsi nevelésről.* (Katholikus Hetilap. 1884. 46. sz. 381—382. l.)
139. *Képzőművészeti társulatunk.* (Katholikus Hetilap. 1884. 48. sz. 402—403. l.)
140. *Visszaemlékezés Brugesre.* (Katholikus Hetilap. 1884. 51. és 52. sz. 435. és 447—448. l.)
141. *Mathias Literatus kelyhe.* (Egyházművészeti Lap. V. évf. 1884. 5—13. l.)

142. *Az országos magyar képzőművészeti társulat köréből.* (Egyházművészeti Lap. V. évf. 1884. 48—49. l.)
143. *Az országos magyar történeti ötvösmű-kiállítás megnyitása.* (Egyházművészeti Lap. V. évf. 1884. 85—88 l.)
144. *A pozsonyi társaskáptalan idősb kanonokjának egyházi szerelvénye.* (Egyházművészeti Lap. V. évf. 1884. 88—89. l.)
145. *A pálosok sassini kincseinek jegyzéke 1783-ben.* (Egyházművészeti Lap. V. évf. 1884. 19—23., 40—46., 79—84., 114—118. l.)
146. *A Palóczy-féle szarú az esztergomi főegyház kincstárában.* (Egyházművészeti Lap. V. évf. 1884. 155—158. l.)
147. *Palóczy Imre és neje Rozgonyi Dorottya kelyhe a magyar nemzeti múzeumban.* (Egyházművészeti Lap. V. évf. 1884. 179—183. lap.)
148. *Az országos ötvösmű-kiállításról.* (Egyházművészeti Lap. V. évf. 1884. 129—143., 161—175., 199—205., 225—235. l.)
149. *A szakolczai gobelin.* (Egyházművészeti Lap. V. évf. 1884. 243—245. l.)
150. *A »Gilde de Saint Thomas et de Saint Luc« tizennyolczadik gyűlésének programja.* (Egyházművészeti Lap. V. évf. 1884. 245—247. lap.)
151. *A »Gilde de Saint Thomas et de Saint Luc« congressusa.* (Egyházművészeti Lap. V. évf. 1884. 264—275. l.)
152. *Frangepán Ferencz kalocsa érsek és egri püspök leltára.* (Egyházművészeti Lap. V. évf. 1884. 235—242. és 275—278. l.)
153. *Két régi imakönyv-tábla a m. n. múzeumban.* (Egyházművészeti Lap. V. évf. 1884. 278—283. l.)
154. *A »Société de Saint Grégoire« nagygyűlése és az egyházi zene Belgiumban.* (Egyházművészeti Lap. V. évf. 1884. 283—286. l.)
155. *Egy XV. századi hártya-codex Simor János bibornok, herczeg-prímás gyűjteményében.* (Egyházművészeti Lap. V. évf. 1884. 310—316. l.)
156. *A Soyter-féle gyűjtemény árveréséről.* (Egyházművészeti Lap. V. évf. 1884. 345—348. l.)
157. *A kassai székesegyház restructiója.* (Egyházművészeti Lap. V. évf. 1884. 348—349. l.)
158. *Keresztény múzeum Esztergomban.* (Egyházművészeti Lap. V. évf. 1884. 361—364. l.)
159. *A szentpéteri pálos kolostor leltára 1534-ben.* (Egyházművészeti Lap. VI. évf. 1885. 5—12. l.)
160. *A Gedeon-féle műgyűjtemény árveréséről.* (Egyházművészeti Lap. VI. évf. 1885. 16—20. l.)
161. *Két aquamanile a m. n. múzeumban.* (Egyházművészeti Lap. VI. évf. 1885. 20—24. l.)
162. *A vallásos képek ügyéhez Belgiumban.* (Egyházművészeti Lap. VI. évf. 1885. 46—49. l.)

163. *Mint lesz az egyházi művészet képviselve az 1885. évi budapesti általános kiállításon.* (Egyházművészeti Lap. VI. évf. 1885. 92—95. l.)

164. *A budavári koronázási templom restaurációjáról.* (Egyházművészeti Lap. VI. évf. 1885. 115—118. l.)

165. *Szent Bernulf utrechti püspök stólája és albája.* (Egyházművészeti Lap. VI. évf. 1885. 118—120. l.)

166. *A pécsi székesegyház kifestésének kérdéséhez.* (Egyházművészeti Lap. VI. évf. 1885. 120—124. l.)

167. *Sifridus ötvös kelyhe a XIII. századból.* (Egyházművészeti Lap. VI. évf. 1885. 146—150. l.)

168. *Egyház-zenészetű intézkedések Pécsen.* (Egyházművészeti Lap. VI. évf. 1885. 161—166. l.)

169. *Adalékok a pécsi dóm restaurációjához.* (Egyházművészeti Lap. VI. évf. 1885. 193—203. l.)

170. *A nagyszebeni falfestmény 1445-ből.* (Egyházművészeti Lap. VI. évf. 1885. 213—219. l.)

171. *Falfestmény-részlet a gelenczei templomból.* (Egyházművészeti Lap. VI. évf. 1885. 219—221. l.)

172. *A »Gilde de St. Thomas et de St. Luc« tizenkilenczedik gyűlésének programja.* (Egyházművészeti Lap. VI. évf. 1885. 249—252. lap.)

173. *Régi templomi szönyegek.* (Egyházművészeti Lap. VI. évf. 1885. 316—317. l.)

174. *Egyház és művészet.* (Egyházművészeti Lap. VI. évf. 1885. 349—351. l.)

175. *Egyházi műregiségek az 1885. évi budapesti országos kiállításon.* (Egyházművészeti Lap. VI. évf. 1885. 257—273., 289—308., 321—344., 353—359. l.)

176. *Két középkori pluviale a brassói lutheranus templomban.* (Egyházművészeti Lap. VI. évf. 1885. 365—367. l.)

177. *A nürnbergi nemzetközi ötvösműkiállításról.* (Egyházművészeti Lap. VI. évf. 1885. 367—371. l.)

178. *Kiállítási Levelek.* (Katholikus Hetilap. 1885. 24—36., 38—48. sz. 206—207., 215., 222—223., 231., 238—239., 246—247., 254—255., 262—263., 271., 278—279., 287—288., 294—295., 303—304., 318—319., 324—325., 334—335., 342—343., 350—351., 360., 371—372., 381—382., 391., 402., 410—411. l.)

179. *Czobor Béla levele az 1885. évi budapesti általános kiállítás műregészeti csoportjáról.* (Archaeologiai Értesítő. Új folyam. 1885. 117—122. l.)

180. *Czobor Béla levele a nürnbergi nemzetközi kiállításról.* (Archaeologiai Értesítő. Új folyam. 1885. 339. l.)

181. *A nürnbergi ötvösműkiállítás.* (Archaeologiai Értesítő. Új folyam. 1885. 388—391. l.)

182. *A szövő-művészetről.* (Művészi Ipar. 1885/1886. 46—53. l.)
183. *A Corvin Mátyás-féle casula.* Koronázási új klenodium. (Vasárnapi Ujság. 1886. 10. sz. 157—158. l.)
184. *Egy magyar kisasszony kelengyége a XVI. században.* (Szabadság. 1886. 274. és 275. sz.)
185. *Kalauz Ipolyi Arnold váradi püspök úr ő excellenciája régi és újabb műhímséggyűjteményének kiállításához.* Nagyvárad, 1886. Kis 8-r. 59. l.)
186. *Válaszúl a nyílt levélre.* (Egyházművészeti Lap. VII. évf. 1886. 52—55. l.)
187. *Sz. Simeon ereklyetartó ládája Zarában.* (Egyházművészeti Lap. VII. évf. 1886. 55—60. l.)
188. *Egy vörös bársony casula a XVI. század elejéről.* (Egyházművészeti Lap. VII. évf. 1886. 65—72. l.)
189. *A streator-i magyar-tót hitközség oltárképei.* (Egyházművészeti Lap. VII. évf. 1886. 84—86. l.)
190. *Egyházi öltönyeink az 1885. évi budapesti országos kiállításon.* (Egyházművészeti Lap. VII. évf. 1886. 97—103. l.)
191. *A malínes-i érsek a vallásos képekről.* (Egyházművészeti Lap. VII. évf. 1886. 111—114. l.)
192. *Magyar szent Erzsébet képe a csik-somlyói szárnyas oltáron.* (Egyházművészeti Lap. VII. évf. 1886. 114—115. l.)
193. *Adalékul szent Imre herczeg ikonographiájához.* (Egyházművészeti Lap. VII. 1886. 115—118. l.)
194. *A budapest-ferencvárosi plébániatemplom orgonája.* (Egyházművészeti Lap. VII. évf. 1886. 118—121. l.)
195. *Árpádházi sz. Margit érdekében.* (Egyházművészeti Lap. VII. évf. 1886. 121—122. l.)
196. *A veszprémi székesegyház XV. századi leltára.* (Egyházművészeti Lap. VII. évf. 1886. 106—111. és 172—175. l.)
197. *Simor János bibornok, primás ő emja új infulája.* (Egyházművészeti Lap. VII. évf. 1886. 175—177. l.)
198. *Adalék magyar sz. Erzsébetnek ikonographiájához.* (Egyházművészeti Lap. VII. évf. 1886. 177—180. l.)
199. *Dombormű a kassai dóm északi oldaláról.* (Egyházművészeti Lap. VII. évf. 1886. 180—184. l.)
200. *Ministrans-gyermekek öltözeke a középkorban.* (Egyházművészeti Lap. VII. évf. 1886. 184—187. l.)
201. *Régi és újabb műhímzések kiállítása Nagyváradon.* (Egyházművészeti Lap. VII. évf. 1886. 229—241. l.)
202. *Ipolyi Arnold váradi püspök új pluviál-csatja.* (Egyházművészeti Lap. VII. évf. 1886. 246—251. l.)
203. *Szent György szobra Prágában.* (Egyházművészeti Lap. VII. évf. 1886. 251—254. l.)

204. *A hímzőművészet fejlődése történetéről.* (Egyházművészeti Lap. VII. évf. 1886. 303—307. l.)

205. *Votív-kehely az egri főegyház részére.* (Egyházművészeti Lap. VII. évf. 1886. 307—308. l.)

206. *A regensburgi egyházi zeneiskola.* Egyházművészeti Lap. VII. évf. 1886. 308—312. l.)

207. *A »Gilde de St. Thomas et de St. Luc« ez évi (1886) congressusának programja.* (Egyházművészeti Lap. VII. évf. 1886. 312—313. lap.)

208. *Néhány vonás a váradai püspöki papnevelde multjából.* (Kassai Szemle. 1887. 96. sz.)

209. *A cserépfalvi kehely.* (Archaeologiai Értesítő. Új folyam. 1887. 163—165. l.)

210. *Sirokay László püspök sírköve.* (Archaeologiai Értesítő. Új folyam. 1888. 408—409. l.)

211. *Ipolyi Arnold emlékezete.* Budapest, 1889. 4-r. 24. l. — Különlenyomat Szendrei János: Az orsz. régészeti és embertani társulat évkönyvéből 1886—1888. 1—24. l.

212. *Erdődi Bakócz Tamás kárpitja.* (Archaeologiai Értesítő. Új folyam. 1889. 120—131. és 209—218. l.)

213. *A műemlékek országos bizottságának működése a mult évben.* 1888. szeptember — 1889. aug. (Archaeologiai Értesítő. Új folyam. 1889. 412—417. l.)

214. *Rómer Flóris Ferencz. 1815—1889.* (Egyházi Közlöny. Az »Egyházi Közlöny« melléklapja 1889. 8. sz. 57—59. l. és Nagy-Várad. 1889. 93. sz.)

215. *Emlékezéséd Pauer János, a m. t. Akadémia lev. tagja felett.* Budapest. 1890. (A magyar tud. Akadémia elhunyt tagjai felett tartott emlékezésedek. VI. k. 7. sz. 62. l.)

216. *A jaáki apátsági templom.* (Archaeologiai Értesítő. Új folyam. 1890. 11—16. l.)

217. *A berni diptychon.* (Archaeologiai Értesítő. Új folyam. 1890. 334—339. l.)

218. *A műemlékek országos bizottságának működése..* (Archaeologiai Értesítő. Új folyam. 1890. 351—355. l.)

219. *Dr. Czobor Béla felolvasásának kivonata.* Tartatott Besztercebányán 1890. évi márcz. 1-én. (Besztercebánya és Vidéke. 1890. 10. sz.)

220. *I. Mátyás király háza Besztercebányán.* (Besztercebánya és Vidéke. 1890. 11. sz.)

221. *Gróf Andrassy Gyula szobra.* (Nemzet. 1890. 52. sz.)

222. *A régi magyar hímzésről.* (Nemzet. 1890. 93. sz.)

223. *A pécsi székesegyház.* (Művészi Ipar. 1891. 165—176. l.)

224. *A szepes-csütörtökhelyi Zápolya-kápolna.* (Vasárnapi Ujság. 1891. 15. sz. 236—237. l.)

225. *A pécsi székesegyház fölszentelésére.* (Vasárnapi Ujság. 1891. 25. sz. 397—398. l.)

226. *Két régi ötvösmű az erdélyi egyházmegyéből.* (Archaeologiai Értesítő. Új folyam. 1892. 326—330. l.)

227. *A keresztény archaeologusok első kongresszusa.* Budapest, 1895. 8-r. 33. l. (A Szent-István-Társulat tudományos és irodalmi osztályának felolvasó üléseiből. 7. sz. — Különlenyomat a Katholikus Szemle VIII. kötetéből.)

228. *Giovanni Battista de Rossi emlékezete.* Budapest, 1896. 8-r. 79. l. (A Szent-István Társulat tudományos és irodalmi osztályának felolvasó üléseiből. 15. sz.)

229. *A történelmi kiállítás.* (Matlekovits Sándor: Magyarország közgazdasági és közművelődési állapota ezer éves fennállásakor és az 1896. évi ezredéves kiállítás eredménye. Budapest, 1898. V. k. 1—64. l.) Megjelent különlenyomatban is.

230. *Egyházi emlékek a történelmi kiállításon.* (U. o. 509—646. l.)

231. *A román épülecsoport.* (Czóbor Béla: Magyarország történelmi emlékei az ezredéves orsz. kiállításon. Bpest, 1898—1899. I. r. 27—32. l.)

Egyházi emlékek az Árpádok korából. (U. o. 51—70 l.)

A csúcsíves épülecsoport. (U. o. 118—133. l.)

Egyházi emlékeink a XIV. századból. (U. o. 153—170. l.)

232. *A székesfehérvári ásatások.* (Forster Gyula: III. Béla magyar király emlékezete. Budapest, 1900. 18—27. l.)

A magyar szent korona és a koronázási palást. (U. o. 98—114. l.)

Az esztergomi bazilika. (U. o. 174—190. l.)

III. *Béla és hitvese halotti ékszerei.* (U. o. 207—230. l.)

Szent László király ereklyetartó mellszobra. (U. o. 307—327. l.)

233. *Magyarország 1900. évi történelmi kiállítása Párisban.* Budapest, 1901. 2-r. 18. l.

234. *Árpádházi boldog Margit állítólagos házi oltárkája.* — Akadémiai székfoglaló. (Akadémiai Értesítő. 1901. 409—422. l.)

235. *Egyházi szerelvények Szent-István király korában.* (Századok. 1901. 1009—1038. l.)

236. *Újabb fölfedezések a pécsi őskeresztény cubiculumban.* (Akadémiai Értesítő. 1903. 5—9 l.)

III. Könyvismertetések és bírálatok.

1. *A besztercebányai egyházi műemlékek története és helyreállítása, Ipolyi Arnold besztercebányai püspök által.* (Századok. 1878. 432—445. l.)

2. *Ott Georg: Die ersten Christen über unter der Erde.* (Tájékoztató 1879. I. k. 34—44. l.)

3. *Über die Kunstweberei der Alten.* Von Dr. J. H. Kuhn. (Egyházművészeti Lap. II. évf. 1881. 284—286. l.)

4. *Monumenta sepulchralia eorumque epitaphia in Collegiata*

Ecclesia B. M. Virginis Claustro-neoburgi. Edidit Ubaldus Kostersitz. (Egyházművészeti Lap. II. évf. 1881. 318—319. l.)

5. *Les arts du Métal.* Par J. B. Giraud. Paris, 1881. (Egyházművészeti Lap. II. évf. 1881. 347—350. l.)

6. *Kiváló díszítmények az 1881. évi országos magyar nőiparkiadállításról.* Ornaments remarquables de l'Exposition Hongroise Industrielle des ouvrages des Femmes en 1881. (Egyházművészeti Lap. III. évf. 1882. 28—31. l.)

7. *Monumenta Ecclesiae Strigoniensis.* Dr. Ferdinandus Knauz. (Egyházművészeti Lap. III. évf. 1882. 248—254. és 283—287. l.)

8. *Catalogo illustrado da Exposição retrospectiva de arte ornamental Portuguesa e Hespanhola celebrada em Lisboa em 1882.* (Egyházművészeti Lap. III. évf. 1882. 189—191., 219—222., 246—248., 316—319., 348—351., 363—369. l.)

9. *Albo dei sottoscrittori per la medaglia d'oro in onore del Commendatore Giov. Batt. de Rossie* relazione della solennità nel presentarla in Laterano il di XI. Dicembre 1882. (Egyházművészeti Lap. IV. évf. 1883. 58—63. l.)

10. *Die älteste Tafelmalerei Westfalens.* Beitrag zur Geschichte der altwestfälischen Kunst von Cl. Freiherr Heereman v. Zuydwyk. (Egyházművészeti Lap. IV. évf. 1883. 93—95. és 121—127. l.)

11. *Kiskárpáti emlékek Vöröskötől—Szomolányig.* Irta: Jedlicska Pál. (Egyházművészeti Lap. IV. évf. 1883. 154—160., 189—191., 222—224., 249—255., 280—287. l.)

12. *Catalog der Kunst- und Antiquitäten-Sammlung des verstorbenen Herrn Carl Anton Milani.* Frankfurt am Main, 1882. (Egyházművészeti Lap. IV. évf. 1883. 316—319. l.)

13. *Le costume au moyen-âge d'après les sceaux* par G. Demay. Paris, 1880. (Egyházművészeti Lap. IV. évf. 1883. 347. l.)

14. *La Tapisserie* par Eugène Müntz. Paris. (Egyházművészeti Lap. IV. évf. 1883. 362—372. l.)

15. *A váradi püspökség története alapításától a jelenkorig.* I. kötet. Irta: Bumyítay Vince. Nagyvárad 1883. (Egyházművészeti Lap. V. évf. 1884. 24—32., 57—63., 90—95., 121—127. l.)

16. *Ballagi Aladár: Kecskeméti W. Péter ötvös-könyve.* Budapest, 1884. (Egyházművészeti Lap. V. évf. 1884. 185—191. l.)

17. *Éléments d'archéologie chrétienne* par le chanoine Reusens. Tome I., première partie. Aix-la-Chapelle. 1884. (Egyházművészeti Lap. V. évf. 1884. 187—191. és 218—223. l.)

18. *Histoire des évêques de Bâle.* Par Mgr. Vautrety. 1884. I. k. (Egyházművészeti Lap. V. évf. 1884. 249—255. l.)

19. *Die Cisterzienser-Abtei Maulbronn.* Bearbeitet von Dr. Eduard Paulus. Stuttgart. 1884. (Egyházművészeti Lap. V. évf. 1884. 317—319., 350—351., 366—369. l.)

20. *Quelques mots sur les Agnus dei* par la Chanoine Dubois. Liège. 1884. Tom III. (Egyházművészeti Lap. VI. évf. 1885. 25—30. és 51—58. l.)

21. *Catalogue des reproductions galvanoplastiques du Musée des Arts-décoratifs Hongrois. Décrites par E. Radisics de Kutas, exécutées par M. C. Herpka.* Budapest. (Egyházművészeti Lap. VI. évf. 1885. 58—62. l.)

22. *Wegweiser durch die Textil-Ausstellung des Herrn Dr. Franz Bock.* Düsseldorf. 1884. (Egyházművészeti Lap. VI. évf. 1885. 125—126. l.)

23. *Jahresbericht über Stand und Wirksamkeit des christlichen Kunstvereins der Erzdiocese Köln, für das Jahr 1884.* (Egyházművészeti Lap. VI. évf. 1885. 154—157. l.)

24. *Archaeologiai Értesítő.* Szerkeszti: Hampel József. Budapest, 1885. Új folyam, V. k., 1—3. szám. (Egyházművészeti Lap. VI. évf. 1885. 185—191. l.)

25. *Szent-Márton püspökről címzett szepesi székesegyház. Horváth Viktortól.* (Egyházművészeti Lap. VI. évf. 1885. 252—255. l.)

26. *Gilde de St. Thomas et de St. Luc.* Bulletin de la dix-huitième Reunion. (Egyházművészeti Lap. VI. évf. 1885. 317—319. l.)

27. *A heraldika vezérfonala.* Irta: báró Nyáry Albert. Budapest, 1886. (Egyházművészeti Lap. VII. évf. 1886. 189—190. l.)

28. *Adatok az egri egyházmegye történetéhez.* III. füzet. Közzéteszi Kandra Kabos. Eger, 1886. (Egyházművészeti Lap. VII. évf. 1886. 315—318 l.)

29. *Musacii Cristiani e saggi dei pavimenti delle Chiese di Roma; anteriori al secolo XV.* Gio. Battista de Rossi. (Egyházművészeti Lap. VII. évf. 1886. 88—92. l.)

30. *Iconographie der Taufe Christi.* Von Dr. Josef Strzygowski. München, 1885. (Egyházművészeti Lap. VII. évf. 1886. 92—95. l.)

31. *Zeitschrift für christliche Kunst.* Von Alexander Schnütgen. (Archaeologiai Értesítő. Új folyam. 1888. 273—274. l.)

32. *Jelentés a Bézsán-pályázatról.* (Akadémiai Értesítő. 1899. 422—434. l.)

33. *Tolnavármegye története.* Első rész: Tolnavármegye az őskortól a honfoglalásig. I—II. köt. Irta: Wosinsky Mór. Budapest, 1896. (Katholikus Szemle. 1901. 464—470. l.)

IV. Szerkesztés.

1. *Egyházművészeti Lap.* I—VII. évf. Budapest, 1880—1886.

2. Részt vett a földművelés-, ipar- és kereskedelmi m. kir. miniszterium által kiadott, »Kiváló díszítmények az 1881. évi országos magyar nőiparkállítástól» című munka szerkesztésében.

3. *Magyarország történeti emlékei az ezredéves országos kiállításon.* I—X. füzet. Bpest, 1898—1899. 2 r. 1—200. l. és 40 műmelléklet.

V. KÖTET.	I. Fábíán Gábor rendes tagról. <i>Zichy Antal</i> t. tagtól	— kor. 20 fill.
	II. Tanárky Gedeon lev. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	— > 80 >
	III. Dr. Zlamál Vilmos lev. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	— > 20 >
	IV. Fleischer Leberecht Henrik k. t.-ről. <i>Goldziher Ign.</i> l. tagtól	— > 60 >
	V. Hornyik János lev. tagról. <i>Szilágyi Sándor</i> r. tagtól	— > 40 >
	VI. Reichard Henrik Vilmos k. tagról. <i>Kanitz Ágost</i> lev. tagtól	— > 40 >
	VII. Boissier Péter Edmund k. tagról. Dr. <i>Haynald Lajos</i> t. tagtól	— > 40 >
	VIII. Greguss Ágost rendes tagról. <i>Bánóczy József</i> l. tagtól	— > 40 >
	IX. Grote Artur külső tagról. Dr. <i>Duka Tivadar</i> l. tagtól	— > 20 >
	X. Rózsay József t. tagról. Dr. <i>Batizfalvy Sámuel</i> l. tagtól	— > 40 >

VI. KÖTET.	I. Petzval Ottó r. tagról. <i>Kondor Gusztáv</i> l. tagtól	— > 20 >
	II. Ökröss Bálint lev. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	— > 40 >
	III. Hunfalvy János r. tagról. <i>Keleti Károly</i> r. tagtól	— > 60 >
	IV. Tóth Ágoston lev. tagról. <i>Hollán Ernő</i> t. tagtól	— > 40 >
	V. Poppelzer Tivadar külső tagról. <i>Konkoly Miklós</i> tiszt. tagtól	— > 30 >
	VI. Paúr Iván lev. tagról. <i>Hampel József</i> l. tagtól	— > 50 >
	VII. Pauer János l. tagról. Dr. <i>Czobor Béla</i> l. tagtól	1 > 20 >
	VIII. Heer Oszvald külső tagról. <i>Klein Gyula</i> l. tagtól	— > 80 >
	IX. Balogh Kálmán r. tagról. <i>Hűgyes Endre</i> r. tagtól	1 > 20 >
	X. Pott Frigyes Ágoston k. tagról. <i>Pecz Vilmos</i> l. tagtól	— > 40 >
	XI. Danielik János t. tagról. <i>Szvorényi József</i> t. tagtól	— > 60 >
	XII. Apáthy István r. tagról. <i>Matlekovics Sándor</i> l. tagtól	— > 60 >
	XIII. Rómer F. Flóris r. tagról. <i>Hampel J.</i> l. tagtól	1 > 20 >
	XIV. Zsigmondy Vilmos l. tagról. <i>Péchy Antal</i> l. tagtól	— > 50 >
	XV. Rónay János Jácint r. tagról. <i>Pór Antal</i> l. tagtól	— > 60 >

VII. KÖTET.	I. Pesty Frigyes r. tagról. <i>Ortvay Tivadar</i> l. tagtól	— > 80 >
	II. Gorové István t. tagról. <i>György Endre</i> l. tagtól	— > 40 >
	III. Beöthy Leó l. tagról. <i>György Endre</i> l. tagtól	— > 40 >
	IV. Jendrássik Jenő r. tagról. <i>Klug Nándor</i> l. tagtól	— > 60 >
	V. Rádsza Rádzsendralála Mitra k. t.-ről. <i>Duka Tivadar</i> l. tagtól	— > 80 >
	VI. Kacskovics Lajos l. tagról. <i>Nagy Iván</i> r. tagtól	— > 20 >
	VII. Ballagi Mór r. tagról. <i>Imre Sándor</i> r. tagtól	1 > — >
	VIII. Lenhossék József r. tagról. <i>Mihalkovics Géza</i> r. tagtól	— > 90 >
	IX. Haán Lajos l. tagról. <i>Zsilinszky Mihály</i> l. tagtól	— > 60 >
	X. Keleti Károly r. tagról. <i>Jekelfalussy József</i> l. tagtól	— > 60 >

VIII. KÖTET.	I. Szűcs István lev. tagról. <i>Ballagi Géza</i> l. tagtól	— > 60 >
	II. Renan mint orientalista. <i>Goldziher Ignác</i> r. tagtól	2 > — >
	III. Pančič József külső tagról. <i>Kanitz Ágost</i> l. tagtól	— > 80 >
	IV. Bárá Kemény Gábor t. tagról. <i>György Endre</i> l. tagtól	— > 60 >
	V. Wenzel Gusztáv r. tagról. <i>Vécsey Tamás</i> r. tagtól	1 > 50 >
	VI. Sir Richard Owen k. tagról. <i>Margó Tivadar</i> t. tagtól	1 > — >
	VII. Vajkay Károly l. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	— > 60 >
	VIII. Grünwald Béla l. tagról. <i>Láng Lajos</i> r. tagtól	— > 60 >
	IX. Deák Farkas r. tagról. Bárá <i>Radvánszky Béla</i> t. tagtól	— > 30 >

VIII. KÖTET.	X. Szabó Károly r. tagról. <i>Szilágyi Sándor</i> r. tagtól	— kor. 30	fül.
	XI. Markusovszky Lajos t. tagról. <i>Högyes Endre</i> r. tagtól	— > 60	>
	XII. Roscher Vilmos k. tagról. <i>Kautz Gyula</i> r. tagtól	1 > 50	>
IX. KÖTET.	I. Cantù Caesar k. tagról. <i>Óváry Lipót</i> l. tagtól	— > 60	>
	II. Dankó József lev. tagról. <i>Pór Antal</i> r. tagtól	— > 60	>
	III. Nagy Imre r. tagról. <i>Fejérpataky László</i> r. tagtól	— > 50	>
	IV. Ludwig K. F. V. k. tagról. <i>Klug Nándor</i> r. tagtól	— > 60	>
	V. Kronecker Lipót k. tagról. <i>Rados Gusztáv</i> l. tagtól	— > 30	>
	VI. Margó Tivadar t. tagról. <i>Entz Géza</i> r. tagtól	— > 60	>
	VII. Gneist Rudolf k. tagról. <i>Concha Győző</i> l. tagtól	— > 80	>
	VIII. Du Bois-Reymond E. k. tagról. <i>Thanhoffer L.</i> r. tagtól	— > 60	>
	IX. Xántus János l. tagról. <i>Mocsáry Sándor</i> l. tagtól	— > 60	>
	X. Hazslinszky Frigyes r. tagról. <i>Mágócsy-Dietz S. l.</i> tagtól	— > 80	>
	XI. Finály Henrik l. tagról. <i>Márki Sándor</i> l. tagtól	1 > 20	>
	XII. Török József és Antal Géza tagokról. <i>Högyes Endre</i> r. tagtól	— > 60	>
X. KÖTET.	I. Spencer Wells k. tagról. <i>Duka Tivadar</i> l. tagtól	— > 30	>
	II. Szathmáry György l. tagról. <i>Zsilinszky Mihály</i> r. tagtól	— > 60	>
	III. Gladstone W. E. k. tagról. <i>György Endre</i> l. tagtól	— > 60	>
	IV. Ábel Jenő l. tagról. <i>Hegedüs István</i> l. tagtól	— > 60	>
	V. Horvát Boldizsár t. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	1 > —	>
	VI. Nagy Iván r. tagról. <i>Márki Sándor</i> l. tagtól	— > 40	>
	VII. Mihalkovics Géza r. tagról. <i>Thanhoffer Lajos</i> r. tagtól	— > 50	>
	VIII. Pasteur Lajos k. tagról. <i>Högyes Endre</i> r. tagtól	1 > —	>
	IX. Capasso Bertalan k. tagról. <i>Óváry Lipót</i> l. tagtól	— > 30	>
	X. Jurányi Lajos r. tagról. <i>Mágócsy-Dietz Sándor</i> l. tagtól	1 > —	>
	XI. Bunsen Róbert k. tagról. <i>Than Károly</i> r. tagtól	1 > —	>
	XII. Gr. Andrássy Manó l. tagról. <i>Br. Radvánszky Béla</i> t. tagtól	— > 30	>
XI. KÖTET.	I. Domanovszky Endre l. tagról. <i>Alexander Bernát</i> l. tagtól	— > 30	>
	II. Hauer Ferencz k. tagról. <i>Böckh János</i> l. tagtól	1 > 20	>
	III. Tálffy Iván l. tagról. <i>Pecz Vilmos</i> l. tagtól	— > 80	>
	IV. Szilágyi Sándor r. tagról. <i>Fraknoi Vilmos</i> r. tagtól	2 > —	>
	V. Laufenauer Károly l. tagról. <i>Kéty Károly</i> l. tagtól	— > 30	>
	VI. Arneth Alfréd k. tagról. <i>Károlyi Árpád</i> r. tagtól	— > 40	>
	VII. Hollósy Jusztian l. tagról. <i>Fehér Ipoly</i> t. tagtól	— > 40	>
	VIII. Jekelfalussy József r. tagról. <i>Vargha Gyula</i> l. tagtól	— > 40	>
	IX. Fodor József r. tagról. <i>Högyes Endre</i> r. tagtól	— > 20	>
	X. Horvát Árpád l. tagról. <i>Károlyi Árpád</i> r. tagtól	— > 40	>
	XI. Halász Ignác l. tagról. <i>Szilasi Mór</i> l. tagtól	— > 40	>
	XII. Tóth Lőrincz r. tagról, <i>Vécsey Tamás</i> r. tagtól	1 > —	>
XII. KÖTET.	I. Taine Hippolyt k. tagról. <i>Alexander Bernát</i> l. tagtól	— > 60	>
	II. Heller Ágost r. tagról. <i>Fröhlich Izidor</i> r. tagtól	— > 60	>
	III. Kerékgyártó Árpád l. tagról. <i>Békefi Remig</i> l. tagtól	— > 60	>
	IV. Plósz Pál l. tagról. <i>Lengyel Béla</i> r. tagtól	— > 30	>
	V. Bethlenfalvi Balassy Ferencz l. tagról. <i>Szentkláray Jenő</i> l. tagtól	— > 80	>
	VI. Kondor Gusztáv l. tagról. <i>Kövesligethy Radó</i> l. tagtól	— > 60	>
	VII. Kronos Ferencz k. tagról. <i>Wertheimer Ede</i> l. tagtól	— > 30	>
	VIII. Bertrand Sándor k. tagról. <i>Wosinsky Mór</i> l. tagtól	— > 30	>
	XI. Torma Károly r. tagról. <i>Téglás Gábor</i> l. tagtól	— > 60	>

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
ELHÚNYT TAGJAI FŐLÖTT TARTOTT
EMLÉKBESZÉDEK.

SZERKESZTI A FŐTITKÁR.

XII. KÖTET. — 11. SZÁM.

EMLÉKBESZÉD
RÁTH ZOLTÁN

L. TAG FŐLÖTT

VARGHA GYULA

L. TAGTÓL.

(Olvastatott a M. Tud. Akadémia 1905. február 27-én tartott összes ülésén.)

Ára 60 fill.

BUDAPEST.

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA.

1905.

EMLÉKBESZÉDEK

A M. T. AKADÉMIA ELHÚNYT TAGJAIRÓL.

I. KÖTET.	I. Korponay János l. t.-ről. <i>Kápolnai Pauer István</i> l. tagtól	— kor. 20 fill.
	II. Suhayda János lev. tagról. Dr. <i>Konek Sándor</i> r. tagtól ...	— » 20 »
	III. Morócz István lev. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól ...	— » 20 »
	IV. Révész Imre l. tagról. <i>Ballagi Mór</i> r. tagtól	— » 40 »
	V. Broca Pál külső tagról. <i>Lenhossék József</i> r. tagtól	— » 60 »
	VI. Asbóth János lev. tagról. <i>Kápolnai Pauer István</i> lev. tagtól	— » 20 »
	VII. Ami Boué külső tagról. Dr. <i>Szabó József</i> r. tagtól	— » 20 »
	VIII. Fabritius Károly lev. tagról. <i>Kozma Ferencz</i> lev. tagtól ...	— » 80 »
	IX. Jerney János emlékezete. <i>Gyárfás István</i> lev. tagtól	— » 40 »
	X. Mihályi Károly lev. tagról. <i>Domanovszky Endre</i> lev. tagtól	— » 20 »
II. KÖTET.	I. Molnár Aladár levelező tagról. <i>Tanárky Gedeon</i> l. tagtól	— » 40 »
	II. Árkosi Benkő Dániel lev. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	— » 20 »
	III. Mailáth Gy. emlékezete. Gr. <i>Szécsen Antal</i> t. tagtól	— » 20 »
	IV. Charles Róbert Darwin k. tagról. <i>Margó Tivadar</i> r. tagtól	— » 80 »
	V. Wöhler Frigyes k. tagról. <i>Nendtvich Károly</i> l. tagtól	— » 20 »
	VI. Érkövy Adolf l. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> l. tagtól	— » 20 »
	VII. Zsivora György l. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> rendes tagtól	— » 40 »
	VIII. Fenzl Ede k. tagról. Dr. <i>Haynald Lajos</i> igazg. és t. tagtól	— » 60 »
	IX. Sainte-Claire Deville Henrik k. t.-ről. <i>Than Károly</i> r. tagtól	— » 60 »
	X. Mignet Ferencz k. tagról. <i>Trefort Ágoston</i> igazg. tagtól ...	— » 20 »
III. KÖTET.	I. Tarczy Lajos rendes tagról. <i>Török József</i> r. tagtól	— » 20 »
	II. Thiers Lajos Adolf k. tagról. <i>Trefort Ágoston</i> t. tagtól	— » 20 »
	III. Lönnrot I. k. tagról. <i>Hunfalvy Pál</i> r. tagtól	— » 40 »
	IV. Baintner János l. tagról. <i>Apáthy István</i> r. tagtól	— » 20 »
	V. Guizot Ferencz k. tagról. <i>Trefort Ágoston</i> t. tagtól	— » 20 »
	VI. Horváth Cyrill tiszt. tagról. Dr. <i>Pauer Imre</i> tiszt. tagtól	— » 20 »
	VII. Davis József Bernát k. tagról. <i>Lenhossék József</i> rendes tagtól	— » 40 »
	VIII. Vandrák A. lev. tagról. <i>Vécsey Tamás</i> lev. tagtól	— » 40 »
	IX. Konek Sándor r. tagról. <i>Kautz Gyula</i> r. tagtól	— » 20 »
	X. Kruesz Krizosztom t. tagról. <i>Hollós Jusztnián</i> lev. tagtól	— » 40 »
IV. KÖTET.	I. Zsoldos Ign. r. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	— » 60 »
	II. Benfey Tivadar k. tagról. <i>Budenz József</i> r. tagtól	— » 20 »
	III. Frankenburg Adolf l. tagról. <i>Vadnai Károly</i> l. tagtól	— » 40 »
	IV. Tárkányi Béla József t. tagról. <i>Szvorényi József</i> t. tagtól	— » 60 »
	V. Dr. Henle Jakab k. tagról. Dr. <i>Mihalkovics Géza</i> r. tagtól	— » 20 »
	VI. Pompéry János l. tagról. <i>Joannovics György</i> t. tagtól	— » 20 »
	VII. Gyárfás István l. tagról. <i>Szilágyi Sándor</i> r. tagtól	— » 20 »
	VIII. Kovács Pál lev. tagról. <i>Vadnai Károly</i> r. tagtól	— » 20 »
	IX. Ladányi Gedeon l. tagról. <i>Szabó Károly</i> r. tagtól	— » 20 »
	X. Korizmics László t. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól ...	— » 20 »

EMLÉKBESZÉD RÁTH ZOLTÁN L. T. FÖLÖTT.

VARGHA GYULA l. tagtól.

(Olvastatott a M. Tud. Akadémia 1905. febr. 27-én tartott összes ülésén.)

Tekintetes Akadémia!

Harmadfél éve mult, mióta Ráth Zoltán ott pihen a győrvárosi temetőben. Elég nagy idő ez arra, hogy a bánat megenyhüljön s megnyugvás és megengesztelődés szálljon szívünkbe a halállal szemben, mely őt oly megrendítő módon ragadta el. És mégis, a megnyugvást ép oly kevésbé érzem ma, mint akkor, a gyászeset közvetlen hatása alatt. Erőszakosan, újra meg újra megszólal lelkemben a kérdés: miért kellett őt elvesztenünk oly korán, oly váratlanul? Miért kellett vele annyi reményt eltemetnünk? Miért nem nyúltak esztendei addig, a meddig a jóságos természet engedhette volna?

Habozva, bátortalanul fogok feladatomba, melyet a tekintetes Akadémia rótt reám, s a mely egyúttal szomorú baráti kötelesség. Szabad-e idéznem árnyékát annak, ki menekülni kívánt a világtól, menekülni önmagától, s ki a megsemmisülést szomjuhozá? — Kétségeimet csak az enyhíti, hogy a mit elköltözött barátunk, rövid földi pályája alatt tett, munkált, alkotott, az mind szép, jó, nemes volt, s arra való, hogy alakját tiszta fényességében mutassa. Emléke különben is él. Él mindazok szívében, kik őt megismervén, szeretni, tisztelni, becsülni tanulták. Él a közgazdasági és statisztikai szakirodalomban, melyet maradandó becsű munkákkal gazdagított.

Engem tizenhárom éves ismeretség s ugyanannyi éves barátság kötött hozzá. 1888-ban lépett be az országos statisztikai hivatalba, mint 25 éves ifjú. Külsőjét tekintve, jóval idősebbnek látszott, de még inkább, ha elméjének érettségét, tudásának gazdagságát néztük. Valóban, midőn alkalmunk nyílt megismerni ösmereteinek bámulatos gazdagságát, ítéletének nyugodt biztosságát s egész egyéniségének azt a kiforrottságát, a mely rendesen csak gazdag élettapasztalatoknak köszönhető, szinte csodálkoztunk ifjú voltán. Hogy és honnan lépett a fiatal kezdő mint egészen kész ember az életbe, — gyermek- és ifjúkorából néhány adattal kívánom megvilágítani.

Ráth Zoltán 1863. június 2-ikán született Győrött, abból a Ráth családból, a melyből az első magyar hírlap, a *Magyar Hirmondó* szerkesztője, Ráth Mátyás is származott. Atyja Ráth Károly, Győr vármegye levéltárnoka volt, fáradhatatlan történetbúvár, ki hangyaszigorlalommal kutatta át a Dunántúl nevezetesebb levéltárait s nagy lelkiismeretességgel dolgozta fel és tette közzé a történeti kútfőket, mely érdemeiért Akadémiánk őt alig harmincz éves korában levelező tagjává választotta. A komoly tudós, épen mint fia, csendes, halk beszédű ember volt, kit a hév csak akkor ragadott el, ha a szabadságharcz eseményei kerültek szóba, melyekben egészen ifjan, ő is hősi részt vett, mint Kmetty hadsegéde. Ott harczolt Schwechátnál, Móránál, Branyiszkónál, Kápolnánál s Buda visszavételénél.

Fiának lelki fejlődésére azonban az apának aligha lehetett befolyása. Zoltán még csak ötödfél éves volt, midőn apját elvesztette, s a gyermek emlékezetében ha maradt is valami mélyebb benyomás, az legfőlebb annak a szörnyű éjszakának emléke lehetett, mely apját, férfierejének teljességében, 38 éves korában, egészen váratlanul elragadta.

Annál mélyebb befolyást gyakorolt reá édesanyja, ki a közönségesnél szintén nagyobb szellemi tulajdonságokkal volt megáldva. Szeretete, gondossága egyetlen gyermekében, Zoltánban összpontosult, kinél annyira igyekezett pótolni a hiányzó apát, hogy még tanulásának is vezetője akart lenni, nemcsak az elemi osztályokban, hanem tovább, a

gymnasiumi pályán is. Fiával együtt belemerült a gymnasialis tárgyakba, s azonkívül együtt rajzolt vele, s együtt gyakorolta a zenét. Kétségkívül a fogékony gyermek lelkére az anyai szeretetnek ez a túlzása fejlesztőleg hatott.

A természet különben is erős tudásvágygyal s gyors, eleven észszel áldotta meg. Tehetsége őt egész tanuló pályája alatt mindig az elsők közé emelte, noha azok az előnyös külsőségek, melyek úgy az iskolai padokon, mint az életben többnyire legkönnyebben érvényesülnek, nála egészen hiányoztak. Lassan, kissé vontatva beszélt, tudását nem igyekezett csillogtatni, csöndes, szerény, magabazárkózó, kevészavú volt.

Középiskolai tanulását 1872-ben kezdte meg a győri evangélikus gymnasiumban; az ötödik osztálytól fogva pedig a benczések győri gymnasiumába járt, s ott tette le az érettségit 1880-ban, tizenhét éves korában. Özvegy édesanyjával meglehetősen elvonult életet élt, társaságba nem járt, csak egy-két rokonnal ha néha-néha összejöttek. Barátkozó természetű sem volt; de egy rokonlélekkel már kora gyermekségében kötött szoros barátságot, mely változatlan melegséggel a sírig tartott. Balog Jenő, tisztelt társunk, volt ez a gyermekkori barátja. Mint tanulótársak, nemcsak az iskolai studiumokban versenyeztek, hanem az önképzés terén is. Zoltánnak nagy hajlama volt a modern nyelvek tanulására. A németen kívül korán elsajátította a francia, angol és olasz nyelvet; s a nyelv, melyet megtanult, nemcsak kulcsul szolgált neki, melylyel több-kevesebb könnyűséggel az illető irodalmak kincsházába benyithasson, hanem ő maga is szabatosan ki tudta fejezni gondolatait az idegen nyelveken. Különösen francziául oly jól, oly szépen, a kifejezéseknek oly fordulatosságával fogalmazott, hogy stíljén született és irodalmilag művelt francziák sem találtak kivetni valót. Már tanuló korában, midőn makacs torokbaja miatt édesanyjával az olasz riviérára ment, francia és angol nyelven levelezett barátjával, Balogh Jenővel.

Gyermek- és ifjúkorának legnagyobb része szülővárosában, Győrött telt. Elég kényelemben, mert édesanyjának

szép vagyona volt, ki azt kitartó szorgalmával s férfias erélyével és vállalkozó szellemével folyvást gyarapította. Bár Győrnek már akkor is városias jellege volt, Ráth Zoltán még sem úgy nőtt fel, mint a nagy városok falai közé zárt gyermekek szoktak, közel találta a természetet, melyhez ellenállhatatlan vonzódást érzett. A kis Dunán, mely szülővárosa mellett folyik, nyaranta kedvvel csónakázott, télen pedig gyorsan síklott a jégen korcsolyázó társai közt. Résztint a testgyakorlat kedvéért tette ezt, mert érezte, hogy gyöngye szervezetét a férfias sportokkal edzenie, aczélnia kell, résztint pedig, hogy átadhassa lelkét a szabad természet kínálta gyönyöröknek. Vágyát még inkább kielégíthette falun, a szünidők alatt. Ki-kirándult barátja, Balogh Jenő szülőinek bőnyi kuriájába, de kedvencz tartózkodási helye Csanakhegy volt, az ő szép szőlőhegyük, barátságos villával. Talán épen a gyermekemlékek erejénél fogva, ez volt az ő legkedvesebb pihenő helye egészen a sírig. A Bakonyhegység egy félig elszakadt nyulványa itt ereszkedik a kis magyar alföld síkságára. Ráthék villájából s még inkább a szőlőhegy tetején álló filegoriából pompás kilátás nyílik a Tóközre, a Szigetközre, a Duna, Rába, Rábeza és Marczal termékeny partjaira, s Pannonhalma felé, a hol kilencz hosszú század emléke ködlik. Elképzelhetjük, mily hatással volt ez a gyönyörű látvány a gondolkodó, fogékony, s mély érzésű gyermekre és gyermekifjúra. De még inkább hatott rá a nyári éjszakák bűbája, a fényes csillagsátor, mely a maga egész nagyságában és pompájában borult a semmi földi tárgytól nem korlátolt, messze kiterjedt láthatár fölé. A csillagos ég rejtelve egészen megigézte szívét, s ellenállhatatlanul vont a felé a tudomány felé, mely a felettünk tündöklő világok végtelen pályájának útjait méri, titkait kutatja.

Már gymnasiumi tanuló korában az akadémiai almanach segítségével nagy kedvteléssel mérte, számította Csanakon a nap és a hold és a bolygók recta ascensióját és declinatioját. A csillagászat annyira szenvedélyévé vált, hogy midőn 1880-ban az érettségit letette, anyja ellenkezése daczára, ki jogászt akart nevelni belőle, a bécsi egye-

tem philosophiai karára iratkozott be, főtárgyaul választva a csillagászatot és matematikát.

De hiába, az édesanya iránti szeretet erősebb mágnes a csillagászatnál. Anyja nem tudott belenyugodni fia távollétébe, szüksége is lett volna rá: az anyagi ügyek intézése közben lépten-nyomon rászorult fia tanácsára. Hívta haza, hívta folyvást, úgy hogy az engedelmes jó fiú nem tudván ellenállni édesanyja meg nem szűnő kérésének, a tanév végén végkép búcsút vett a bécsi egyetemtől, búcsút attól a tudománytól, melyhez lelkének első rajongása vonta, s a következő tanévben már a győri jogakadémiára iratkozott be.

Nagy szorgalommal adta át itt magát az új tanulmányoknak, melyek világa nemsokára ép oly vonzerőt gyakorolt reá, mint korábban a csillagos ég. Szülővárosának jogakadémiáján két évet töltött, s hogy az egyetemi tanulmányok teljes egészét befejezhesse, 1883. őszén a budapesti egyetemre jött, mint harmadéves joghallgató. Már ekkor határozottan nyilatkozott nagy előszeretete a közgazdaságtan és annak segédtudományai iránt, s tanárai közül különösen Kerkápoly, Kautz Gyula és Láng Lajos gyakoroltak erősebb hatást reá. De a jogi tárgyakat is szorgalmasan tanulta, mert akkor még mint jövő pályájára, az ügyvédségre gondolt, követve nem annyira saját lelkének szózatát, mint inkább édesanyja óhajtását. 1885. nyarán végezte az egyetemet s már 1886. május 8-ikán kezében volt a jogtudori oklevél. Időközben megkezdte az ügyvédi joggyakorlatot, de az alatt is folyvást, behatólag foglalkozott a társadalmi tudományokkal s 1887. február 12-én már az államtudományi oklevelet is megszerezte. Ő a ki annyira komolyan vett minden kötelességet, mondhatni egy napot sem vesztegetett el hiában, mindig egyenesen, gyorsan haladt a kitűzött cél felé. Azonnal megszerezte az ügyvédi diplomát is, mihelyt a joggyakorlatra törvényesen megállapított idő letelt.

Itt azonban sorsa fordulóponthoz ért. Hiába akarta magára erőszakolni az ügyvédséget; lelkületével, gondolkodásával, sehogy sem egyezett az. Vágyai az egyetemi

katédra felé vonták, s a mit azzal szorosan összeforrtnak tekintett, a tudományos búvárlatok s a tudományos irodalom művelése felé. Feljött tehát Budapestre, hogy magát a nemzetgazdaságtanból magántanárrá habilitáltassa, a mi 1888. december 28-ikán meg is történt. A magántanárság azonban nem igen lehet egy munkavágyó fiatal tehetség egész idejét betöltő foglalkozás, még kevésbé kenyéradó életpálya, s Ráth Zoltán, már magántanárrá avatása előtt egy hónappal, kedves tanárának Láng Lajosnak tanácsára és ajánlatával az országos magyar kir. statisztikai hivatalba lépett, egyelőre csak mint díjnok, mert hiszen a hivatalnak böles hagyományai szerint csaknem mindenikünk így kezdte pályáját, de már 3 hónap múlva mint fölesküdt gyakornok.

A statisztikai hivatal élén akkor még Keleti Károly, a hivatal megteremtője állt, de a munkában mellette fiatal erők is kezdtek érvényesülni, élükön Jekelfalussy Józseffel, a hivatal későbbi igazgatójával. Bizonyos forrongó, átmeneti korszaka volt ez hivatalos statisztikánknak. Az élet mindinkább követelte a maga jogát s mindinkább érezhetővé vált a szükség, hogy a hivatalos statisztika a gyakorlati élettel minél közvetlenebb kapcsolatba lépjen. Keleti Károly javaslatára akadémiánk nemzetgazdasági és statisztikai bizottsága, a közgazdasági és statisztikai Évkönyvnek, melyet pár évig Földes Béla tisztelt társunk szerkesztett, de a ki az egy ember munkaerejét — bármily nagy is az — meghaladó feladattól visszavonult, szerkesztését Jekelfalussyra és reám bízta; 1889-ben pedig a Nemzetgazdasági Szemle szerkesztése is Jekelfalussy Józsefre ruháztatott, biztosítottván mindkét vállalat részére a statisztikai hivatal támogatása.

Ráth Zoltán legott a hivatalba való lépése után tevékenyen közreműködött a Közgazdasági és Statisztikai Évkönyv roppant nemzetközi anyagának feldolgozásánál, de még sokkal nagyobb tér nyílt számára a Nemzetgazdasági Szemle hasábjain, melyeket évek hosszú során keresztül a szó szoros értelmében megtöltött magvas tanulmányokkal s a hazai és különösen a külföldi szakirodalom műveinek ismertetésével és bírálataival. 1889-től kezdve nem kevesebb, mint 27 nagyobb értekezés s 54 könyvismertetés és

bírálat jelent meg a Nemzetgazdasági (később Közgazdasági) Szemle hasábjain Ráth Zoltán tollából saját neve alatt, de azonkívül is különböző jegyek alatt egész sereg bírálatot írt. Úgy könyvismertetéseiben, mint a külföldi új törvények vagy törvényjavaslatok bemutatásánál sohasem elégedett meg a tartalom rövid reprodukálásával, éles kritikai elmével bírált, bonczolt, elemzett. Közgazdasági látóköre rendkívül éles volt; meglepő az a biztosság, melylyel tárgyán uralkodott, s az a sokoldalúság, melyről a legkülönbözőbb kérdésekhez való teljesen tájékozott, alapos hozzászólásai tanuskodnak.

Könyvismertetései és bírálatai alkalmával különösen csodáltuk azt a gyorsaságot, a melylyel egy-egy munkát áttanulmányozott, úgy az egészet felölelő, mint az egyes részletekre kiterjedő figyelemmel és alapossággal. Csakis ez a gyors felfogás s rendkívüli receptív képesség érteti meg, hogy már fiatal korában az ismereteknek oly nagy kincsét halmozta fel elméjében.

A szakirodalommal való illetén foglalkozása reá nézve értékes studium s erős szellemi gymnastika volt. Írói talentumát azonban nem forgácsolta el ily kisebb munkákra, a nagyobb tanulmányok is gyorsan termettek tolla alatt. Szakírói munkássága azonban nem a statisztikai hivatalba való lépésével kezdődött. Már 1887-ben megjelent egy nagyobb tanulmánya »A földjáradék helye a nemzetgazdaság rendszerében« cím alatt, melyben az alig 24 éves fiatal tudós nemcsak nagy olvasottságáról és alapos készülségéről tesz tanúságot, hanem a rendszeres gondolkodásnak s önálló felfogásnak nem közönséges mértékével lepi meg az olvasót. Ennek a sokat ígérő kezdetnek méltó folytatása volt Ráth Zoltánnak alig másfél évtizedre terjedő, de úgy mennyiségre, mint belbecsre egyaránt rendkívül gazdag szakirodalmi működése.

Ráth Zoltán szorosan véve nem tartozott egyik iskolához sem, tanult valamennyitől, de azért nem volt elv-nélküli eclecticus. Lelkében, a mely egykor a világok harmóniáját kutatta, egységesen, harmonikusan alakult ki a közgazdasági törvények rendszere. Szelleme roppant területet

tudott felölelni s ott élesen látta az összefüggést a természeti világ s az emberiség phisikai és erkölcsi világának különböző tényezői közt. Innen van, hogy soha sem egyoldalú, a tényeket mindig a különböző ható okok eredményeként látja.

Mint erős gondolkozó s fürkésző, kutató elme, előszeretettel foglalkozott az elméleti kérdésekkel, s főleg az olyanokkal, melyekre nézve még a legkiválóbb szakemberek közt is ellentétes felfogások nyilvánulnak. Megdönthetetlen logikájával sokszor meglepő világosságot tudott teremteni. Az alapfogalmakat tisztázó s mindig élesen distingváló eljárásának jogosultságát szépen igazolja egyik értekezésében a következő szavakkal: »Fogalmak tisztázása sokak előtt úgy tűnhetik fel, mint haszontalan időtöltés, üres szörszálhasogatás. Ám azok, kik a gondolkozás iskoláját járták: tudják, hogy nincs ítélet fogalom nélkül. A ki valaha belépett valamely tudomány csarnokába: tapasztalhatta, hogy az előrehatolás attól függ, mennyire sikerül az alapfogalmakba behatolni«.

Ráth Zoltán közgazdasági irányának azonban legjellemzőbb sajátága a magas erkölcsi felfogás, mely valóban veres fonálként húzódik át munkáin. Nem véletlen, hogy Akadémiánkban a »Közgazdaságtan és ethika« című tanulmányával foglalt széket. Midőn azt a kitüntetést, hogy hazánk legelső tudományos testülete őt tagjai közé választotta, meg akarta köszönni, azt vélte, hogy legméltóbban cselekszik, ha mintegy hitvallást tesz a lelkét mozgó legbensőbb meggyőződéséről. Nyíltan kimondja, hogy a gyakorlati közgazdaságtan nem egyéb, mint egy fejezete a társadalmi ethikának: külön közgazdasági ethika nincs, hanem csak egy egységes ethika, mely irányadó a gazdasági élet alakulására is.

Az ethikai felfogás oly erős nála, hogy elveiben, ha kell, kész elmenni egész a radikalismusig. »Még az az egyszerű követelmény is, — úgymond — melyet a tisztán közgazdasági ethika típusának lehetne tekinteni, a termelés fokozása valamely közgazdasági ághban, csak annyiban állhat meg, a mennyiben az általános ethika valamely parancsából

folyik. És ha be volna bizonyítható, hogy a termelés egyik-másik alakja pl. a gyáripar vagy a nagybirtok, vagy a forgalom egyik-másik szerve pl. a tőzsde vagy közvetítő kereskedés nem felel meg az ethika parancsainak, úgy annak elnyomása lenne a társadalom feladata, még akkor is, ha a közgazdaságtan, mint elmélet kézzelfoghatólag kimutná, hogy a nemzet vagyonosodásához hozzájárul, a nemzet dagadását előmozdítja.»

De elveinek ez a megalkuvást nem tűrő határozottsága nem utópisztikus álmok délibábjain lebeg, hanem bölcs megfontolásra támaszkodik. Nem szereti a túlzást, s éles elméje azonnal megpillantja a tetszetős jelszavak és szélsőséges felfogások sebezhető gyöngye oldalát. Mily világosan kimutatja egy rövid lapon a socialismus és kommunizmus által kívánt gazdasági szervezet megvalósíthatatlanságát. A civilizált ember életető eleme a szabadság. Nem a természeti jog állítólagos velünk született és elévülhetetlen emberi jogai, hanem a mai emberiség életfeltételei kívánják meg a szabadságot. Minthogy pedig a socialisták minden homály daczára, melylyel eszményeik kivitelének módozatait eltakarni törekszenek, kénytelenek megengedni a mélyreható korlátozás szükségét, a mindent felülről szabályozás elengedhetetlen voltát, világos, hogy ma a socialisták gazdasági rendje annyira ellentétben áll az emberek lelki állapotával, hogy ha sikerülne is e pártnak valahol győzelemre vergődni, a megvalósítás első kísérlete az eszmék csődjével járna.

Csak egy példa ez a sok közül, mely bár a dióhéjba szorítás miatt sokat vesztett az eredetinek világosságából s meggyőző erejéből, de mégis fogalmat nyújt róla, hogy erős logikája a deductiónál mily biztossággal működik. Általában Ráth Zoltán irodalmi műveinek egyik legfőbb erénye a nagy világosság. A nehéz, súlyos gondolatokat, elvont fogalommeghatározásokat oly játszi könnyűséggel s átlátszó tisztasággal tudja elénk tárni, hogy szinte könnyűnek s már is ismerteknek tetszenek. Ezt részint annak köszönhetjük, hogy feltétlenül uralkodik tárgyán s a gondolatok elméjében azonnal rendszeresen sorakoznak, részint pedig szép stílusának. Eleinte ugyan voltak stílusán kisebb

feltok, egyes rossz szavak, vagy hibás kifejezések, de ezek csakhamar eltűntek s az olvasó élvezetét mi sem zavarta többé. Irályát meleggé, színessé tette az a kivételes adomány, hogy Ráth Zoltánt, az alapos gondolkodót, a súlyos gondolatok emberét munkájában képzelete is támogatta. Gyakran egy-egy igazságot egy képpel vagy hasonlattal, megkapó erővel tudott kifejezni. Például a gazdasági törvények fejtegetésénél, midőn kárhóztatja Schmollert és követőit, kik azt hiszik, hogy a kivételek minden törvényt lerontanak, s nem akarják belátni, hogy a kivételek az ellenkező irányban működő tényezők összehatásából származnak, állítását a következő hasonlattal teszi egészen szemlélhetővé: »A felröppenő léggömb azért, mert felfelé tart és nem lefelé, még nem kivétel a nehézkedés törvénye alól.«

Ráth Zoltán munkáit úgy tartalmuk jelessége, mint szép formájuk közgazdasági és statisztikai irodalmunk legkiválóbb termékei közé emeli, valóban szolgálatot tenne irodalmunknak az a kiadó, ki összegyűjtött munkáinak kiadására vállalkoznék, mely gyűjteményes kiadás bevezetésében volna tér és alkalom elköltözött jelesünk irodalmi munkásságának részletes méltatására, melyet én a rendelkezésemre álló idő és tér szűk korlátai közt meg nem tehetek. Ráth Zoltán irodalmi munkássága külső terjedelmére is oly rengeteg, hogy még egy válogatott s erősen megrostált gyűjtemény anyaga is köteteket töltene meg. Szinte csudálkozunk azon a nagy termékenységen, mely az alaposságon és műgondon soha legkisebb csorbat sem ejtett.

Már említettem azt a rendkívüli irodalmi tevékenységet, melyet a Nemzetgazdasági Szemle hasábjain fejtett ki. De más vállalatok is tanúskodnak az ő munkásságáról. A Pallas nagy lexikonának tömérdek czikke folyt az ő tollából, a Közgazdasági Lexikonba pedig 21 tanulmányt írt.

Hivatalos statisztikai működésének emlékét részint az 1890. évi népszámlálási nagy mű egyes fejezetei őrzik, részint 1890—93. évek népmozgalmát ismertető kötetekben írt bevezetések, mely utóbbiakban népmozgalmunk akkori sovány adatait nagy leleményességgel aknázza ki. Elkészítette bűnügyi statisztikánk reformtervezetét, mely szintén

magas, tudományos színvonalon mozog, s mostani bűnügyi statisztikáknak is alapjául szolgál.

A hivatalos statisztika terén végzett ez a munkássága önként vezette a statisztikának irodalmilag való intenzív művelésére. Első nagyobb dolgozata a »Népünk korviszonyai s halálózási statisztikánk« című s egész kötetre terjedő tanulmánya volt. 1892-ben írta s ebben már a modern statisztika fegyvereit a legnagyobb biztossággal forgatta. Kimutatta, hogy mily nagy hiba az esketések és születések számát az összes népességhez viszonyítani, midőn e viszonyítás országról-országra, vidékről városra egészen más eredményeket ad. Ez a közönséges számítási mód, a mint szellemesen mondja, egy igen nagy és igen változó holt terhet vonszol magával, a népességnek azt a részét, a mely a házasságkötéseknél vagy születéseknél figyelembe egyáltalán nem, vagy csak alig jöhet, a gyermek- és aggkorban lévőket. Erősen hangsúlyozza továbbá, hogy a halálózási statisztikának is a korstatisztika az alapja, s hogy minden olyan halálózási statisztika, mely tekintetbe nem veszi azoknak az élőknek a korát, kiknek halálózási viszonyairól szó van, összehasonlításra — mely nélkül pedig a statisztika érték nélkül való — teljesen alkalmatlan. A szembeszökő példáknek egész sorát hozza fel, melyek azt mutatják, hogy mily nagy hibát követ el különösen az, ki a különböző foglalkozások halálózási arányát az eltérő korviszonyok figyelembe vétele nélkül akarja kiszámítani. Hazánk korviszonyaival senki oly behatólag nem foglalkozott, mint Ráth Zoltán ebben a munkájában. Mértéket állítva a nemzetközi összehasonlítással hazai állapotaink helyes megítélésére, vizsgálja, mérlegeli az eltéréseket s azok okait az egyes vidékek, a különböző nemzetiségek s a városok népességének korviszonyaiban, úgy nemzeti, mint sociális szempontból egész tömegét vonva le a becses tánulságoknak. Halálózási statisztikánk akkori fogyatékosága mellett a halálózási arányt a korviszonyok szempontjából nem tudta eléggé megvilágítani s ép azért halálózási statisztikánk reformjának elodázhatatlan szükségére is rámutatott egészen úgy, a mint az az új anyakönyvi intézmény életbelépte óta tényleg megvalósult.

Különös előszeretettel a statisztika minden ága közül a népességi statisztikával foglalkozott. Legutolsó felolvasása Akadémiánkban népességünk szaporodásának vizsgálata volt. A nemzetközi statisztikai intézetben pedig a házasságok termékenységéről tartott előadást. Legjelesebb statisztikai munkája azonban, mely egyúttal a statisztikai hivatalban eltöltött évek legértékesebb irodalmi emléke, a »Magyarország statisztikája« című munka, mely a statisztikai hivatal kiadásában, de egyúttal a Magyar Tudományos Akadémia nemzetgazdasági és statisztikai bizottságának támogatásával 1896-ban jelent meg. Ráth Zoltán gyakorlati czélt kívánt szolgálni vele; midőn ugyanis az 1895. április 29-dikén kelt kereskedelemügyi ministeri rendelet a statisztikai hivatal tisztviselőire nézve a statisztikai szakvizsgát kötelezővé tette, a hivatal igazgatója Jekelfalussy József őt kérte fel egy alkalmas kézikönyv megírására.

Ráth Zoltán nem csak a specialis feladatnak felelt meg fényesen, hanem egy abszolút becsű munkával ajándékozta meg szakirodalmunkat. A statisztika elméletét és módszerét rövidre fogva, mélyebben és világosabban aligha írták még meg, mint Ráth Zoltán, e művében. A mű tulajdonképeni tárgyát, Magyarország statisztikáját, egészen új formában, önálló felfogással nyújtja. A társadalmi statisztika minden egyes ágánál megismerteti az olvasót az alapfogalmakkal s midőn az elméleti igazságok segélyével széles látókört nyit számára, úgy tér át a hazai viszonyok ismertetésére, nemzetközi összehasonlításokkal téve még világosabbá, még tanulságosabbá fejtegetéseit. Művében a társadalmi statisztikának teljes egészét nyújtja, kiterjeszkedett a kivált akkor kevésbé művelt ágakra is, minő például a javak megoszlása.

Általában nagy érdeklődéssel fordult a socialis kérdések felé; mély és erős rokonszenvet táplált a szegényebb néposztályok iránt s azoknak szellemi, erkölcsi és anyagi jóléte a legélelkebben foglalkoztatta. Már egyik régebbi tanulmányában így kiált fel: »a mint a dolgok most állanak, szinte úgy látszik, mintha sírja felé hanyatló századunk

egy új kultuszt akarna örökül hagyni utódjának, a szegény ember kultuszát.«

De a társadalmi feladatok nagy kérdései nemcsak mint embert, hanem különösen mint magyar embert éredekelték őt. Aggódva nézte hazai állapotaink sok egészségtelen tünetét s a statisztika mérő eszközével igyekezett megállapítani a diagnózist. Egyik nagyobb tanulmányában, melyet 1894-ben írt, gazdasági haladásunkkal kapcsolatosan beható vizsgálódás tárgyává tette a munkás osztályt. A rendelkezésre álló adatok fogyatékosága nem engedte, hogy a lelkiismeretes tudós határozott következtetéseket vonjon le, s a mint szerényen mondja: célja tulajdonképen az volt, felhívni a figyelmet társadalmi viszonyainkra vonatkozó ismereteink rendkívüli hiányosságára, de azért az, a mit csak mintegy sejtést, találgatást mer kimondani, mélyreható bírálatát teszik socialis állapotainknak s különösen a mezőgazdasági munkáskérdést igen élesen világítja meg, s immár szinte beteljesülni kezdő jóslat gyanánt tűnik fel, a mit a kivándorlásról mond.

Részint fajszeretete, részint a szegényebb néposztályok iránt érzett meleg vonzódása nyilatkozik meg gazdasági tárgyú tanulmányaiban is. Kiválik ezek közül a földbirtokos osztály hitelszükségletéről írt nagy tanulmánya. Széles statisztikai alapon építette fel e munkáját, ismertetve az e tárgyban külföldön történt törekvéseket és kísérleteket is; de a mi munkájában legbecsesebb, az a fogalmak világos meghatározása s a kontrovers kérdések biztos eldöntése. Rendkívül becses és tanulságos, a mint a jelzálogos terheket keletkezésök szempontjából bírálja. Éles elmével tárgyalja az örökös társak kielégítéséből származó jelzálogos terheket az igazságosság, méltányosság, s a kisbirtokos osztály gazdasági helyzetének szempontjából.

Érdekes, hogy olyan mély gondolkodó és erős logikus fej, mint Ráth Zoltán, mily állást foglalt el a földbirtok természetben való felosztása tilalmának problémájával szemben, mely mai napság az elméket annyira foglalkoztatja. Határozottan kimondja, hogy a földbirtok természetben való felosztásának tilalma egyik hatalmas előmozdítója a

földbirtok kényszerű eladósodásának, s a tilalom a földbirtokos osztály megapasztását s a városi elem növekedését idézi elő. Valóban nehezen érthető — úgymond — hogy oly korszakban, mikor socialpolitikai indokból a társadalmi béke emberei minden munkást egy darab földdel akarnak boldogítani, a conservatív földbirokok osztály számának apasztását, s a radikális városi népesség számának szaporítását maga után vonó intézmény szószólóra talál. Ő tehát helyes agrárpolitikának azt tartja, ha a földbirtok felosztását előmozdítjuk a legvégsőbb észszerű határig, vagyis addig, míg a felaprózott birtok a család megélhetésére, bármily szűken, elégséges.

A földbirtokos osztály hitelszükségletéről írt munkájában az elmélet mellett, mely annyira instructiv és felvilágosító, sok a gyakorlati útmutatás is, mely erős gyakorlati érzékről s gazdag tapasztalatokról tesz tanúságot. Szintén gyakorlati s egyúttal igen actualis kérdést tárgyal a kertellekről írt nagy munkája, melyet az akkori kereskedelemügyi minister úrnak, Hegedüs Sándornak megbízásából írt. Nagy és fáradságos tanulmányok alapján aránylag igen rövid idő alatt írta meg ezt a munkáját, mely a kartelegekről szóló ma már igen terjedelmes irodalomnak egyik legkiválóbb műve. A kartelegeknek nemcsak czélját és jellegét fejti ki nagy alapossággal, hanem közgazdasági hatásukat, előnyeiket, hátrányaikat egyaránt éles világításba helyezi.

De nem folytatom tovább műveinek e töredékes, s inkább csak példaképen kikapott ismertetését. Ideje felvennem az életrajzi vázlatnak elejtett fonalát.

Ráth Zoltán még mielőtt a statisztikai hivatalba lépett volna, megházasodott. Egy távoli rokonát vette el, Borecsiczky Arankát, kit gyermekkorá óta ismert. A gyermekvonzalom később változatlan, mély szerelemmé erősödött. Házassága nagyon boldog volt; feleségének élénk, vidám természete épen kiegészítette az ő komoly, kissé zárkózott természetét. A férjét bálványozásig szerető fiatal asszony egészen férjének élt, s hogy a szellemi közösség minél teljesebb legyen közöttük, olvasta, tanulmányozta férjének tudo-

mányos dolgozatait. Már külsőleg is ritka példáját mutatták a szeretetnek, gyöngédségnek. A fiatal asszonyka a hivatalos órák végén jóformán minden nap ott várta urát a hivatal kapujánál, s kart karba öltve tették meg vidám beszélgetés közt a körülbelül fél órai útát hazáig, a dajka fehérbe öltöztetett pirosképű csöppséget vitt előttük, majd később a karonülő kicsinyből tipegő apróság lett s a dajka karján másik kis angyal repesett. Az ég öt szép gyermekkel áldotta meg őket, egyet elvesztettek ugyan, de egészen kis korában, e csapás csak futó felhő volt boldoságuk egén, az elköltözött helyett mást küldött a gondviselés, az élők feledtették a holtat, s a boldog apa örömmel láthatta gyermekei szép fejlődését.

Hivatalos pályája, ha nem volt is fényes, mert hiszen egy szűkkörű hivatalban erre nincs is alkalom, de az átlagosnál gyorsabban emelkedett, hét és fél év alatt elérte a segédtitkárságot. Tekintélyét pedig nem hivatalos állásának foka, hanem tehetségének és egyéniségének súlya és belső értéke adta meg. Magaviselete főlebbvalóival szemben tiszteletteljes, de önérzetes, többi tisztársaival szemben nyájas, de mégis tartózkodó, egész egyénisége tiszteletet parancsoló volt. A könnyen barátkozást, bizalmaskodást nem szerette, s bár szíves jó viszonyban volt mindenkivel, barátságára csak keveseket méltatott.

Nagy és értékes irodalmi munkássága, melyet egyetemi magántanári székén folytatott tevékenysége is támogatott, gyorsan termelte meg számára a külső elismerést. A mint említém már 1888. decemberében habilitáltatta magát a budapesti tudomány egyetemen a nemzetgazdaságtanból. A mint a statisztikai hivatalban mindjobban belemerült a statisztikai tanulmányokba, s ezt a tudományszakot is mindinkább megkedvelte, 1892-ben a tudomány egyetemen a statisztika magántanárává képesíttette magát. Ugyanazon évben a budapesti kir. József műegyetemen a nemzetgazdaságtan magántanára lett, 1894. január 21-ikén pedig egyetemi nyilvános rendkívüli tanári címet nyert. Akadémiánk szintén ebben az évben csatolta őt magához, megválasztván a második osztály levelező tagjává, Ráth

Zoltán ennek a kitüntető elismerésnek az ő szokott kötelességtudásával és buzgóságával igyekezett megfelelni; magvas tanulmányokkal jelent meg időnkint a felolvasó asztal mellett, a reá bízott bírálatokat pedig mindig szíves készséggel s a legnagyobb lelkiismeretességgel végezte. Ugyancsak az 1894. évben a Magyar Közgazdasági Társaság, mely Láng Lajos elnöke alatt akkor alakult meg, őt főtitkárává választotta. Így nyílt újabb és újabb tér tehetségének, munkásságának.

Ráth Zoltán közel nyolcz évet töltött a statisztikai hivatalban, egyidejűleg szorgalmasan működve az egyetemen is. A statisztikai hivatalban eltöltött idő rá nézve épen nem volt meddő, mert bő alkalmat adott a közgazdasági irodalommal való állandó és beható foglalkozásra, s azonkívül a hivatalos statisztika műhelyében alkalma nyílt megismerkedni a statisztika technikájával, a mi őt a statisztikai módszertan kérdéseire s a statisztikai tudomány szakszerű műveléséhez vezette. De lassanként mégis érezni kezdte a kettős foglalkozás terhét. A hivatalos élet nyögét, bilincsét is kedvetlenül hordta. Kilátása nem volt, hogy a budapesti tudomány egyetemen egyhamar tanári széket nyerjen, a kolozsvári egyetemre pályázott, de sikertelenül, ezért midőn 1896-ban a kassai jogakadémián üresedés nyílt meg, némi habozás után elhatározta, hogy pályázni fog, s 1896. augusztus 27-ikén tényleg kineveztetett a kassai kir. jogakadémia nyilvános rendes tanárává, a nemzetgazdaságtan, pénzügytan és magyar pénzügyi jog tanszékére.

Az összeköttetést azonban a budapesti irodalmi és tudományos körökkel nem szakította meg; továbbra is megtartotta a közgazdasági társaságnál viselt főtitkári állását, az üléseken többször megjelent, valamint időnkint akadémiánk felolvasó asztalát is felkereste. Részt vett az 1901. év őszén a Nemzetközi Statisztikai Intézetnek egy hétig tartó budapesti ülésezésén. Két előadást is tartott s nagy tevékenységet fejtett ki a szakosztályok munkálataiban. A fiatal szerény magyar tudós a közvetlen érintkezés alkalmával ismereteinek gazdagságával s ítéleteinek biztos határozottságával gyorsan megnyerte a külföldi kiváló tudósok

rokonszenvét s elismerését, s a legközelebbi tagválasztáskor az Intézet sietett őt tagjai sorába emelni.

Kassára való távozását különösen az tette nehezzé, hogy szülővárosától s özvegy édes anyjától oly távol esett. Eleinte a jogakadémiai katedrán nem találta fel azt, a mit remélt. Tanártársaival ugyan csakhamar szíves jó viszonyt kötött, s különösen az akadémia igazgatójában igazi jó barátot talált, de közte s hallgatói közt eleinte nem akart kifejlődni az a kölcsönös szeretet, bizalom és harmonia, mely az ő ideálja volt, s melyre egész odaadással törekedett. Ez azonban a helyzetnek csak átmeneti nehézsége volt. A mint a hallgatók őt jobban megismerték, egyúttal meg is szerették; szorgalmasan és örömezt hallgatták előadásait s megbecsülték azt a szerencsét, hogy oly kiváló tudós ajkairól hallgathatták a tudomány igazságait.

Családi élete most is a régi, boldog, bensőségteljes családi élet volt. Gyermekai szépen fejlődtek, örömeire a szerető édesapának, felesége most is azzal a büszke csodálattal vegyült szerelemmel ölelte, melylyel a kiváló emberek hitveseinél gyakran találkozunk. A társadalmi kötelezettségek azonban oly terhet raktak vállaira, melyet eddig nem ismert. Nagy városban könnyű elvonulva élni, itt mindenki úgy rendezheti be házi és társadalmi életét, a hogy neki tetszik, senki sem kéri számon, senki sem törődik vele. De a kis városok lakója, ha a társadalom felsőbb köreihez tartozik, nehéz társadalmi kényszer alatt áll, mely alól magát alig vonhatja ki. Ha színház van a városban, pártolni kell a művészetet, mert ki pártolná, ha azok, kiket állásuk a társadalom élére emelt, nem járnak elől jó példával. A hol mindenki ismeri egymást, ott látogatás látogatást von maga után, jour-ra jour következik. Ráth Zoltán is végig járta az előítéletek által táplált rossz szokásnak ezt a kalváriáját. Ő szívesen beszélgetett, kivált ha komoly eszmecserére nyílt alkalom, de az estélyek, jourok levegője nem az a légkör, melyben a magába zárkózott tudós jól érzi magát. Ráth Zoltánt lelkileg úntatta, testileg fárasztotta ez az élet, melybe a társaság s társadalmi kötelezett-

ség akaratlanúl, de szinte ellenállhatatlanúl sodorta. Tanulmányait nem hanyagolta el, irodalmi munkásságában még nagyobb tevékenységet fejtett ki, az elveszett időt tehát a pihenés óráiból kellett ellopnia. Bölcs életrendje ha nem is billent meg, de némi ingadozást szenvedett. Érezve szervezetének gyöngeségét, bámulatosan tudott magára vigyázni. Oly hygienikusan élt, a hogy csak egy ritka világos észtől, s erős akarattól fegyelmezett ember élhet. A mértékletes-ségnek mintaképe volt s a nélkül, hogy testét elpuhította volna, óvatosan került mindent, a mi megárdhatott. A szellemi munkát is lehetőleg okszerűleg, rendszeresen igyekezett beosztani, közbe-közbe pihenést tartott, sőt napközben rövid álommal is próbálta felfrissíteni testét, s megpihentetni, lecsillapítani hevesen működő agyát.

A szünidőket most is szülőföldje mellett, kedves tuskulánumban Csanakhegyen tölté; átadva magát a nyugalomnak, de nem a pihenésnek. A szőlőhegy tetején álló filegoriában csinos és barátságos dolgozó-szobát rendezett be magának: ott élt könyvei közt, dolgozva kedvvel, fáradhatatlanúl. De családjával is sok kedves órát töltött a villa tornácán, vagy a diófák árnyékában, sőt egy-két rokont vagy barátot is szívesen fogadott vidám beszélgetésre.

Így telt el év év után. De a derült égre már gyülekezni kezdtek a felhők. Egészségét, minden ápolása mellett hanyatlani érezte. 1901 vége felé orvosi tanácsra a vörös kereszt-egylet budapesti Erzsébet-kórházába ment, hol komolyabb természetű operációt állt ki. Hetekig mozdulatlanúl kellett feküdnie, s ő oly békén, nyugodtan tűrte, a mint csak egy derült philosoph lélek teheti, pedig ekkor már saját testi bajához egy súlyos lelki szenvedés is járult, édes anyjának betegsége, kinek elméjét az elhomályosulástól lehetett féltetni. Az operáció bár szerencsésen végbement, nagyon meggyengítette, s szervezetében fáradtságot, kimerültséget kezdett érezni. Bizalmasabb barátai előtt idegességről is panaszkodott, holott mindig úgy tekintettük őt, mint a higgadt, nyugodt, flegmatikus ember mintaképét. Az 1902. év januárjának vége felé látszólag meggyógyúlva, de tényleg megrendült egészséggel tért vissza Kassára. Foly-

tatta tanári munkáját, a régi kötelességtudással, de nem a régi kedvvel, s alig várta, hogy jöjjön a nagy szünidő, s vele a pihenés, melyet egészségének tökéletes helyreállítására fordíthasson.

És épen akkor jutott pályája egy fontos fordulópont-hoz. Vágya és óhajtása, a mint említettem, kezdettől fogva az volt, hogy a budapesti tudományegyetemen nyerjen tanári széket, ott fejthesse ki tehetségét s értékesíthesse a haza javára tudományát. Most ez az óhajtása hirtelen egészen közel jutott a teljesüléshez. Láng Lajost, a statisztika kitünő tanárát, Ő Felsége 1902. május 5-ikén kereskedelemügyi ministerré nevezte ki. A megüresedett tanszékre senki oly méltán igényt nem tarthatott, mint Ráth Zoltán. Alig volt ebben nézeteltérés. Az irányadó köröknek ő volt egyedüli jelöltje, s kineveztetése teljesen biztosítottnak látszott.

De Ráth Zoltán, egészen közel a rég óhajtott cél-hoz, nem érzett örömet az eseményeknek ily kedvező fordulatán. Megnyugvás helyett inkább aggodalom, nyugtalan-ság, önkínzó töprengés szállta meg lelkét. Testi betegeskedésének lehangoló hatása alatt szellemi hanyatlást képzelt magában, s a szép és nagy feladattal szemben, melyet az ő lelkiismeretessége és nemes becsvágya valódi ideális magas-ságba helyezett, félelem és kétség lepte meg őt.

A nyári szünetre, családjával együtt, a szeretett honi-földre, csanakhegyi villájába vonult, ott keresve enyhülést, gyógyulást, lelki békét. A szülőföld levegőjének csodálatos gyógyító ereje van, kivált mikor a nyár meleg napja érleli a síkon a kalászokat s a domboldalon buján hajt a szőlő sötétzöld levele. Nappal a hűs szobákban vagy árnyékos fák alatt üldögelni, alkonyatkor pedig sétára indulni, beszívni az ózonos levegőt, megfürdetni lelkünket a szent némaságban s nézni, hogy gyúl ki az égen csillag csillag után a sápadó esthajnalból, lehet-e ennél jobb gyógyszer a világon? Ráth Zoltán is megpróbálta. Hitvese és gyermekei szintén vele voltak, hogy még édesebbé tegyék a pihenést. De a nyugalomnak azokba a napjaiba is csöppent keserű ürm. Édesanyja állapota annyira rosszra fordult

hogy orvosi tanácsra szanatoriumba kellett szállítani. Ez végzetes hatással volt Ráth Zoltánra, érzékeny lelkét a csapás egészen megrendítette. A szerető fiú mindig boldogtalan anyjának sorsán töprengett. Oktalan önváddal kínozza magát s folyvást idegesebb, idegesebb lett. Érezve, hogy ezúttal sem a testi gyógyulást, sem a lelki békét nem találja meg szülőföldén, elhatározta, hogy Lovranába megy üdülni. Az utazásra megtettek minden előkészületet, s Balogh Jenőt értesítette, hogy augusztus 3-ikán feleségével átutazik Budapesten, néhány órát itt töltenek, örülne, ha felkeresné őket. Semmi nyom, semmi jel, hogy végzetes tettét előre elhatározta volna, ha megvillant is olykor lelkében a sötét gondolat, gyorsan elűzte magától. Még az utolsó napnak, augusztus 2-dikának reggelén is nyugodtan kelt föl s a rendes időben, mitsem sejtetve senkivel, ment a fürdőszobába, hogy elvégezze szokott fürdését. Egy idő múlva azonban fegyverdördülés riasztotta fel a háznépet. A végzet betelt, a katasztrófa megtörtént.

Halála mély részvétet és nagy megdöbbenést keltett mindenfelé. Érthetetlen, megfoghatatlan volt mindenki előtt, a ki csak ismerte őt, a gyászos vég. Anyagi gondoktól menten, tisztelve, szeretve mindenkitől, a legszebb családi életet élve, a gondviselés kiválasztott boldogai közül valónak látszott, kit erős kötelékek fűznek az élethez.

Az embert és világot, a természet és az erkölcsi világrend törvényeit kevesen látták tisztábban, kevesen fogták föl nemesebben mint ő, s íme egy árny, egy por-szem, egy semmi, ennek a tisztán látó szemnek éles látását egy pillanatra elhomályosította.

Egymásba fűzve az események apró lánczszemeit, sejtünk okokat, találunk magyarázatokat, melyek a valószínűség látszatával bírnak, de a szomorú rejtvény kulcsát csak a szívek titkos redőit vizsgáló mindentudó Isten tartja kezében.

Hiábavaló a mi töprengésünk, bele kell nyugodnunk a változhatatlanba, hogy Ráth Zoltán földi pályájának vége van. Ő eltávozott örökre, de lelkének melegét, világosságát itt hagyta közöttünk. Szerető hitvese holtig tartó

gyászszal szívében, csak az ő emlékének él, s bizonyára az elköltözött férj lelke ihleti, hogy oly férfias lélekkel teljesíti kötelességét. Gyermekai, kik gyöngé korukban vesztették el őt, lassanként talán vissza sem emlékeznek földi alakjára, de szívének melegét érezni fogják mindig s hálásan gondolnak reá. Barátjainak emlékében sem halványul el az ő mocsok nélkül való alakja, munkái pedig fennen hirdetik tehetségének gazdagságát, lelkének nemességét.

A ki a veséket vizsgálja, legjobban tudja, mily nemes, gyöngéd, szerető szív vált porrá, s hogy az a lélek, mely erőszakosan rázta le földi bilincseit, mily önzetlenül szolgált hazáját és az emberiséget, megvetve földi hívságot, lemondva léha örömeiről, mily hön szomszédhoz az igazságot, s mily állhatatosan törekedett a tökéletesség felé. Most immár ott áll az igaz bíró előtt, ki egyúttal a kegyelem Istene.

FÜGGELÉK.

Ráth Zoltán irodalmi munkássága.

I. Önálló művek.

1. A földjáradék helye a nemzetgazdaságtan rendszerében. (1887.)
2. A tőke közgazdasági fogalmáról. (1890.)
3. A magyar korona országainak 1890. és 1891. évi népmozgalma. (Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat. V. kötet.)
4. A magyar korona országainak 1892. és 1893. évi népmozgalma. (Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat. 8. kötet.)
5. A magyar korona országaiban az 1891. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei. (Magyar Statisztikai Közlemények. (Ált. jelentés 6—8. fejezete.) Új sorozat. 1. kötet.)
6. A földbirtokososztály hitelszükséglete és annak kielégítése. (1891.)
7. A közgazdaságtan újabb feladatairól. (1892.)
8. Népünk korviszonyai és halálozási statisztikánk. (1893.)
9. Emlékirat az igazságügyi statisztika újjászervezése tárgyában. (1894. Az orsz. statisztikai hivatal kiadványa.)
10. Közgazdaságtan és ethika. (1896.)
11. Magyarország statisztikája. (1896.)
12. Évtizedünk egyenesadó reformjáról. (Akadémiai értekezések. 1897.)
13. Emlékirat a kartellekről. (1900.)
14. Népszaporodásunk kérdése a XX. század küszöbén. (Akadémiai Értekezések. 1901.)

II. Nagyobb tanulmányok, értekezések.

1888.	A pénz értékelkedésének némely következményéről. (Nemzetgazdasági Szemle.)		
	Az érték fogalma és osztályozása. (Nemzetgazdasági Szemle.)		
1889.	Az új német törvény a szövetkezetekről.	»	»
	A munkásokra vonatkozó törvényhozás		
	Franciaországban.	»	»
	Bűnügyi statisztikánk és annak legújabb eredményei.	»	»

1889. Részletek bűnügyi statisztikánkból. (Nemzetgazdasági Szemle.)
1890. A közgazdaság elméletének és törvényei-
nek kérdéséhez. » »
A tőke közgazdasági fogalmáról. » »
Fővárosunk bűnügyi statisztikája 1885—
1889-re. » »
1891. A munkásbiztosítás hazánkban. » »
Az új porosz jövedelmi adó törvényjavaslat. » »
A földbirtokososztály hitelszükséglete és
annak kielégítése. » »
A vastermelés múltjából és jövőjéből. » »
Az épületek statisztikája Franciaországban. » »
A földbirtokosi hitel statisztikája. » »
1892. Az árstatisztika feladata különös tekin-
tettel hazánkra. » »
A közgazdaságtan újabb feladatairól. » »
1893. Népiünk korviszonyai és halálozási statisztikánk. (Közgazdasági
és Közigazgatási Szemle.)
1894. Gazdasági haladásunk és a munkásosztály. (Közgazdasági és
Közigazgatási Szemle.)
Sur la distinction des classes sociales dans les recherches sta-
tistiques. (A VIII. nemzetközi egészségügyi és demografiai
congressuson felolvasott tanulmány.)
1895. Igazságügyi statisztikánk reformjáról. (Közgazdasági és Köz-
igazgatási Szemle.)
1896. Az osztrák bűnügyi statisztika legújabb eredményei. (Közigaz-
gatási Szemle.)
Magyarország népessége. (Az Ezredéves magyar állam és Népe
cz. munkából.)
1897. A jogi szakoktatás feladatairól. (Jogtudományi Közöny. 1897.)
1898. Áralakulás. (Közgazdasági Lexikon I. kötet.)
Bűnügyi szatisztika. » » » »
Családi állapot. » » » »
Erkölcstatisztika. » » » »
Felekezetek statisztikája. » » » »
Gazdaságosság. » » » »
Halandóság. » » » »
Házasságkötések. » » » »
Hitel. » » » »
Hozadék. » » » »
1899. Egy új tankönyvről. (Közgazdasági Szemle.)
A szocialismusról. (Felső-Magyarország.)
1900. Igazságügyi statisztika. (Közgazdasági Lexikon II. kötet.)
Jövedelem és vagyonmegoszlás. » » » »
Korstatisztika. » » » »

1900. Mezőgazdasági hitel. (Közgazdasági Lexikon II. kötet.)
 Munkásbiztosítás. » » » »
 1901. Nemek statisztikája. » » III. »
 Népeség és népesedés. » » » »
 Születések. » » » »
 Tőke és kamat. » » » »
 Vagyon. » » » »
 A monopol kérdéséhez. (Közgazdasági Szemle.)
 Népeségünk szaporodásáról. » »
 Memoire sur la méthode la plus simple de mesurer la fécondité des mariages. (Felolv. a nemzetközi statisztikai intézet budapesti ülésén 1901-ben.)
 Communication sur la méthode de la statistique criminelle de la Hongrie, reorganisée en 1900. (Felolv. a nemzetközi statisztikai intézet budapesti ülésén 1901-ben.)
 1902. A házasságok termékenysége. (Közgazdasági Szemle.)

III. Kisebb értekezések, könyvbírálatok. Folyóiratok szemléje.

Legnagyobbbrészt a Nemzetgazdasági (később Közgazdasági és Közigazgatási, majd Közgazdasági) Szemle hasábjain.

1889. *Schuller F. und Burckhardt A. E.*: Untersuchungen über die Gesundheitverhältnisse der Fabriksbevölkerung in der Schweiz.
Langdorff K.: Die Landwirtschaft im Königreich Sachsen und die Einrichtungen und Wirksamkeit des Landeskulturathes für das Königreich Sachsen.
Müller Traugott: Untersuchungen über den Gegenwärtigen Stand der Agrarstatistik und deren Entwicklung seit dem Jahre 1868.
 A gazdasági válság Olaszországban.
Mandello J.: Staatliches Schankgefälle in Ungarn.
Journal of the Royal Statistical Society: Giffen: Az újabb időkben az árak s a jövedelem tekintetében beállott változások összehasonlításáról.
Journal des Économistes: Raffalovich A.: Les marchés de Londres, de Paris et de Berlin en 1888.
 Bernard: La statistique agricole en France en 1882.
Conrad-féle Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik:
 Kaufmann R.: Minő részt igényelnek az egyes állami feladatok a közkiadásokból, stb.
Journal des Économistes: Raffalovich A.: L'effondrement du Comptoir d'Escompte.

1889. *Vierteljahrschrift für Volkswirtschaft, Politik und Kulturgeschichte*: Herbetz: Az 1888. évi augusztus 31-iki cukor-egyezség.
Zeitschrift für die gesamte Staatswissenschaft: Névtelen: Der Geld- und der Reallohn in den Vereinigten Staaten.
Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik: Nasse E.: Der Schlussbericht der englischen Gold- und Silberkommission.
Journal des Économistes: Molinari: Le renouvellement de la convention monétaire de l'Union latine.
Jahrbuch für Gesetzgebung, Verwaltung und Volkswirtschaft im Deutschen Reich: Scheel H.: Die Berechnung der Handelsbilanzen.
1890. *Dtto*: Lotz W.: Die Währungsfrage in Österreich-Ungarn und ihre wirtschaftliche und politische Bedeutung.
Journal of the Royal Statistical Society: Longstoff B. G.: Suggestions for the Census of 1891.
Journal des Économistes: Raffalovich A.: Les grands marchés financiers en 1889.
Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik: Wirminghaus A.: Statistik der Krankenversicherung der Arbeiter im Deutschen Reiche für die Jahre 1885, 1886 und 1887.
Zeitschrift für die gesamte Staatswissenschaft: Schäffle: Trennung von Staat und Volkswirtschaft aus Anlass des jüngsten Arbeitsmassenausstandes im Kohlenbergbau.
Journal des Économistes: Beaumont H.: A »North American Review« hasábjain Gladstone és Blaine részéről a szabadereskedés és védvám kérdésében folyt vita.
 » Liesse A.: Les travaux législatifs de la chambre des députés 1889—90.
 » Rochetin E.: Congrès international de l'assistance publique.
Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik: Ulrich: Die fortschreitende Ermässigung der Eisenbahn-Gütertarife.
Jahrbuch für Gesetzgebung, Verwaltung und Volkswirtschaft im Deutschen Reich: Annecke W.: Die Lage der Landwirtschaft in den Vereinigten Staaten von Nordamerika.
Zeitschrift für die gesamte Staatswissenschaft: Schäffle: Zur Theorie und Politik des Arbeiterschutzes.
Hertzka T.: Freiland. Ein sociales Zukunftsbild.
Kautz Gy.: A nemzetgazdaságtan rendszere. Első kötet. Általános rész.
 Jahresbericht des k. u. k. österr.-ung. General-Consulates New-York über die wirtschaftlichen Verhältnisse des Amtsbezirkes im Jahre 1889.
Kohn D.: A gabona-határidőüzlet.

1891. *Herkner H.*: Die sociale Reform als Gebot des wirtschaftlichen Fortschrittes.
1892. *Hasbach W.*: Untersuchungen über Adam Smith und die Entwicklung der politischen Oekonomie.
 Az 1892. márczius havára összehívott valuta-enquête irományai.
Pólya Jakab: A pesti magyar kereskedelmi bank keletkezésének és 50 éves fennállásának története.
Keynes Í. N.: The scope and Method of Political Economy.
Revue des deux mondes: Mille P.: Le néo-mathussianisme en Angleterre.
Journal de la Société de statistique de Paris: Gimel: La division de la propriété foncière en France avant et après 1789.
Allgemeines statistisches Archiv: Becker K.: Die Jahreschwankungen in der Häufigkeit verschiedener bevölkerungs- und moralstatistischer Erscheinungen.
Économie Journal: Cunningham W.: The relativity of économie doctrine.
Revue d'économie politique: Miss Victorine Hans: A gyári törvényhozás hatásáról Angliában.
Ricardo D.: A közgazdaság és adózás alapelvei.
 A kereskedelemügyi miniszternek 1891. évi működéséről a törvényhozás elé terjesztett jelentése.
1893. *Marshall Alfréd*: Principles of Economics.
Földes Béla: A társadalmi gazdaságtan elemei.
Havas Miksa: A jelzálogos kölcsönök. Tájékoztató a magyar gazdaközönség számára.
1895. Die Bevölkerung Oesterreichs auf Grund der Ergebnisse der Volkszählung vom 31. Dez. 1890.
Meyer E.: Die wirtschaftliche Entwicklung des Altertums.
Allgemeines statistisches Archiv: Westergaard Herald: Die Gliederung der Bevölkerung nach Gesellschaftsklassen.
1896. *Bödiker T.*: Die Arbeiterversicherung in den europäischen Staaten.
 Hauptresultate der Volkszählung in Bosnien und der Herzegovina vom 22. April 1895.
dr. Fellner Frigyes: A kiegészítő vagyoadó és szerepe a magyar egyenesadó rendszerben.
1900. Létfimum. (Közgazdasági Szemle.)
1902. *Revue d'économie politique*: Villey E.: La socialisme contemporain.
Économie Journal: Giffen R.: On international statistical comparisons.
Journal des Économistes: A »Société d'économie politique« ülésének tárgyalása a törvényes kamatláb leszállításáról.

V. KÖTET.

I. Fábíán Gábor rendes tagról. <i>Zichy Antal</i> t. tagtól	—	kor.	20	fil.
II. Tanárky Gedeon lev. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	—	»	80	»
III. Dr. Zlamál Vilmos lev. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	—	»	20	»
IV. Fleischer Leberecht Henrik k. t.-ról. <i>Goldziher Ign.</i> l. tagtól	—	»	60	»
V. Hornyik János lev. tagról. <i>Szilágyi Sándor</i> r. tagtól	—	»	40	»
VI. Reichard Henrik Vilmos k. tagról. <i>Kanitz Ágost</i> lev. tagtól	—	»	40	»
VII. Boissier Péter Edmund k. tagról. Dr. <i>Haynald Lajos</i> t. tagtól	—	»	40	»
VIII. Greguss Ágost rendes tagról. <i>Bánóczy József</i> l. tagtól	—	»	40	»
IX. Grote Artur külső tagról. Dr. <i>Duka Tivadar</i> l. tagtól	—	»	20	»
X. Rózsay József t. tagról. Dr. <i>Batizfalvy Sámuel</i> l. tagtól	—	»	40	»

VI. KÖTET.

I. Petzval Ottó r. tagról. <i>Kondor Gusztáv</i> l. tagtól	—	»	20	»
II. Ökröss Bálint lev. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	—	»	40	»
III. Hunfalvy János r. tagról. <i>Keleti Károly</i> r. tagtól	—	»	60	»
IV. Tóth Ágoston lev. tagról. <i>Hollán Ernő</i> t. tagtól	—	»	40	»
V. Oppolzer Tivadar külső tagról. <i>Konkoly Miklós</i> tisz. tagtól	—	»	30	»
VI. Paúr Iván lev. tagról. <i>Hampel József</i> l. tagtól	—	»	50	»
VII. Pauer János l. tagról. Dr. <i>Czobor Béla</i> l. tagtól	1	»	20	»
VIII. Heer Oszvald külső tagról. <i>Kleir Gyula</i> l. tagtól	—	»	80	»
IX. Balogh Kálmán r. tagról. <i>Högyes Endre</i> r. tagtól	1	»	20	»
X. Pott Frigyes Ágoston k. tagról. <i>Pecz Vilmos</i> l. tagtól	—	»	40	»
XI. Danielik János t. tagról. <i>Szvorényi József</i> t. tagtól	—	»	60	»
XII. Apáthy István r. tagról. <i>Matlekovics Sándor</i> l. tagtól	—	»	60	»
XIII. Rómer F. Flóris r. tagról. <i>Hampel J.</i> l. tagtól	1	»	20	»
XIV. Zsigmondy Vilmos l. tagról. <i>Péchy Antal</i> l. tagtól	—	»	50	»
XV. Rónay János Jácint r. tagról. <i>Pór Antal</i> l. tagtól	—	»	60	»

VII. KÖTET

I. Pesty Frigyes r. tagról. <i>Ortway Tivadar</i> l. tagtól	—	»	80	»
II. Gorové István t. tagról. <i>György Endre</i> l. tagtól	—	»	40	»
III. Beöthy Leó l. tagról. <i>György Endre</i> l. tagtól	—	»	40	»
IV. Jendrássik Jenő r. tagról. <i>Klug Nándor</i> l. tagtól	—	»	60	»
V. Rádzsa Rádzsendarakála Mitra k. t.-ról. <i>Duka Tivadar</i> l. tagtól	—	»	80	»
VI. Kacsokovics Lajos l. tagról. <i>Nagy Iván</i> r. tagtól	—	»	20	»
VII. Ballagi Mór r. tagról. <i>Imre Sándor</i> r. tagtól	1	»	—	»
VIII. Lenhossék József r. tagról. <i>Mihalkovics Géza</i> r. tagtól	—	»	90	»
IX. Haán Lajos l. tagról. <i>Zsilinszky Mihály</i> l. tagtól	—	»	60	»
X. Keleti Károly r. tagról. <i>Jekelfalussy József</i> l. tagtól	—	»	60	»

VIII. KÖTET.

I. Szűcs István lev. tagról. <i>Ballagi Géza</i> l. tagtól	—	»	60	»
II. Renan mint orientalista. <i>Goldziher Ignác</i> r. tagtól	2	»	—	»
III. Pančič József külső tagról. <i>Kanitz Ágost</i> l. tagtól	—	»	80	»
IV. Bárány Kemény Gábor t. tagról. <i>György Endre</i> l. tagtól	—	»	60	»
V. Wenzel Gusztáv r. tagról. <i>Vécsey Tamás</i> r. tagtól	1	»	50	»
VI. Sir Richard Owen k. tagról. <i>Margó Tivadar</i> t. tagtól	1	»	—	»
VII. Vajkay Károly l. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	—	»	60	»
VIII. Grünwald Béla l. tagról. <i>Láng Lajos</i> r. tagtól	—	»	60	»
IX. Deák Farkas r. tagról. Bárány <i>Radvánszky Béla</i> t. tagtól	—	»	30	»

VIII. KÖTET.	X. Szabó Károly r. tagról. <i>Szilágyi Sándor</i> r. tagtól	— kor. 30 fill.
	XI. Markusovszky Lajos t. tagról. <i>Högyes Endre</i> r. tagtól	— > 60 >
	XII. Roscher Vilmos k. tagról. <i>Kautz Gyula</i> r. tagtól	1 > 50 >
IX. KÖTET.	I. Cantù Caesar k. tagról. <i>Óváry Lipót</i> l. tagtól	— > 60 >
	II. Dankó József lev. tagról. <i>Pór Antal</i> r. tagtól	— > 60 >
	III. Nagy Imre r. tagról. <i>Fejérpataky László</i> r. tagtól	— > 50 >
	IV. Ludwig K. F. V. k. tagról. <i>Klug Nándor</i> r. tagtól	— > 60 >
	V. Kronecker Lipót k. tagról. <i>Rados Gusztáv</i> l. tagtól	— > 30 >
	VI. Margó Tivadar t. tagról. <i>Entz Géza</i> r. tagtól	— > 60 >
	VII. Gneist Rudolf k. tagról. <i>Concha Győző</i> l. tagtól	— > 80 >
	VIII. Du Bois-Reymond E. k. tagról. <i>Thanhoffer L.</i> r. tagtól	— > 60 >
	IX. Xántus János l. tagról. <i>Mocsáry Sándor</i> l. tagtól	— > 60 >
	X. Hazslinszky Frigyes r. tagról. <i>Mágócsy-Dietz S.</i> l. tagtól	— > 80 >
	XI. Finály Henrik l. tagról. <i>Márki Sándor</i> l. tagtól	1 > 20 >
	XII. Finály József és Antal Géza tagokról. <i>Högyes Endre</i> r. tagtól	— > 60 >
X. KÖTET.	I. Spencer Wells k. tagról. <i>Duka Tivadar</i> l. tagtól	— > 30 >
	II. Szathmáry György l. tagról. <i>Zsilinszky Mihály</i> r. tagtól	— > 60 >
	III. Gladstone W. E. k. tagról. <i>György Endre</i> l. tagtól	— > 60 >
	IV. Ábel Jenő l. tagról. <i>Hegedüs István</i> l. tagtól	— > 60 >
	V. Horvát Boldizsár t. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	1 > — >
	VI. Nagy Iván r. tagról. <i>Márki Sándor</i> l. tagtól	— > 40 >
	VII. Mihalkovics Géza r. tagról. <i>Thanhoffer Lajos</i> r. tagtól	— > 50 >
	VIII. Pasteur Lajos k. tagról. <i>Högyes Endre</i> r. tagtól	1 > — >
	IX. Capasso Bertalan k. tagról. <i>Óváry Lipót</i> l. tagtól	— > 30 >
	X. Jurányi Lajos r. tagról. <i>Mágócsy-Dietz Sándor</i> l. tagtól	1 > — >
	XI. Bunsen Róbert k. tagról. <i>Than Károly</i> r. tagtól	1 > — >
	XII. Gr. Andrássy Manó l. tagról. <i>Br. Radvánszky Béla</i> t. tagtól	— > 30 >
XI. KÖTET.	I. Domanovszky Endre l. tagról. <i>Alexander Bernát</i> l. tagtól	— > 30 >
	II. Hauer Ferencz k. tagról. <i>Böckh János</i> l. tagtól	1 > 20 >
	III. Télfy Iván l. tagról. <i>Pecz Vilmos</i> l. tagtól	— > 80 >
	IV. Szilágyi Sándor r. tagról. <i>Fraknoi Vilmos</i> r. tagtól	2 > — >
	V. Laufenauer Károly l. tagról. <i>Kétly Károly</i> l. tagtól	— > 30 >
	VI. Arneth Alfréd k. tagról. <i>Károlyi Árpád</i> r. tagtól	— > 40 >
	VII. Hollós Jusstián l. tagról. <i>Fehér Ipoly</i> t. tagtól	— > 40 >
	VIII. Jekelfalussy József r. tagról. <i>Vargha Gyula</i> l. tagtól	— > 40 >
	IX. Fodor József r. tagról. <i>Högyes Endre</i> r. tagtól	— > 20 >
	X. Horvát Árpád l. tagról. <i>Károlyi Árpád</i> r. tagtól	— > 40 >
	XI. Halász Ignác l. tagról. <i>Szilasi Mór</i> l. tagtól	— > 40 >
	XII. Tóth Lőrincz r. tagról. <i>Vécsey Tamás</i> r. tagtól	1 > — >
XII. KÖTET.	I. Taine Hippolyt k. tagról. <i>Alexander Bernát</i> l. tagtól	— > 60 >
	II. Heller Ágost r. tagról. <i>Fröhlich Izidor</i> r. tagtól	— > 60 >
	III. Kerékgyártó Árpád l. tagról. <i>Bekefi Remig</i> l. tagtól	— > 60 >
	IV. Plósz Pál l. tagról. <i>Lengyel Béla</i> r. tagtól	— > 30 >
	V. Bethlenfalvi Balássy Ferencz l. tagról. <i>Szentkláray Jenő</i> l. tagtól	— > 80 >
	VI. Kondor Gusztáv l. tagról. <i>Kövesligethy Radó</i> l. tagtól	— > 60 >
	VII. Krones Ferencz k. tagról. <i>Wertheimer Ede</i> l. tagtól	— > 30 >
	VIII. Bertrand Sándor k. tagról. <i>Wosinsky Mór</i> l. tagtól	— > 30 >
	IX. Torma Károly r. tagról. <i>Téglás Gábor</i> l. tagtól	— > 60 >
	X. Czobor Béla r. tagról. <i>Bekefi Remig</i> l. tagtól	— > 80 >